

В. Г. Кремень, В. В. Ільїн.

**ФІЛОСОФІЯ:
МИСЛИТЕЛІ, ІДЕЇ, КОНЦЕПЦІЇ**

**Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В.
Г. Кремень, В. В. Ільїн. - К.: Книга, 2005. - 528 с.**

ЗМІСТ

ПОКЛИКАННЯ ФІЛОСОФІЇ

1. СМИСЛОВИЙ ПРОСТІР ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

- 1.1. Мудрість і філософія
- 1.2. Філософія як світогляд. Історичні форми світогляду
- 1.3. Взаємовідношення філософії і науки
- 1.4. Функції філософії
- 1.5. Особливості філософського освоєння дійсності
- 1.6. Призначення філософії
- 1.7. Розвиток філософії як філософська проблема
- 1.8. Філософський плюралізм
- 1.9. Основні типи самовизначення сучасної філософії

2. ФІЛОСОФСЬКА МУДРІСТЬ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Спорідненість рис і умов виникнення філософії Сходу і Заходу

- 2.1. Філософія Давньої Індії
 - 2.1.1. Ведичні джерела давньоіндійської філософії
 - 2.1.2. Філософські вчення джайнізму та буддизму
 - 2.1.3. Релігійно-філософські системи індуїзму
- 2.2. Філософія Давнього Китаю
 - 2.2.1. Витоки філософського мислення
 - 2.2.2. Філософія даосизму
 - 2.2.3. Конфуціанство
 - 2.2.4. Моїзм і легізм

3. ФІЛОСОФІЯ АНТИЧНОСТІ

- 3.1. Давня Греція
 - 3.1.1. Витоки античного космоцентризму

- 3.1.2. Натурфілософія Мілетської школи. «Логос» Геракліта
- 3.1.3. Вчення Піфагора
- 3.1.4. Онтологізм і атомізм досократиків
- 3.1.5. Давньогрецька філософія класичного періоду: софісти, Сократ, Платон
- 3.1.6. Філософська система Арістотеля
- 3.2. Елліністичний та римський періоди античної філософії
- 3.2.1. Перипатетики і академічна філософія
- 3.2.2. Цінності буття епікуреїзму
- 3.2.3. Сенс життя в стоїцизмі і скептицизмі
- 3.2.4. Світоглядні ідеали римських мислителів
- 3.2.5. Неоплатонізм

4. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- 4.1. Філософські джерела християнської апологетики
- 4.2. Основні постулати теоцентризму
- 4.3. Патристика: вчення Августина Блаженного
- 4.4. Схоластика: реалізм, номіналізм, концептуалізм у схоластичній філософії
- 4.5. Проблема віри і розуму в пізній схоластиці

5. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

- 5.1. Основні риси антропоцентризму Ренесансу
- 5.2. Натурфілософія і пантеїзм
- 5.3. Проблема індивідуальності в гуманізмі Відродження
- 5.4. Ренесансний скептицизм

6. ЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ XVII-XVIII ст

- 6.1. Емпіризм Ф. Бекона
- 6.2. Філософія Т. Гоббса і Дж. Локка
- 6.3. Раціоналізм Р. Декарта і Б. Спінози
- 6.4. «Розум» і «серце» у філософії Б. Паскаля
- 6.5. Монадологія Г. В. Лейбніца
- 6.6. Суб'єктивна гносеологія Дж. Берклі і Д. Юма
- 6.7. Філософські погляди мислителів епохи Просвітництва

7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

- 7.1. Інтелектуальні витоки німецької класичної філософії
- 7.2. Філософська система І. Канта
- 7.3. Проблема суб'єкта у «філософії діяльності» Й. Г. Фіхте
- 7.4. «Філософія тотожності» Ф. В. Шеллінга
- 7.5. «Абсолютний дух» і діалектика Г, В. Ф. Гегеля
- 7.6. Антропологічне вчення Л. Фейербаха
- 7.7. Філософські ідеї марксизму

8. «ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ»

- 8.1. Смыслові орієнтації некласичної філософії
- 8.2. Специфіка і сутність ірраціоналізму
- 8.3. «Воля до життя» А. Шопенгауера
- 8.4. Апологія «надлюдини» у філософії Ф. Ніцше
- 8.5. Психоданаліз З. Фрейда
- 8.6. «Творча» інтуїція А. Бергсона
- 8.7. Концепт «життя» у філософських дискурсах В. Дільтея і Г.

Зіммеля

9. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИТИВІЗМУ

- 9.1. «Перший» позитивізм: феноменалізм, утилітаризм, еволюціонізм
- 9.2. Емпіріокритицизм Е. Маха і Р. Авенаріуса
- 9.3. Неопозитивізм
- 9.4. Постпозитивізм

10. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ

- 10.1. Специфіка філософії у контексті феноменології
- 10.2. Феноменологічна критика натуралізму, психологізму та історизму
- 10.3. Вплив феноменології на філософію ХХ століття

11. ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ

- 11.1. Становлення екзистенціального мислення
- 11.2. «Дійсне» і «недійсне» буття М. Гайдеггера
- 11.3. «Філософія існування» К Ясперса
- 11.4. Проблема «свободи» у філософії Ж.-П. Сартра
- 11.5. «Філософія абсурду» А Камю
- 11.6. Християнський екзистенціалізм М. Бердяєва
- 11.7. Інтерпретація буття людини в персоналізмі

12. ГЕРМЕНЕВТИКА

- 12.1. Формування філософської герменевтики
- 12.2. Методи герменевтики пояснення та розуміння дійсності

13. ПРАГМАТИЗМ

- 13.1. Семіотичний прагматизм Ч. Пірса
- 13.2. Радикальний емпіризм У. Джемса
- 13.3. Інструменталізм Дж. Дьюї

14. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

- 14.1. Цінності буття в антропології М. Шелера
- 14.2. Форми прояву сутності людини

15. РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ

- 15.1. Єдність віри і знання в неотомізмі
- 15.2. Християнський еволюціонізм П. Тейяра де Шардена
- 15.3. Теоцентризм екзистенціалізму Г. Марселя

16. НЕОГУМАНІЗМ

- 16.1. Людина і суспільство у філософії Франкфуртської школи
- 16.2. «Одномірне суспільство» Г. Маркузе
- 16.3. Е. Фромм: бути людиною

17. СТРУКТУРАЛІЗМ

- 17.1. Мова і знак у структуралізмі

17.2. «Конкретно-науковий» структуралізм

18. ПОСТМОДЕРНІЗМ

18.1. Модернізм і постмодернізм

18.2. Принцип деконструкції

18.3. Антропологія постмодернізму

18.4. «Тілоцентризм»

18.5. Концепція соціуму в постмодернізмі

19. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА РОСІЇ

19.1. Філософські орієнтації «слов'янофілів» і «західників»

19.2. Релігійно-філософські пошуки російських мислителів

19.3. Інтуїтивізм

20. ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНИ

20.1. Філософська думка Київської Русі

20.2. Розвиток філософії в духовній культурі України XIV-XVII ст.

20.3. Філософія Григорія Сковороди

20.4. Українська філософія XIX ст.

20.5. Філософські течії в Україні другої половини XIX — початку XX

ст.

20.6. Філософія та світогляд українського романтизму

СЕНС ЖИТТЯ І ДОЛЯ ЛЮДИНИ

ФІЛОСОФІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

ТЕМИ ДЛЯ АВТОРСЬКОГО КУРСУ

СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

I. СМИСЛОВИЙ ПРОСТІР ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

1.1. Мудрість і філософія

1.2. Філософія як світогляд. Історичні форми світогляду

1.3. Взаємовідношення філософії і науки

1.4. Функції філософії

1.5. Особливості філософського освоєння дійсності

1.6. Призначення філософії

1.7. Розвиток філософії як філософська проблема

1.8. Філософський плюралізм

1.9. Основні типи самовизначення сучасної філософії

*Унікальність буття людини обумовлюється багатством її духовної культури, головне місце у формуванні якої належить філософії. Саме вона концентрує в собі проблеми-питання, знахідки і сумніви, великі прозріння й усталені істини, які завжди мають неминуций сенс і значення. За своїм походженням філософські проблеми, трансформуючись в ідеї, є конкретно-історичними, а за змістом — трансісторичними, оскільки у всі часи та епохи мають вражаючу властивість бути зрозумілими, необхідними для людини будь-якої країни, етносу, часу. Вічні питання філософії актуалізують буття людини, пробуджують зацікавленість і любов до знання, до світу природи і світу соціального буття. Засвоєння тисячолітньої філософської мудрості в контексті теорій, гіпотез, питань, аргументів, дискусій, пристрастей, сумнівів тощо є кристалізацією грандіозних інтелектуальних зусиль епохи. З них народжуються, формуються і дістають розвиток філософські ідеї. Завдяки їм здійснюється грандіозна «одіссея людського духу», в якій відбувається становлення **Особистості**.*

Ключові слова

філософія, логос, світогляд, міфологія, софія, рефлексія, мудрість, методологія, універсалізм, субстанційність, монізм, плюралізм, паранаука, дуалізм

«Час людського життя — мить;
його сутність — вічна течія; відчуття непевне;
будова всього тіла тлінна; душа загадкова;
слова недостовірні; життя — боротьба і мандри
по чужині; посмертна слава — забуття.
Але що може вивести на шлях?
Ніщо, крім філософії».
Марк Аврелій

1.1. Мудрість і філософія

Кожна людина, яка йде тернистим шляхом пізнання, прагне досягти найвищого ідеалу — мудрості. Як поняття і як ідеал мудрість традиційно асоціюється з таємничим і разом з тим привабливим словом «філософія». Кожний має своє власне уявлення про те, що таке філософія. Це слово, як не дивно, сучасне і модне, — ми постійно чуємо: «філософська позиція», «життєва філософія», «філософія діяльності», «філософія бізнесу» тощо. В повсякденному житті слово «філософія» використовується часто і по-різному, але в основному воно асоціюється з чимось розумним, якимось важкодоступним заняттям, на яке здатний далеко не кожний.

У перекладі з давньогрецької «філософія» означає *любов до мудрості (любомудрість)*. У VI ст. до н. е. Піфагор із Самоса на запитання тирана Полікрата про те, чим він займається, відповів: «Ні, я не мудрець (sophos), я любитель мудрості (philosophos)». Піфагор мотивує свою позицію тим, що людина через слабкість своєї натури не здатна володіти такою гідною якістю розуму, як мудрість. Критицизм щодо реальних можливостей людини виявився у Піфагора в розмежуванні понять «софія» і «філософія». **Перше (мудрість) — прерогатива богів, друге (філософія) — покликання людини.** Відповідно *філософ — не мудрець, а любомудр — той, хто прагне до мудрості*. Мудрецеві, як і Богу, вже немає до чого прагнути, його мудрість суверенна й абсолютна. Любитель же мудрості завжди динамічний, він рухається, йде до мудрості. Здогади з цього приводу можна будувати будь-які, адже Піфагор, як потім і Сократ, нічого не писав і нікому своїх переконань не нав'язував. Незважаючи на це, на основі піфагорейства виникали довготривалі таємничі союзи, членів яких навіть карали смертю (це здійснював, наприклад тиран Кілон у місті Кротоні в середині V ст. до н. е.). А люди продовжували філософствувати. Що їх до цього змушувало? Чи не те, що «філософія», любов до мудрості, є найнадійнішим способом осягнути таїну життя і його сенс?

Отже, філософствувати — це прагнути до мудрості, яка у повсякденному розумінні почасти замінює поняття філософія. Справді, вона має непересічне значення, тому що дає змогу приймати практичні рішення, служить засобом керування людською поведінкою, способом життя. Мудрість визначає міру в усіх справах, оскільки будь-яка крайність веде до не-передбачуваних рішень. Вона дає можливість усвідомити власні помилки, робить людину обережною, обачливою, проте ці позитивні якості можуть перетворитися і на недоліки.

Мудрість притаманна не всім людям, хоча потенційно властива кожному. Вона здобувається різними шляхами, виявляється у різноманітних сферах знань і діяльності, закріплюється у прислів'ях, притчах. Мудрість існує, тому що існують проблеми, які вимагають вирішення. І хоча вони не є остаточними вирішеннями, проте сприяють правильному спрямуванню людини.

Мудрість — не наука, оскільки наука є системою понять, значення яких органічно пов'язано з її предметом. Мудрість не є системою понять, дослідженням, хоча, звичайно, є розумінням. Вона ґрунтується не стільки на даних науки, скільки на повсякденному та історичному досвіді. Мудрість не може стати наукою, як і наука — мудрістю. Філософія, як би високо вона не оцінювала мудрість, не повинна себе ототожнювати з нею.

Філософія — теоретична форма світогляду, яка, виступаючи рефлексією помежових основ усіх типів історичної практики людини, підсумовує, синтезує її досягнення, формує світорозуміння, а також визначає світовідношення, обґрунтовує вектори індивідуальної та соціальної творчості. Виконання традиційних функцій філософії забезпечує її теоретико-практичну сутність.

Теоретичний аспект філософії — усвідомлення природної та соціальної реальності, яка відкривається людині в процесі духовного і практичного засвоєння її; визначення горизонтів досягнутого в кожному епоху з метою її перетворення; вироблення нормативно-ціннісних основ переконань людей. У цьому рефлексивному плані створюється картина світу онтологічні припущення, гіпотези існування; принципи, шляхи пізнання; місце людини в межах природного і суспільного цілого; смисли, цінності, пріоритети, життєві установки; ідеали; цілепокладання, доцільність тощо.

Практичний аспект філософії — діяльна проекція картини світу, яка визначає настрої емоційної сфери, належність до заданих видів самостворення. У практичному плані оформлюються типи життєдіяльності, здійснюється їх апробація, входження можливого в дійсне (суще), формуються вольові акти та спрямування. Усвідомлюються програми самореалізації, громадянська позиція, реальний сенс і призначення життя тощо.

*Філософія, пов'язана з багатьма науками та мистецтвом, отримує тим самим ґрунт для зіставлень і узагальнень, **горизонт її ширший, а висновки більш глибокі:** те ж саме*

ремесло філософ розуміє значно тонше, ніж вузький спеціаліст. **Прагнення до знання, але не надуманого, а справжнього бажання постійно досягати божественну, а не пересічну істину, не вважаючи себе мудрецем, — у цьому і полягає мудрість Сократа як філософа.**

Світ, історія, культура мають сенс завдяки піднесеному, яке повинно перетворювати зло на добро. Смысл понять філософії залежить від ціннісних горизонтів. Виходячи з абсолютного, з того, що повинно бути, філософія вводить ціннісно високі рівні, відкидає нагромадження непотрібного, оманливого; вона не сіє ілюзій, а руйнує їх. Спираючись на міцні й довготривалі знання, філософія допомагає людині орієнтуватися в житті, оцінювати події і речі, діяти, тобто *бути*. Зберігаються і вживаються тільки ті знання, в яких є потреба у людини, активної і діяльної у світі. Ці знання, носієм і оберегом яких є філософія, виступають цінністю, необхідною для людини.

Світ суперечливий. Лише сон і смерть, нічого не обіцяючи, все виконують. У дійсності нескінченне прагнення до кращого перетворює отруту на ліки, зіштовхує людину і суспільство, реформу і владу, природу і культуру, пізнання і практику, робить їх внутрішньо конфліктними. Знання зумовлює кризу розуму. Поки що нікому в соціумі не вдалося досягнути оптимуму зміни і стабільності, доктрини і життя, долі і діяльності, культури і цивілізації. Сократ зрозумів, що нові, духозвеличувальні прояви філософії на практиці виходять із здатності здійснювати роботу, **яка примушує жити, існувати те, чого не існує**. Не претендуючи на вироблення якихось конкретних рецептів, інструкцій, на відміну від спеціальних наук, філософія генерує **здатність «бачити» взагалі**. Пафос казки-притчі про голого короля не у фіксації відсутності одягу, а в розвінчанні міфу про його наявність.

Потрібно пам'ятати ще одну важливу особливість. У грецьких текстах є три слова, які означають любов. Перше — це «Ерос». У платонівській філософії Ерос є виразом туги за божественним. Цим словом визначається любов естетична і романтична (*платонічна*). Коли ми говоримо про любов до свого супротивника або чужої людини, для цього існує слово «Агапе». Воно означає розуміння, добру волю стосовно всіх людей. Це любов, яка летиться через край, — спонтанна, немотивована, безпричинна, вона виникає незалежно від будь-яких функцій або якостей об'єкта. Ця любов діє в серці людини, вона безкорислива. Третє — «Філія», душевна близькість друзів. Філія — взаємна любов: людина любить, оскільки її люблять. Отже, *філософом, любителем мудрості може бути не кожний, а лише той, на кого звернула увагу і наділила своєю симпатією Софія — божественна мудрість*. Філософ — обранець мудрості.

1.2. Філософія як світогляд. Історичні форми світогляду

Філософія як специфічний феномен людської культури виникла у VII-VI ст. до я. е. Саме там, в архаїчних структурах стихійного світогляду, формувалися ті характерні моменти

та особливості, що згодом стали відмітними рисами філософської форми суспільної свідомості. Таким чином, філософія своїм походженням і специфікою свого існування найтісніше пов'язана зі світоглядом, вона є своєрідною формою його існування.

Що таке *світогляд*? У найзагальнішому розумінні — це усвідомлення людиною навколишнього світу, свого місця в ньому, свого ставлення і відношення до цього світу й до себе, своїх претензій і намірів щодо світу і шляхів реалізації життєвих програм. Отже, світогляд — це певного роду знання про світ, людину і одночасно оцінка людиною світу і самої себе. Головна специфіка світоглядних знань полягає в тому, що вони *визначають відношення людини до світу, до природи, до суспільства, до свого «Я»*, адже кожний з нас — «дзеркало і ехо Всесвіту», і в той же час — унікальна частина світу.

У свій час англійський філософ Ф. Бекон поділив світ на три частини: природа, суспільство, людська свідомість. Звідси і пішла традиція виділяти три аспекти світогляду: *натуралістичний* (відношення людини до природи), *соціокультурний* (відношення до суспільства) і *егоїстичний* (відношення «Я» до себе, до своїх власних суб'єктивних можливостей). Відповідно до цього, узгоджуючись зі своїм світоглядом, кожна людина, як проголошує давньоіндійська мудрість, послідовно реалізує три мети. Перша мета — *жити*, друга — *жити краще*, третя — *бути кращою*. Знання про те, як потрібно відноситися до світу, щоб успішно реалізувати три мети, — це і є світоглядні знання.

Будь-яка філософська система є світоглядним знанням, але не кожний світогляд є філософією. Поняття «світогляд» ширше, ніж поняття «філософія». Подібно до того як поняття «людина» передбачає, наприклад, не тільки українця, але й француза, китайця, італійця і т. д, так і поняття «світогляд» не можна звести тільки до філософії. Воно містить інші види світогляду: міфологічний, релігійний тощо.

Ціннісний характер світоглядного знання визначає поєднання в ньому інтелектуально-розумової компоненти з почуттєво-емоційною. ***Світогляд — це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і почуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої недосконалості.*** Інтегративний характер світогляду передбачає його структурну складність, наявність у ньому різних шарів і рівнів, з-поміж яких насамперед вирізняються емоційно-психологічний рівень — *світовідчуття і світоспоглядання*. Тут фіксуються лише окремі, зовнішні прояви буття, світ явищ, а не сутностей. Наступні за глибиною відображення рівні — *світосприйняття і світоуявлення*. На цих рівнях формується вже цілісна картина світу, визначається взаємозв'язок процесів і явищ, відбувається фіксація їх тотожностей і відмінностей. Однак світогляд тут обмежено безпосереднім досвідом, почуття відіграють більшу роль, ніж розум і тільки тоді, коли відображення відбувається через поняття, формується світогляд, здатний розкрити закономірності та сутність явищ і процесів.

Світогляд на цьому рівні пов'язується з абстрактним мисленням, теоретичним пізнанням, і його можна назвати світорозумінням. Саме його і демонструє філософія.

Світогляд — це система узагальнених, ціннісно-орієнтаційних знань про відношення людини до світу. Системність світогляду полягає в тому, що він репрезентує цілісність переконань, які не суперечать одне одному. Ці переконання поєднуються одне з одним за принципом *необхідності і достатності*, і виходить, що світогляд прагне до цілісності, закінченості, завершеності.

Світогляд захищає психіку людини від сумбурності зовнішньої інформації, служить фільтром, який послаблює, розділяє інформаційний потік

Світогляд вбирає в себе знання тільки узагальнені, тобто правильні для широкого класу явищ. Світоглядні знання допомагають нам орієнтуватись у світі цінностей: «добре — погано», «шкідливо — корисно», «прекрасно — потворно», «розумно — безглуздо» тощо.

Світогляд — це систематизований комплекс уявлень, оцінок, установок, що забезпечують цілісне бачення та усвідомлення світу і місця в ньому людини разом із життєвими позиціями, програмами та іншими складовими поведінки, активного діяння взагалі. Тим самим світогляд інтегрує пізнавальну і спонукально-діяльну настанову людської життєдіяльності. Філософія є найвищим рівнем і видом світогляду, його теоретичним оформленням

Успішне функціонування специфічно людської життєдіяльності світогляд допомагає здійснювати на різноманітних рівнях. За ступенем загальності існує світогляд особистості, груповий, професійний, національний світогляд, загальнолюдські світоглядні настанови. Стосовно ступеня історичного розвитку виділяємо античний, ренесансний і т. п. світогляд а щодо ступеня теоретичної «зрілості» — стихійно-повсякденний, «життєвий» і теоретичний, філософський світогляд

Світогляд постійно пульсує, оскільки весь час прагне до змістового наповнення. Але все ж таки світогляд має в собі певний стійкий «осад», який вміщує *головні принципи (правила)* відношення до світу: любов, справедливість, доброзичливість, впевненість у своїх пізнавальних можливостях, сенс життя. *Філософія — квінтесенція світогляду, концентрат найважливіших методів і принципів світовідношення.*

Передумовою філософського світогляду є міфологія і релігія. Виникнення філософії, її становлення пов'язуються з особливостями історично найдавнішої світоглядної форми, яка по суті була ровесницею самої людської історії — *міфології*. У міру того як розпочався «відхід» від тваринного існування, як середовище почало перетворюватися на розмаїтий навколишній світ, на своєрідний «фокус», «клубок», активне «ядро» зв'язків, стосунків, претензій і намірів, виникає міфологія (від грец «міфос» — слово, сказання) — первісна

світоглядна форма, покликана забезпечити нелегкі вимоги існування на перших щаблях історичного буття. *Як початкова світоглядна форма, міфологія містила в нерозчленованому, зародковому (синкретичному) вигляді всі наступні форми суспільної свідомості — релігію, мистецтво, мораль тощо, в тому числі й філософію.* «Розмитість» меж між індивідом і колективом знаходила світоглядне відображення у розмежуванні образу і реальності, думки і дії, предмета і слова. Для первісної міфології характерне іносказання, яке повинно було позбавити людину від появи реального звіра або страшної істоти. Наприклад, у «Лісовій пісні» *Лесі Українки* фантастичні істоти позначено як «Той, що в скалі сидить», «Той, що греблі рве» тощо. Первісні міфи не розповідалися, а колективно «переживалися», «відтворювалися», «програвалися» у колективних містеріях-діяннях *Первісна міфологія, реально діяльна, емоційно-життєва, фактично ототожнювала образ-слово з самою реальністю.*

З розвитком суспільного буття через міф, тобто сказання, людина намагається відповісти на такі глобальні питання, як поява, упорядкування світу в цілому, виникнення тваринного світу, явищ природи. Значну частину міфологічних поглядів створюють космологічні уявлення, питання народження і смерті, сказання про досягнення людей: отримання вогню, винайдення ремесел, розвиток землеробства. Світопорядок у міфі тлумачився як єдність людини і космосу, вона «розчинялася» у природі, зливалася з нею як її невід'ємна складова

Основний принцип розгляду світоглядних питань у міфології — генетичний, тобто проблема початку світу, походження природних і суспільних явищ вирішувалась через розповідь про те, хто кого народив. Розповідаючи про минуле, пояснюючи сучасне і пророкуючи майбутнє, міф забезпечував духовний зв'язок поколінь, був необхідною формою орієнтації (адже завдяки йому світ ставав зрозумілим), здавався правдивою реальністю, яка заслуговувала на абсолютну довіру. Відповідаючи традиційному (наявному) стану речей як єдино можливому і через те гармонійному «порядку» буття, міфи утверджували в суспільстві дану систему цінностей. Вони сформували певні норми поведінки, стабілізували суспільне життя.

Неухильний розвиток суспільного життя приводить до втрати первісною міфологією свого сенсу, вона вже не здатна світоглядно забезпечити ефективне функціонування нових форм співіснування, що розвинулись на руїнах первісного роду. Міф — «слово», «розповідь» — починає протиставлятися логосу, первісне значення якого також «слово», «мова», а з VII-VI ст. до н. е. — здатність до мислення, розум. Відбувається процес формування автономних форм суспільної свідомості, що становили колись (у міфології) синкретичну цілісність. Ними є насамперед релігія і філософія.

Релігія (від лат. religio — побожність) на ранніх стадіях розвитку суспільства складає одне ціле з міфологією. Але щодо змістової сторони (з точки зору світоглядних конструкцій) вона є відокремленою, відмінною. Специфіка релігійного світогляду полягає в тому, що він виходить із **принципу монізму** (від грец. ποπο — один). Основним елементом релігії є **культова система**, тобто система обрядових дій, спрямованих на встановлення певних відносин з надприродним. Кожний міф стає релігійним тією мірою, якою входить у культову систему як її змістова сторона.

Певним чином релігія пов'язується з **магією**, яка поєднує те, що реально не поєднується, — предмет, його зображення чи ім'я. Зв'язок між магічною дією і магічним заклинанням є безпосереднім, тоді як у релігії (між молитвою і релігійним обрядом) він залежить від сили вигаданої, надприродної особистості, яка може як прийняти, так і не прийняти молитву. Магія в релігії відіграє допоміжну роль.

Світоглядні конструкції, включаючись у культову систему, набувають характеру віровчення, стають основою формальної регуляції, регламентації, впорядкування і збереження звичаїв, норм, традицій. За допомогою культової обрядовості виховуються почуття любові, доброти, терпимості, милосердя, справедливості тощо. Вони стають особливо цінними, якщо пов'язані зі священним, надприродним.

У багатьох відношеннях релігія відіграє позитивну роль, адже її основне значення полягає в тому, щоб допомогти людині подолати історично мінливі, відносні аспекти її буття і досягти абсолютного, вічного в єднанні з ідеальною істотою — Богом. У духовно-моральному аспекті релігія відіграє роль катарсису, тобто очищення людини від негативних явищ повсякденності. Вона надає нормам, цінностям та ідеалам характеру абсолютного, незмінного, незалежного від кон'юнктури просторово-часових координат людського буття, соціальних інститутів тощо, намагається утвердити принципи Добра і Краси людської душі. Таким чином, релігія надає сенсу, значення і сталості людському буттю, допомагає перебороти життєві труднощі і йти шляхом постійного вдосконалення.

1.3. Взаємовідношення філософії і науки

Успадкувавши від міфології і релігії їх світоглядний характер, світоглядні схеми, а також весь обсяг позитивного знання, філософія разом із тим вирішує свої проблеми під іншим кутом зору, а саме з позицій раціональної оцінки (з позицій розуму). Як теоретично сформований світогляд, система загальних поглядів на світ у цілому, що передбачає існування різноманітних форм самовизначення людини, філософія є формою знання і має впорядкований характер. Цей момент суттєво зближує філософію і науку. Існують принаймні три аспекти щодо інтерпретації питання про співвідношення філософії і науки.

Перший аспект. Не можна заперечувати науковий характер філософії взагалі як один із грандіозних проявів людського знання і культури. Якщо розглядати філософію не тільки стосовно конкретних концепцій, а й з позицій історії, то можна виявити спадкоємність розвитку філософського знання, його проблематики, спільність категоріального апарату і логіки дослідження. Ще *Арістотель* виділив зі свого вчення *логіку* — науку про правильне мислення; *психологію* — науку про душу; *етику* — науку про моральне вдосконалення; *метафізику* — власне філософію. Він вважав метафізику «царицею всіх наук», що було зумовлено вищим рівнем її розвитку (на той час) порівняно з іншими науками. *Гегель* розглядав філософію насамперед із точки зору «науки логіки».

Висновки, одержані у філософії, не тільки служать засобом отримання наукового знання, але й самі входять у зміст науки. Не випадково багато відомих вчених у галузі конкретних наук є видатними представниками філософської думки. Досить назвати імена *Піфагора*, *Арістотеля*, *Бруно*, *Коперника*, *Декарта*, *Паскаля*, *Лейбніца*, *Фрейда*, *Рассела*, *Ейнштейна*, *Вернадського* і багатьох інших. Філософія має свою специфічну мову і свій категоріальний апарат. Вона здійснює науковий пошук і вже завдяки цьому має науковий характер.

Другий аспект — взаємодія філософії і конкретних наук. Сучасна філософія вже не може претендувати на роль «науки наук», містити всі знання. Із XVI ст. наука почала виділятися у *самостійний соціальний інститут*. Відбувається диференціювання конкретних наук, які освоюють окремі аспекти розвитку природи і суспільства, спираючись на емпіричні методи дослідження. Філософія ж вбачає своє завдання в синтезі людських знань, у формуванні цілісної картини світу. Її основним методом виступає теоретичне мислення, яке спирається на досягнення конкретних наук. У цьому виявляється її специфіка як форми універсального теоретичного світогляду, оскільки вона має справу з *фундаментальними характеристиками людського буття*.

Великі відкриття в конкретних науках сприяли інтенсивному розвитку філософії. Досить згадати величезний вплив, який справили успіхи природознавства в Новий час або наприкінці XIX — на початку XX ст. на розвиток філософського знання. Разом з тим і філософія впливає на розвиток конкретних наук, причому як позитивно, так і негативно. Філософський світогляд так чи інакше впливає на позицію вченого, а отже на його ставлення до необхідності розвитку тієї чи іншої конкретної галузі знання (наприклад, ядерної фізики, евгеніки, генетики, кібернетики тощо).

Третій аспект — філософія і позанаукове знання, під яким розуміється *паранаука* (*антинаука*, «альтернативна наука»), *магія* тощо. Позиція світоглядного плюралізму,

нейтральності наукового світогляду щодо псевдонауки веде до інтелектуального анархізму, що може спричинити перемогу марновірства та забобонів.

Найбільший вплив паранаука має саме в критичні моменти розвитку суспільства та індивіда. Це пов'язано з тим, що паранаука справді виконує певну психо- та інтелектуально-теоретичну функцію, служить засобом адаптації до життя в період соціальної та індивідуальної нестабільності. Адже у важку хвилину завжди простіше звернутися до астролога, чаклуна тощо, оскільки це звільняє від необхідності робити свій власний, іноді важкий, вибір, від відповідальності і відносно легко забезпечує душевний комфорт. Індивід боїться залишатися сам на сам з безкомпромісними науковими висновками.

Загальнокультурне значення і просвітницька функція філософії несумісні з псевдонауковими теоріями, які звалюються на сучасну людину. ***Ігнорування наукового світорозуміння може призвести до небезпечних соціальних наслідків, особливо коли паранаука вступає в спілку з політичною владою.*** Це не тільки релігійний фанатизм, фундамен-талізм та інквізиція, але й распутінщина, лисенківщина, переслідування генетики та кібернетики, соціал-дарвінізму тощо. *Тому байдужість до зусиль науки є виявом власної моральної убогості.*

Філософію вважають матір'ю науки, і перші вчені-природознавці були одночасно філософами, а сама філософія прагне використати теоретичні методи дослідження, логічний інструментарій для обґрунтування своїх положень, вироблення достовірних, загальнозначущих принципів і законів. У процесі нагромадження емпіричного матеріалу і вдосконалення методів наукового дослідження відбувається розділення форм теоретичного освоєння дійсності. У XV-XVII ст., відповідаючи на запитання часу, наука починає визначатися у самостійний соціальний інститут. Відбувається виділення конкретних наук, які освоюють окремі аспекти природи і суспільства, спираючись на дослідні методи пошуку.

Філософія ж вбачає своє завдання в синтезі людських знань, у формуванні єдиної картини світу. Вона має справу з фундаментальними характеристиками людського буття.

Філософське узагальнення має значно більший обсяг, ніж наукове, його завдання — зведення всього суттєвого до думки, яка знімає суперечність між знанням і предметом. Філософія — це така діяльність, — *вважає М. К. Мамардашвілі,* — *такий роздум над будь-якими проблемами (природними, моральними, естетичними, соціальними тощо), коли вони розглядаються під кутом зору кінцевої мети історії світу.* Остаточний сенс світу є частиною людського покликання, яке полягає в тому, щоб відбутися як людина, стати ***Людиною.*** Адже Людина не є викінченим витвором природи, — вона невпинно, знову і знову створюється в історії, з участю її самої, її індивідуальних зусиль.

1.4. Функції філософії

Предмет і специфіку філософії неможливо достатньо повно розкрити без з'ясування питання щодо її функцій. Їх різноманітність надає культурі мислення життєву глибину, внутрішню зосередженість, що дає можливість філософському знанню бути засобом вироблення ціннісних орієнтацій, об'єднання глобальних і кінцевих цілей, які спонукають людину. Те, що дає змогу філософії бути явищем, яке завжди витримує багатоманітні соціальні, інтелектуальні випробування і навантаження, полягає в належності до простору, де абсолютне «як повинно бути» виявляється раніше визначеною метою і тому дійсною цінністю. Специфічна роль філософії, її принципово плідний, творчий характер щодо компонентів культури виявляється в евристичних функціях

Аналітична функція виявляє помежові основи (змістові обґрунтування), які складають умови можливості всіх видів теоретичного і практичного досвіду.

Рефлексивна функція: перетворення прихованих допусків на предмет спеціалізованого дослідження; пояснення загальних ідей, прагнень, ініціатив, які обумовлюють унікальні (культурні) або універсальні (цивілізаційні) принципи, форми організації і реалізації суспільно-історичної діяльності.

Онтологічна функція: введення фундаментальних гіпотез існування, визначення схем побудови дійсності, тобто «переведення» формалізму теорії в дійсність.

Гносеологічна функція: розроблення, оцінювання припущень пізнавального процесу. Чи є знання систематизацією суб'єктивного досвіду, чи фіксує закономірні зв'язки світу? Аналізом цих проблем змушують займатися вчених труднощі їхньої науки.

Інтегративна функція: системне узагальнення і понятійна реконструкція різноманітності соціальної практики, багатства культури. Фокусуючи конкретні цінності з наступним розгортанням із них проектів світу (центрування «космосу» вичленує космізм, «Бога» — теїзм, «людини» — гуманізм, «волі» — волюнтаризм тощо), філософія узгоджує в межах цих проектів усі типи відношення людини до дійсності: теоретичні і практичні, пізнавальні і ціннісні, соціальні й екзистенціальні. Подібне узгодження — не еkleктика, а єдина умова створення універсальних сценаріїв життя, варіантів світорозуміння і світоперетворення, що мають всезагальні значення і цінності.

Світоглядна функція пов'язується з абстрактно-теоретичним, понятійним поясненням світу, на відміну від решти типів та рівнів світогляду.

Методологічна функція полягає в тому, що філософія виступає як загальне вчення про метод і як сукупність найбільш загальних методів пізнання і освоєння дійсності людиною.

Прогностична функція: в ній формуються гіпотези про загальні тенденції розвитку буття і свідомості, людини і суспільства. Ступінь вірогідності прогнозу буде тим вищим, чим більше філософія спирається на науку.

Критична функція поширюється не тільки на інші дисципліни, але й на саму філософію. Античний принцип «піддавай усе сумніву» свідчить про важливість критичного підходу, наявність певної частки скепсису стосовно існуючого знання та соціокультурних цінностей. Позитивне значення та антидогматичну роль виконує конструктивна критика. Вона ґрунтується на діалектичному запереченні, а не на абстрактному нігілізмі.

Аксіологічна функція (від грец. *axios* — цінний) дає можливість визначити соціальні, моральні, ідеологічні, естетичні та інші цінності, особливо в перехідні періоди суспільного розвитку, коли виникає проблема вибору шляхів розвитку і постає питання, що відкинути, а що зберегти зі старих цінностей.

Соціальна функція є досить багатоплановою і охоплює різні аспекти суспільного життя: *покликання філософії* — **пояснити** соціальне буття і *сприяти його матеріальній та духовній зміні*. Саме філософії належить прерогатива в розробці всеохоплюючих концепцій інтеграції і консолідації людського суспільства. Її завдання — допомогти усвідомити і сформулювати суспільну мету і спрямувати зусилля на організацію колективних дій для їх досягнення. При цьому ступінь життєвості філософської концепції визначається тим, наскільки кожний індивід може її зрозуміти і прийняти.

Гуманістична функція полягає в адаптаційній та життєствердній ролі філософії для кожного індивіда, у сприянні формуванню гуманістичних цінностей та ідеалів, ствердженню позитивного сенсу і мети життя. Її покликання — здійснювати функцію **інтелектуальної терапії**, яка є особливо важливою в періоди нестабільності в суспільстві, коли людське існування перебуває в «*помежовій ситуації*», на межі буття та небуття, і кожний повинен зробити свій нелегкий вибір.

Усі функції філософії діалектично взаємопов'язані, кожна з них передбачає інші, так чи інакше включаючи їх у себе. Тим самим філософія постає як цілісна система, виступаючи загальною методологією пізнання і освоєння світу. Поряд з цим вона є особливою теорією, яка має свої категорії, закони і принципи дослідження.

1.5. Особливості філософського освоєння дійсності

Філософське знання вже *Сократ і Платон* протиставляли знанню, обмеженому тільки пізнанням дійсності. Якщо наукове знання описує і пояснює галузь того, **що є**, то філософське знання охоплює галузь того, що **повинно бути**, — сферу цінностей, сенсу і мети людського існування. Більше за все філософія цікавиться тим, що найменше за все приваблює науку, — *зв'язком даних явищ дійсності із загальним і цілим, розумінням*

життєвого смислу і значення явищ, котрі окремо вивчаються різними науками. Філософське мислення вирішує проблеми помежових основ буття і пізнання. В чому ж особливість філософського підходу до дійсності? Чи можемо ми говорити про філософське мислення як особливий склад розуму, а не тільки про філософію як певну професійну діяльність? Вже в античності філософію розуміли як особливого роду духовну діяльність, яка прояснює багатоскладність світу. Заняття нею передбачають наявність певних моральних якостей і розумових добродітностей. Філософське мислення насамперед виділяє найбільш важливе, істотне із нескінченної багатоманітності навколишніх явищ. Воно виражається у трьох основних рисах: *рефлексивність, цілісність і критичність*.

Рефлексивність — це прагнення до остаточного усвідомлення своїх дій, тобто налаштованість на виявлення смислу подій та їх зв'язку між собою. Великий подив, з якого народжується дух філософствування, — це втрата влади частковості й обмеженості, коли людині вперше відкривається перспектива нескінченності цілого, можливість зосередитися на його розумінні, а отже не тільки пізнати розумом, але й відкрити багато чого почуттю і волі. Хоча рефлексія не у всіх випадках веде до справді філософського мислення, приводом для неї можуть бути й хибні, надумані проблеми (повчальний приклад — середньовічна схоластика), однак *без рефлексії філософського мислення не буває*.

Цілісність філософського мислення означає спрямованість на об'єднання багатоманітності людського життя — особистого, соціального, пізнавального, політичного — через виявлення їх зв'язків. Точка зору цілісності зовсім не означає знання всього про цей світ. Філософськи мисляча людина уявляє основні тенденції розвитку світу, суспільства, пізнання, може співвіднести своє життя з цими тенденціями і зрозуміти своє місце в цьому розвитку.

Критичність означає передусім здатність оцінювати й оновлювати основи своєї власної діяльності в динамічному світі. Сила філософського мислення — у вмінні задавати все нові й нові питання світу й самому собі. У філософії немає заборони на критику і сумнів.

Специфіка філософії виявляється в особливій настанові, напрямі мислення, який починається із *сумніву*, тобто переосмислення звичних поглядів, традицій, концепцій. Видатні мислителі давнини (*Демокрит, Платон, Арістотель*) ставили питання: «Що таке «буття»? Що означає «бути»? Чи має Всесвіт якусь єдність або мету? Чи потрібно добру бути вічним, щоб заслужити високу оцінку, чи до добра потрібно прагнути, якщо навіть воно несе людині загибель?» і т. д. Твердження кожного з них водночас було запереченням думки попередника. Всі видатні філософські вчення *заперечують* одне одне. Таке заперечення може бути абстрактним, метафізичним або конкретним, діалектичним Проте завдяки сумніву і запереченню вибудовується цілісна, неперервна картина філософської культури мислення.

Відносність власних знань про світ та про саму себе — найважливіший мотив культурного розвитку особистості, ознака її духовної зрілості. Саме в цьому полягає особливість філософії як спонукального мотиву до мислення. Вчитися — це перш за все мислити, перетворюватися на творчу людину, яка керується внутрішньою потребою пізнати навколишній світ і себе. Як вчення про мислення філософія вчить вміння не дивитися, а бачити. Адже пошук істини — це розкриття внутрішнього світу людини, випробування, напруга інтелектуальних і моральних сил. Тому бачить той, хто може побачити.

На відміну від повсякденної унітарності й догматизму, філософське мислення є *принципово плюралістичним, поліфонічним, діалогічним*. Філософія передусім вчить мислити, вчить проблемно, творчо підходити до своєї тематики. *М. Гайдеггер*, починаючи читання курсу лекцій про мислення, звернувся до студентів приблизно з такими словами: «Я читатиму вам курс лекцій про мислення, але не таким чином, щоб дати якусь дефініцію мислення. Традиційно розпочинаючи лекцію: «мислення є процес...», — ми визнаємо, що мислення є процес, але ж процес є процес, а не мислення. У такий спосіб ми можемо дізнатися про відношення мислення до чогось одного, другого, третього, п'ятого і т. д, але ж головне питання — що є саме мислення — залишиться без відповіді... Я вчитиму вас мислення інакше. Я мислитиму перед вами, а ви уважно слухайте, дивіться. Ось він, процес мислення, розгортається перед вами... Будьте уважні — дивіться, слухайте, я показую вам саме мислення... вчіться мислити».

Отже, *Гайдеггер* пропонує безпосередню демонстрацію мислення як творчого процесу (звичайно, сам «демонстратор» при цьому має бути людиною, здатною до творчості). Приблизно так міркував і *Сократ*, який завдяки вмілому формулюванню запитань демонстрував своїм співрозмовникам невідповідність та суперечливість їхніх позицій. *Сократ стверджував, що ніколи не був нічим вчителем*. Він не вчив, у нього вчилися: хто чого міг і хто чого хотів. Він був переконаний, що мудрості не можна навчити так, як вчать ремесла і майстерності (повторювані операції, схеми, навички можна запам'ятати і перейняти). Досвід сам собою навчити не може, і різні люди зі схожою долею роблять для себе різні висновки. *Проте істинну мудрість можна передати близькій людині хіба що під час тісного, дружнього спілкування*. В українській філософії діалогіка *Сократа* називається «софійністю» мислення.

Уміння мислити, філософствувати завжди викликало підозру і недовіру у так званих «освічених людей», які розглядають філософію як занадто серйозне і «стомливе» заняття, щоб відвести йому вільний час, але разом з тим і не досить серйозне, щоб присвятити робочий. їм здається, що філософія їх обдурює, позбавляє бездумної впевненості в тому, що

вони вважають істинним, правильним. *Характерною є закономірність, яка проходить через всю історію філософії: кожен видатний мислитель замість того, щоб зводити наступний щабель певної теорії, починає закладати новий фундамент індивідуального бачення світу.* Адже немає таких уявлень, понять, істин, які не могли б викликати заперечень: ті питання, що здавались вирішеними, знову стають проблемами. *Ніщо так не стимулює активізацію мисленнєвого процесу, як вирішення проблемних ситуацій.*

Повсякденне (унітарне, монологічне, однозначне) мислення відбиває *репродуктивну* людську діяльність, яка постійно відтворює певні еталони, зразки, встановлені попередніми положеннями, «тиражує» досягнення цивілізації, щоб зробити їх предметами використання і споживання якомога більшої частини індивідів. Така діяльність, будучи споживчою, реалізується за максимально спрощеними, стандартизованими схемами. Оскільки репродуктивна діяльність домінує у нашому повсякденному житті, то вона породжує і відповідний *епістемний* (від грец. episteme — пізнавальний), тобто схематично-інструктивний стиль мислення (*І. Бичко*).

Творча сфера, або *продуктивна* діяльність (вона становить невелику частину), відіграє провідну, вирішальну роль у загальному поступі культури. У ній вперше реалізуються нові проекти, задуми, цілі та сенс діяльності в цілому. їй відповідає творчokonструктивний - діалогічний, «софійний» — стиль мислення. Ядром «софійного» мислення, в якому формуються всі його специфічні особливості (плюралізм, поліфонія, свобода тощо), є філософія.

В ідеалі продуктивна й репродуктивна діяльність взаємодоповнюють одна одну. Це стосується і стилів мислення. Проте у конкретні (критичні) моменти людської історії репродуктивність, пересічність («*тупувата розсудливість*» — *О. Герцен*) починає торжествувати. Це веде до різкого зростання споживацько-утилітарних моментів у суспільній свідомості, вони охоплюють традиційно творчі сфери — науку, мистецтво, філософію. Думку замінює схема, параграф, а мисленнєва діяльність та філософія втрачається в суєті повсякденності. *На зміну свободі приходять тоталітаризм.*

Людина з «ситою і тупою душею» не обов'язково є фашистом чи кілером. У звичних умовах - це проста людина, яка тільки жадає «ясності» і «чіткості». Проте варто настати кризи (яка руйнує чіткість і ясність), і пересічний індивід, жадаючи повернення порядку, стає здатним «на все».

Такий індивід, здатний «на все» в ім'я «порядку», відомий з давніх часів. Це він засуджував на смерть *Сократа*, погодився на аутодафе *Дж. Бруно*, споруджував варварські вогнища для публічного спалення книжок, брав участь у погромах, був сталінською «простою радянською людиною», яка на численних мітингах і демонстраціях вимагала

смертної кари «найманцям світової буржуазії». *Продуктивне, творче мислення, найбільш притаманне філософії, повертає людину до її людської сутності, звільняє від буденності, визначає її місце у світовому устрої та обов'язки перед собою.*

1.6. Призначення філософії

На думку німецького мислителя *М. Гайдеггера*, філософія є відповіддю на поклик *Буття*. Як найвище розумове зусилля, вона є «інтелектуальним героїзмом», який заперечує вузькоутилітарний підхід щодо оцінки її корисності, необхідність якої відносна й існує лише стосовно до мети. *«Істинною ж необхідністю для кожного є завдання бути собою, — вважав Х. Ортега-і-Гасет, — для птаха — літати, для риби — плавати, для розуму — філософствувати».* Останнє — один з найсуттєвіших аспектів людського існування. *Арістотель* говорив: *«Усі науки необхідніші за філософію, проте кращої за неї, більш необхідної для людини, не існує».* Платон у період найвищого розквіту своєї творчості визначає філософію як *«науку людей вільних».*

Філософствування означає пошук цілісної картини світу, перетворення його на Універсум, надання йому завершеності і створення з частини цілого. Філософія навчає мислити і пізнавати навколишній світ і себе самого, уміння *дивлячись — бачити*. У відомій притчі про відкриття закону земного тяжіння *І. Ньютоном* розповідається, що його думку спонукало яблуко, яке впало з сусідської яблуні. Завдяки відкриттю закону вчений створює епохальну наукову картину світу, до нього приходить слава і шана. Але сусід дуже образився: яблуня і яблуко — його, а почесні — Ньютону. Він зрубав гілки, що звисали в сад ученого, а сам годинами сидів під деревом, чекаючи відкриття свого закону. Імені сусіда в історії не залишилося.

Як форма певного відношення до дійсності філософія допомагає долати духовну порожнечу, стає важливим фактором об'єднання людства зі світом природи.

Становлення філософського знання — це завжди внутрішній духовний акт, який опосередковує інші дії, внаслідок чого з'являється нова реальність. Творення — завжди відточена «інтелектуальна мужність».

Важливе значення має *практично діяльна функція філософії*, яка забезпечує їй активно-перетворювальну роль, наприклад у постановці та визначенні цілей життєдіяльності. *Змінити світ, вважає Рассел, можна краще і правильніше за все шляхом духовно-морального удосконалення і самовдосконалення. Наука не займається питаннями добра або зла, вона не може пояснити цілей, яких ми прагнемо, або виправдати етичні принципи, яких дотримуємося. Тільки філософія може, повинна і здатна це зробити.* Цінність принципів відносна, вона залежить від світогляду людини. У суспільстві відчуження людина часто не знає достеменно, чого вона хоче, але вірить, що знає, що таке добро і зло, істина і хибна

думка. Тому для особистості краще за все діяти спираючись на свою думку і волю, які формує філософія. Умова тут одна для всіх: не зазіхай на свободу інших. Отже, свобода думки — найвеличніше досягнення «історичних справ філософії».

Роль філософії *М. Бердяев* визначав як прагнення не тільки пізнати світ, але й змінити його, удосконалити. *«Інакше й бути не може, якщо філософія є насамперед вченням про сенс людського існування, про людську долю. Філософія завжди претендувала бути не тільки любов'ю до мудрості, але й мудрістю. І відмова від мудрості є відмовою від філософії, заміною її наукою. Філософом є насамперед той, хто пізнає, але його пізнання цілісне, воно охоплює всі сторони людської сутності і людського існування, воно неминуче вказує на шляхи реалізації сенсу життя»*, — писав мислитель.

Як світоглядне знання філософія починається там, де закінчується наука, і навпаки — філософія, яка стала наукою, перестає бути філософією. У цьому, здавалося б парадоксальному, афоризмі криється глибокий зміст, який розкриває специфіку філософії. Безсумнівною є необхідність філософського знання для самоствердження людини, реалізації її духовно-інтелектуальних сил у пізнанні та перетворенні як об'єктивної дійсності, так і власного «Я».

Призначення філософії обумовлюється її змістом. Вона служить:

Осягненню істини. Філософська істина «притягує» до себе, бо, як вважав Арістотель, містить щось природне і прекрасне, зачіпає природу речей, природу духу, самої людини, Бога.

Звільненню людини від невігластва. Щодо цього філософія є ідеалом для людини і держави. «Тільки вона, — писав *Декарт*, — відрізняє нас від дикунів і варварів, і кожний народ тим більше громадянський і освічений, чим краще в ньому філософствують, а тому для держави немає більшого блага, ніж мати істинних філософів».

Подоланню утилітарного підходу до життя. Філософія необхідна для істинно людського життя, в якому є місце для роботи духу та думки. «Філософія, — вважає французький мислитель *Ж. Марітен*, — змушує згадати про вищу користь тих речей, які стосуються не засобів, а мети. Адже люди живуть не лише хлібом, вітамінами і технічними відкриттями. Вони живуть цінностями і реаліями, які підносять над часом і заслуговують на визнання самі собою».

Філософія служить засобом виховання духовності, мислення. «Справжнє призначення філософії, — говорив *Сократ*, — будити у людей духовні інтереси, допомагати їхнім духовним шуканням і духовному піднесенню». З цим пов'язується весь історичний розвиток філософії, під час якого втілювалася ідея: **велич людини полягає в мисленні**.

Філософія вчить розуміти сутність буття, в результаті чого людина отримує радість від життя. Г. Сковорода писав: «Філософія, чи любомудрість, скеровує все коло діл своїх на той кінець, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, як голові усього». У цьому мета будь-якої діяльності і, врешті-решт, філософії. **Вона робить людину Людиною.**

Як світоглядне знання філософія починається там, де закінчується наука, і навпаки — філософія, яка стала наукою, перестає бути філософією. В цьому, здавалося б парадоксальному, афоризмі криється глибокий зміст, який розкриває специфіку філософії. Безсумнівною є необхідність філософського знання для самоствердження людини, реалізації її духовно-інтелектуальних сил у пізнанні та перетворенні як об'єктивної дійсності, так і власного «Я».

1.7. Розвиток філософії як філософська проблема

Для більш глибокого розуміння філософії як світоглядного знання необхідно визначити її процесуальність. У зв'язку з цим слід передусім підкреслити, що розвиток становить єдність якісно різноманітних процесів, їх взаємодію, взаємоперетворення з сукупним результатом. Первинною одиницею історико-філософського процесу є *філософське вчення* — система певних, логічно пов'язаних один з одним поглядів. Створене окремим філософом, воно знаходить своїх послідовників. Прибічники *Платона* — *платоніки*, *Толстого* — *толстовці*, *Маркса* — *марксист* та ін. *Філософські школи* — це сукупність філософських учень, об'єднаних певними базовими ідейними принципами. *Філософська течія* — це сукупність різних модифікацій тих самих ідейних принципів, які розвиваються різними, часто конкуруючими школами. Наприклад, у сучасній філософії такими течіями є неопозитивізм, екзистенціалізм, персоналізм тощо. Найбільш значні утворення в історико-філософському процесі називаються філософськими напрямками. Вони є сукупністю філософських течій (вчень, шкіл), які, маючи значні розбіжності, відстоюють деякі спільні принципові положення. Філософські напрями існують протягом досить довгого історичного періоду (наприклад, матеріалізм та ідеалізм, раціоналізм і емпіризм тощо).

Несхожі між собою, навіть несумісні філософські вчення є різними сторонами єдиного абсолютного знання. Помилки філософів здебільшого полягають у тому, що вони універсалізують, субстанціоналізують ту сторону абсолютного, яку пізнають. *Зняття односторонньої інтерпретації абсолютного є виявлення істинності принципів кожної філософії.* Вони приймаються як обмежені, підпорядковані системі, яка синтезує всі принципи в єдине ієрархічне ціле. Така ж ієрархічна підпорядкованість існує на інших структурних рівнях. Розвиток пізнання, особливо філософського, яке характеризується тим, що кожний предмет дослідження розглядається в цілому, а не в його окремих аспектах,

різновидах, відношеннях, не завжди є прямолінійним процесом сходження. Це далеко не безпосередній перехід від незнання до знання, від помилок до істини, від істини відносної до абсолютної.

Розвиток філософії є органічним процесом на власній теоретичній основі. Він передбачає збагачення наявного змісту новими положеннями, заперечення висновків, які виявились неправильними, недостатніми, односторонніми, і заміну їх більш досконаліми.

Існування багатоманітності філософських вчень, шкіл, течій, напрямів характеризує історико-філософський процес з боку його внутрішньої диференціації і поляризації. *Розвиток філософії — це суперечливість підходів, боротьба ідей, принципів і особистостей. Отже, зрозуміння того, що є філософією, передбачає усвідомлення, що філософії як такої немає. Реально існували та існують різні вчення, школи, течії і напрями, які в чомусь солідарні між собою, а в чомусь суперечать, борються, заперечують одні одних.* При цьому з розвитком історико-філософського процесу змінюється предмет філософських роздумів, спосіб вирішення філософських проблем. З цього факту нерідко робляться необґрунтовані висновки: у філософії нема єдиної систематизуючої основи, і тому її самодостатність неможлива; оскільки філософи обґрунтовують діаметрально протилежні положення, то філософія нездатна відшукати істину. Звідси — висновок про обмеженість (і недостатність) будь-яких філософських поглядів і прагнення створити єдину істинну філософію.

Проти такого спрощеного підходу виступив найвидатніший німецький філософ Гегель. Він зауважив, що багатогранність філософії обумовлюється багатогранністю дійсності. Філософські теорії, незважаючи на постійну конфронтацію, взаємне заперечення і несумісність, є необхідними ланками єдиного суперечливого процесу прогресивного розвитку знання. Об'єктивний зміст філософських вчень суттєво відрізняється від суб'єктивної форми їх вираження. *Різноманітність не зумовлює, а, навпаки, передбачає єдність.* Абсолютним у філософській системі є її **принцип** (як момент розгортання «абсолютної ідеї»), а тимчасовим, відносним — **абсолютизація цього принципу**, що й протиставляє цю систему всім іншим.

Звідси випливає, що диференціація філософських вчень означає суперечності між одnodумцями, але суперечності суттєві. Якщо Фалес вважав за першоматерію воду, Анаксимен — повітря, Геракліт — вогонь, то заперечення тієї чи іншої першооснови означає і поглиблення, розвиток самого поняття першоматерії. У диференціації філософських вчень закладено суттєвий об'єктивний зміст. Не просто виражаються суб'єктивні претензії філософа на його особливий погляд, а передбачається розвиток певної концепції, окремих аспектів учення даної школи. *Отже, диференціація є закріпленням суттєвих відмінностей,*

особливо якщо вона стосується інтерпретації відповідного положення філософського вчення.

Наприклад, французькі матеріалісти XVIII ст. виступали як єдина течія, спілка односторонців, але в її рамках існували суттєві відмінності. Дідро і Гельвецій заперечували тезу Ламетрі, що людина є машиною. Разом з тим Дідро критикував положення Гельвеція про те, що теоретичні висновки залежать від гостроти чуттєвого сприйняття. Ці суперечності в рамках матеріалістичного сенсуалізму сприяли подоланню одностороннього протиставлення емпіризму раціоналізмові, передбачали діалектичне розуміння єдності чуттєвого і раціонального.

Диференціація філософських поглядів — це дослідницький пошук, у процесі якого зіставляються подібні погляди, виявляються і обґрунтовуються розбіжності, а саме поставлення проблеми поновлюється новим змістом.

Диференціація містить тенденції теоретичного розвитку ідей у різних, у тому числі взаємовиключних, напрямках. Цей процес, у якому відмінності в рамках початкової спільності поглядів стають визначальними філософськими характеристиками, можна назвати дивергенцією. Як відомо, вчення Декарта було безпосереднім джерелом трьох суттєво відмінних течій: матеріаліст Леруа відкинув метафізику і пов'язану з нею дуалістичну концепцію людини; опортуніст Мальбранш розробляв ідеалістичний бік системи Декарта; пантеїстичний матеріалізм Спінози був спробою моністичної переробки як метафізики, так і фізики Декарта.

Поряд з диференціацією слід розглянути поняття дивергенції філософських шкіл. **Дивергенція — багатогранний процес. Це зв'язок з попередніми теоріями і водночас взаємодія з незалежними вченнями, які формуються у спільних історичних умовах, але по-різному вирішують загальні спрямування епохи.** Наприклад, емпіризм і раціоналізм — протилежні системи поглядів, але вони лише частково виключають одна одну. В деяких положеннях вони, навпаки, дотримуються спільних ідей, взаємодоповнюються. Не тільки раціоналісти XVII ст., але й сучасні їм емпірики розуміють мислення як найвищий ступінь пізнавальної діяльності. Дж. Локк, наприклад, як і раціоналісти, визнає інтелектуальну інтуїцію, солідаризуючись із декартівським розумінням істини.

Необхідним результатом історично прогресуючої дивергенції є думка про **поляризацію філософії** — створення принципово несумісних філософій. Вона — заперечення всієї системи основоположень і виведених таким чином висновків. Тенденція до поляризації простежується в кожній філософській системі. Відомо, як зневажливо Гегель ставився до матеріалістично-сенсуалістичної думки філософії XVII-XVIII ст. *Ніцше заявляв, що «його філософія — не для всіх».* Разом з тим радикальна поляризація веде до збіднення історико-

філософського процесу, абсолютизує, а отже й догматизує той чи інший напрям у філософії. Так було з марксистсько-ленінською філософією, в якій радикально поляризувалася протилежність між матеріалізмом та ідеалізмом, великого значення надавалося соціально-класовій обумовленості розвитку філософських вчень, підкреслювалася ідеологічна функція філософії.

Вважалося, що кожний філософ свідомо чи несвідомо висловлює найважливіші ідеї своєї епохи, свого народу і при цьому виражає і захищає інтереси тих чи інших соціальних класів або прошарків суспільства. Догматизм такої радикальної поляризації ігнорує ф ікт відносної самостійності розвитку суспільної свідомості, а отже, можливість і відносного розвитку філософії, її випередження або ж відставання від безпосередніх завдань суспільного життя, залежність філософських вчень від особистості мислителя.

Не можна обминути ще одну проблему, яка суттєво впливає на філософський процес, — **проблему національної філософії в рамках всесвітньої**. Кожна філософія національна вже мовою її творів (хоча це далеко не єдина ознака), вона є відображенням ментальності того чи іншого народу. Г. Гейне так характеризував відмінність між національними філософіями: *«Поставимо перед англійцем, французом і німцем завдання охарактеризувати, що таке верблюд. Англієць поїде в Африку, вб'є верблюда, привезе в Британський музей і вивчатиме його: клас, вид, група тощо. Француз піде в Булонський ліс, не знайде там верблюда і засумнівається в його існуванні. Німець зачинитья в кабінеті й почне продукувати верблюда з глибин своєї свідомості: верблюд окремий, верблюд загальний, верблюд відносний, абсолютний та ін.»*. Щоправда, не всі народи мали свою філософію, не завжди світогляд піднімався до рівня системно-раціоналізованого узагальнення. Наприклад, стародавні шумери так і не дожили до своєї філософії. Але й «філософські народи» не всі відразу йшли в авангарді загальнолюдського філософського прогресу. Вони заступали один одного. Наприклад, в епоху Відродження попереду йшли італійці, але в Новий час їх заступили англійці й французи, потім німці та ін. *Тому національні історії філософії не завжди і не в усіх своїх частинах збігаються з всесвітньою історією філософії*. Але це не означає, що національні історії філософії не мають наукового значення. *Оскільки філософія — вид світогляду, то історія філософи — вид історії світогляду*. Це стосується як всесвітньої історії філософії, так і національної. Розглянута в контексті світогляду, у взаємовідношенні з *парафілософією* («біля філософії»), кожна національна філософія, якою бідною вона б не була, також має значення. Але при цьому не варто, — бо це не робить честі тому, хто зважається на подібне, — підміняти філософію парафілософією, видавати за філософію художній світогляд або різні суспільно-політичні вчення.

Розглянуті особливості філософського розвитку є формами, які необхідно відрізнити від змісту, пов'язаного з цими формами і все ж відмінного від них. Ці форми специфічно характеризують саме розвиток філософії і тим самим відрізняють даний процес від розвитку в інших сферах знання.

1.8. Філософський плюралізм

Філософія як форма духовної діяльності неодмінно містить момент історичності, вона — відповідь людського духу на питання, поставлені історично обумовленим буттям людини. З цим пов'язується філософський плюралізм.

На багатоманітність філософських систем впливають історична епоха, місце і час діяльності мислителя, його національність і належність до релігії, а також розвиток виробництва, характер суспільних відносин, стан науки, культури, тенденції їх розвитку та ін. Певний вплив може здійснювати і соціальний стан мислителя (хоча рабу, потім вільновідпущеному *Епиктету* та імператору *Марку Аврелію* їхні різні соціальні статуси не заважали розвивати схожі філософські ідеї стоїцизму).

Філософський плюралізм виявляється в обґрунтуванні тим чи іншим мислителем сутності розвитку філософії. У *Гегеля*, наприклад, цей розвиток пов'язується з конкретною історичною епохою, з її економічними, культурними, релігійними та іншими характеристиками, а розвиток філософії є не тільки внутрішньою логікою розвитку абсолютної ідеї, але й залежністю від соціальної реальності.

Філософські системи — це історичні утворення, «духовні квінтесенції епохи». Кожний філософ — син свого часу. Але якщо кожна епоха породжує певний тип філософії, то при розгляді відмінностей історичних епох, цивілізацій, культур, національних особливостей напрошується висновок про неминучість філософського плюралізму не тільки для минулого людства, але й для сучасного і майбутнього.

У марксизмі проблема плюралізму набуває історико-матеріалістичного вирішення. Філософія як одна з форм суспільної свідомості, як духовне утворення певною мірою залежить від особливостей суспільного буття, різних факторів суспільного життя. Цей підхід було абсолютизовано у радянській філософії, де всіяко відстоювався ідеологічний патріотичний принцип і неминуче критикувався плюралізм філософських підходів.

Протилежні погляди висловлюють представники екзистенційно-персоналістського напрямку, які виступають проти розуміння філософії як відображення і вираження певних сторін абсолютної ідеї або суспільного буття. Філософія, на їх думку, специфічна не своїм предметом, а способом відношення людини до буття. Специфічність філософії виявляється у перетворенні існуючої дійсності на проблему: відбувається проблематизація дійсності й одночасно спроба її депроблематизації, тобто вирішення цієї проблеми в мисленні. *Отже,*

сутність філософії утворює не якийсь особливий специфічний предмет розгляду, а саме філософське мислення, філософствування, яке полягає в прагненні особистості встановити згоду між собою і навколишнім світом, тому філософія є формою її самореалізації. Народжена з почуття незадоволення і занепокоєння, філософія є спробою зняти ці негативні емоції. Кожна особистість створює свою філософську систему зі специфічною проблематикою дослідження, вибором ідей, які виражають в абстрактних термінах внутрішній стан особистості філософа, стилем, способом викладення матеріалу. Звідси висновок: кожна філософська система має цінність тільки для її творця і не може претендувати на загальну значущість.

Незважаючи на ті чи інші відмінності вищезгаданих концепцій, в яких характеризується природа і специфіка філософії, кожна з них містить «раціональне зерно». Їх відмінність не виключає і того загального висновку, що основою філософського плюралізму є своєрідність особистості мислителя, його індивідуальний характер, його індивідуальний досвід, індивідуальне переживання, індивідуальні здібності, індивідуальне оволодіння досягненнями культури своєї епохи, свого народу.

Існування різноманітних філософських течій і напрямів зумовлено філософськими традиціями, які показують, що, незважаючи на відмінність епох, культур, державно-національних утворень та інших факторів, філософська думка періодично повертається до однієї й тієї ж проблематики і вирішує її згідно з запитами часу і вимогами культури особистості.

Для філософського процесу характерним є діалог поглядів, підходів. Цей фактор не тільки обумовлює історико-філософський процес, закладає основи для самоототожнення філософії, але й є основою філософського плюралізму, тому що у процесі діалогу викристалізовується своєрідність того чи іншого філософського вчення.

1.9. Основні типи самовизначення сучасної філософії

У сучасному світі самовизначення філософії, тобто розуміння нею свого предмета, завдань і сутності, таке ж багатоманітне, як і в історії філософії. Можна виділити сьогодні три основних підходи до трактування сутності філософії.

Перший підхід, який зберігає своє значення і нині, можна назвати **доктринальним**. Згідно з цим підходом, філософія є певною доктриною, тобто системою закінчених, встановлених істин, відкритих тем, вивчення яких обумовлено силою «мислячого розуму». Завдання його послідовників — використати цю доктрину для аналізу сучасних процесів. Доктринальний підхід репрезентовано сьогодні або *ортодоксальним марксизмом*, або *неотомізмом*, який донедавна вважався офіційною філософією католицької церкви. Автор цієї доктрини, видатний мислитель середньовіччя *Тома Аквінський*, сформулював відмінність

між *теологією* і *філософією*. Вони вивчають одні й ті ж предмети — *людину, світ, Бога*. Але *розум* — *основа філософії* — *йде від пізнання наслідків до першопричини*, а *Одкровення* — *основа теології* — *від пізнання першопричини до наслідків*. Тому саме істини Одкровення виступають в ролі критерію істинності суджень, здобутих розумом. *Віра орієнтує розум, теологія орієнтує філософію*, без елімінації (виключення) останньої.

Інструментальний підхід до визначення сутності філософії репрезентовано в інтелектуальній культурі ХХ ст. *логічним позитивізмом, прагматизмом, аналітичною філософією*. Сутність цієї позиції визначив А. Вітгенштейн: «Філософія — це не доктрина, а діяльність» — діяльність щодо прояснення мови, і передусім щодо прояснення *мови науки*. Мета цієї діяльності — вилучити з мови науки всі *беззмистовні висловлювання*, тобто такі, які не може бути зведено до «протокольних речень», котрі фіксують «атомарні факти», що сприймаються чуттєво, або до тавтологій. Наприклад, судження «Матеріальний добробут є благо» при всій правильності граматичної форми його побудови є беззмистовним висловлюванням, істинність або хибність якого не може бути встановлена. Воно містить у собі прихований імператив — «прагни до матеріального добробуту» — і повинно бути переформульовано для того, щоб мати смисл. Так, ми можемо оцінити істинність судження: «Більшість людей вважає, що матеріальний добробут є благо». Багато філософських висловлювань, вважають *логічні позитивісти*, містили в собі приховані імперативи і, таким чином, не мали відношення до наукового пізнання.

Сучасний американський філософ Р. Рорті, спираючись на традиції аналітичної філософії, проводить відмінність між *систематичною* і *наставницькою* філософіями. Перший тип філософії прагне до пізнання істини і знайдення правильного словника для репрезентації сутності світу, універсального для всього людства. *Філософами-систематиками* він вважає Платона, Арістотеля, Р. Декарта, І. Канта, Г. Гегеля та багатьох інших представників класичної філософії. *Філософи-наставники*, навпаки, вважають, що любов до мудрості зовсім не означає любові до аргументації, а наука — лише один з багатьох словників з тієї нескінченності словників, у яких може бути описано світ. Сутність наставницької філософії полягає в тому, *щоб підтримувати розмову, а не в тому, щоб шукати об'єктивну істину*. Цей погляд на філософію виходить із уявлень про людину як суб'єкта, здатного генерувати все нові й нові описи світу. Роль наставницької філософії полягає у запереченні хибної думки, згідно з якою людина змішує себе з поняттям того, що вона знає про себе. До філософів-наставників належать Ф. Ніцше, С. К'єркегор, К. Маркс, З. Фрейд, пізній А. Вітгенштейн, М. Гайдеггер, Г. Гадамер.

Третій підхід до визначення сутності філософії — це її **екзистенціальне** самовизначення. Філософія розглядається як «трагічне прояснення смислу людського

існування» (М. Бердяев), як спосіб дійсного існування, котрий виявляє цінність і сенс життя. Цей підхід репрезентовано *персоналізмом, філософією життя, екзистенціалізмом*.

В екзистенціалізмі К. Ясперса філософствування є *комунікація між абсолютно вільними і рівними індивідами*. Мета філософствування — стати справжньою людиною завдяки розумінню буття. На відміну від науки, у філософії питання про буття ставиться не залежно від філософа, а так, як воно *переживається* людиною як філософом. Філософствування, згідно з М. Гайдеггером, є таким запитуванням, котре ставить під сумнів того, хто запитує. Представники цього підходу вважають, що філософія значно ближча до мистецтва, ніж до науки. Проте мистецтво осягає втілене ціле, а філософія — екзистенцію або цілісність, яка постійно змінюється.

Висновки

Філософія — це світ понять та ідей, проблем, питань, сумнівів, вірувань. Вона є концептуальним вираженням світоглядних проблем. Як методологія пізнання і соціальної дії, філософія окреслює магістральні шляхи розвитку суспільства, визначає основні тенденції духовно-практичного осягнення світу. Вона постійно актуалізує докорінні проблеми людини і буття шляхом утвердження високих загальнолюдських цінностей. Філософія шукає відповіді на смисложиттєві проблеми людського буття. Озброюючи людину поглядами «вищого порядку», філософія допомагає зрозуміти сутність світу і суспільства, в якому вона живе. Філософія є адекватною дійсності свідомістю свого часу, і тому людина, перш ніж діяти, повинна цією свідомістю озброїтись.

Питання для самоконтролю

- У чому полягає особливість філософського знання?
- Чому визначати філософію складніше, ніж будь-який інший вид духовної діяльності?
- Розкрийте сутність філософії як історичної форми світогляду стосовно міфології і релігії.
- Як співвідносяться філософія і наука?
- У чому полягає призначення філософії і як воно розглядалося у процесі її розвитку?
- Визначте структуру та основні функції філософії.
- Яке місце посідає філософія в культурі?
- У чому полягає роль філософії в індивідуальному розвитку людини?
- Які основні типи історичного світогляду існують та в чому їх специфіка?

Проблемне завдання

Що, на вашу думку, може становити предмет філософії?

- Наука про добро і зло, яка тільки одна і становить предмет філософії (Сенека).
- Філософія є пізнання, що досягається завдяки правильному міркуванню (Т. Гоббс).

- Філософія — сучасна їй епоха, досягнута в мисленні (Г. В. Ф. Гегель).
- По суті, вся філософія є лише людський розум у туманних висловлюваннях (Й. В. Гете).
- Філософія легко торжествує над стражданнями минулими і майбутніми, але справжні страждання торжествують над нею (Ф. Ларошфуко).
- Предмет філософії — це знання про сутність суттєвого, «суттєве знання» (М. Гайдеггер).
- Головне питання філософії — це питання про те, чи варто людині жити (А. Камю).

Література для самостійного опрацювання

1. Аббаньяно Н. Мудрость философии. — СПб., 1998.
2. Бичко І. В. Людиновимірність предмета філософії: Філософія. — К., 2001. — Розд. І.
3. Вундт В. Введение в философию — М., 1995.
4. Гильденбранд Д. Что такое философия? — СПб., 1999.
5. Делез Ж. Что такое философия? — СПб., 1998.
6. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды. — К., 2000.
7. Лосев А. Ф. Дерзание духа. — М., 1998.
8. Лопатин Л. Аксиомы философии. — М., 1996.
9. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию? — М., 1990.
10. Хофмайстер Х. Что значит мыслить философски. — СПб., 2000.

II. ФІЛОСОФСЬКА МУДРІСТЬ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

2.1. Філософія Давньої Індії

2.1.1. Ведичні джерела давньоіндійської філософії

2.1.2. Філософські вчення джайнізму та буддизму

2.1.3. Релігійно-філософські системи індуїзму

2.2. Філософія Давнього Китаю

2.2.1. Витоки філософського мислення

2.2.2. Філософія даосизму

2.2.3. Конфуціанство

2.2.4. Моїзм і легізм

Зародки філософського мислення в Індії сягають глибокої давнини (2500 - 2000 рр. до н. е.). Вся історія індійської філософії - це безперервний діалог з традицією. У культурі сучасної Індії є риси будь-якого періоду історичного минулого. Зв'язок старого і нового, співіснування найдавніших релігій і науки - невід'ємна частина духовного життя Індії, її світогляду та філософії. Головна особливість індійської філософії - її практично життєвий характер, спрямованість не на саме лише теоретизування або просте задоволення інтелектуальної допитливості, але й на втілення духовного, єдино гідного для людини життя.

Ключові слова

Брахман, дхарма, сансара, мокша, архат, джайнізм, буддизм, Веди, Упанішади, атман, пуруша, карма, нирвана, індуїзм, санкх'я, йога, міманса, веданта, вайшешика

Філософія стародавнього Китаю виглядає стрункішою, деталізованою, більш зануреною в глибину суперечливого, парадоксального мислення. Головне завдання і головна особливість китайської філософії — її реставраційний характер, прагнення зрозуміти, усвідомити різноманітність світу і долю людей, щоб свідомими зусиллями внести в нього порядок, щоб змусити кожну людину і кожну річ виконувати власну партію у великій симфонії космічної музики. Роль свого роду диригента покликаний був зіграти «досконаломудрий» - філософ.

Ключові слова

дао, небо, даосизм, конфуціанство, інь, янь, жень, порядок, шляхетність, моїзм, легізм, ритуал, обов'язок, етикет, справедливість, взаємність

«Якби хто-небудь у битві переміг тисячу людей, а другий переміг би себе одною, то саме

цей другий - найвеличніший переможець у битві».

Будда

СПОРІДНЕНІСТЬ РИС І УМОВ ВИНИКНЕННЯ ФІЛОСОФІЇ СХОДУ І ЗАХОДУ

Однією з найістотніших характеристик філософського знання є його принципово історичний характер. Головна увага в ньому скеровується на відношення «людина - світ», а не просто на існування людини чи світу самих по собі. Завдяки цьому історія набуває сутнісного значення, стає одним із визначальних вимірів цього знання.

Постійно орієнтована на майбутнє людина в той же час глибоко укорінюється в минулому і завжди несе його досвід з собою. Майбутнє (цілі, плани тощо) і минуле, не існуючи наяву, становлять у той же час невід'ємну частину людської особистості. Отже, людина, суспільство в цілому живуть одночасно в усіх трьох часових вимірах — минулому, теперішньому і майбутньому, об'єднуючи їх у собі в нерозривну часову цілісність - історію. Спроба зрозуміти людину в її відношенні до світу поза минулим і майбутнім є абсолютно безплідною, оскільки втрата пам'яті, досвіду, намірів, бажань позбавляє сенсу зміст буття людини. Ідеї, сформульовані в ході історичного розвитку філософії, зберігають свою актуальність і для сучасності, і для майбутнього. У певному розумінні слова філософські ідеї є вічними: *кожне нове покоління повертається до них, надаючи їм усе нових і нових розв'язань і тлумачень.*

Розвиток філософії на Сході та Заході, при всій її самобутності і специфічності, має ряд спільних закономірностей. Філософська думка, по-перше, зароджується в лоні міфології як першої історичної форми світогляду. Міфології властива нездатність людини виділити себе із навколишнього середовища і пояснити явища на основі природних причин. Світ і всі явища в ньому залежать від дій богів і героїв. Але в міфології ставиться і ряд власне філософських питань: як виник світ, які причини і джерела його розвитку; як таке життя і смерть; у чому полягають відмінності тіла від розуму, душі тощо.

Формування на базі первісної міфології ранніх форм філософського, релігійного та інших світоглядів відбулося в ході *поступового розкладу родоплемінного ладу та зародження найдавніших цивілізацій.* Цей процес спостерігається наприкінці IV тис. до н. е. в долинах Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія). Виникнення філософії в Давній Індії відноситься приблизно до II тис. до н. е., коли на її території почали формуватися рабовласницькі держави. В цей же час зароджується філософія в Китаї. В античній Греції філософія формується в містах-державах («полісах») на рубежі VII—VI ст. до н. е. спочатку на західному узбережжі Малої Азії (в Іонії), потім - у грецьких містах о. Сицилії і, нарешті, в

Афінах (V ст. до н. е.); вона була пов'язана з виникненням диференційованого суспільства, яке створювало умови для розквіту культури і формування основ європейської цивілізації.

В Україні виникнення і розвиток філософії також пов'язується з розвитком торговельно-економічних відносин і формуванням держави - Київської Русі (VI—VIII ст.). Значний вплив на формування філософського мислення наших предків здійснили більш ранні філософські системи античності та епохи еллінізму, що було пов'язано з прийняттям християнства, тобто входженням у систему європейської культури.

Філософія Сходу і Заходу звернена до *загальнолюдських цінностей*. Вона розглядає проблеми добра і зла, справедливості й несправедливості, дружби, любові, ненависті, щастя, страждання тощо. Досліджуються питання, що завжди хвилюють людину: як добре мислити, добре говорити і добре чинити (Демокрит). Для отримання знання про цінності людина повинна навчитися розуміти такі проблеми, як світ і його пізнання, людина і природа, сенс життя тощо.

Філософські ідеї Сходу та Заходу на ранніх етапах свого формування взаємопов'язуються з *релігією*, яка через безпосередню відкритість своїх світоглядних конструкцій більш тісно «вплітається» у форми економічного, політичного, духовного життя суспільства. Філософія так чи інакше повинна враховувати релігійну парадигму — або в плані орієнтації на її морально-регулятивну функцію, або в плані «відбрунькування» від неї, акцентувати увагу на наукових досягненнях, які в той час починають виникати. Разом з релігією та філософією, тобто після розподілу праці на розумову та фізичну, з'являється наука. Мотивацію заняття наукою складають пізнавальні питання, які виникають внаслідок суспільної потреби знати. Це забезпечує консолідацію науки в особливий вид діяльності, відмінний від матеріального і духовного (мистецтво, мораль, релігія та ін.) виду.

Виникнення філософії — не швидкий «одноразовий акт», а тривалий процес поступового виявлення специфічного філософського змісту на фоні міфології та релігії. В Індії коріння перших філософських узагальнень сягає міфологічних текстів (III - II тис. до н. е.) «Вед» (букв. «знання»), епосів «Махабхарата» і «Рамаяна». У Китаї філософські ідеї формуються на базі давніх (кінець II - початок I тис. до н. е.) міфологічних текстів «П'ятикнижжя» («У-цзін»). У давній Елладі філософське знання виростає на ґрунті міфологічних («орфічних») гімнів VIII ст. до н. е. та героїчних епосів «Іліада» і «Одіссея».

Спільною рисою для західного та східного типів філософствування є *філософський поліцентризм*, тобто світоглядна закономірність їх розвитку. Хочемо ми того чи ні, але філософські ідеї, теорії, погляди, системи, незалежно від вирішення проблеми співвідношення *буття і духу* в різних формах - від осмислення космосу і природи до людини та її особистішого буття, є *людиновимірними*.

Як на Заході, так і на Сході філософи виробляють **свій власний метод** дослідження, аналізу, пояснення явищ. Прагнення до пошуку істинного знання свідчить про **методологічну** значущість спільних філософських пошуків. Це дає можливість за допомогою філософських вчень, концепцій, ідей здійснювати аналіз найрізноманітніших явищ, давати практичні рекомендації. Трансформація ідейних ліній, напрямків, ступенів історичного сходження філософської творчості в логічно завершеній, але змістово не закінченій формі говорить про спільну **тенденцію філософського поліцентризму** для всіх стилів осмислення реальності.

З точки зору формаційного підходу ранньокласові суспільства Сходу та Заходу були однотипними (базувалися на рабовласницьких відносинах). Проте типи («стилі») філософствування в цих регіонах давньої цивілізації мають істотні відмінності, які виявляються передусім у **східній та західній парадигмах філософствування**.

2.1. Філософія Давньої Індії

2.1.1. Ведичні джерела давньоіндійської філософії

«Сердечна людина складає центр уваги для індійської релігійності. Індуси — найбільші майстри в дослідженні остаточного, прихованого центру нашого «Я», нашої самості. До нього спрямовано всю індійську мудрість».

Індія - колыска прадавньої культури. Ромен Роллан, говорячи про духовне життя індійців, відзначив, що це єдина країна, в якій втілились бажання людства, де протягом трьох тисяч років росте «дерево мрії», яке постійно відроджується. Першими джерелами інформації про давньоіндійське суспільство є тексти індуїстської культури, ще не повністю розшифровані, які збиралися протягом дев'яти століть (1500-600 рр. до н. е.). Вони дістали назву ведичної літератури, а в більш пізній період уже мають вигляд книг. Хоча ведична література має релігійний зміст, вона також містить дані про духовне життя, економічний розвиток, світогляд того часу тощо.

Ведична література формувалася від початку заселення Індії і до виникнення перших держав, які об'єднували великі території. Кочові племена перетворювалися на диференційоване суспільство з розвиненою інфраструктурою, досить високим рівнем розвитку землеробства, ремесел і торгівлі. В цьому суспільстві виділяються чотири стани: брахмани - священики і ченці; кшатрії - воїни і представники колишньої племінної влади; вайш'ї - землероби, ремісники, купці; шудри - безпосередні виробники, заможні прошарки населення. Надалі соціальна структура суспільства починає змінюватися, і згодом утворюється складна система різноманітних каст.

Ведична література дуже різноманітна, і її тексти можна поділити на кілька груп. Найдавніша група - це чотири **Веди** («веда» - знання). Головна з них - **Рігведа** - збірник

гімнів, які формувалися протягом тривалого часу до XII ст. до н. е. У X ст. до н. е. з'явилися **Брахмани** - керівники ведичного ритуалу, основний з яких - **Шатанатхабрахмана** (брахмана ста шляхів). Закінчення ведичного періоду представлено **Упанішадами**, які відіграли дуже важливу роль у розвитку релігійно-філософського мислення давньої Індії.

Веди - різноманітна система поглядів та ідей: від образів міфології до перших спроб створення філософських поглядів на буття, сенс людського життя. У деяких гімнах простежується прагнення знайти загальний закон, відображений в «космічному порядку» (рта). Це принцип, який управляє всім: рухом Сонця і Місяця, зміною пір року, а також народженням, смертю, щастям людини. У **Брахманах** висловлюються гіпотези щодо виникнення світу, розвиваються положення про воду як про першосубстанцію. Вперше розробляється теорія буття, початковими проявами якого вважаються різноманітні форми дихання.

Закінчується ведична література **Упанішадами** (букв, «сидіти біля»). У них викладено нове тлумачення навколишнього світу і буття - брахма, що є універсальним принципом. З брахмою нерозривно пов'язується духовна сутність кожної людини - атман.

Однією з основних частин Упанішад є концепція круговороту життя - *сансара* і пов'язаного з нею закону, відплати - *карма*. В теорії круговороту людське життя показане як нескінченний ряд перероджень. В **Упанішадах** *філософія вже відокремлюється від міфології та релігії і вступає у відкриту опозицію до ведичного ритуалізму. Зокрема, найвищий сенс мудрого життя вбачається в усвідомленні, досягненні брахмана як сутності, що перебуває у всьому, а також у тому, щоб побачити неістинність, плинність емпіричного буття, відмовитися від прив'язаності до нього і одержати вічне блаженство і справжнє безсмертя в пізнанні своєї тотожності з брахманом, у злитті з ним (мокша).*

До ідей Упанішад часто зверталися більш пізні філософські течії, зокрема веданта. В цілому ж у філософії Давньої Індії домінує морально-етична тематика над натуралістично-емпіричною. Головну увагу звернено на проблему постійного самовдосконалення людини, а не вдосконалення світу. Сприйняття реально-предметного світу визнається як химерна фікція, омана, яка лише через невігластво буденної свідомості здається чимось «справжнім». У цілому філософію орієнтовано на містичне переживання одухотвореності буття і практично байдужості до об'єктивно-раціоналістичних методів досягнення реальності.

2.1.2. Філософські вчення джайнізму та буддизму

У першому тисячолітті до н. е. в давньоіндійському суспільстві відбуваються значні соціально-економічні зміни. Традиційний ведичний ритуалізм не відповідає новим умовам. Виникає низка нових доктрин, і серед них всеіндійське значення здобувають вчення

джайнізму і буддизму. Основоположником *джайнізму* (термін походить від слова «джина» - переможець) вважається *Махавіра Вардхамана*, який жив у VI ст. до н. е. Він виріс у заможній сім'ї; коли йому виповнилося 28 років, залишив рідний дім і після дванадцяти років блукань і аскетичного життя заклав у своїх працях основи нового філософського вчення. В джайнізмі, як і в багатьох інших давньоіндійських школах, релігійні закони поєднуються з філософськими поглядами, що проголошують дуалізм Сутність людини, згідно з джайнізмом, складається з двох частин - матеріальної (аджива) і духовної (джива). Сполучною ланкою між ними виступає карма.

Карма — це тонка матерія, що утворює її тіло і з'єднує душу з грубою матерією.

В результаті виникає живий індивід Карма весь час супроводжує душу в нескінченному ряду перероджень. Джайністи досконало розробили теорію карми і розрізняють вісім видів карм. Вони поділяються на добрі та лихі. Добрі карми утримують душу в циклах перероджень. Лихі карми негативно впливають на основні властивості душі, які вона має у своїй натуральній формі. Коли людина повністю звільняється від лихих і добрих карм, вона стає звільненою особистістю.

На думку джайністів, тільки людина може вирішити, що таке добро і зло і до чого віднести все те, що зустрічається в житті. Людина за допомогою духовної сутності може керувати матеріальною сутністю і контролювати її.

Звільнення людини від впливу карм можливе тільки через здійснення добрих справ і суворий аскетизм. У зв'язку з цим створюється етика, яка називається ***триратна (три дорогоцінності)***. У ній говориться про *правильне пізнання, правильне знання, правильне життя, обумовлені правильним розумінням віри*. На думку джайністів, аскетизм більшою чи меншою мірою є правильним життям. Вони вважають, що людина може звільнитися тільки сама і їй ніхто не може в цьому допомогти. По суті етика джайнізму - егоцентрична.

У VI ст. до н. е. в Північній Індії виникає ***буддизм*** - вчення, засновником якого був ***Сіддхартха Гаутама*** (583-483 рр. до н. е.), син правителя провінції Капілаваста (південна частина Непалу). Його народження коштувало матері життя. Немовляті пророкували, що коли воно виросте, то стане ченцем-аскетом, якщо побачить хвору, стару і мертву людину. Батько створив для сина чудові умови для життя, і *Сіддхартха* не знав про його тіньовий бік. У нього були хороші жінка і син. Але якось він побачив хворого, потім старого, потім покійника, а потім ченця-аскета. Страждання в житті, які відкрились перед *Гаутамою*, вразили його, і в одну з ночей він утік, помінявши одягом із слугою, і загубився серед людей.

Гаутама вивчає Веди і веде аскетичний спосіб життя. Після довгих років марної аскези колишній царевич сідає під дерево і вирішує, що не зрушить з місця, поки не

дізнається про головну правду життя. На четвертий день на нього зійшло просвітління, і Сіддхартха став **Буддою**, тобто «просвітленим». Поступово навколо Будди зібралось багато учнів, утворилась буддійська община.

У центрі буддистського вчення лежать чотири благородні істини. • Життя є страждання: народження - страждання, хвороба -страждання, смерть - страждання, втрата приємного - страждання,

невиконання бажання - страждання.

• Причиною страждання є бажання (тршна), яке веде через радощі та пристрасті до переродження, народження знову.

• Усунення причин страждань полягає в усуненні цього бажання.

• Шляхом, що веде до усунення страждань, є правильне судження, правильне рішення, правильна мова, правильне життя, правильне прагнення, правильна увага, правильне зосередження. Заперечується як життя, присвячене чуттєвим задоволенням, так і шлях аскези.

Припинення страждань настає тоді, коли людина позбавляється від сліпої прихильності до земного життя, що залучає її у свій вічний потік подій, які йдуть одна за одною і породжують одна одну. Цей стан згасання, затухання, охолодження пристрастей і бажань називається в буддизмі нірваною. Головну увагу буддизм приділяє досягненню цього стану через «праведне» життя і засвоєння істини про вічну змінність буття.

Основою «праведного» життя є точне і беззаперечне дотримання правил моралі - *п'яти знаменитих буддійських заповідей*, яких повинні дотримуватись як ченці, так і звичайні буддисти. Ці заповіді такі: **1 — не шкодити живим істотам; 2 — не брати чужого; 3 — утримуватися від заборонених статевих контактів; 4 — не вести безглузких і брехливих розмов; 5 — не вживати алкогольних напоїв.**

Правильна зосередженість характеризується за допомогою чотирьох ступенів поглиблення (*джана*) і належить до медитації і медитаційної практики. Людина, яка пройшла всі стадії шляху і прийшла до звільнення свідомості за допомогою медитації, одержувала звання архата, святого, який досягав нірвани.

Буддизм з Індії поширюється на острів Цейлон (Шрі-Ланка), а в більш пізній період - через Китай на Схід. Сьогодні буддизм - одна з трьох світових релігій.

2.1.3. Релігійно-філософські системи індуїзму

До початку нової ери в ідеологічній сфері Індії міцні позиції завойовує індуїзм, який є продуктом тривалого розвитку і поступового злиття різних культур окремих етнічних груп. Зі всієї плеяди богів на перший план виступають *Вішну* і *Шіва*. Виникає нова міфологія. Най-

більш відомим твором є *Бхагавадгіта* (божественна пісня) - священна книга, яка, зокрема, присвячується етичним питанням і проголошує вірність особистому Богу.

Філософське обґрунтування індуїзму міститься в шести системах (*веданта, санкх'я, йога, ньяя, вайшешика, міманса*), які орієнтувались на авторитет Вед.

• **Веданта.** Зміст цієї філософської системи відображено в назві: веданта - кінець Вед. Основні її положення, викладені у «Веданта-сутрі», приписуються Бадараяні (II— III ст. н. е.). У веданті існують два напрями: *адвайта і вішишта-адвайта*.

З точки зору *адвайти*, у світі не існує жодної реальності, крім Бога. Уявлення про різноманітність світу - ілюзія, яка виникає через пізнання. З точки зору *вішишта-адвайти*, існують три реальності: матерія, душа і Бог, який серед них головний. Без Бога матерія і душа можуть існувати тільки як поняття, а не як дійсність.

Основним методом пізнання у веданті вважається божественна інтуїція. Як релігійний світогляд веданта містить поняття про спокутування, яке полягає в новому з'єднанні з Богом. У сфері релігії це повинно досягатися через жертвоприношення, піст. У сфері філософії - шляхом повного відчуження від реального світу і заглиблення тільки в чисте мислення.

Веданта і сьогодні займає важливе місце у філософії індуїзму.

• **Санкх'я.** Засновником вважається філософ *Капіла* (VII ст. до н. е.). Найбільш давній систематизований виклад філософії санкх'я, що зберігся до наших днів, - твір Ішваракрішни «Санкх'я-карма» (I тисячоліття до н. е.).

Санкх'я стверджує, що існує матеріальна першопричина світу - *пракріті* (матерія). Спочатку вона існувала в аморфній, нероздільній формі. Її перетворення на істоти і предмети відбулося під впливом трьох якісних елементів (гунів): *раджас* - прагнення, *тамас* - темнота і *сантава* - ясність.

Поряд з пракріті визнається існування абсолютної душі (пуруші), незалежної від матеріальної основи світу. Її неможливо побачити, хоч вона присутня у всіх предметах та істотах. При з'єднанні пракріті та пуруші (матерії та душі) виникає 25 основних вихідних принципів, серед яких поряд з матеріальними (вода, повітря, земля та ін.) існують і духовні (розум, свідомість).

В етичних поглядах санкх'я базувалась на ідеї універсальності страждання, яке проголошувалось найвищою сутністю тілесного існування. Мета людського життя полягає у звільненні душі та аскетизмі.

• **Йога.** Ця система виникає в II ст. до н. е. Основні принципи цієї філософської течії розробив *Патанджалі*. Йога стверджує, що найвищого блаженства людина може досягти не зміною об'єктивних умов свого життя, а повним звільненням своєї свідомості від впливу зовнішнього світу і досягненням особливого психічного стану - *самадхи* (зосередження),

коли згасають усі бажання, мислення зупиняється на певному внутрішньому пункті, порушується зв'язок зі світом і з'являється здатність інтуїтивного бачення світу. Для досягнення цього стану йога розробила цілу систему морально-етичної, фізичної та пізнавальної самодисципліни, в якій важливе місце посідає утримання від насилля над усім живим, забезпечення найбільш досконалих положень тіла, регулювання дихання, зосередженість думки тільки на окремому об'єкті при повному відключенні почуттів.

Важливим елементом системи є виклад правил психологічного тренування: *до нього входить самовладання (яма), оволодіння диханням при певних положеннях тіла (асана), ізоляція почуттів від зовнішнього впливу (праяхара), концентрація думки (дхарана), медитація (дх'яна) і, нарешті, стан відторгнення (самадха), тобто звільнення свідомості від тілесної оболонки.*

Серед усіх філософських течій давньої Індії йога займає особливе місце. Якщо майже всі філософські системи несли в собі заклик до вдосконалення особистості шляхом віри в Бога, то йога стверджувала, що Бог - це не найвище, чого можна досягти в своєму самовдосконаленні. Для досягнення самовдосконалення слід розбудити людину від рабської сплячки, вселити в неї почуття власної гідності.

• **Вайшешика.** Засновником вважається Канада (I ст. до н. е.). На початковому етапі розвитку вайшешики містила чіткі матеріалістичні положення. Основні тези ґрунтувались на тому, що існують постійні зміни, вічний і циклічний процес розвитку та занепаду. В цьому процесі існує стійкий елемент - *ану (атом)*. У розумінні вайшешики *ану* - вічні, незнищенні, ніким не створені - мають різноманітні властивості, яких нараховується 17. Із усього тимчасового з'єднання атомів виникають живі та неживі предмети. Переродження є простим поєднанням і роз'єднанням атомів. Усі атоми мають кулеподібну форму.

При всій зовнішній різноманітності живі та неживі предмети мають спільну сутність, оскільки складаються з дев'яти субстанцій. Ці субстанції мають матеріальну основу, але прибічники вайшешики визнають також існування нематеріальної субстанції - душі (атман), яка складається з психічних категорій. Існує душа у двох формах: *ішвара (абсолютна душа) або параатман (вища, досконаліша душа)*; індивідуальна душа (*атман*), яка мандрує в нескінченному круговороті життя.

• **Ньяя (правило, логічний висновок, метод, логіка).** Засновником цієї течії вважається Акшапада Готама. Ньяя тісно пов'язана зі школою вайшешики. Вони доповнюють одна одну, зокрема ньая доповнила метафізику вайшешики, але досліджувала її за допомогою логіки. Особлива увага приділялася проблемам гносеології, правилам і засобам надійного і правдивого пізнання. Через це застосовуються декілька джерел пізнання, якими є *відчуття висновків і одержання висновків за допомогою методу аналогій.* До цих джерел при-

єднується і слово - посилання на авторитет ведичних текстів та інших джерел У текстах *ньяї* детально розроблялися різні категорії, наприклад *повідомлення*, *об'єкт пізнання* тощо; викладалися принципи логічного аналізу, проблеми критерію істинності та ін. Цікавим є також введення поняття *сілогізму*, необхідного для підтвердження правильності висновку.

* **Міманса**. Це одна з ортодоксальних систем давньоіндійської філософії, викладена в міманса-сутрах, авторство яких приписують Джайміні (між II ст. до н. е. і III ст. н. е.).

Послідовники міманси вважали, що Веди не є божественним одкровенням, і тому ведичні релігійні філософські положення вимагають логічного обґрунтування. Міманса виходить з того, що остаточне звільнення індивіда від перероджень (мокші) не можна пояснити раціонально. Але до мокші індивід може прийти і незалежно від своїх бажань, - внаслідок безумовного виконання суспільних і релігійних обов'язків - дхарми.

Міманса погоджувалася з матеріальною основою у Всесвіті, але пізніше з ній посилилась теологічна спрямованість, і було розвинуто теорію Бога.

Міманса тісніше пов'язана з релігією, ніж санкх'я, але реалістичність і раціоналістичність методології наближує її до матеріалістичних шкіл стародавньої Індії.

У процесі розвитку філософського мислення стародавньої Індії проявляються і матеріалістичні тенденції. Серед них - вчення **локаята** («спрямоване на (цей) світ»). Засновником локаяти проголошується Чарвака (іноді ця філософська система називається чарвака), але даних про його життя і творчість не збереглося.

Згідно з ученням локаяти, в основі всього сутнісного лежать чотири елементи: вогонь, повітря, вода і земля. Заперечуючи існування Бога, душі, потойбічного світу, локаята розглядала свідомість, розум, органи чуттів як продукт поєднання матеріальних елементів. *Душа, зокрема, виникає з тілом людини при народженні, а після смерті гине і більше не існує.* Філософ того часу князь Паясі наказував зважити тіло злочинця до і після страти через повішення, щоб з'ясувати, чи виходить із тіла душа і чи стане після цього тіло легшим.

У теорії пізнання локаятики стояли на позиціях сенсуалістичного матеріалізму, вважаючи єдиним джерелом пізнання чуттєве сприйняття. Вони відкидали сліпу віру у Веди, заперечували основи ведичної релігії і брахманізму - карму (плату за земне життя в потойбічному світі та усіх наступних перевтіленнях), самсару (коло земних перевтілень душі), мокшу (звільнення від них). Етика локаятиків заперечує аскетизм, оскільки найвищим благом і метою життя людини вважається насолода.

Культура стародавньої Індії передбачає цілий ряд філософських шкіл і напрямів, у яких розглянуто значну кількість важливих світоглядних проблем. Велика увага приділяється духовному життю людини, її ставленню до світу і до себе.

2.2. Філософія Стародавнього Китаю

2.2.1. Витоки філософського мислення

«Небо любить справедливість і ненавидить несправедливість. Обов'язкове бажання Неба - щоб люди любили одне одного і приносили одне одному користь».

Мо-Цзи

Китайська філософія створила самобутнє уявлення про людину і світ як співзвучні реальності. Початки китайського філософського мислення закорінені в міфології, де ми зустрічаємося з обожнюванням неба, землі та всієї природи як реальностей, що створюють середовище людського існування. З цього міфологізованого середовища виділяється найвищий принцип, який керує світом, наділяє речі існуванням. Цей принцип іноді розуміється персоніфіковано як найвищий правитель, але частіше він презентується словом **«небо» (тянь)**.

Традиційна китайська філософія прагнула до максимального впорядкування початкового хаосу, і не тільки на макроскопічному, але й на мікроскопічному рівнях, на яких відбувається внутрішнє духовне життя людини.

Вирішальний вплив на розвиток китайської філософської думки мали так звані мудреці. Їхні імена не збереглися, але відомо, що саме вони почали виходити за межі міфологічного бачення світу і прагнули до його понятійного осмислення. Китайська філософія відзначається особливою внутрішньою стабільністю, що базується на підкресленні винятковості китайського способу мислення, на основі якого формувалось почуття переваги, а також нетерпимості до решти філософських поглядів.

Початок розвитку китайської філософії належить до першої половини I тисячоліття до н. е. і періоду ста шкіл (VI-II ст. до н. е.), коли виникають класичні книги китайського просвітництва, змістом яких є стародавня поезія, історія, законодавство, філософія. Це переважно твори невідомих авторів, написані в різний час. Усі філософські школи аж до XX ст. зверталися до цих книг: особливу увагу приділяли їм конфуціанці, постійні посилання на них були характерні для всього культурного життя Китаю, вони були основними в гуманітарному вихованні китайської інтелігенції. Знання цих книг було достатнім для складання державних іспитів на посаду чийовника.

• **Книга пісень (Ші цзін — XI-VI ст. до н. е.)** - збірник стародавньої народної поезії, культових пісень, містичних пояснень походження ремесел, речей. Вона стала зразком для китайської поезії в її подальшому розвитку.

• *Книга історії (Шу цзін — початок I тисячоліття до н. е.)* — збірник офіційних документів, опис історичних подій. Мала великий вплив на формування офіційної писемності.

• *Книга порядку (Лі шу — IV-I ст. до н. е.)* містить опис правильної організації політичних і релігійних церемоній, норм соціальної і політичної діяльності. Ідеалізує стародавній період китайської історії, який вважає зразком і мірою подальшого розвитку.

• *Книга весни і осені (Чунь цю — VII-V ст. до н. е.)* була зразком і мірою у вирішенні етичних і формально-літературних питань.

• *Книга перемін (І цзін — XII-VI ст. до н. е.)* є найважливішою, тому що вона містить перші уявлення про світ і людину в китайській філософії, в ній закладено основи і принципи розвитку філософського мислення в Китаї. В текстах, написаних у різний час, простежується початок переходу від міфологічного зображення світу до його філософського осмислення. У них знайшли відображення стародавні вирішення онтологічних питань, розроблено понятійний апарат, який використовувала пізніше китайська філософія.

Основою вихідних текстів «Книги перемін» є 64 *гексограми*, тобто *символи*, утворені комбінаціями шести ліній (рис). До гексограм, а також до положення їх окремих ліній у кожній з комбінацій наведено коментарі. Саме завдяки змінам розташування ліній в гексограмах «Книга перемін» і дістала свою назву. В коментарях ми читаємо: **«Переміна — це те, що зображено. Гексограми — це те, що зображає. Ухвалення до дії базується на природній основі. Пророчі лінії (риси) відповідають рухові світу. Так з'являються щастя і нещастя, жалість і ганьба стають очевидними».**

Для коментарів гексограми поступово перестали бути тільки належністю пророцтв і почали виконувати функції 64 категорій світу в русі до універсальної єдності. Таким чином, коментарі як частина «Книги перемін» уперше в історії китайської філософії стають понятійним тлумаченням світу, його динамічних принципів і місця людини в ньому.

Згідно з «Книгою перемін», у стосунках між небом і землею задіяно принципи «*інь*» і «*янь*». «*Янь*» - щось активне, всепроникаюче, що освітлює шлях пізнання речей; для «*інь*» визначено пасивну роль очікування, темного начала. Чергування «*інь*» і «*янь*» називається шляхом (дао), і цей шлях проходять усі речі «Книга перемін» **простежує дао — шлях речей і світу в русі.** Особливо в книзі наголошується «на трьох заданостях», які, рухаючись своїми шляхами, завжди нероздільні: небо, земля і людина. Все пізнання людини спрямовується на відрізняння, визначення і розуміння всього суттєвого.

2.2.2. Філософія даосизму

Важливим напрямом філософської думки Китаю поряд з конфуціанством був даосизм. Найбільш відомий його представник - *Лао-Цзи (старий вчитель)*, якого вважають старшим

сучасником Конфуція Йому приписують авторство книги «*Дао де цзін*», яка стала основою подальшого розвитку даосизму.

• **Дао** - поняття, за допомогою якого можна дати універсальну відповідь на питання про походження і спосіб існування всього суцього. Воно в принципі безіменне, проявляється всюди, оскільки є «джерелом» речей, але не є самостійною субстанцією або сутністю. Саме дао не має джерел, воно є основою всього без власної енергетичної діяльності. Згідно з дао, світ перебуває в спонтанному, непереборному русі. **Дао — це тотожність, однаковість, яка передбачає все інше, а саме: дао не залежить від часу, як смуга виникнення, розвитку і загибелі Всесвіту, але становить фундаментальну та універсальну єдність світу. Дао існує постійно, всюди і у всьому, і насамперед бездіяльність є його характерною рисою.**

У світі все перебуває в дорозі, в русі та змінах, все непостійне і кінцеве. Це можливо завдяки принципам «*їнь*» і «*янь*», діалектично нероздільним у кожному явищі та процесі; вони є причиною їхніх змін і розвитку. **У дао (шляху) внутрішньо присутня власна сила —** ^ «*де*», **через яку дао проявляється в речах завдяки впливу «їнь» і «янь».** Розуміння власної творчої сили «*де*» як індивідуальної конкретизації речей, для яких людина шукає імена, радикально відрізняється від антропологічно спрямованого конфуціанського розуміння «*де*» як моральної сили людини.

Лао-Цзи заперечує будь-яке зусилля не тільки індивіда, але й суспільства. Зусилля суспільства, породженого цивілізацією, ведуть до суперечності між людиною і світом, до дисгармонії. **Дотримання «міри речей» є для людини головною життєвою метою.** Діяльність без порушення цієї міри є не захоченням до деструктивної пасивності, а поясненням спільності людини і світу на єдиній основі, якою є дао. Чуттєве пізнання ґрунтується тільки на частковості й заводить людину на манівці. Відхід убік, відсторонення характеризує поведінку мудреця. **Осягнення світу супроводжується тишею, в якій тямуща людина оволодіває світом.**

• Видатним послідовником і пропагандистом даосизму був Чжуан-Цзи (369-286 рр. до н. е.). Головне, - вважав він, - позбавитись емоцій і зацікавленості. Цінність усіх речей однакова, позаяк усі речі містяться в дао, і їх не можна порівнювати. Кожне порівняння - це підкреслення індивідуальності, а тому воно однобічне Знання істини, істинності не дано людині, яка намагається їх пізнати. **Чжуан-Цзи розробив метод досягнення істини, основою якого є твердження, що людина і світ утворюють єдність.** Мова йде про необхідний процес забування, який починається від забування відмінностей між істинністю і неістинністю аж до абсолютного забування всього процесу досягнення істини. **Вершиною є «знання, яке вже не є знанням».**

2.2.3. Конфуціанство

У III ст. до н. е. відбулося об'єднання Китаю, і формальна імператорська влада наповнилась реальним змістом. Це зумовило формування нових поглядів на природу, світ і людину.

Серед основних філософських напрямів цього періоду слід назвати насамперед конфуціанство. Його засновник Конфуцій (латинізована версія імені **Кун Фуцзи** - вчитель Кун, 551-479 рр. до н. е.) походив із знатної, але розореної сім'ї. Відомо, що *Конфуцій* був радником при правителі царства Лу, а потім, добровільно пішовши у відставку, протягом багатьох років мандрував країнами Східного Китаю. *Конфуцій* займався впорядкуванням стародавніх книг, йому належить редакція «Книги пісень», коментарів до «Книги перемін», «Літописів» царства Лу. Його власні погляди викладено головним чином у книзі «Бесіди про судження», укладеній послідовниками *Конфуція* із висловлювань і повчань учителя та його найближчих учнів.

Конфуцій, занепокоєний розкладом суспільства, зосереджує увагу на вихованні людини в дусі поваги і шанобливості до навколишніх, до суспільства. В його соціальній етиці людина є особистістю **не «для себе», а для суспільства**. *Етика Конфуція* розуміє людину як провідника соціальної функції, а виховання - як гідну поведінку людини у виконанні цієї функції. Такий підхід мав велике значення для соціально-економічного впорядкування життя в аграрному Китаї, але він вів до редукції індивідуального життя, до конкретного соціального становища і діяльності. Індивід був функцією в соціальному організмі суспільства.

Початкове значення поняття **«порядок» (лі)** як норми конкретних відношень, дій, прав і обов'язків *Конфуцій* підносить до рівня зразкової ідеї. Порядок у нього встановлюється завдяки ідеальній всезагальності, ставленню людини до природи і, зокрема, відносинам між людьми. Порядок виступає як етична категорія, що включає в себе правила зовнішньої поведінки - етикет. Справжнє дотримання порядку веде до відповідного виконання обов'язків. Порядок наповнюється **доброчинністю (де)**.

Таке виконання функцій на основі порядку з необхідністю приводить до виявлення **людяності (жень)**. Людність - основна з усіх вимог, які ставляться до людини. Людське існування бачиться настільки соціальним, що воно не може обходитись без регуляторів, викладених так:

- допомагай іншим досягти того, чого б ти сам хотів досягти;
- чого не бажаєш собі, того не роби іншим.

Люди відрізняються за сімейним, а потім за соціальним станом. З сімейних патріархальних відносин *Конфуцій* виводить принцип синівської і братерської доброчинності (*сяо ти*). Соціальні відносини є паралеллю відносин сімейних. Ставлення

підданого до правителя, підлеглого до керівника таке ж саме, як ставлення сина до батька і молодшого брата до старшого.

Для дотримання субординації і порядку *Конфуцій* виробляє **принцип справедливості та виправлення (і)**. Справедливість та виправлення не пов'язуються з онтологічним розумінням істини. Людина повинна чинити так, як зобов'язує порядок і її становище. Зразкова, виправлена поведінка - це поведінка в дотриманні порядку і людяності, оскільки **«благородний муж розуміється на тому, що є зразковим, так само, як маленькі люди розуміються на тому, що є вигідним»**. Таким є шлях (дао) освічених, які володіють моральною силою (де) і яким довірятиметься управління суспільством.

Для встановлення суворої субординації всередині суспільства і усунення міжусобної ворожнечі серед знаті *Конфуцій* висуває такі етичні правила:

- повага до батьків (сяо);
- повага до старшого брата (ді);
- вірність правителю і своєму господарю (чжунь) та ін.

Надаючи важливого значення навчанню та вихованню, *Конфуцій* поряд з тим вважає, що лише представники аристократії можуть володіти мудрістю, яка є наслідком їх вродженого знання, що є вищим видом знання. **Визнаючи існування «володаря неба» і духів, *Конфуцій* вірив у долю.**

У II ст. до н. е. за імператора У-3ї принципи конфуціанства було канонізовано та проголошено офіційною ідеологією, а самого *Конфуція* було зараховано до сонму богів.

• Продовжив розвивати вчення *Конфуція Мен-Цзи* (Менке; 372-289 рр. до н. е.). Він створив концепцію людської природи, а також концепцію морального блага і ставлення освіченого до цього блага. **Під благом розуміється порядок (лі), який іде певним шляхом (дао)**. Людська природа, згідно з *Мен-Цзи*, наділена благом, хоча ця природа і не завжди проявляється. Благо в кожній людині може реалізовуватись через чотири добродієвості, в основі яких лежить знання, оскільки пізнання порядку речей, світу і людини веде до реалізації в суспільстві:

- людяності (жень);
- правдивості (і);
- ввічливості (лі);
- знання (чжи).

Мен-Цззі послідовно проводить **принцип синівської і братерської добродієвості (сяо ти)**. Для влади правителя характерним є принцип людяності (жень чжен). Якщо правитель ігнорує цей принцип, а особисту силу, дану знанням, замінює тиранією (ба), народ має право його усунути.

Мен-Цзи вважає, що людина існує завдяки небу (тянь) і тому є його частиною, так само, як і природа. Відмінність між тянь, яке повідомляє людині про природу її існування, і людиною може бути знята культивуванням цієї природи до досягнення чистої форми.

Змінності елементів відповідає зміна династій у суспільстві: кожна династія править під знаком певного елемента. Просторові, часові та інші характеристики з'єднуються в групи - по п'ять відповідно до певних елементів. Таким чином, увесь світ перебуває в гармонії. У разі порушення гармонії в якій-небудь з цих груп весь механізм світу опиняється в стані дисгармонії.

• Головним продовжувачем конфуціанства став *Дун Чжуншунь* (179-104 рр. до н. е.). Тлумачачи вчення про п'ять елементів, філософ робить висновок, *що божественні небеса свідомо і цілеспрямовано визначають розвиток і зміну дійсності, порядок світу, повідомляють людям про моральні закони, а шлях (дао) речей прямує за найвищим в ієрархії шляхом неба (тянь дао).* Філософ ділить іманентно властивий речам вплив «інь» і «янь» на пари, в яких панує зв'язок підлеглості. Цю ж схему він переносить на людське суспільство, в якому, згідно з класичною конфуціанською схемою, діє п'ять норм синівської добродетності (сяо ти):

- людяність (жень);
- правдивість (і);
- ввічливість (лі);
- мудрість (цжи);
- щиросердність (сінь). Необмежене поєднання речей

і понять довершується їх класифікацією з використанням п'яти елементів, яка доводить до закінченості філософію всесвітнього об'єднання всього суцього.

Лінію конфуціанства продовжує філософія *Ван Чуна* (27-107 рр. н. е.). Ось його головні постулати:

- найвищим ступенем пізнання є точне мислення, яке служить останнім доказом;
- опора тільки на чуття веде до помилок, лише розум може пізнавати речі;
- істина - не якась ідеальна конструкція. Вона міститься в речах і в світі;
- потрібно керуватися дійсністю, а не принципами людини.

Згідно з поглядами *Ван Чуна*, світ є поєднанням неба і землі, їх матеріальної енергії (ці). Внутрішній рух речей і зовнішня впорядкованість відношень у світі між речами виникає завдяки впливу принципів «інь» і «янь». Так само ці принципи діють і в суспільстві. Тим самим підкреслюється природність розвитку людини як частки світу.

2.2.4. Моїзм і легізм

Поширеним філософським напрямом був моїзм, що дістав свою назву за ім'ям засновника *Мо-Ді* (479-391 рр. до н. е.). Головна увага в моїзмі приділяється проблемам соціальної етики, в якій все суворо регламентовано. Фізична праця в школі *Мо-Ді* забезпечувала харчами її учнів. Сенс навчання у школі вбачався в ідеях загальної любові і успіху, взаємної корисності. Теоретичне дослідження - зайва розкіш; прагматична доцільність, закладена в трудовій діяльності, є необхідністю. *Мо-Ді* визнавав небесну волю, яка мала впливати на утвердження моїстичних принципів.

Цзоу-Янь створив концепцію розвитку світу, в основу якої закладено п'ять елементів, що змінюють один одного: вода, вогонь, дерево, метал, земля. Елементи змінюються відповідно до свого характеру, визначуваного силою. За допомогою цієї сили вони переборюють опір один одного в такому порядку: земля; дерево, що перемагає землю; метал, який перемагає дерево; вогонь, який перемагає метал; вода, яка перемагає вогонь; знову земля, яка перемагає воду.

Представники школи *легізму* вирішували проблеми соціальної теорії і державного управління. ***Згідно з їхнім ученням, порядок у суспільстві — це лише суто зовнішнє приховування недоліків.*** Необхідно по-новому відрегулювати відносини між людьми і, зокрема, між правителями і суспільством. Правитель тільки видає закони і укази, не вникаючи в інтереси суспільства, бо в рамках цих законів вироблено лише систему нагород і стягнень. Розвивається думка про погану природу людини. Прагнення людини до особистого успіху слід використати у формуванні суспільних відносин. Підданий продає свої здібності, щоб натомість одержати корисне і вигідне. Закони служать для регулювання цих відносин.

Минуле не повторюється, тому новій історичній дійсності повинні відповідати нові способи управління. Посилання на порядок у конфуціанському розумінні марні і перебувають у суперечності з характером нових законів.

• Питання про сутність законів неба розробляв Сюнь-Цзи (III ст. до н. е.). Він розумів небо як постійність, яка має свій шлях (тянь дао) і наділена силою, що повідомляє людині сутність та існування. Разом із землею небо об'єднує світ у єдине ціле. Звідси випливає, що людина є частиною природи. ***Сюнь-Цзи висуває тезу про недобру природу людини, оскільки всі її здібності та хороші властивості є результатом виховання.*** Люди організовуються в суспільство для того, щоб змінити природу, але роблять це, чітко розділяючи функції і відношення.

Сюнь-Цзи поділяє природу на такі частини:

- явища неживі, що складаються з матеріальної речовини;
- явища живі, що складаються з матеріальної речовини;
- явища, що складаються з матеріальної речовини, які живуть і мають свідомість;

- людина, яка складається з матеріальної речовини, живе, вміє мислити, має моральну свідомість.

Людина створює імена для того, щоб називати речі, відношення і поняття, розрізняти і чітко визначати явища дійсності. *Понятійне освоєння дійсності відбувається за допомогою розуму. Перший ступінь пізнання — чуттєвість, другий - розумне пізнання.*

На початку династії Хань (II ст. до н. е. - II ст. н. е.) відбувається нове пожвавлення духовного життя китайського суспільства. В цьому процесі важливу роль відігравав насамперед даосизм. До кінця II ст. до н. е.,

пристосувались до нових умов, на свої позиції повертається конфуціанство, що стає державною ідеологією.

- На думку даосиста *Лю Аня*, енергія (ці) є виразом людської життєвої природи, а оскільки вона є матеріальним принципом, то й забезпечує людині природний зв'язок зі світом.

ВИСНОВКИ

Філософські школи стародавньої Індії формуються на ґрунті міфологічно-релігійного світогляду. В коло своїх міркувань вони включають найважливіші проблеми: початок буття; формування духу; особливості внутрішнього світу людини; роль людського пізнання в пошуках сенсу життя; напрями удосконалення особистої долі. У цій проблематиці переважає пошук шляхів звільнення від невблаганного тиску життєвих закономірностей, хоча звільнення розумілося значною мірою як подолання людською унікальністю та індивідуальністю протилежності загального. Ідея звільнення людини від страждань, центральна у буддизмі, так чи інакше поділялася майже всіма філософськими системами давньоіндійської філософії. Справжнє призначення філософії полягає в тому, щоб за допомогою істинного знання організувати духовно-релігійне життя людини, допомогти їй у пошуках шляхів уникнення страждань і досягнення звільнення.

У філософському мисленні стародавнього Китаю розроблено глибокі та оригінальні уявлення про світобудову, вихідні начала буття. При тому людина органічно вписувалась у світову цілісність, орієнтувалася на фундаментальні підвалини основи буття, намагаючись виконати повеління вищих законів світу, змінити себе і ввести у стан гармонійної досконалості. Філософську думку стародавнього Китаю відзначає образний, афористичний стиль мислення, що надихає на зацікавлене, але неутилітарне заглиблення у людську духовність, збуджує інтерес до філософських роздумів. Багата спадщина давньокитайської філософії дала імпульс розвитку світової філософії. Через Індію ідеї китайської філософії потрапляють до Європи. Найбільш повне знайомство з китайською філософією відбулося наприкінці XVII та у XVIII ст.

Філософська думка стародавньої Індії та стародавнього Китаю поставила проблему співвідношення західного і східного типу цивілізацій, питання про причини та наслідки суттєвих відмінностей між звичаями і поведінкою людей та про можливості й умови їх взаєморозуміння. Ця проблема підводить до осмислення особливостей західної і східної філософії.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Розкрийте специфіку ведичного світогляду.
- Що складає зміст вчення джайнізму?
- У чому полягає сутність поняття карми?
- Який моральний зміст філософії буддизму?
- Що є основним у філософській концепції йоги?
- Які основні принципи духовного удосконалення людини у філософських школах індуїзму?
- Розкрийте відмінність уявлень про дао у конфуціанстві та даосизмі.
- Охарактеризуйте значення понять «їнь» і «янь» у світогляді китайських мудреців.
- Назвіть основні принципи філософії Конфуція.
- Які принципові положення відстоювали представники школи легізму?

ПРОБЛЕМНІ ЗАВДАННЯ

«Єдиною основою світу, який складається з численної множини живих і неживих об'єктів, виступає Брахман. З філософської точки зору Брахман є абсолютно ідеальною свідомістю, але його можна вважати і всемогутнім Богом, який, подібно до чарівника з дитячої казки, утворив навколишній світ завдяки своїй магичній силі — **Майя**. Точніше сказати, світ - це не реальне творіння, а видимість, яку Брахман постійно називає силою Майя в нашій свідомості. Це схоже на ситуацію, коли мотузка здається змією. В цьому випадку дійсна, справжня реальність уявляється нам чимось іншим, а не собою. І головна причина тому - наше людське невігластво, незнання справжнього стану справ. Саме через нього ми сприймаємо єдиного Брахмана під виглядом багатьох об'єктів, які приховують від нас його істинну сутність, стаємо жертвами свого роду фокусника, що, наприклад, ілюзорно перетворює одну монету на кілька, бо ми не знаємо точно, скільки монет у нього насправді.

На щастя, в кожній людині є **атман** - розумна частина душі, наше свідоме «Я». За допомогою атмана ми можемо досягнути просту істину: «Я — Брахман», і тоді з наших очей немовби спадає полуда, і ми побачимо в нашій свідомості Брахмана як у дзеркалі, і ми зрозуміємо і природу Брахмана, і природу самих себе. Ми зрозуміємо, що Брахман - не Бог, наділений надлюдськими властивостями, а щось безлике, однорідне і в той же час всеохопне, що наше «Я» — це не частина земного плотського тіла, а чиста свідомість, тотожна

Брахману. В мить усвідомлення цієї простої істини світ перестає для нас існувати і нас цікавити, будь-які мирні думки і справи виявляються для нас просто непотрібними, і таким чином ми досягаємо **Мокиші** — звільнення від дії Закону Карми».

(Сухина В. Ф., Костюк К. В. Практикум по філософії. - Харків: Фотон, 2001. - С. 50-51).

Прокоментуйте, наскільки наведені міркування ведичної мудрості відповідають Вашим уявленням про духовну сутність людини.

«Не виходячи з двору, можна пізнати світ. Не виходячи з вікна, можна бачити природне дао. Чим далі йдеш, тим менше пізнаєш. Тому досконало мудрий (філософ) не ходить, але пізнає все. Він не бачить речей, але проникає в їх сутність. Не діючи, він досягає успіху.

Хто вчиться, з кожним днем збільшує свої знання. Хто служить дао, з кожним днем зменшує свої бажання. В неперервному зменшенні людина доходить до недіяння. Немає нічого такого, чого б не робило недіяння. Тому оволодіння Піднебесною завжди здійснювалося завдяки недіянню. Хто діє, не в змозі оволодіти Піднебесною.

...Хто діє - зазнає невдачі. Хто чимось володіє - загубить. Ось чому досконало мудрий бездіяльний, і він не зазнає невдачі. Він нічого не має і тому нічого не втрачає. Ті, хто, здійснюючи справи, поспішають досягнути успіху, терплять невдачу. Хто обережно закінчує свою справу, подібно до того, як він її почав, у того завжди буде добробут. Тому досконало мудрий не має пристрасті, не цінує предмети, що важко дісталися, вчиться у тих, хто не має знань, а йде по тому шляху, по якому пройшли інші. Його шлях відповідає природі речей, і він не наважується самостійно діяти».

(Аао-цзы. Книга о дао и дэ // Древнекитайская философия: В 2 т. - М., 1972. - Т. 1. - С. 114-131).

Прочитавши цей уривок, визначте своє ставлення до принципу бездіяльності, запропонованого даосизмом.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Бог - человек - общество в традиционных культурах Востока. - М., 1993.
2. Дао и даосизм в Китае. - М., 1972.
3. Датта Д., Чаттерджи С. Введение в индийскую философию. - М., 1994.
4. Древнеиндийская философия: начальный период. - М., 1972.
5. Древнекитайская философия: В 2 т. - М., 1972.
6. Индийская философия: В 2 т. - М., 1993.
7. Конфуций. Уроки мудрости. — М. - Харьков, 2002.
8. Лукьянов А. Е. Истоки Дао. Древнекитайский миф. - М., 1992.

9. *Степанец М.* Восточная философия: Вводный курс. - М., 1997.
10. *Томпсон М.* Восточная философия. - М., 2000.
11. *Шуцкий Ю. К.* Китайская классическая «Книга перемен». - М., 1993.

III. ФІЛОСОФІЯ АНТИЧНОСТІ

3.1. Давня Греція

3.1.1. Витоки античного космоцентризму

3.1.2. Натурфілософія Мілетської школи

"Логос" Геракліта

3.1.3. Вчення Піфагора

3.1.4. Онтологізм і атомізм досократиків

3.1.5. Давньогрецька філософія класичного періоду: софісти, Сократ, Платон

3.1.6. Філософська система Арістотеля

3.2. Елліністичний та римський періоди античної філософії

3.2.1. Перипатетики і академічна філософія

3.2.2. Цінності буття епікуреїзму

3.2.3. Сенс життя в стоїцизмі і скептицизмі

3.2.4. Світоглядні ідеали римських мислителів

3.2.5. Неоплатонізм

Давньогрецька філософія охоплює більш ніж тисячолітній період — із VII ст. до н. е. до V ст. н. е. Формування і становлення філософського погляду на світ підготували міфологія, література, культура, де визначалися місце і роль людини в Універсумі, пояснювалися мотиви причин і дій. У давньогрецькій філософії ми знаходимо зародження ідей та думок, які сьогодні є невід'ємною складовою європейської духовної культури. Саме вона визначала стиль сучасного філософського мислення, вічне прагнення людини до мудрої істини, яке ніколи не може завершитися повністю.

Ключові слова

теогонія, апейрон, логос, гомеомерія, атом, ейдос, ідея, софістика, автаркія, гедонізм, матерія, форма, ентелехія, деміург, анамнезис, евдемонізм

В період еллінізму зусилля, спрямовані на пізнання об'єктивного світу, на активну участь у політичному житті, які були притаманні грецьким філософам, поступово змінились індивідуалізмом, моралізуванням або скептицизмом і еkleктицизмом. Філософів тепер цікавить не стільки питання, що є і як існує світ, скільки проблема — як потрібно жити, аби уникнути лиха, біди і небезпеки, що загрожують звідусіль. У філософії вбачається діяльність і склад думки, що звільняє людину від ненадійності, оманливості, від страху і хвилювань, яких так повно в зіпсованому житті. Разом з цим в елліністичний і римський періоди триває інтенсивне духовне життя, створюються нові школи і напрями у філософії.

Ключові слова

еллінізм, атараксія, епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, еkleктицизм, неоплатонізм, пірронізм, фатум, гедонізм

3.1. Давня Греція

3.1.1. Витоки античного космоцентризму

«Всі люди від природи прагнуть до знання. Вони почали філософствувати, втікаючи від незнання».

Арістотель

Початком давньогрецької філософії по праву вважається гомерівський епос, який виник на початку I тисячоліття до н. е. Епос **Гомера** - чудовий приклад соціантропоморфного світогляду, в якому художні, міфологічні та реалістичні елементи подано в органічній єдності.

Одна з головних проблем міфологічного світогляду - проблема початку світостворення в часі, тобто постановка питання про космічних родоначальників, які уособлюють ті чи інші головні явища природи. Такими родоначальниками для Гомера є бог Океан та богиня Тефіда. Океан - «предок богів», саме з нього «все витікає». Він - ріка, яка оперізує землю, наповнює річки, джерела, колодязі. Один з його рукавів, Стікс, протікає через підземне царство.

Космологія Гомера полягає в твердженні, що світ складається з трьох частин: неба, землі та підземелля. Небо і підземелля симетричні відносно землі. Земля - нерухома кругла площина. Небо - мідне. Простір між небом і землею наповнено зверху ефіром, а внизу - повітрям. Небо підтримують стовпи, які охороняє титан Атлант. Сонце - бог Геліос, Місяць - богиня Селена, її сестра Еос - богиня вранішньої зорі. Сузір'я час від часу омиваються в Океані та відновлюють свій блиск. Підземелля складається з Еребу, Аїду і найглибшої його частини - Тартару. Вхід до Еребу знаходиться за Океаном.

Соціантропоморфізм гомерівського епосу вказує, що всі міфологічні особи перебувають між собою у відносинах кровної спорідненості. Наприклад бог сну - Гіпнос - це брат-близнюк бога смерті Танатоса, бог жаху Фобос - син бога війни Ареса. Земля, вода і небо уособлюються братами Аїдом, Посейдоном і Зевсом. Усі ці істоти вже не є напівлюди-напівзвірі, як боги Стародавнього Єгипту, а повністю антропоморфізовані. Через людиноподібність богам притаманні їхні досить низькі моральні якості. Боги мають тілесну оболонку, вони відчувають біль, але відрізняються від людей вічною молодістю і

безсмертям; у них особлива кров; харчуються вони нектаром і амброзією. Боги - не творці світу, вони лише надприродні двійники природних процесів і явищ.

В антропології епосу люди протиставляються богам, життя їхнє коротке, і вони нещасні. Обов'язок людей - приносити жертви богам, благати їх про допомогу. Але боги вільні у виборі прийняти жертву або відхилити її.

Поліанімізм. У людині розрізняють тіло і три види духу. Перший - «псюхе», тобто душа як така. Вона подібна до тіла, це його двійник і образ. «Псюхе» - початок життя і джерело руху тіла, вона залишає його після смерті та переміщується в Аїд. Другий - «тюмос» - це ефективно-вольова частина духу. Третій - «ноос», розум. **«Псюхе» розлита по всьому тілу, «тюмос» міститься в грудях, «ноос» — у діафрагмі.** Богам і людям притаманні всі три види духовності, тваринам - тільки два перших.

Доля. Це найважливіший момент епосу, який визначається словами «мойра», «морос», «ананке», «айса». Долю не можна умилостивити, і вона могутніша за богів.

Елементами філософії в гомерівському епосі є деантропоморфізація Океану і Долі. Вона полягає в підкоренні богів безликій долі, у прославленні розуму, який є однією з найвищих людських якостей.

Важливу роль у формуванні античної філософії відіграла творчість **Гесіода**. У поемі «Теогонія», яка є прикладом релігійно-міфологічного світогляду, Гесіод ставить цілий ряд запитань, зокрема соціальних. Він, апологет праці, вважає за потрібне дозволити людям збагачуватись, але чесним шляхом.

Історична концепція **Гесіода** знайшла відображення в легенді про п'ять поколінь людей: золоте, срібне, бронзове, героїчне і залізне. Перше покоління створили «вічні боги», і воно мало найщасливішу долю; наступні покоління жили все гірше й гірше. Час заліза - найгірший, оскільки боги завдали людям тяжких турбот, виснажливої праці, постійного горя. Але й це покоління гине, а після нього знову народжується віра в повернення до кращого. Тобто у песимізмі **Гесіода** вже є паростки надій на краще. У легенді про Прометея і Пандору **Гесіод** стверджує, що люди завжди повинні мати надію на майбутнє, яка б підтримувала, давала сили на боротьбу за краще.

Першопричина. Гесіода цікавить, що виникло першим. Цим первинним є **Хаос, але не як безладдя, а як безодня, «розгорнутість» між небом і землею. Після виникнення світу Хаос у вигляді «великої безодні» лежить у його основі.**

Гесіод — дофілософ, оскільки його космологічний процес — це теогонія, це ряд поколінь богів, які народилися після зародження Хаосу. Спочатку народжуються Земля, Ніч, Небо, Море, Світло, День та ін. Між богами починаються суперечки, космічний конфлікт, з'являється соціальне зло: Обман, Старість, Смерть, Туга, виснажлива Праця, Голод, Забуття,

жорстокі Битви, судові Тяжби, Беззаконня тощо. Таким чином, вимальовується певна визначена картина світу. В боротьбі богів перемагає Зевс. Рух світостворення від Хаосу до Зевса - це сходження до порядку, світла і соціального устрою.

Передчуття філософії. Розсудлива міфологія Гесіода впритул підходить до філософії. Світ богів у гесіодівському епосі систематизовано. Роль богів зводиться до тієї чи іншої функції, їхні місця чітко визначено на теологічній шкалі. *З'являється поняття Логосу (розумного слова), і перші філософи протиставляють світ Логосу світові Зевса.* З погляду так званого Логосу міфологічний надприродний світ став здаватися наївним

У Гомера та Гесіода основне питання світогляду - питання про співвідношення світу і людей - виступає в звичайній для міфології формі питання про відносини між людьми та різноманітними явищами природи і суспільства, що уособлюють богів. Релігійно-міфологічний світогляд знаходиться «всередині» соціантропоморфного світогляду.

Антична дофілософська міфологія існувала в трьох різновидах: гомерівський, гесіодівський і орфічний.

Орфізм. Його початок пов'язано з ім'ям Орфея, який уособлював могутність мистецтва. Орфізм мав світоглядне обґрунтування в системі міфологічного світогляду, в якому вже зароджувались елементи філософії.

Початком світу орфіки (послідовники орфізму), згідно з одними джерелами, вважали сам час, згідно з іншими - воду. *В антропології орфіків вказується на подвійну природу людини.* В ній - два начала: низьке, тілесне, титанічне і вище - духовне, діонісійське. Життя - це страждання. Душа в тілі неповноцінна. Тіло - гробниця і темниця душі. **Мета життя — звільнення душі від тіла.** Дійшовши до мети, душа благочестивого орфіка досягає «островів душевних», де вона живе безтурботно і щасливо, не маючи ні фізичних, ні душевних мук.

Свідченням збільшення елементів філософії в орфізмі є зростання деміфологізації в генетичній картині світу. Зароджується **монопантеїзм** (для міфології як такої характерний **поліпантеїзм** - ті чи інші боги ототожнюються з тими чи іншими частинами природи, світу). Орфічний Зевс обнімає весь світ і вміщує його в собі.

Велику роль у підготовці античної філософії зіграли **«Сім мудреців»**. Склад списків семи мудреців неоднозначний, але завжди серед них були **Фалес, Солон, Біант, Піттак.** **Мудрість** «семи мудреців» виявилась на тому рівні буденної свідомості, на якому вона досягає рівня «життєвської мудрості»: у прислів'ях, притчах, приказках, які іноді досягають великої міри узагальнення і глибини в розумінні людини та її соціальності. Це суто життєвська практична мудрість, у якій немає нічого від надприродного світу, вона знаходить своє атомарне узагальнення в мудрих висловах. Афоризми (гноми) мають форму всезагального. Приклади гномів: **«Нічого понад міру»;** **«Міра — найкраща»;** **«Говори по**

суті»; *«Не дозволяй своєму язичку випереджати свій розум»*; *«Знай свій час»* та ін. Ці гноми служили для проповіді гармонізації відносин між людьми шляхом їх самообмеження. Другий тип гномів закладає не тільки моральний, але й світоглядно-філософський смисл, наприклад *«Пізнай самого себе»*. Третій тип гномів - це гноми Фалеса, які є провідниками мудрого світоглядного змісту *«Найшвидший розум, оскільки він усе оббігає»*; *«Найсильніша необхідність, оскільки вона над усім має владу»*; *«Наймудріший час, оскільки він усе відкриває»* тощо.

- Давньогрецька філософія починається з «Семи мудреців». Саме Фалес переніс форму всезагальності, досягнуту в гномах, на світогляд.

3.1.2. Натурфілософія Мілетської школи. «Логос» Геракліта

- *Антична філософія в цілому — це грандіозна спроба побудувати раціоналізовану картину світу, з позиції розуму вирішити світоглядні питання, В різноманітних формах давньогрецької філософії існують у зародку всі більш пізні типи світоглядів.*

Сила давньогрецьких філософів полягає у тому, що вони плідно сприймали наукові дані афро-азіатських надбань та активно переробляли їх на дедуктивну науку. На цій основі й стало можливим виникнення античної філософії як раціоналізованого світогляду, який шукає субстанційну основу світостворення.

Для античних мислителів світ є важливим, гармонійно упорядкованим, предметно-речовим цілим - **Космосом** (у пер. з грец. - спочатку «порядок», а потім «світопорядок»). Проблема виникнення Космосу тлумачиться як проблема **архе** — *вихідна, стійка, сутнісна, автономна першооснова, з якої породжується предметна багатоманітність.*

Виникнувши в Елладі як світогляд промислово-торговельного класу, тобто людей, у яких з'являється вільний час для розмислу, філософія формується і розвивається на фоні виникнення товарно-грошових, речових відносин, міської культури, переходу від авторитарних аристократичних до тиранічних, а через них і до демократичних форм державного устрою, пробудження особистості й особистої ініціативи.

Специфічною рисою античної філософії є **відповідність філософського способу мислення філософському способу життя**. Тим більше, що своєрідність тієї чи іншої системи пов'язується з особистістю творця. У жодній іншій науці цей персоналістський момент не грає такої ролі: філософія у цьому відношенні схожа на мистецтво.

- **Іонійська філософія.** Факт зародження філософії в Іонії не викликає подиву, бо в VII-VI ст. до н. е. вона була передовою частиною Егейського світу. Розташована на західному узбережжі Малої Азії, Іонія складається з двадцяти самостійних полісів, основні з яких - Мілет та Ефес. *«Іонія, — говорив О. І. Герцен, — початок Греції і кінець Азії».* Іонійська філософія - філософія в повному розумінні цього слова, адже вже перші її творці

намагалися зрозуміти те чи інше начало як субстанцію. Крім того, її форма, незважаючи на пережитки міфологічної образності, все ж є раціональною, оскільки знаходить своє вираження у судженнях і поняттях

- Першою філософською школою Еллади, а тим самим і Європи, була **Мілетська школа**. Мислителів у першу чергу цікавило питання: «З чого все?» Звідси припущення, що речі виникають внаслідок тих перетворень, які відбуваються з першоречовиною, - згущення, випаровування, розрідження. Визначення води, повітря, апейрона першоосною - початок **субстратного** (від лат. substratum - підстилка, речовина) підходу, який пізніше витісняється більш абстрактним **субстанційним** підходом, де сутнісна першооснова не пов'язується з чимось предметним **Разом з тим першооснова мілетців — не просто відчутні речовини, а існуючий принцип, закон виникнення та зникнення конкретно-чуттєвого розмаїття речей навколишнього світу.**

Засновником Мілетської школи вважається **Фалес**. Він жив наприкінці VII - у першій половині VI ст. до н. е. (бл. 625-547 рр. до н. е.). **Фалес** двічі одержував золоту тріногу від дельфійського оракула як наймудріший з еллінів. З метою популяризації науки передбачив урожай маслин, взяв у оренду маслосійні, внаслідок чого мав можливість швидко розбагатіти. З цього приводу **Арістотель** зауважив: **«Філософу не важко стати багатим, але не це предмет його інтересів»**. Розповідають, як одного разу **Фалес** замислився під час прогулянки, дивлячись за звичкою на зірки, і впав у яму. Одна стара жінка почала сміятися: «Як ти можеш, мудрець, пізнати, що відбувається на небі, якщо не бачиш навіть того, що в тебе під ногами». Гегель, коментуючи цей випадок, говорив, що філософи, у свою чергу, сміються з людей, які, зрозуміло, не можуть упасти в яму, оскільки завжди знаходяться в ній і не звертають своїх поглядів угору. Перебуваючи в Єгипті, **Фалес** на завдання жерців повинен був виміряти висоту піраміди. У певний час дня, коли довжина тіні дорівнювала зросту людини, він зміряв довжину тіні піраміди, тим самим відповівши на запитання про висоту піраміди. **Фалес** також ввів календар, визначив протяжність року в 365 днів, розділивши його на 12 місяців.

Як філософ **Фалес** виступав з **позицій стихійного матеріалізму**. Першопричиною, на його думку, виступає вода (**філософське переосмислення Океану**). На воді плаває земля - в цій формі **Фалес** уявляє субстанційність води, яка буквально перебуває під усім, на ній все плаває. Але це не просто вода, а вода «розумна», божественна. Світ повен богів, але ці боги - сили, що діють у світі, вони також душі як джерела саморуху тіл Наприклад магніт має душу, тому що притягує залізо. Сонце та інші небесні тіла живуть завдяки випарам води. **Діоген Лаертський так визначив сутність філософії Фалеса: «Початком усього він вважав воду, а світ вважав живим і повним божеством».**

У теорії пізнання *Фалес* усе знання зводить до єдиної основи. Його афоризмом є: **«Багатослів'я - зовсім не показник розумної думки». І тому «шукай щось одне мудре, вибери щось одне добре, саме так ти припиниш пустослів'я базікуватих людей».** У цьому полягає його філософський заповіт.

Учнем і послідовником *Фалеса* був *Анаксимандр* (бл 610 - бл. 540 рр. до н. е.). Свій головний твір «Про природу» він написав у середині VI ст. до н. е. Про його життя майже нічого невідомо.

Анаксимандр розширив поняття початку всього існуючого до поняття **«архе»**, тобто до першопричини, субстанції, того, що лежить в основі всього. Таке начало *Анаксимандр* знайшов в апейроні. **Апейрон — це щось нескінченне, безмірне, безмежне. Він вічний і невизначений, оскільки внутрішньо безкрайній.** Апейрон - не тільки субстанційний, але й генетичний початок космосу. З нього не лише все в своїй основі складається, але й виникає. Апейрон і для себе все виробляє сам Перебуваючи в обертовому русі, апейрон виділяє протилежності: вологе і сухе, холодне і тепле. Парні комбінації цих головних якостей створюють землю (сухе і холодне), воду (вологе і холодне), повітря (вологе і тепле), вогонь (сухе і гаряче). У результаті взаємодії цих стихій створюються суша, небо, зірки, місяць тощо.

Анаксимандрові належать глибокі здогадки про походження життя. Живе зародилось на межі моря і суші з мулу під дією небесного вогню. Перші живі істоти жили в морі, потім деякі з них вийшли на сушу і скинули з себе луску, ставши земними тваринами. А від них виникла людина.

У поглядах *Анаксимандра* чітко простежуються діалектичні ідеї, що знайшли вираження у вченні про вічність апейрону, виділення ним протилежностей, створення чотирьох стихій з протилежностей; а сама космогонія - у вченні про походження живого з неживого, людини з тварини - *це передбачення еволюційності живої природи.*

Як учений, *Анаксимандр* увів у практику користування сонячним годинником, побудував модель небесної сфери - глобус, намалював географічну карту. Він займався математикою, дав загальний нарис геометрії.

Учнем і послідовником *Анаксимандра* виступив *Анаксимен* (бл. 585 — бл. 525 рр. до н. е.). Як астроном і метеоролог, написав твір «Про природу». Не втримавшись на висоті абстрактного мислення свого вчителя, *Анаксимен* знайшов першопричину всього суцього в найбільш без'якісній з чотирьох стихій - повітрі, назвавши його безмежним (апейрос). Таким чином, апейрос перетворився з субстанції на її властивість.

У космогонії *Анаксимен* зводив усі форми природи **до повітря; все з нього виникає через розрідження і згущення.** Розріджуючись, повітря стає спочатку вогнем, потім ефіром,

а після згущення - вітром, хмарами, водою, землею і каменем Розрідження він пов'язував з нагріванням, а згущення - з охолодженням Сонце - це земля, яка розжарилась від свого швидкого руху. Земля і небесні світила «висять» у повітрі, тоді як Земля нерухома - інші світила рухаються повітряними потоками.

Анаксімен відомий своїми науковими здогадками. Наприклад град утворюється при замерзанні води в хмарах, а якщо до неї домішується повітря - утворюється сніг. Стан погоди він пов'язував з активністю Сонця.

Видатним представником іонійської філософії був *Геракліт із Ефеса* (бл. 520 - бл. 460 рр. до н. е.). Виходець з роду царів і жерців, свої правничі функції він передав братові. Жив бідно і самотньо, останні роки свого життя провів у хатині в горах

Головний твір *Геракліта* - «Про природу». Збереглося близько 130 його фрагментів, які зрозуміти нелегко. Вже древні прозвали його «*Темним*». Після ознайомлення з цією працею Сократ сказав: «*Те, що я зрозумів, — чудово. Думаю, що таким є і те, чого я не зрозумів*». Справді, Геракліт - дуже глибокий мислитель, у той же час аристократ не лише за народженням, але й по духу. Він вважав, «*що найдостойніші бажують одного: вічної слави смертним речам*». Це ті, яких небагато, і кожен з них дорогий.

Найпочесніше місце у його вченні посідає основа наук - *Логос (Вогонь)*. Він — *субстанційно-генетична причина всього існуючого*. У філософії *Геракліта* субстанцією буття виступає *Вогонь*, оскільки завжди перебуває рівним самому собі, незмінним у всіх перетвореннях, як першопричина, конкретна стихія. *Світ — це впорядкований космос, вічний і нескінченний*. Він не створений ні богами, ні людьми, а завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає. На основі перетворень вогню будується космологія *Геракліта*. Всі предмети і явища природи народжуються з вогню і, зникаючи, знову перетворюються на вогонь. «*Вогню смерть - повітря народження, і повітря смерть - воді народження. Із смерті землі народжується повітря, із смерті повітря - вогонь*» тощо.

Усі зміни світостворення у *Геракліта* відбуваються з певною закономірністю, підкоряючись долі, яка тотожна необхідності. *Необхідність — це всезагальний закон Логос*. *Буквально Логос — це слово, але слово розумне*. Разом з тим Логос означає розум, закон, і Геракліт найчастіше вживає його в останньому значенні, вважаючи його об'єктивним законом світостворення. *Логос — принцип порядку і міри*. Він — *той самий вогонь, але є вогнем, що для почуттів, для розуму є Логосом*. Усе відбувається згідно з Логосом У найбільш загальному плані Логос *Геракліта* є вираженням логічної структури Космосу, логічної структури образу світу, який безпосередньо дано живому спогляданню.

«Вогнелогос» Геракліта притаманний і людині, її душі, яка має два аспекти: речово-матеріальний і психічно-розумний. У першому аспекті душа - одна з метаморфоз вогню, вона виникає, випаровуючись з вологи. Душа не тільки волога, адже із збільшенням вологи вона стає гіршою. Душа - єдність протилежностей, бо поєднує в собі вологе і вогняне, які перебувають між собою у прямо пропорційній залежності. У п'яного душа особливо волога, так само як і у хворого і в людини, яка підвладна чуттєвим задоволенням.

У другому аспекті сухий, вогненний компонент душі - це її Логос, який є самозростаючим *Цей суб'єктивний Логос не менш глибокий, безмежний, ніж об'єктивний, тобто Логос, який керує космосом.*

Космогонія Геракліта будується на основі стихійної діалектики. Світ як упорядкована система-Космос створюється на основі всезагальної змінності явищ, загальної мінливості речей. **«Все тече, все змінюється, немає нічого нерухомого».** Для висловлення цієї думки Геракліт користується образним порівнянням з плинною рікою, потоком. **«На того, хто входить в одну і ту ж ріку, течуть все нові й нові води».** Рух, за Гераклітом, властивий всьому існуючому. Вся природа, не зупиняючись, змінює свій стан. **«В одну і ту ж ріку не можна ввійти двічі... Народження, виникнення ніколи не зупиняється. Сонце — не тільки нове щодня, але вічно і безперервно нове».**

Вчення *Геракліта* про плинність усього тісно пов'язане з його вченням про перехід однієї протилежності в іншу, про «зміну», «обмін» протилежностей. *«Холодне теплішає, тепле холоднішає, вологе висихає, сухе зволожується».* Обмінюючись між собою, протилежності стають тотожними. **«Одне і те ж у нас — живе і мертво, молоде і старе».** Твердження *Геракліта*, що все є обміном протилежностей, доповнюється зазначенням про те, що все проходить через боротьбу. На основі боротьби встановлюється гармонія світу. **«В тому, що народжується, - все об'єднується; з того, що розходиться, - найпрекрасніша гармонія, і все проходить через боротьбу».**

• Таким чином, в іонійській філософії (Мілетська школа і Геракліт) відбувається поєднання філософського і фізичного (природничо-наукового) підходу до пояснення першопричини світу. Представники цієї філософської школи досить чітко здійснюють субстанційний підхід ототожнюючи, як правило, субстанцію буття з конкретною стихією, явищем природи. Ця стихія певною мірою набуває значення метафори, а в образній формі дає уявлення про першопричину всеіснуючого.

3.1.3. Вчення Піфагора

• Античну філософію важко уявити також без **Піфагора і піфагорійців**. Інформацію про них можна почерпнути з багатьох джерел **Піфагор** (бл. 580 – бл. 500 рр. до н. е.) після довгочасного навчання в Єгипті, Вавилоні, можливо й в Індії, засновує у м Критоні свою

школу - Піфагорійський союз, що увійшов в історію у вигляді величної картини «спільного товариства» як науково-філософської і етико-політичної єдності однодумців.

Цікавим є спосіб життя, який сповідували піфагорійці. Він спирався на ієрархію цінностей. На перше місце ставилося прекрасне і благопристойне, на друге - вигідне і корисне, на третє - приємне. Наука належала до прекрасного і благопристойного. До союзу приймалися жінки й чоловіки, які витримали багатолітню перевірку своїх розумових і моральних якостей. Власність була спільною. У школі було два ступені Акусматики (послушники) засвоювали знання догматично, звідси походить легенда, що в школі Піфагора учень повинен перші п'ять років мовчати. Другий ступінь - математичний - посідали вчені, які займалися обґрунтуванням складних проблем Піфагорійський союз був закритою організацією, а його вчення - таємним. Розповідають, що сам *Піфагор* викладав основи свого вчення за ширмою, щоб учні лише чули його голос, а самого не могли бачити.

В основі піфагорійської етики лежало вчення про «належне», яке означало перемогу над почуттями, підкорення молодших старшим, культ дружби і товариськості, шанування Піфагора. Велика увага приділялась медитації, психотерапії, проблемі дітородіння. Розроблялися прийоми поліпшення розумових здібностей, вміння слухати і спостерігати. Найбільш цінувався споглядальний спосіб життя мудреця. Перед сном обов'язковим був звіт перед собою за прожитий день: «Як я його прожив? Що я зробив? Який мій обов'язок залишився невиконаним?» Спосіб життя піфагорійців мав світоглядні основи: він брав початок в уявленні про космос як упорядковане і симетричне ціле, краса якого доступна лише тим, хто веде правильний спосіб життя.

Життя *Піфагора*, згідно з існуючою інформацією, сповнене легенд і містики. То *Піфагора* бачили одночасно у двох містах, то казали, що він мав золоту ногу, то його вітала голосом ріка Кас. Начебто він знав про свої минулі втілення, зокрема, що він, син бога Гермеса, через кілька поколінь народився Піфагором. Тому ставив себе вище за інших людей, вважав, що існує три види розумної живої істоти: бог, людина і «*подібні Піфагору*» (останні походять із сім'я кращого, ніж людське).

У цьому магіко-міфологічному контексті вимальовується теза Піфагора про те, що ***«наймудріше — число»***, воно володіє всіма речами, серед них і моральними, і духовними якостями. ***Душа — гармонія, що є числовим відношенням.*** Розповідають, що Піфагор прийшов до цього висновку так проходячи повз кузню, він помітив, що удари різних за вагою молотів, збігаючись, дають різні гармонічні співзвуччя. Вагу молота можна виміряти. Тобто якісне явище (співзвуччя) точно визначається через кількість. Звідси висновок, що взагалі ***«число володіє речами»***.

Піфагор відомий як творець «теорему Піфагора», він став на шлях перетворення математики емпіричної на математику теоретичну. Він надав геометрії форми вільної науки, досліджував теореми з інтелектуальної точки зору. В космогонії Піфагор - один з перших геоцентристів, який вчив про **«гармонію сфер»**. Йому приписують конструювання слова «філософ».

У вченні *Піфагора* знайшов відображення складний, суперечливий процес народження філософської думки, що пробивалася через пережитки міфології, магії, інші культурні напластування зовсім іншого, ніж філософія, рівня. На відміну від іонійських філософів-одинаків, Піфагор у спілці однодумців виступив першим пропагандистом філософії, і для успіху в слухачів, які звикли до старих цінностей, легенди про золоту ногу і тому подібне були не зайвими.

3.1.4. Онтологізм і атомізм досократиків

Важливим кроком у розвитку ранньогрецької філософії був творчий здобуток **Елейської школи: Ксенофана, Парменіда, Зенона.** Заслуга елеатів - у розвитку категорій, у тому числі категорії *субстанції*. В іонійців субстанція ще фізична, у піфагорійців - математична, у елеатів вона вже філософська, оскільки ця субстанція - *буття*. Саме в школі елеатів закінчується формування античної філософії, і *протофілософія стає філософією*.

Засновник Елейської школи - **Ксенофан із Колофона** (бл. 570 до н. е. - після 478 рр. до н. е.). У його вченні філософія починає розмежовуватися з фізичною картиною світу, тобто філософія виділяється зі світоглядної фізики. Розглядаючи світ у цілому, *Ксенофан* виділяє його філософський аспект, злитий з поняттям бога.

Світогляд *Ксенофана* **антропоморфний**. Бог *Ксенофана* — це чистий розум, він фізичний, без тілесної сили. Його сила - в мудрості. **Мудрість, на думку Ксенофана, є кращою за «силу людей і коней».** Тому **філософ більш корисний для суспільства, ніж будь-який олімпійський чемпіон.** Бог *Ксенофана* і є таким космічним філософом. Він нерухомий, позаяк вештатися по світу, як це роблять інші боги, йому не личить. Цей богофілософ керує лише силою своєї думки, без будь-якого фізичного зусилля. Такий бог один і єдиний: він є все, але «все» береться не в багатоманітності, а у вищій єдності.

Основою філософії елеатів стало вчення **Парменіда** (VI—V ст. до н. е.). Він розширив поняття єдиного світобога *Ксенофана* до поняття єдиного буття. Вчення *Парменіда* - метафізичне: його буття незмінне, оскільки по суті все незмінне. За словами Парменіда, єдино істинним є положення: **«буття є, небуття немає, тому що небуття неможливо ні пізнати (воно недосяжне), ні висловити».** З цим пов'язане твердження, що мислиться тільки суттєве, адже неможливо відшукати думку без буття, в якому здійснюється ця думка. Буття вічне. Виникнення буття неможливе, бо йому немає звідки виникнути: із нічого ніщо

не може виникнути; воно не може виникнути з другого буття, бо до нього не було іншого, оскільки буття єдине. Воно не може виникнути також із небуття, тому що небуття немає. Якщо буття є, то про нього не можна сказати, що його не було раніше, тобто що воно виникає. Якщо воно є, то не можна сказати також, що воно буде, що воно стає буттям. *Отже, буття є, воно вічне, не виникає і не знищується, залишаючись тотожним і завжди рівним самому собі.*

Світ є єдиним сущим, яке не виникає і не зупиняється, є неподільним, непорушним і непроникливим буттям, що сповнює, «заповнює» собою все. Воно тому і непорушне, що йому немає куди рухатись. Виникнення буття є неможливим. Звідси: мислення настільки переважає почуття, що єдино сущим слід визнати лише мислиме буття, на противагу буттю, що сприймається почуттєво. З цих міркувань логічно випливає «неістинність» руху, що «існує» як ілюзія почуттєвого світу гадки, а не розуму, і тому не може визнаватися справжнім буттям.

Буття не може бути ні трохи більше, ні трохи менше. Воно однорідне і безперервне. Отже, немає і порожнього простору. Все наповнене буттям. Тому все безперервне, оскільки буття тісно припадає до буття. Буття нескінченне у часі (адже воно не виникало і не знищувалося), буття обмежене в просторі, воно кулеподібне. Це пов'язано з його однорідністю, з тим, що воно перебуває всюди на однаковій відстані від центру. *Парменід* цю єдину, вічну, несотворенну і незнищенну причину називає богом, який є субстанцією світу.

Елеати, як і інші давньогрецькі філософи, були енциклопедистами-мудрецьми. І тому також намагалися дати фізичну карту світу. Наприклад *Парменід* багатоманітність світу зводив до двох начал: перше - ефірний вогонь, чисте світло, тепло; друге - п'ятьма, ніч, холод. Змішування цих двох начал дає початок усій багатоманітності видимого світу.

У теорії пізнання елеати чітко розмежовували істину, яка базується на раціоналізованому пізнанні, і думку, яка засновується на чуттєвому сприйнятті. Почуття знайомлять людей лише з видимістю речей. Істинність знань забезпечується філософським вченням про буття, а те, як дається світ нашим почуттям, описується у вченні про Природу. Чуттєва багатоманітність світу, на думку елеатів, ілюзорна.

Доказові ілюзорності світу і руху присвячено трактати ***Зенона Елейського*** (490-430 рр. до н. е.). Про його життя нічого невідомо; більше відомо про його героїчну смерть у боротьбі з тиранією. *Розповідають, що на запитання тирана Аїонісія, що таке філософія, Зенон гордо відповів: «Презирство до смерті».* Він брав участь у змові проти тирана Неарха, яку було розкрито. Тиран привселюдно піддав Зенона тортурам, щоб він видав спільників. І ось на запитання тирана, хто вороги держави, Зенон перераховує імена друзів і поплічників

Неарха. На запитання, хто головний державний злочинець, Зенон відповідає: «Головна чума держави — ти!» і потім звертається до підданих: «Я дивуюсь вам, якщо ви служите тирану із страху перед ним; дивіться, що терплю я». Потім відкусив язика і виплюнув у обличчя тирана, за що його було кинуто у ступу і стовчено у ній. Цей вчинок привів до скинення Неарха.

*Арістотель називає Зенона винахідником діалектики. Але це суб'єктивна діалектика - мистецтво діалектичного судження і суперечки, мистецтво заперечувати опоненту і ставити його у складне становище. **Метод Зенона — доказ від протилежного, зведення до абсурду думки опонента, протилежної його власній.***

Зенон доводить: якщо суттєве логічне, то воно одночасно має бути і настільки малим, щоб зовсім не мати величини, і настільки великим, щоб мати нескінченну величину. Воно не має величини тому, що кожна з багатьох речей сама по собі є одиниця, а множинність є сукупністю одиниць; але якщо воно одиниця, то - неподільна, отже, воно є крапка, яка не збільшує, не зменшує, не має величини і тілесності - є ніщо. Якщо одиниця ніщо, то й сума одиниць - ніщо. З іншого боку, вважає Зенон, якщо припустити, що кожна з багатьох речей має величину, тілесність і деяку відстань від іншої, і так до нескінченності, то кожна річ безмежно велика.

У цій **антиномії (невивіреності суперечностей)** Зенон ставить проблему кінцевого й безмежного, проблему нескінченної діяльності і остаточних речей. Заслуга Зенона - в постановці проблеми, а не в її вирішенні. Він бачить тільки протилежність кінцевого і нескінченного, але не бачить їх єдності. Він бачить, що вони є запереченням одне одного, але не бачить, що кожне з них з необхідністю передбачає свою протилежність. По суті, Зенон відтворює вчення Парменіда, який протиставляє буття небуттю, і сам зводить одиницю до буття. Зі своїх суджень він робить висновок, що множинного буття не існує.

Найбільш відомі чотири фрагменти (**апорії**; грец. *aporia* - безвихідь, непрохідність), у яких заперечується рух (апорія - відсутність виходу, тупик, нездоланність, трудність): **«Дихотомія (розподіл надвоє)», «Ахілл і черепаха», «Стріла» і «Тіло, що рухається».**

Суть апорії **«Дихотомія»**. Тіло, за Зеноном, не може зрушитися зі свого місця, почати рух і закінчити його, тобто не може бути переходу від спокою до руху і навпаки. Апорія полягає в тому, що предмет, який рухається до мети, повинен спочатку пройти половину шляху до неї, а щоб пройти цю половину, він повинен пройти спочатку її половину, і так до нескінченності. Отже, тіло ніколи не може досягнути мети, оскільки шлях його нескінченний, і тіло повинно вічно проходити ці нескінченні половини. Помилка Зенона полягає в тому, що він абсолютизує безперервність простору і протиставляє перервності. В

апоріях Зенон розглядає простір як суму кінцевих відрізків і протиставляє йому безмежну безперервність часу.

В апорії «**Ахілл і черепаха**» Зенон доводить неможливість руху тим, що неможливо пройти в певний час нескінченне число половинок шляху. Ахілл перебуває позаду черепахи. Поки він пробіжить відстань, що їх розділяє, черепаха просунеться вперед. Поки Ахілл пробіжить цю нову відстань, черепаха знову просунеться вперед, і так до нескінченності. Хоч відстань буде все меншою, але ніколи не зникне.

В апорії «**Стріла**» доводиться, що рух неможливий, якщо допустити перервність простору. Стріла, що летить, покоїться, тому що предмет, який рухається, завжди займає рівне собі місце, тобто перебуває у спокої в кожний момент, а тому він взагалі нерухомий. .

Суть усіх цих доказів - віднаходження суперечностей у логічно виведених послідовностях основних понять, якими оперують антична наука і буденна свідомість. Заслуга Зенона полягає в тому, що він уперше **в логіці понять намагався висловити логіку речей**.

Емпедокл. Філософія **Емпедокла** (бл 490-бл 430 рр. до н. е.) синтетична, вона містить у собі елементи монізму і плюралізму. Мислитель жив на острові Сицилія в місті Аграгасі (лат. Агрігент). Джерела говорять про нього як про оратора, ритора, лікаря, інженера, поета і філософа. Він домігся встановлення в Аграгасі демократичного ладу. Звільнив місто від моровиці: пробив тунель у скелі, яка загороджувала доступ свіжому повітрю, а забруднену ріку очистив, з'єднавши її з двома сусідніми ріками. Видавав себе за божество, хотів, щоб люди думали, що боги візьмуть його живим на Олімп, і тому, відчуваючи наближення смерті, кинувся в кратер вулкана Етна. Але вулкан викинув одну з його мідних сандалій, і його задум не вдався.

Першопричинами світу в **Емпедокла** виступають усі чотири традиційні стихії, які він називає «**корінням речей**». Все, що є в світі, - це те чи інше з'єднання різних доз «коренів». Усі «корені речей», навіть вогонь, — пасивні. Тому всі процеси у світі **Емпедокл** пояснює боротьбою двох антагоністичних начал Вони не фізичні, а психічні. *По-перше*, це **любов** як космічна сила, і *по-друге*, — **ненависть**, гнів. Любов — космічна причина єдності та добра. Ненависть - причина різнорідності та зла. Любов з'єднує різнорідне і розділяє однорідне. Ненависть розділяє різнорідне і з'єднує однорідне. У своїй боротьбі любов і ненависть по черзі отримують перемогу. Виходячи з цього, Емпедокл уявляє собі світ, що вічно повторюється Світ незмінний у своїх «коренях» і в межах «кругів часу», але мінливий на рівні речей, всередині «кругів часу».

Емпедокл обґрунтовує вічність «коренів»: вони не гинуть, тому що було б незрозуміло, чому вони існують. Крім того, для їх загибелі у світі немає вільного місця,

тобто порожнечі, наявність якої філософ заперечує. У разі загибелі «коренів» світ не міг би виникнути. *Поглядам Емпедокла притаманний стихійно-натурфілософський характер, хоч він і розділяє орфіко-піфагорійське вчення про переселення душ.*

Анаксагор. Жив у V ст. до н. е. в «епоху Перікла», золотий час розвитку Стародавньої Греції. Входив до гуртка Перікла. Вважають, що з нього почалась філософія в Афінах. Виходець з іонійського полісу Клазомени. Перікл запросив його до Афін, але там його звинуватили в безбожності для компрометації Перікла. Тому Анаксагор змушений був повернутись до Клазомен.

У центрі уваги Анаксагора як філософа - проблема якісного перетворення тіл. «Яким чином, - запитує він, - з неволосини могла виникнути волосина і як з нем'яса — м'ясо?» При вирішенні цієї проблеми Анаксагор виходить з прийнятого ним як закону положення елеатів про те, що ніщо не виникає з небуття.

Суть вчення Анаксагора полягає в його розумінні першопричини, якою є не стихії, а всі без винятку стани речовини. Земля не більше першопричина, ніж золото, вода - ніж кров або молоко. Начала є «невизначеною множинністю», вони - найдрібніші, невидимі надчуттєві частини вогню, води, золота, крові, дерева тощо, які є сім'ям усіх речей або «гомеомеріями». Вони — якісні, кожний вид гомеомерій зберігає всі якості відповідного виду тіл: сім'я крові - якості крові, сім'я заліза - якості заліза та ін. Якості вічні й незмінні. Гомеомерії нескінченно подільні, бо скільки не подрібнювати буття - в небуття його перетворити неможливо. Тому **«в малому немає найменшого, але завжди є менше».** **Основна теза Анаксагора - «все у всьому».** Це означає, що в будь-якому місці космосу знаходяться гомеомерії всіх видів, усі види якостей.

Гомеомерії пасивні, і першопочатковий хаос не міг своїми силами розвинути у Космосі. Для цього потрібен був особливо активний початок, який Анаксагор знаходить у Нусі, тобто в розумі - творці космосу з хаосу. Світовий розум (Нус) має дві функції: він керує світом і він пізнає світ. Нус єдиний, він діє завдяки мисленню, він нескінченний і незмішаний ні з якою річчю. Нус - найбільш тонка і найбільш чиста з усіх речей. Пізнаючи світ, Нус володіє найдосконалішими знаннями про все і має величезну силу. Він визначає минуле, сучасне і майбутнє.

Філософія Анаксагора мала великий вплив на подальший розвиток давньогрецької філософії класичного періоду вона дала поштовх до підняття її на більш високий теоретично-раціональний рівень.

Важливим кроком на шляху розвитку онтологічного підходу до вирішення філософських проблем став атомізм **Демокріта** (бл 460-370 рр. до н. е.), який прагнув до створення чіткого, ясного і логічно обґрунтованого вчення. Вихідна думка цього вчення: **«У**

світі немає нічого, крім атомів і порожнечі, все існуюче перебуває в нескінченній багатоманітності першопочаткових неподільних, вічних і незмінних частинок, які завжди рухаються в безмежному просторі, то зчіплюючись, то розчіплюючись одна з одною».

Життя *Демокріта* повчальне його відданістю науці. Він заявляв, що за розкриття однієї причини відмовився б від володіння перським престолом. **Його називали «філософом, який сміється».** Крізь його сміх просвічувалась мудрість, бо він вважав несерйозними всі справи, якими займалися люди. Розповідають, як під час його мандрівки по Персії у царя Дарія померла улюблена дружина, *Демокріт* пообіцяв повернути її до життя, якщо отримає все необхідне для цього. *Дарій* розпорядився не шкодувати ніяких коштів. Філософ був задоволений, але сказав, що тепер Дарію слід написати на домовині дружини імена трьох людей, які ніколи не знали горя, і вона оживе. *Дарій* не зміг цього зробити. *Демокріт* засміявся: «Що ж ти, жалюгідна людино, не припиниш плакати, начебто з тобою одним трапилось таке нещастя! Адже ти не зміг знайти навіть однієї людини, якій не довелось би пережити яке-небудь горе». На старості, у відчаї, що не зможе все охопити і пізнати, *Демокріт* осліпив себе, щоб нічого не перешкоджало бачити світло істини.

Головне у філософії *Демокріта* — це вчення про **атом**, простий, вічний, незмінний, неподільний, що виникає і не знищується. Атомів нескінченна множина, вони характеризуються твердістю, відрізняються один від одного своїм об'ємом і формою. Всі тіла складаються з атомів, реальними є лише ті властивості речей, які властиві атомам Решта властивостей, які сприймаються чуттями: смак, запах, температура тощо, - існують не в речах, а тільки в чуттєвому сприйнятті людини. Атоми відділяються один від одного пустотою. **Якщо атом — буття, то пустота — це небуття.** Якби не було пустоти, то не було б реальної множинності та руху. Разом з тим якби все було подільне до нескінченності, то пустота була б у всьому, тобто у світі нічого не було б, у тому числі й самого світу. Рух як механічне переміщення атомів у пустоті *Демокріт* вважав вічним природним станом космосу.

Суть онтології *Демокріта* зводилась до двох основних положень:

- усі речі складаються зі сполучень атомів: багатоманітність світу викристалізовується з їх поєднання і роз'єднання. Тому речі розрізняються лише кількістю своїх атомів, їх формою, порядком і положенням;
- атоми вічно рухаються в пустоті, яка оточує їх; по відношенню до атома місце, яке він займає, випадкове.

Атомізм *Демокріта* (і він сам це визнавав) носить умоглядний характер, оскільки в чуттєвому сприйнятті ми ніколи не знаходимо атомів. Але, як зазначив один з

найвидатніших фізиків ХХ ст. *Е. Шредінгер*, сучасне **«атомістичне вчення - всього лише повторення теорії Демокріта. З неї все вийшло і є її плоть від плоті»**.

Демокріт намагається застосувати свою теорію для пояснення розвитку Всесвіту. Він вважає, що нескінченний рух атомів зумовлює збіг і зустріч окремих атомів, а потім і цілих комплексів. Під впливом цього створюється єдиний вихор, в якому атоми кружляють, наштовхуються один на одного, з'єднуються і роз'єднуються. При цьому подібні відходять до подібних Ті, які мають однакову вагу і внаслідок великого скупчення більш не в змозі кружляти, створюють різні поєднання і, врешті-решт, Землю, яка є центром світостворення. Всесвіт нескінченний, як і нескінченна в ньому кількість світів.

Людина - також скупчення атомів, але вона відрізняється від інших живих істот наявністю душі. **Душа — це речовина, що містить дрібні, найбільш рухомі, вогненні атоми**. Вона знищується зі смертю тіла, складається з двох частин: розумної, яка міститься в грудях, і нерозумної, яку розсіяно по всьому тілу.

Пізнання, вважає *Демокріт*, полягає у сприйнятті людиною дії на неї тіл і предметів через відповідні органи чуттів. Проникаючи в тіло людини, образи речей торкаються атомів душі та викликають у ній відповідні відчуття зовнішнього світу. *Істинне ж пізнання досягається тільки розумом*.

Цікаво, що *Демокріт* є представником крайнього детермінізму, який переходить у фаталізм. Він ототожнює причинну зумовленість явищ і необхідність. Жодна річ не виникає безпричинно, але все виникає на якійсь основі через необхідність *Випадковість - це лише невідома людському розумові причина*. Нескінченний ланцюг причин і наслідків створює, за Демокрітом, неминучу необхідність. Якщо людина знайшла скарб - це не випадковість, а наслідок того, що вона почала копати в цьому місці. Почала копати також не випадково, а через певну причину. Або інший приклад дорогою йде лисий чоловік, а в цей час орел піднімає в небо черепаху, щоб кинути на каміння і розбити її панцир, і, сприймаючи лисину за камінь, кидає черепаху, - чоловік гине. Це не випадковість, а знову ж таки ланцюг причин і наслідків.

Демокріт - продовжувач традицій Мілетської і Елейської шкіл. Центральні поняття вчення Демокріта - це умовляльні конструкції. Адже атоми і пустота - не матеріальні структури, з яких складається весь світ, не природні стихії, не фізичні частинки, а поняття, рівноцінні елеатському розумінню буття або сущого. Тому з повним правом можна говорити про онтологізм Демокріта, з якого починає розвиток філософський матеріалізм,

3.1.5. Давньогрецька філософія класичного періоду: софісти, Сократ, Платон

Вершина розвитку давньогрецької філософії датується приблизно від другої половини V до кінця IV ст. до н. е. Розквіт міст-держав - *полісів* викликав потребу у всебічній освіті вільних громадян, яку задовольняли перші професійні вчителі. Вони навчали не тільки риторики, політики, судочинства, але й всіх інших галузей знань, які людина могла *практично використати*, їх називали *софістами*. Давньогрецьке слово «*софітес*» означає знавець, майстер, художник, мудрець. **Софісти**, які з'явилися у Греції в V ст. до н. е., були особливими мудрецьми. В цей період накопичений філософією обсяг знань, розробка інструментарію мислення, зміни в суспільному житті, під впливом якого формується людська особистість, зумовили наступний крок у розвитку філософської проблематики. Відбувається перехід від вивчення природи до розглядання людини у всіх її багатоманітних проявах. У зв'язку з цим з'являється **суб'єктивно-антропологічна лінія** у філософії. Родоначальниками цієї традиції були софісти.

Істина софістів не цікавила. Вони вчили мистецтва перемагати супротивника в суперечках і судових позовах: адвокатів тоді не було. **«А в судах, — говорив пізніше Платон, — немає нікому діла до істини, важлива тільки переконаність»**. Тому під сутністю стали розуміти вміння зображувати чорне білим, а біле - чорним. Софісти були філософами тою мірою, якою ця практика діставала у них світоглядне обґрунтування. *Софісти ототожнювали мудрість із знанням, умінням, здатністю доводити все, що вони вважали необхідним, вигідним*. Користуючись енциклопедичними знаннями і мистецтвом риторики, вони заперечували очевидні істини і обґрунтовували найнезвичніші твердження.

Ось приклади софізмів:

- «Рогатий». «Те, що ти не губив, ти маєш. Ти не губив роги. Отже, вони в тебе є. Таким чином, ти рогатий».

- Судять злодія. Після виступів суддів та свідків бере слово захисник-софіст і звертається до суддів: «Скажіть, придбання хорошого є справа хороша?» - «Так», - погоджуються судді. «Ця людина, - показує софіст на підсудного, - нічого не брала поганого, а тільки хороше. А ви згодні з тим, що це справа хороша. Так за що ми його судимо?»

- Наступний софізм: «Цей собака має дітей, отже, він - батько. Але це твій собака. Отже, він твій батько. Ти його б'єш, отже, ти б'єш свого батька».

- «Той, хто сидить, устав. Хто встав, той стоїть. Отже, сидячий стоїть».

- «Чи знаєш ти цю закриту людину?» — «Ні». — «Це твій батько. Отже, ти не знаєш свого батька».

Разом з тим софісти сприяли розвитку логічного мислення, з'ясовували поняття, що давало змогу поєднати і навіть ототожнити, здавалося б, несумісні речі. Логічна доказовість вважалася у них основною властивістю істини. В особі софістів філософська

думка Стародавньої Греції поставила людину в центр світоглядних пошуків. Там, де з'являлися софісти, догматизм традиції втрачав фундамент, позаяк вимагались докази. Вони могли сьогодні обґрунтувати тезу, завтра - антитезу. Це пробуджувало думку від догматичної дрімоти, у всіх виникав сумнів: а де ж істина?

Найвідоміший з софістів - *Протагор* (490-420 рр. до н. е.). Розповідають, що в молоді роки він носив дрова. Аемокріт, випадково побачивши Протагора з величезною в'язанкою дров на спині, зацікавився, як тому вдалося обв'язати дрова однією короткою мотузкою і тримати їх у рівновазі. Аемокріт побачив тут геометричний розрахунок і був у захваті від гостроти думки цього неосвіченого юнака. Він наблизив Протагора до себе і навчив його філософії. *Головна теза Протагора: «Людина — міра всіх речей»*. Він виходив з того, що, оскільки в кожній речі можливі протилежні, взаємовиключні думки, людина не може орієнтуватися у світі: слід вибирати між двома протилежними думками. І людина здійснює цей вибір, приймаючи одну думку і відкидаючи протилежну. Тобто людина тільки в собі самій може знайти істину.

Інший відомий софіст *Горгій* доводив, що буття без людини не існує, бо якби воно існувало, ми не могли б мати про нього ніякого знання, а якби мали знання, то не змогли б його висловити.

З появою софістів проблема людини, людської особистості стає однією із найважливіших проблем філософії. Особливо чітко це простежується у філософії *Сократа*, в якого на передній план виходить проблема відношення людини до світу, тобто акцент переноситься на розробку світоглядної проблематики. Інакше кажучи, починаючи з софістів і Сократа, філософія вперше формулює основне світоглядне питання як питання про відношення суб'єкта до об'єкта, духу до природи, мислення до буття. Необхідно підкреслити, що для філософії специфічним є не окремий розгляд людини і світу, а постійне їх співвідношення. *Філософське сприйняття світу завжди суб'єктивне, особистісне, в ньому неможливо абстрагуватися від присутності пізнання, людини, яка оцінює і емоційно переживає. Філософія — це самоусвідомлююче мислення.*

Сократ (470-399 рр. до н. е.) спочатку був учнем, а згодом - непримиреним опонентом софістів. Заслугою софістів було те, що вони висунули на перший план суб'єктивний момент у відношенні людини до світу, що відобразилось у вимозі: *все, що є цінним для особистості, повинно бути виправдане перед її свідомістю*. Але це виправдання у софістиці було поставлено в залежність від випадкового бажання і думки окремого індивіда. Сократ виступив проти релятивізму софістів. Мірою всіх речей для Сократа була не суб'єктивно-випадкова одинична людина, а людина як розумна, мисляча істота, адже в мисленні знаходять своє вираження загальні закони. *Сократ виступив з вимогою доводити*

такі істини, які мали б загальне і об'єктивне значення. Тобто фундаментальною здатністю людини він вважав розум, мислення. Саме розум здатний дати вище, загальнообов'язкове знання, яке, однак, неможливо отримати в готовому вигляді. Людина повинна докласти значних зусиль, щоб здобути його. Звідси бере початок метод *Сократа* - **маєвтика** (повивальне мистецтво).

За переказами, мати *Сократа* була повитухою (акушеркою), звідки і походження назви його методу. *Сократ* - перший афінський філософ. Чесно виконував свої громадські обов'язки, брав участь у війні проти Спарти, намагався у всьому бути справедливим. Вів життя філософа: жив скромно, весь свій час присвячував філософським розмовам і суперечкам. У нього було багато учнів, але грошей за навчання (на відміну від софістів) він не брав.

У чому полягає сутність *маєвтики* і на які філософські основи вона спирається? Вихідним початком методу *Сократа* стала **іронія**. Завдяки іронічному ставленню до навколишнього Сократ пробуджував у людей сумніви в загальноприйнятих істинах («**Я знаю, що я нічого не знаю**», — **заявляв він**) і тим самим запрошував їх до розмови, до вироблення своєї власної позиції, яка б формувалася на логічних аргументах, була б достатньо обґрунтованою.

Цієї мети *Сократ* досягав завдяки точній постановці запитань. Зустрічає, наприклад, він **софіста Гіппія**, котрий похвалявся, що є наймудрішим із еллінів, оскільки заробляє більше, ніж будь-хто інший. *Сократ* просить розібратися в питанні, яке він, через простоту свою, не може осилити: що є прекрасне? *Гіппій*, задоволений, що сам *Сократ* звертається до нього з запитанням, пихато відповідає, що прекрасне - це прекрасна дівчина. Але *Сократ*, здавалося б, задоволений відповіддю, знову запитує: «А хіба прекрасна кобилиця не є прекрасною? А що таке прекрасна ліра? А що таке прекрасний горщик? »

Гіппій розгубився, а *Сократ* знову задає каскад запитань. Прекрасний горщик - потворний, якщо порівнювати його з прекрасною дівчиною, а вона, в свою чергу, потворна порівняно з родом богів. *Гіппій* змушений згодитись, визнаючи тим самим цілком протилежне тому, що він спочатку стверджував. Спонтанелений, він заявляє, що найпрекрасніше за все - бути здоровим, багатим, користуватися почестями і, поховавши своїх батьків, бути пишно похованим дітьми. *Сократ* іронічно пояснює, що якби він дав подібну відповідь, то його з повним правом побили б палицею. Адже мова йде про прекрасне саме по собі, про те, що таке краса взагалі.

Так само *Сократ* легко заперечує твердження, що прекрасне - це золото або могутність, те, що приємне слуху та зору. Здається, що прекрасне от-от буде спіймано, але *Сократ* завжди знаходить непомітні виходи в тенетах визначень, крізь які прекрасне

«витікає». Гіппій давно втратив свій гонор, він уже не дискутує, а тільки підтакує, чекаючи готову істину від Сократа. Але Сократ закінчує розмову «Отже, мені здається, Гіппію, що я одержав користь від твоєї бесіди... Я дізнався, що означає прислів'я: *«Прекрасне - складне»*. На відміну від своїх попередників, Сократ хоче зрозуміти світ у принципово іншому аспекті: ***потрібно рухатись не від подій до подій, а від подій до їх сенсу***. Сократ говорить, що йому відомо багато прекрасних речей: меч, спис, дівчина, горщик, кобила. Проте кожна річ прекрасна по-своєму, тому не можна прекрасне пов'язати з кожною із речей, адже інша річ у такому випадку вже не була б прекрасною. *Але всі прекрасні речі мають щось спільне — прекрасне як таке; це їх загальна ідея, ейдос або смисл.*

Загальне не може бути виявлене почуттями, а тільки розумом, тому Сократ відніс загальне до світу розуму і тим самим заклав основи ідеалізму в його суб'єктивному варіанті. Він упевнений, що загальне існує і при поясненні світу подій, тому світ окремого потрібно починати із загального. Сучасна освічена людина притримується саме таких поглядів, хоча в часи Сократа це було інновацією.

Для Сократа важливо не тільки констатувати значення ідей, - ***він прагне пізнати їх субординацію***. Звідси переконання, що найголовніша ідея - ***це ідея блага***, нею обумовлюється корисність усього іншого, в тому числі і справедливості.

Таким чином, ***Сократ — не володар істини, не її жрець, він шукає правильний шлях до істинних тверджень і вважає своїм обов'язком виправляти пихаті помилки тих, хто претендує на абсолютну істину***. Він виходить з настанови, що людина володіє повнотою знання і всебічне розуміння істини бере з глибини своєї свідомості; і лише звідти вона черпає це розуміння. Завдання філософа - допомогти людині народитися до нового життя, до придбання дійсних та істинних моральних норм. *«Я поставив своєю життєвою метою надавати кожному в його індивідуальному духовному житті посильну допомогу, намагаючись накреслити шляхи, ступаючи по яких кожний з вас міг би стати кращим і розумнішим»*, — говорив у «Апології» Сократ.

Іронія Сократа — це форма, властива філософії в її суб'єктивному відношенні до буденної свідомості. Відомо, що Сократ був не дуже добрим сім'янином, в історію ввійшло ім'я його дружини - *Ксантіппи*. На втіху собі він говорив, що коли чоловікові випала погана жінка, це робить його філософом *«Люди, - говорив Сократ, — які бажать стати добрими вершиками, беруть собі коней гарячих, думаючи, що якщо приборкають таких, то легко упоруються з усіма. От і я... взяв жінку собі в тому переконанні, що якщо витримуватиму її, то мені легко буде мати справу зі всіма людьми»*.

Основну частину сократівських роздумів присвячено проблемам моралі: що таке добро і зло, справедливість і несправедливість. ***Філософія, - вважає Сократ, — є засобом***

пізнання добра і зла. Це пізнання Сократ здійснює за допомогою бесід, в яких виходить з фактів приватного життя, конкретних явищ навколишньої дійсності. Він порівнює окремі моральні вчинки, виділяє в них спільні елементи, аналізує їх, щоб знайти попередньо суперечливі моменти, і, нарешті, зводить їх до вищої єдності на основі ви- " ділення певних суттєвих ознак. Таким чином він досягає загального поняття про добро, зло, справедливість, красу тощо.

Сократ вчив, що філософія — любов до мудрості, любов до знання — може розглядатися як моральна діяльність у тому разі, якщо знання саме по собі є добро. І це рушійна пружина всієї його діяльності. Сократ вірив, що коли людина знає, що є добре, а що погане, то вона ніколи не вчинить зло. Моральне зло йде від незнання. Отже, знання - це джерело морального удосконалення. **Тому істина і моральність — тотожні поняття. Звідси твердження, що існує істинна моральність.** Вона - знання того, що таке добре, а разом з тим що є корисне людині, допомагає їй блаженству, життєвому щастю. Сократ виділяє такі основні моральні якості людини: **міра (знання, які стримують пристрасті); хоробрість (знання, як перемагати небезпеку); справедливість (знання, як дотримуватися законів божественних і людських).**

Виступивши з тезою: **«Хто розумний, той добрий»**, Сократ намагався знайти у свідомості, мисленні людини таку міцну і тверду опору, на якій могли б триматись моральність, суспільне життя, держава. Але Сократа не зрозуміли і не прийняли його співгромадяни - занадто багатьом не до вподоби були його іронія і сарказм. Його було звинувачено в розбещенні молоді та в неповазі до богів і священних звичаїв. Засуджений до страти, Сократ відмовляється від утечі, тому що вважає, що хоча суд і несправедливий, але слід підкоритися установленим законам. В останній день свого життя, ведучи бесіду зі своїми учнями, говорив, що не боїться смерті, оскільки підготовлений до неї всією своєю філософією і способом життя. Крім того, саме філософствування є не що інше, як умирання для земного життя і підготовка до звільнення безсмертної душі від її тілесної оболонки.

За розповідями, Дельфійський оракул заявив, що немає нікого мудрішого, ніж Сократ. Бажаючи заперечити це твердження, Сократ почав спілкуватися з тими, кого вважав розумнішими за себе, але із здивуванням побачив, що мудрість цих людей показна. Але й тоді Сократ не запишався, а вирішив, що Аполлон через оракула хотів сказати, що він мудріший за інших не тому, що справді мудрий, а тому, що знає, що його мудрість нічого не варта перед мудрістю бога. Інші не мудрі, тому що думають, що вони щось знають. Звідси формула Сократа: **«Я знаю, що я нічого не знаю»** і переконаність, що його поставлено богами до афінського народу (як гедзя до коня), щоб він не давав своїм співгромадянам впадати в духовний сон і сприяв моральному та інтелектуальному самовдосконаленню. Саме

тому Сократ, впевнений у своїй правоті, доводить, що справжній філософ повинен і померти відповідно до свого вчення.

- **Кініки.** З ім'ям Сократа пов'язують так звані сократичні школи, засновані його учнями: *Антісфеном, Арістиппом, Евклідом*. Серед них найбільш відома школа кініків. Умовою досягнення вільного і щасливого життя кініки вважали обмеження потреб. Розуміння вчення і принципів школи Кініків дає багато для розуміння філософії.

Вважають, що сам термін «кінік» означає «собачий», а філософія кініків — «собача філософія». Засновник цієї школи *Антісфен* (V ст. до н. е.) був найближчим учнем Сократа і навіть свідком його смерті. Одна з головних позицій його вчення - існування лише окремого і відсутність загального («коня бачу, а конячності не бачу»). Йому належить також заслуга в розвитку етичного вчення, ідеєю якого є заклик до щасливого життя.

Найвище щастя для людини - «померти щасливою». Адже часто, здавалося б щасливе, життя має страшний кінець. Критерієм і прикладом щасливого життя є життя мудреця, а таким мудрецем може бути тільки кінік, вважають представники цієї школи.

Антісфен вважає, що держава ніколи не може бути носієм добра, якщо в ній простим актом голосування можна бездарних людей зробити полководцями. Таке голосування має не більшу силу, ніж рішення вважати ослів кінями. Держави тому й гинуть, що не можуть відрізнити хороших людей від поганих. Не може бути джерелом моральних норм і громадська думка. Коли Антісфену сказали, що його багато хто хвалить, він стривожився: «Що ж я зробив поганого?» **Щасливе життя — тільки вільне.** Для цього потрібно відмовитись від більшої частини своїх потреб, звести їх до наймізернішого рівня, в якому життя ставиться в один ряд з життям тварин.

- Утім, Антісфен був тільки теоретиком. На практиці намагався втілити в життя його вчення *Діоген Синопський* (бл. 404-323 рр. до н. е.), що стало приводом для багатьох легенд і анекдотів. *Життя Діогена - приклад відповідності філософського способу мислення філософському способу життя.*

Діоген максимально зменшив свої потреби, а також загартовував себе: влітку лягав на розпечений пісок, узимку обіймав замерзлі статуї. Жив у великій круглій глиняній діжці, у таких греки зберігали зерно. Привчив себе не тільки до фізичних поневірянь, але й до моральних принижень. Він просив милосердя у статуї, щоб привчити себе до відмов. **Адже люди подають милостиню калікам і жебракам і не подають філософам, тому що знають, що каліками і жебраками вони ще можуть стати, а мудрецами — ніколи.** **Діоген знаходив насолоду в самому презирстві до насолоди.**

У своїй зневазі Діоген доходив до безсоромності, відмовлявся від загальноприйнятих правил поведінки. На одному обіді йому, котрий називав себе собакою, кинули кістки, на які

він, підійшовши, помочився. Якщо йому потрібно було поспілкуватися - брав ліхтар і йшов удень по місту. Звідси прислів'я: вдень з вогнем шукати людину. Один багатий вельможа запросив його до себе на обід, щоб потішити гостей. Діоген довго ходив по палацу, роздивлявся мозаїки, статуї, а потім підійшов і плюнув господареві в обличчя, сказавши, що гіршого місця він тут не знайшов. Одного разу він почав кликати людей, а коли ті збіглись, накинувся на них з палицею, кажучи, що кликав людей, а не негідників. Іншого разу, послуховавши прибічника Зенона, який доводив, що руху немає, він походив навкруги нього (рух існує), а потім сказав, що на вагомій докази потрібні не менш вагомі аргументи, і побив його палицею. Коли Олександр Македонський підійшов до нього і сказав: «Я - великий цар Олександр», Діоген відповів: «А я собака Діоген». Іншого разу *Олександр Македонський* підійшов до Діогена, який грівся на сонці, і запропонував йому виконати все, що той попросить, на що Діоген відповів: **«Не затуляй мені сонця»**. Це настільки вразило Македонського, що він сказав: «Якби я не був Олександром, то хотів би бути Діогеном».

Діоген — не просто нігіліст, «античний хіпі». Понад усіма формами культури значилась у нього філософія, в якій він, щоправда, визнавав лише морально-практичний бік. Діоген цінував свій спосіб життя, вважаючи його найкращим тому, що він звільняв людину від усіх умовностей, прихильностей і зводив потреби до мінімуму. Чоловікові, який сказав, що йому немає діла до філософії, Діоген заперечив: «Навіщо ти живеш, якщо не турбуєшся, щоб жити добре?» Якщо Антісфену філософія **давала «вміння вести бесіду з самим собою»**, то Діогену філософія дала **«готовність до будь-якого повороту долі»**. Єдиною істинною державою він вважав весь світ і називав себе «громадянином світу».

Світоглядно-практична позиція Діогена відкривала погляд на інші сторони буття людини, збагачувала інтелектуальний рівень античного світу.

Переворот, який Сократ здійснив у філософії, полягав у тому, що думка стала сама по собі предметом. З нього починається усвідомлення, що істина не є сутністю сама по собі, а такою, як вона є у свідомості; істина є пізнана сутність.

• **Платон**. Афінський філософ (427-347 рр. до н. е.), походив з аристократичного роду. Справжнє ім'я - **Арістокл**; **Платон** — **прізвисько** (від «платюс» — «широкий», «широкоплечий»). Був всебічно освічений, його вчитель - Сократ. Довго мандрував (Греція, Єгипет, Фінікія, Персія, Вавилон). Повернувшись до Афін, відкрив свою школу - **Академію** (школа знаходилась у саду, посадженому на честь міфічного героя Академа). Слухачів школи називали академіками. Вона проіснувала 915 років (з 386 р. до н. е. до 529 р. н. е.).

Платон залишив багату теоретичну спадщину, що дає можливість глибоко усвідомити сутність його системи, яка справила колосальний вплив на подальший розвиток філософії. В

ній уже можна чітко виділити всі чотири складові частини філософського знання: онтологію; космологію; гносеологію; етику.

• **Онтологія.** Буття - вічне, незмінне, завжди собі тотожне, неподільне, недоступне чуттєвому сприйняттю, його можна досягти тільки розумом. Воно багатоманітне, і ця його багатоманітність називається ідеями (ейдос) або сутностями. **Отже, буття у Платона — це образ, ідея, сутність.**

Одне з найважливіших положень платонівської онтології полягає в розподілі дійсності на два світи: **світ ідей і світ чуттєвих речей**. Первинним, «істинно існуючим», Платон називав світ вічних, незмінних, самостійно існуючих сутностей - ідей. Вторинним, похідним від них, він називав усю багатоманітність чуттєво сприйнятого світу. Окремі предмети створюються, знищуються і знову виникають тому, що в досяжному для сприйняття світі є причина, яка робить річ саме такою річчю. Наприклад, дерева існують тому, що є ідея дерева, стіл-тому, що існує ідея столу. Предмети мистецтва створюються тому, що є ідея прекрасного. Свої думки Платон ілюструє на прикладі алегорії **«Печера»**.

Уявімо, що в печері сидять прикуті люди. Спалахи вогню освітлюють стіну, протилежну входу. Перед вогнем якісь істоти носять на довгих жердинах макети звірів, птахів, людей, предметів тощо. Люди не бачать цих істот, манекенів, оскільки не можуть повернути голови, перед їхніми очима - лише тіні, що народились у світлі вогню. Вони не знають іншого світу, крім світу тіней. Якщо комусь із цих людей пощастить звільнитися від ланцюгів і заглянути у світ дійсних явищ, він буде несказанно вражений його багатством і різноманітністю. І якщо надалі йому доведеться знову бути ув'язненим у цій печері, він житиме у мріях про реальний прекрасний світ. Отже, всі люди живуть у світі тіней, в нереальному світі, а є інший, істинний світ, і вони повинні прагнути побачити його очима розуму.

Ідеї — це зразки, а інші речі відповідають їм і стають подібними до них. Ідеї можна розглядати і як мету речей. Кількість ідей велика, але не безмежна: їх стільки ж, скільки речей, явищ, процесів, станів, якостей, відношень та ін. Ідеї мають свою ієрархію, і найвищою серед них виступає ідея добра - джерело істини, гармонії, краси. Те, що в чуттєвому світі є Сонцем, в ідеальному - є ідеєю блага.

Для пояснення різноманітності чуттєвого світу Платон вводить **поняття матерії**. Вона, за Платоном, — первинний матеріал, з якого з'являються всі чуттєво існуючі речі. Платон вважає, що матерія може набувати будь-якої форми, тому що вона **зовсім безформна, невизначена, є можливістю, а не дійсністю**.

Багатоманітність буття-ідей поставила перед Платоном завдання пояснити зв'язок між ними, з'ясувати єдність самого світу. Для вирішення цього питання Платон звертається до

поняття **Єдиного**, яке саме по собі не є буттям, але є вищим за нього і становить умову можливості існування буття, тобто ідей. **Поняття Єдиного є вищим поза всіляке існування і багатоманітність.** Це єдине ототожнюється з вищим добром, до якого все прагне і завдяки якому все має своє буття. Найвище ж благо знаходиться по той бік усякого буття, воно є трансцендентним, отже, недоступним розумові. Про нього нічого невідомо, крім заперечення, яке вказує тільки на те, чим воно не є.

- **Космологія.** З ученням про буття в системі Платона тісно пов'язується космологія. Він розвиває учення про створення божеством Космосу з первісного Хаосу. **Творець світу — божественний деміург**, який був добрим і побажав влаштувати все так, щоб було добре. Заставши все в безладному русі, він з безладдя зробив порядок, вважаючи, що це в будь-якому разі краще. Потім вселив розум у душу Космосу, а душею облагородив тіло. Таким чином, Космос промислом божим одержав буття, наповнене душею і розумом. Платон був переконаний, що небесні тіла - це видимі боги, які, як і люди, володіють тілом і душею.

- **Теорія пізнання** спирається на вчення Платона про душу. **Людина як тілесна істота — смертна, а душа - безсмертна.** Після смерті вона звільняється від тілесного покриву, як від ув'язнення, починає вільно мандрувати в піднебесній сфері. Під час цієї мандрівки вона входить у світ ідей і споглядає їх. Тому процес пізнання полягає у пригадуванні душею тих ідей, які вона колись споглядала. **Істинне знання дає тільки мислення (воно дає знання ідей).** Чуттєве сприйняття породжує лише думки про речі. У зв'язку з цим процес пізнання Платон визначає як діалектику, тобто мистецтво вести розмову, мистецтво ставити запитання й відповідати на них, пробуджуючи спогади. На цьому принципі будувалась робота платонівської Академії. Теорія пригадування, дістала назву **анамнезис**. Вона пройнята інтелектуальним аристократизмом, оскільки підняти над впливом чуттєвих речей, звільнити душу від тілесного гніту і досягти світу вічних ідей може тільки мудрець - філософ. **Завдання філософії — спрямувати духовну діяльність людини на абсолютні цінності, ідеальне буття, адже тільки завдяки філософії можна досягти найсуттєвішого в людському житті.** Суть мудрості полягає в досягненні царства ідей, у розгляді всіх природних речей і людських справ саме з цих надчуттєвих позицій.

Досягнуте істинне знання є умовою моральних вчинків. Цим знанням володіє душа, яка складається з трьох частин: *розумна; вольова; чуттєва.* **Розумна частина - основа мудрості; вольова - основа мужності; чуттєва - основа міри і добробуту.** Гармонійне поєднання всіх трьох частин душі під керуванням розуму приводить до справедливості

- **Етика.** Орієнтована на самовдосконалення особистості, створення держави. **Суспільне, державне начало є вищим за індивідуальне, особисте.** Відповідно до трьох частин душі люди поділяються на три типи: філософи, які повинні очолювати державу, управляти

нею; воїни, завдання яких - охороняти державу від зовнішніх і внутрішніх ворогів; ремісники, селяни, зобов'язані сумлінно виконувати свої виробничі функції. *Ідеальна держава повинна бути покровителькою релігії, виховувати в громадян благочестя, боротися проти зневір'я, безбожності.*

Зміцненню ідеальної держави слід підпорядкувати систему виховання й освіти. Кожному стану відповідатиме свій рівень освіти. Наприклад сукупність гімнастики, музики і математики - обов'язкове коло освіти для воїнів. Найбільш здібні можуть навчатися діалектики, але після оволодіння нею вони стають філософами-правителями. Освіта і виховання мають важливе значення для навчання *доброчинності, яка є основою справедливості як найвищого блага. Несправедливість - зло, яке належить до таких типів державного устрою: тімократії* (влади честолюбців); *олігархії* (влади багатих); *тиранії* (влади сваволі); *демократії* (влади анархії). Ідеальна держава повинна позбавити громадян несправедливості.

У вченні Платона вперше поставлено питання про відношення мислення і буття, матеріально-чуттєвого та ідеально-суттєвого світу. Вирішуючи це питання однозначно, Платон закладає основу ідеалістичного напрямку в філософії, який знайшов своє продовження у Арістотеля і неоплатоніків і найяскравіше розробляється у середньовічній філософії.

3.1.6. Філософська система Арістотеля

- Найвидатнішим давньогрецьким філософом був **Арістотель** (384-322 рр. до н. е.). Його батьківщина - поліс Стагір, поряд з Македонією, від якої він залежав. Батько філософа Нікомах був придворним лікарем македонського царя Амінти II, а сам Арістотель - сучасник сина Амінти, майбутнього царя Філіпа II, батька Олександра Македонського, у якого Арістотель був учителем Філіп II благословляв долю, завдяки якій його син народився в епоху Арістотеля Сам же Олександр говорив: *«Я поважаю Арістотеля нарівні зі своїм батьком: якщо батькові я зобов'язаний життям, то Арістотелю - всім, що робить його цінним».*

Сімнадцятирічний Арістотель стає слухачем Академії Платона, де він пробув двадцять років Платон високо оцінив геніального юнака, як і Арістотель - Платона. Утім, він зміг побачити недосконалі сторони платонівського вчення, що в майбутньому дало йому змогу сказати: *«Платон мені друг, але істина дорожча».*

Після смерті Платона Арістотель довгий час мандрує і вже п'ятдесятирічним повертається до Афін, де відкриває свою філософську школу - **Лікей** (звідси — **ліцей**), названу так тому, що знаходилась поряд з храмом **Аполлона Лікейського**. Вона називалась **«перипатетичною»** — «прогулянковою», а учні - **«перипатетиками»**, тобто ті, які прогулюються.

Арістотель - мислитель-енциклопедист залишив твори у всіх важливих галузях знання. Серед них природничо-наукові «Про фізику», «Про небо», «Про походження тварин», «Про душу»; логічні - «Органон» («Категорії», «Аналітика», «Топіка»); філософський твір «Метафізика»; з ораторського мистецтва - «Поетика», «Риторика».

Арістотелю належить заслуга першого розподілу наук, виділення для кожної з них спеціальних галузей досліджень, встановлення різниці між теоретичними, практичними і творчими науками. Отже, теоретичні: метафізика - вивчає першопричини всіх речей, всього суттєвого; фізика - вивчає стан тіл і визначення «матерії»; математика - вивчає абстрактні властивості реальних речей. Практичні: етика - наука про норми поведінки людей; економіка; політика. Творчі науки: поетика - теорія віршоскладання; риторика - теорія ораторського мистецтва і мистецтва ремесла.

Заслугою Арістотеля є і вчення про матерію. Пояснюючи чуттєвий світ, Арістотель висуває поняття матерії, яка для нього - **первинний матеріал, потенція речей**. Актуальний стан, що перетворює матерію з можливості на дійсність, - це **форма**. На відміну від Платона, Арістотель замінює поняття *ідеї* поняттям *форми*. Вона - активне начало, початок життя і діяльності. Сутність - це одиничне, яке володіє самостійним буттям **Форма дає відповідь на запитання «Що є річ?» і є субстанцією речі**. Сутності поділяються на нижчі, які складаються з матерії (це всі предмети чуттєвого світу), і вищі, чисті форми. **Найвища сутність — це чиста форма, що існує без матерії, першодвигун, який служить джерелом усього космосу.**

Важливе місце в розгляді цієї проблеми займають класифікація і аналіз причин. Арістотель виділяє чотири види причин:

- *матеріальні* — ті, з яких складаються речі, її субстрат,
- *формальні* - ті, в яких форма проявляє себе, створюючи сутність, субстанцію буття.

Кожна річ є те, що вона є;

- *діючі* (виробляючі) - ті, що розглядають джерело руху і перетворення можливості на дійсність, вони є енергетичною базою формування речей;

- *цільова* (кінцева) причина відповідає на питання «Чому?» і «Для чого?».

Арістотель критикує платонівські ідеї за те, що на їх основі не можна пояснити, що відбувається з речами. Згідно з Арістотелем, *є перші сутності — одиничне буття, тобто субстанція*. Світ є сукупністю субстанцій, кожна з яких - певне одиничне буття. Воно - єдність *матерії і ейдосу (форми)*. *Матерія — це можливість буття і разом з тим певний субстрат*. З міді можна зробити кулю, статую, оскільки ^матерія - мідь є можливістю і кулі, і статуї. Щодо окремого предмета сутністю завжди виявляється форма (кулевидність по відношенню до мідної кулі). Форма виражається поняттям. Так, поняття кулі справедливе і

тоді, коли з міді ще не зроблено кулю. Коли матерію оформлено, то немає матерії без форми, як і форми без матерії. *Отже, ейдос - форма - це і сутність окремого, одиничного предмета, і те, що охоплюється цим поняттям. Тобто кожна річ - єдність матерії і форми.*

Арістотель завжди пов'язує рух з відповідною енергією, без якої не може відбуватися перетворення потенційного на актуальне. Завершення розвитку, втілення енергії у Арістотеля має назву **ентелехії**, яка є **метою руху, досягнутим результатом, завершенням процесу**. Кожне буття, за Арістотелем, містить у собі внутрішні цілі. Завдяки цілі, меті Щ° є в предметі, результат знаходиться в бутті до його здійснення, ніби в потенції. Відкрито він проявляє себе, коли процес закінчився і рух досягнув свого завершення, мети розвитку. Отже, поняття ентелехії надає рухові телеологічного характеру. Телеологізм Арістотеля дістає вищий розвиток у вченні про першодвигун (вічний двигун). Сам першодвигун не може перебувати у русі бо тоді потрібно було б передбачити наявність ще одного двигуна. Тому він сам є чистою енергією, чистою діяльністю, чистою формою - ціллю, метою.

Ще один аспект - учення про душу. По відношенню до матерії душа є формою. Але вона притаманна лише живим істотам. **Душа** - це прояв активності життєздатної сили. Нею володіють тільки рослини, тварини і людина. Проте в кожному прояві душа носить своєрідний характер. **«Рослинна душа»** відповідає за функції росту, харчування, розмноження - спільні для живих істот. **Чуттєва душа** притаманна тваринам **Розумну душу** має тільки людина, разом з тим вона є частиною душі, яка пізнає і думає. Розум - основний початковий елемент цієї душі, він не залежить від тіла, є безсмертним і перебуває в тісному зв'язку з космічним розумом. Як вічний і незмінний, він один здатний досягти вічного буття і є сутністю першодвигуна, тобто чистого мислення, яким живе все на світі.

Категорії у Арістотеля - найбільш загальні види висловлювань, імен. Будь-яке слово, взяте окремо, без зв'язку з іншими словами, наприклад «людина», «біжить», означає або «сутність», або «скільки», або «яке», або «відповідно до чого-небудь», або «де», або «коли», або «володіти», або «бути в якомусь положенні», або «перебувати». Арістотель - перший філософ, який піднімається до категоріального осмислення буття.

Суть учення про людину полягає в наступному: головна відмінність людини від тварини — здатність до інтелектуального життя, яке передбачає моральну позицію, виконання певних моральних правил та норм. Тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість.

Центральне поняття арістотелівської **етики** — доброзичливість, яка має два види: **інтелектуальний і етичний**. Інтелектуальний виникає здебільшого шляхом навчання,

етичний - внаслідок звички. Вирішальне значення для Арістотеля має перший, завдяки якому виникає мудрість, розумна діяльність.

Доброчливість притаманна не кожній людині, а лише тій, яка зуміла її знайти, тій, яка активно діє. Вища форма діяльності - пізнавальна, теоретична. Людина одержує вищу насолоду не в матеріальних благах, не в почестях, не в діяльності для користі, а в самому процесі теоретичної діяльності, в спогляданні Загальний мотив - знайти середню лінію поведінки.

• *У вченні про суспільство Арістотель* наголошує, що сенс життя не в задоволеннях (*гедонізм*), не в щасті (*евдемонізм*), **а в здійсненні вимог розуму на шляху до блага.** Але, всупереч Платону, благо повинно бути **досяжним**, а не потойбічним ідеалом Доброчинності можна і потрібно навчатися, вона - компроміс розсудливої людини: «нічого занадто...». **Етика** - це практична філософія, а **етичне** - середина між добром і злом

• **Форми державного устрою** Арістотель ділить на **правильні: монархія, аристократія, політія, і неправильні: тиранія, олігархія, демократія.** Вчення Арістотеля про людину скероване на те, щоб спрямувати особистість на службу державі Людина - це **«політична тварина».** Вона народилася політичною істотою і несе в собі інстинктивне прагнення до «спільного співжиття». Центральна категорія етики для суспільного життя - справедливість. Справедливим можна бути лише щодо іншої людини. А це і є прояв турботи про суспільство, адже в справедливості людина показує себе насамперед політичною суспільною істотою. На думку Арістотеля, справедливість полягає в рівності, але для рівних, а нерівність - для нерівних. **Нерівність — це нормальний стан людей.**

• Творчість *Арістотеля* - вершина не тільки античної філософії, але й всього мислення стародавнього світу, найбільш широка і в логічному плані найбільш розвинена система пізнання. Арістотель не тільки впорядкував, а й систематизував, узагальнив досягнення філософії свого часу. За своїм характером його творчість була гідним внеском у розвиток наукових досліджень Змістовність і розвиненість філософської системи Арістотеля були універсальними. В його особі філософська думка Стародавньої Греції досягає свого апогею, і починається формування європейської культури. Цей процес триває і нині, оскільки не можна уявити сучасну цивілізацію без античної спадщини.

3.2. Елліністичний та римський періоди античної філософії

3.2.1. Перипатетики і академічна філософія

*«Якщо хочеш узяти владу над усім,
віддай владу над собою розуму».*

Сенека

- Наприкінці IV і на початку III ст. до н. е. у Греції одночасно діє кілька філософських шкіл. Спадкоємицею філософської і наукової думки Арістотеля стала **школа перипатетиків**. Її заняття відбувалися у критій галереї, яка служила лекційним залом у Аїкеї Арістотеля і яку викупив після його смерті разом з садом **Теофраст** (бл. 370 – бл. 288 рр. до н. е.). При **Теофрасті Лікей** досяг небувалого розквіту, в ньому навчалось близько 2000 учнів.

Учення Теофраста багато в чому подібне до філософії Арістотеля. У своїх трактатах він розглядав проблеми як «першої філософії», так і логіки. Центром його власної діяльності була насамперед сфера природознавства - фізика і ботаніка. Теофраст залишив опис понад 5000 рослин.

Після смерті Теофраста школу перипатетиків очолив **Стратон** із Лампсака. Він зосередив свої інтереси на природі, логіці, проблемах етики.

З III ст. до н. е. **школа перипатетиків** нічого нового не доповнює до поглядів Арістотеля. Перипатетики обмежуються переважно виданням його окремих творів і написанням коментарів. Зокрема, в I ст. до н. е. **Андронік Родоський** упорядкував і видав зібрання всіх творів Арістотеля. Проіснувала школа до VI ст. н. е., тобто майже 900 років.

Разом зі школою перипатетиків у Афінах продовжувала свою діяльність **платонівська Академія**. В академічній філософії зберігався дух Платона, ідеї останнього періоду його творчості. Учні та послідовники Платона не виходять за рамки його ідей. Ксенократ із Халкедона, самобутній учень Платона, поділяє філософію на діалектику, філософію природи (фізику) і етику (у Платона цей поділ тільки накреслено). Ксенократ розрізняє також три види пізнання: мислення, відчуття і уявлення. Мислення відноситься до того, що знаходиться за межами небесної сфери, в той час як відчуття охоплює речі лише в їх рамках. Уявлення є поєднанням мислення і відчуття, завдяки чому воно переборює їх крайності.

Зовсім інший спосіб мислення в платонівській Академії мав Гераклід з Понта. Він вважав, що основою всіх речей є найменші, далі неподільні тіла. Неподільні тіла створюють Всесвіт під впливом божественного розуму. По суті, відбувається повернення до гомеомерій Анаксагора.

- **Карнеад** (214-129 рр. до н. е.) - *творець певної версії теорії ймовірності*. Він заперечує об'єктивні критерії істини чи то на рівні чуттєвого пізнання, чи то на рівні мислення. Він говорить, що на рівні чуттєвого пізнання існують явища, відомі як омана почуттів, а на рівні мислення - логічні апорії. В етиці Карнеад схиляється до природного пояснення моральних принципів.

3.2.2. Цінності буття епікуреїзму

Найвидатнішим мислителем елліністичного періоду був **Епікур** (341— 270 рр. до н. е.). Домінуючу роль серед теоретичних джерел вчення Епікура відіграє атомістична система Демокріта. Головна увага Епікура акцентується на етиці.

Епікур не сприймає вчення Демокріта пасивно, а виправляє, доповнює і розвиває його. Якщо Демокріт розрізняє атоми за величиною, формою і положенням у просторі, то Епікур приписує їм ще одну властивість — вагу. Разом із Демокрітом він визнає, що атоми рухаються в пустоті. На відміну від Демокріта, який, виходячи з висунутого ним принципу детермінізму, приписує атомам лише **прямолінійний рух**, Епікур допускає і визнає **закономірним і визначеним відхилення від прямолінійного руху**. Епікур викладає основні тези атомістичної концепції світу доступніше, ніж Демокріт. Абсолютний детермінізм Демокріта не відповідав загальній концепції Епікура, яка завершувалася його етичними поглядами і уявленнями про суспільний устрій. Допуск відхилення від прямолінійного руху дає можливість більш «діалектичного» розуміння проблеми руху.

Визнання існування відхилення є важливим моментом у розвитку поняття причинності. Розуміння причинності у Демокріта заперечувало будь-який натяк на об'єктивне існування випадковості, що врешті-решт приводило до фаталізму. Епікур цю абсолютну необхідність знімає.

У вченні про душу Епікур відстоює думку, що вона - не щось безтілесне, а структура атомів, найтонша матерія, розсіяна по всьому організму. Звідси випливає його заперечення безсмертя душі. З розкладанням тіла, за Епікуром, розсіюється і душа, тому страх перед смертю необґрунтований.

У теорії пізнання Епікур займає позицію сенсуалізму. В основі будь-якого пізнання, вважав філософ, лежать відчуття, які виникають при відокремленні відображень від об'єктивно існуючих предметів і проникають у наші органи чуттів.

Відповідно до зростання уваги до людини та її проблем, що відбувається в елліністичний період Епікур великого значення надає етичному вченню. Людина, за Епікуром, є істотою, яка вміє відчувати, і її почуття складають основний критерій моралі.

Найвищим добром Епікур визнає блаженство, насолоду (гедоне, звідси — гедонізм). Воно полягає в задоволенні природних потреб і в досягненні душевної рівноваги - спокою душі (**атараксія**), а тим самим і щастя (**евдемонія**). Ці моральні вимоги вважаються природними, як наслідок людської сутності

Етичні та в цілому філософські погляди Епікура тісно пов'язані з його **відкритим вільнодумством**. Основним джерелом виникнення та існування релігії він вважав страх смерті та незнання природних законів. *Страх смерті та страх перед богами є головними перепонами в досягненні людиною щастя.* Проте все ж таки Епікур припускав існування

богів, які живуть у міжсвітових просторах, є байдужими до світу і не втручаються в долі людей.

Роль насолоди як етичного принципу не можна змішувати із **сибаритством**. У цьому плані вчення Епікура вульгаризували пізніші прихильники епікуреїзму, зокрема заможні вихідці з вищих кіл римського суспільства. *Вульгаризована епікурейська етика стає об'єктом критики християнських філософів.*

Принцип насолоди відображається і на соціальних поглядах Епікура. Суспільство, вважав він, є сукупністю індивідів, які домовилися між собою про те, щоб не шкодити один одному. Дотримання цієї домовленості він називав справедливістю. Власне кажучи, Епікур певною мірою передбачив пізнішу теорію суспільного договору.

Виходячи зі своєї етики, Епікур рекомендує, щоб мудра людина (філософ) уникала суспільної (політичної) діяльності. Добре прожив той, хто прожив непомітно - ось його теза. Відлюдність у приватному житті є типовим проявом індивідуалізму, до якого схилились філософи елліністичного періоду, уникаючи гострих проблем сучасного їм життя.

3.2.3. Сенс життя в стоїцизмі і скептицизмі

Стоїцизм. Наприкінці IV ст. до н. е. в Греції формується стоїцизм, який в елліністичному, а пізніше і в римському світі стає однією з найбільш поширених філософських течій. Назва «стоїцизм» походить від грецького слова «stoa», що означає «колонада» (портик), яку купив для своїх учнів і для себе **Зенон із Кітіона** (бл. 336-264 рр. до н. е.) - засновник стоїцизму. Він, добре обізнаний з післясократівською філософією, приблизно в

300 р. до н. е. створює власну школу. У своєму трактаті «Про людську природу» він проголошує, що основна мета - жити згідно з природою, а це - те ж саме, що жити згідно з добром. Цим він дав стоїчній філософії основну орієнтацію на етику та її розробку. Стоїки порівнювали філософію з людським організмом **Хріціпп із Сол** (бл 280 - бл 207 рр. до н. е.) перетворює стоїчну філософію на розгалужену систему.

Стоїки характеризують філософію як «вправу з мудрості». Її знаряддям, основною частиною вони вважають логіку. Вона вчить поводитися з поняттями, створювати судження і робити висновки. Без неї неможливо зрозуміти ні фізику, ні етику, які є центральними частинами стоїчної філософії.

В онтології, яку стоїки розміщували у «філософії природи», вони визначають два основних принципи: *матеріальний (матеріал)*, який вважається основою, і *духовний - Логос (Бог)*, який «проникає» крізь усю матерію і утворює конкретні одиничні речі.

Логос, згідно з поглядами стоїків, проявляє себе як у природі, так і в усьому світі. Він є законом необхідності. *Поняття Логосу робить всю їхню концепцію буття детерміністською, аж до фаталізму, який пронизує й етику.*

У теорії пізнання стоїки велику увагу приділяють проблемі істини. Центром і носієм пізнання є душа. Вона, на думку стоїків, є дещо тілесне, матеріальне. Іноді її називають **пневмою** (поєднання повітря і вогню). Її *центральною частиною, в якій локалізується здатність до мислення і взагалі все те, що можна визначити в сучасних термінах як психічну діяльність, стоїки називають розумом.* Розум пов'язує людину зі всім світом. **Індивідуальний розум є частиною світового розуму.**

Етика стоїків висуває на вершину людських зусиль добродетельність. **Це єдине благо, яке означає жити у злагоді з розумом. Визнаються чотири основні добродетелі: мудрість, яка межує з силою волі, помірність, справедливість і доблесть. їм протистоять чотири протилежності: нерозумність, розпусценість, несправедливість і боягузтво.** Між добром і злом, між добродетельністю та гріхом - чітка категорична межа: перехідних станів немає. Все інше належить до категорії байдужих речей. Людина не може вплинути на речі, але вона може над ними «піднятися». У цей момент проявляється її «примирення з долею». Людина повинна підкорятись космічному порядку, вона не повинна бажати того, що їй непідвладне. Ідеалом стоїчних прагнень виступає **спокій (атараксія)** або, в крайньому разі, **байдуже терпіння (анатея)**. Стоїчний мудрець (ідеал людини) є втіленням розумом. Йому притаманні **терпимість і стриманість, а його щастя «полягає в тому, що він не бажає ніякого щастя».**

• **Етика стоїків — це етика «свідомої відмови», свідомого примирення з долею.** Вона відволікає увагу від зовнішнього світу, від суспільства і звертається до внутрішнього світу людини. Лише всередині себе людина може знайти головну і єдину опору. Тому стоїцизм знову оживає в період кризи і розпаду Римської імперії.

• Наприкінці IV ст. до н. е. в грецькій філософії формується **скептицизм**. Його засновником був **Піррон з Еліди** (бл 360-270 рр. до н. е.). Він так само, як і Сократ, викладав свої ідеї лише в усній формі і не залишив після себе жодного твору. Тому свідчення про його ідеї ми одержуємо з праць його найвидатнішого учня - **Тімона** (бл 320-230 рр. до н. е.).

Скепсис і раніше мав місце в грецькій філософії. В елліністичну епоху формуються його принципи, і тут скепсис визначається не методичними настановами про неможливість пізнання, а відмовою від можливості досягти істини. Ця відмова стає програмною.

Скептицизм заперечує істинність будь-якого пізнання. Головна його теза — утриматися від судження. Свою мету скептики вбачали в запереченні догматів усіх шкіл,

але самі нічого не визначали, як не визначали і того, що вони робили, заперечуючи, врешті-решт, і саме твердження «нічого не стверджувати».

Докази проти вірогідності, як чуттєвого сприйняття, так і «пізнання думкою» скептики об'єднали в **десять тез — тропів**. У першому піддається сумніву положення про дійсні відмінності фізіологічної структури видів тварин, їхніх органів чуття. У другому підкреслюється індивідуальність людей з так званої фізіології і психіки. У третьому йдеться про відмінність органів чуття, що спричиняє появу різних відчуттів на одні й ті ж подразники (наприклад, вино здається зору червоним, а смаку - терпким тощо). Четвертий звертає увагу на той факт, що на пізнання впливають різні стани суб'єкта (хвороба, здоров'я, сон, радість, смуток та ін.). У п'ятому говориться про вплив відстані, положення і просторових відношень на сприйняття (те, що здалеку здається малим, зблизька - великим тощо). У шостому вказується, що жодне сприйняття не відображається ізольовано у наших почуттях без домішки інших факторів. У сьомому відзначаються різноманітні впливи різної кількості однієї і тієї ж речовини (те, що в малій кількості може бути корисним, у великій - шкідливим). Восьмий троп спирається на той факт, що визначення взаємовідношень між людьми є релятивним (те, що стосовно однієї речі є «праворуч», стосовно другої може бути «ліворуч»). Дев'ятий відображає той факт, що «звичні та незвичні речі» зумовлюють різні почуття (наприклад затемнення сонця - як незвичне явище, захід сонця - як звичне). Десятий троп підтримує переконання в тому, що нічого не можна стверджувати позитивно: ні існування різних правил, ні звичок, ні поглядів, ні проявів віри тощо.

До цих десяти тез у I ст. н. е. пізні скептики додали ще п'ять. Перший з нових тропів аргументує відмінність думок і поглядів. Другий критикує нескінченний ланцюг доказів. Третій підкреслює, що будь-яке обмеження стосується завжди лише чогось конкретного. Четвертий критикує прийняття передумов, які потім не доводяться. П'ятий троп застерігає від доказу по колу, звертає увагу на те, що кожний доказ, у свою чергу, вимагає свого доказу, цей доказ - свого, і так по колу, до вихідного пункту.

Виходячи з принципу «нічого не стверджувати», підкресленого тропами, скептики заперечували всі спроби пізнання причин і відкидали всі докази. На відміну від епікурейської і стоїчної філософії, досягнення щастя в яких ототожнювалося з пізнанням явищ і законів природи, філософія скептицизму у прямому значенні слова відмовляється від цього завдання. **Досягнення щастя, з погляду Піррона, означає досягнення атараксії (спокою).**

Подібний стан речей є результатом відповіді на три основні питання.

Перше. «З чого складаються речі?» На нього неможливо відповісти тому, що жодна річ не є більшою за іншу.

Друге. «Як ми повинні ставитись до цих речей?» Єдина гідна відповідь -«утримайся від будь-яких суджень». Визнається лише безпосереднє сприйняття, якщо про речі говориться як про сприйняття.

Третє. «Яку користь ми отримуємо від такого ставлення до речей?» Відповідь Піррона: якщо ми утримаємося від будь-яких суджень про речі, то ми досягнемо стійкого спокою (*атараксії*). **Саме в цьому найвищій ступінь можливого блаженства.**

З початку II ст. до н. е. занепад грецького філософського мислення стає причиною виникнення еkleктицизму. *Він є механічним поєднанням окремих, органічно несумісних елементів різних філософських течій.*

Еkleктицизм розвивається на основі як академічної, так і перипатетичної і стоїчної філософій. Іноді еkleктики прагнуть до цілісного, впорядкованого зростання кількості емпіричних знань та до їх поєднання.

3.2.4. Світоглядні ідеали римських мислителів

З III ст. до н. е. посилюється вплив Римської держави. У II ст. до н.е. Рим володіє більшою частиною стародавнього світу, і під його економічний та політичний вплив потрапляють поліси континентальної Греції. Тож у Рим починає проникати грецька культура, складовою частиною якої є філософія. Але римська культура формується в зовсім інших умовах. Походи римських легіонів, військова експансія щодо всіх країн відомого тоді світу (як цивілізованих, так і «варварських») створює широкі можливості для формування саме римського мислення. У ньому на першому місці стоїть культ легендарних римлян, героїв і громадян. Наприклад, засновник республіки і перший консул *Юній Брут* засудив на смерть своїх синів, причетних до змови на користь вигнаного царя *Тарквінія Муції Сцевола* проник у табір етрусського царя *Парсенни*, який оточив Рим, з метою вбити царя, але його впіймали, і він спалив на вогнищі руку на доказ стійкості римських юнаків. Прославлений полководець *Цінціннат* сам орав поле; коли його було призначено диктатором у скрутну для Риму годину, він отримав перемогу і знову повернувся до свого плуга. Консул *Децій Мус* добровільно пожертвував життям у бою, оскільки віщий сон пророчив йому, що перемогу отримає те військо, полководця якого буде вбито. Переможець царя *Пірра*, *Маній Курій Дентат*, відмовився від багатих подарунків і частини трофеїв, задовольнившись невеликою земельною ділянкою, яку почав власноручно обробляти.

Крім того, націленість на розвиток природничих і технічних наук, розвиток політики і права відрізняють римську філософію від грецької: Рим прагне до світового панування і збагачується кращими з надбань культури завойованих країн. *Тому логічним є те, що римська філософія формується під впливом переважно грецького, зокрема елліністичного,*

філософського мислення. Приблизно з середини II ст. до н. е. в Римі розвиваються три філософських напрями - *стоїцизм, скептицизм і еkleктицизм*.

Римський стоїцизм - найпоширеніша філософська течія в середніх і вищих класах суспільства. Його видатні представники - *Сенека, Епіктет і Марк Аврелій*.

Сенека (бл 4 р. до н. е. - 65 р. н. е.) належав до привілейованого прошарку «вершників», здобув всебічну освіту, досить довго успішно займався адвокатською практикою. Пізніше став вихователем майбутнього імператора Нерона, після сходження якого на трон досягає найвищого суспільного стану і почесностей. Сенека присвятив Нерону трактат «Про милосердя», в якому закликає зберігати помірність і дотримуватись республіканського духу. В міру зростання престижу і багатства Сенека вступає в конфлікт зі своїм оточенням і змушений залишити місто, жити в своєму маєтку. Звинувачений в організації змови, наклав на себе руки.

Сенека виходить з того, що *все в світі підлягає владі суворої необхідності*. Це є **наслідком його тлумачення поняття Бога як іманентної, правлячої сили, володарки надрозуму (Логосу)**. Сенека характеризує її як «вище добро і найвищу мудрість», що реалізується в гармонії світу та його доцільному влаштуванні.

Завдання філософії — звільнити мудреця від страхів і бажань, що поневолюють темну, неосвічену людину. Тільки філософія дає знання природи, її законів, необхідності, що панує в ній, і підкорення цій необхідності добровільно і є істинною добродійністю та істинною свободою.

Обов'язок філософа - брати участь у житті держави, приносячи їй користь на тій посаді, яку визначила йому доля. Якщо держава настільки зіпсована, що філософу в ній немає місця, він повинен пам'ятати, що є громадянином не лише свого рідного міста, але й усього світу, і давати користь людству в цілому, навчаючи його і подаючи приклад власним життям.

Центром філософської системи Сенеки є етика, в якій основними є **принцип злагодності з природою** (жити щасливо означає жити у гармонії з природою) і **принцип підлеглості людини своїй долі**. Сенека засуджує спроби чинити опір злу. Не варто нарікати і скаржитися, засуджувати світовий порядок і Бога на тій підставі, що негідні щасливі, а добрі нещасливі. Доля посиляє випробування для того, щоб загартувати добрих і мудрих, і якщо вони потрапляють у важкі обставини, то це так само закономірно, як і те, що доброму солдатові потрібно затратити більше праці та пережити більше число небезпек, ніж дезертиру. **Їхній обов'язок — з гідністю витримати всі випробування**. Якщо ж чаша терпіння переповниться, у них завжди залишається можливість піти з життя. **Гідне життя і мужня смерть — приклад і користь для людей**.

Сенс життя Сенека вбачає в досягненні **абсолютного душевного спокою**. Звідси виправдання існуючого, проповідь пасивності, терпіння, ствердження мізерності долі людини порівняно з долею світу.

Найвища цінність - удосконалення власної душі та розуму, тобто самого себе. Отже, підкреслюється поняття людини як індивіда, що прагне до удосконалення в добродійності.

Видатний представник римського стоїцизму **Епіктет** (бл 50 — бл 140 рр. н. е.) був рабом, а набувши свободу, повністю присвятив себе філософії. **Епіктет відстоює точку зору, згідно з якою філософія — це не тільки пізнання, але й керівництво у практичному житті**. Дослідження природи є важливим і корисним не тому, що на його основі можна змінити природу, навколишній світ, а тому, що відповідно до природи людина може впорядкувати своє життя. Людина не повинна бажати того, чого не може зробити.

Критикуючи сучасний йому суспільний порядок, **Епіктет робить наголос на думці про рівність людей, засуджує рабовласництво**. Цим його погляди відрізняються від вчення стоїцизму. Центральний мотив філософії - примирення з реальною дійсністю - веде до пасивності. *«Не бажай, щоб усе відбувалося, як ти хочеш, але бажай, щоб усе відбувалося, як відбувається, і буде тобі добре в житті»*.

Дійсна сутність людини полягає в розумі. Подібно до того як розум панує над людиною, так і в світі панує світовий розум - Логос (Бог). Бог - найвища інстанція, перед ним земні правителі та володарі нікчемні. Пізнання себе, свого Логосу - це шлях до пізнання свого божественного начала і самого Бога. Тіло і розум дав людині Бог для того, щоб тіло не було їй підвладним, а розум був вільним у своїх бажаннях, своєму виборі.

Не прив'язуючись до тіла і зовнішніх матеріальних благ, відмовившись від думок, які мають про нього люди неосвічені, **мудрець не буде рабом того, хто має владу дати йому блага або забрати майно, близьких, життя. Тиран чи володар мають силу тому, що ми маємо неправильне уявлення про їхню владу**. Характерним є діалог тирана і філософа, автором якого є **Епіктет**:

- «Тиран: Я закую тебе в ланцюги.
- Філософ: Ти загрожуєш моїм рукам і моїм ногам
- Тиран Я відріжу тобі голову.
- Філософ: Тепер ти загрожуєш моїй голові.
- Тиран: Отже, ви, філософи, закликаєте зневажати володарів?
- Філософ: Ніскільки. Ніхто з нас не заперечує їхніх прав. Візьми моє тіло, візьми моє добро, візьми моє чесне ім'я.
- Тиран; Звичайно, я все це візьму. Але я хочу на додачу панувати над твоїми думками!

• Філософ: Звідки в тебе на це візьметься сила? Як насмілився ти розраховувати на те, що зможеш панувати над думками інших? Ти можеш перемагати страхом, і тільки. Час тобі зрозуміти, що думка може запанувати, але ніхто не зможе запанувати над думкою!»

Головне завдання філософа - навчити людей на прикладі, як можна і необхідно жити, щоб бути істинно вільним. Змінити існуючий порядок речей, людей нам не дано, але можна привести свою волю в гармонію з умовами нашого життя й оточення. **Людина повинна виконувати свій обов'язок, терпіти випробування, які посилає Бог. Слід виходити не з свого добра, а з добра загального, поза яким окрема людина взагалі не є людиною.** Жити необхідно без страху, хвилювань, пристрастей, а для цього слід не боятися вигнання, бідності, чорної роботи, позбавитися заздрощів, гніву, бажань, жалкувань, не засуджувати богів і людей, якщо все йде не так, як бажалося, задовольнятися мінімумом. *Щастя полягає в знищенні бажань, оскільки виконання одного бажання породжує інші.*

Заради дійсної свободи людина повинна віддати Богу все, що той їй дав. *Лє свобода — не свавілля, а підкорення вищій необхідності, вона — в усвідомленні того факту, що все в світі минує.*

До римських стоїків належить також імператор **Марк Аврелій Антонін** (121-180 рр. н. е.), під час правління якого кризові явища стають все більш інтенсивними. Вищі суспільні класи відмовляються від будь-яких змін для збереження існуючого ладу. В стоїчній етиці вони вбачають засіб морального відродження суспільства.

У роздумах **Марка Аврелія** переважають **елементи песимізму**. Над людиною, говорить **Марк Аврелій**, тяжіє усвідомлення того, що все, в тому числі й діяльність, - марне. Все змінюється: душа - це дим і мрія; життя війна і зупинка на шляху слава, нехай то слава Цезаря і Сократа, скороминуча, та й яка між ними різниця після смерті. Що може вести? Тільки філософія, тобто збереження своєї сутності від всякого безчестя, перемога над болем і задоволенням, здатність не мати потреби ні в кому, не боятися смерті, бо вона природна. **Марно сподіватися виправити людей, їхні душі та розум, настановити, щоб вони не були ні рабами, ні негідниками, оскільки такими вони були завжди. Нічого не можна змінити в світі.** У всьому існуючому суспільному хаосі ніщо не варте уваги і турботи. Є тільки одне гідне завдання: *без гніву провести своє життя серед людей, які творять несправедливість, серед брехунів, настільки огидних, що їх важко витримати.*

Марк Аврелій - останній представник античного стоїцизму, вчення, в якому, зокрема, підкреслюється необхідність «підкорити себе» світовому Розуму-Логосу-Богу, а це мало вплив на формування раннього християнства.

Головним представником римського скептицизму був **Енесідем із Кносса** (бл. I ст. до н. е.), у своїх поглядах близький до філософії **Піррона**. *Енесідем вбачав у скептицизмі шлях*

до переборення догматизму всіх існуючих філософських напрямів. Велику увагу приділяв аналізу суперечностей у вченнях інших філософів. Висновком з його скептичних поглядів було твердження, що про реальність не можна робити ніяких суджень, заснованих на безпосередніх відчуттях. Для обґрунтування цього висновку йому служать формулювання тропів, про які вже говорилося.

Найвидатнішим представником так званого молодшого скептицизму був **Секст Емпірик** (друга половина II ст. - перша половина III ст. н. е.). У своїх працях «Основи пірронізму», «Проти догматиків», «Проти математиків» він викладає методологію скептичного сумніву, яка базувалася на критичній оцінці основних понять тогочасного знання. Критичну оцінку спрямовано не тільки проти філософських понять, але й проти понять математики, риторики, астрономії, граматики тощо.

Секст Емпірик прагне довести, що скептицизм є оригінальною філософією і не допускає змішання з іншими філософськими напрямами. Він говорить, що скептицизм відрізняється від решти філософських течій, кожна з яких визнає одні сутності та виключає інші, тим, що одночасно піддає сумніву і допускає всі сутності. *Філософ вважає, що немає ніякої користі від тлумачення творів письменників і поетів, чим полюбляють займатись граматики: як правило, те, що є у авторів корисного для життя, виражено не досить чітко, а те, що ясне, — некорисне.* Емпірик критикує догматичну етику, яка вчить людей мистецтва жити. Мистецтва жити не існує. Жити слід не згідно з теоріями, а згідно з позатеоретичними життєвими настановами - діяльно і спокійно.

Праці *Секста Емпірика* — реакція практика на теорію, яка стала непотрібною. Пошуки і дослідження суперечностей між твердженнями попередніх філософських систем ведуть скептиків до широкого вивчення історії філософії. І хоча в цьому напрямі скептицизм створює багато цінного, в цілому він уже є філософією, що втратила ту духовну силу, котра підняла античне мислення до таких вершин.

Еклектицизм (від грец *eklektikos* - той, що вибирає) виникає в I ст. до н. е. в Римі. Його основоположник **Марк Туллій Ціцерон** (106-43 рр. до н. е.) володів колосальним обсягом знань, був енциклопедистом своєї епохи. Він поставив перед собою грандіозне завдання - створити на новій соціально-історичній основі *суто римську філософію, своєрідність якої полягала б в універсальності та відповідала б індивідуальним потребам римського громадянина. Ця філософія повинна була синтетично об'єднати в собі все краще, що було створено до неї іншими народами.*

У широкому значенні еклектицизм - поєднання в одному вченні різноманітних, органічно несумісних елементів, безпринципове запозичення і змішування суперечливих ідей,

оцінок, теорій, використання і підтасовування вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо.

Еклектицизм у викладі Ціцерона зосереджує увагу на суспільній проблематиці, зокрема на етиці, прагнучи об'єднати частини різних філософських систем, які дають корисні знання.

В етиці Ціцерон багато в чому підтримує стоїків, значну увагу приділяє проблематиці доброчинності. Людину він вважає розумною істотою, яка містить у собі щось божественне. *Доброчинність — це переборення всіх життєвих знегод силою волі.* Найбільше сприяє цьому філософія. Кожен з філософських напрямів приходять до досягнення доброчинності своїм шляхом. Тому Ціцерон рекомендує об'єднати внесок, який роблять окремі філософські школи, усі їх досягнення в одне ціле. Цим він захищає свій еклектицизм.

3.2.5. Неоплатонізм

Прогресуюча криза римського суспільства в останні роки республіки і в перші роки імперії закономірно відображається й у філософії. *Посилення впливу християнства дедалі більше зміцнює позиції містицизму та ірраціоналізму.* Філософські течії цієї епохи по-різному намагаються пристосуватись до філософії, роль якої змінюється. *Неопіфагорійська філософія* намагається ствердитись, повернувшись до містики чисел; *філософія Філона Олександрійського* (30-ті рр. до н. е. - 50-ті рр. н. е.) прагне поєднати грецьку філософію з іудейською релігією.

Найцікавішим бачиться неоплатонізм, який розвивається в III—V ст. н. е., в останній період існування Римської імперії. Сформований у спільній з християнством соціальної атмосфері, він є специфічною рефлексією соціального песимізму та наслідком розкладу соціально-політичних відносин Римської імперії.

Найзначніший представник неоплатонізму *Плотін* (бл 205 – бл. 270 рр. н. е.) вважає, що основою всього, що існує, є *надчуттєвий, надприродний, надрозумний божественний принцип.* Від нього залежать усі форми буття. *Це принцип абсолютного буття, він непізнаваний.* Єдине істинне буття досягається лише шляхом проникнення в центр чистого споглядання і чистого мислення, що є можливим, знову ж таки, лише через «відторгнення» думки - екстаз. Будь-що інше, що існує в світі, виводиться з цього єдино істинного буття.

Плотін створює градацію існувань від зовнішнього (дійсного, істинного) до найнижчого (недійсного). На вершині цієї градації стоїть божественний принцип, далі — божественна душа, а внизу — природа.

Багато уваги Плотін приділяє душі, яка є певним переходом від божественного до матеріального. Душа - це щось чуже матеріальному, тілесному і зовнішнє щодо них. Вона не пов'язана з тілом органічно, а є частиною загальної душі. *Тілесне — це прив'язок душі, воно*

варте лише переборення. Акцент на «духовному» (воно - благо) веде до повного пригнічування всього тілесного і матеріального (зла), що виливається в проповідь аскетизму. Коли Плотін говорить про матеріальний і чуттєвий світ, він характеризує його як недійсне буття, що має в собі образ дійсного. За своїм характером недійсне суттєве не має форми, властивостей і будь-яких ознак.

В етиці Плотін поєднує принцип добра з єдино дійсно суттєвим - з божественним розумом або душею, а протилежність добра - зло - ототожнює з недійсним буттям, тобто з чуттєвим світом. *Єдиним дійсним пізнанням є пізнання дійсного буття, тобто божественного принципу, який не може бути досягнутий ні чуттєвим, ні раціональним шляхом.* Єдиний шлях наближення до божественного принципу - екстаз, який досягається лише духовним зусиллям — душевним зосередженням і приглушенням усього тілесного.

Ідеї Плотіна продовжують дві інші неоплатонічні школи: Сирійська, найбільш видатним представником якої був **Ямвліх** (бл. 280 - бл. 330 рр.), і Афіньська. Останню презентує **Прокл** (412-485 рр.), творчість якого в певному розумінні є завершенням і систематизацією неоплатонічної філософії. Повністю приймаючи філософію Плотіна, він робить оригінальні спостереження і висновки. Прокл дає найбільш чітке пояснення і виклад принципу діалектичної тріади, в якій він розрізняє три основних моменти розвитку

- утримання створеного в творці;
- виділення уже створеного із творця;
- повернення створеного до творця.

Неоплатоніки тлумачать платонівську ідею «блага» як «Єдине», як абсолютну «повноту» буття. Воно «переповнює» саме себе і ніби «переливається через край». Це переливання - **еманація** (від лат. emanatio - витікання). Тоді виникає «менш повне» буття - **Розум («Нус»)**, який породжує нову еманацию - **Душу («світову Душу»)**. Вона - буття найменшого ступеня «повноти», що виявляється в її самочинному «роздробленні» на окремі індивідуальні душі, які «охоплюються» **небуттям (матерією, «тілом»)**. Ця нижча форма буття сама по собі не активна, вона сприймає лише можливі форми і смисли.

Головне завдання - *глибоко продумати, відчутти своє місце в структурній ієрархії буття. Добро (благо) йде згори, від Єдиного, зло — знизу, від матерії.* Людина може уникнути зла тою мірою, в якій вона зможе піднятися до нематеріального: **Душа — Розум — Єдине**. Цьому сходженню відповідає: **почуття — думка — екстаз** (останній містить у собі багатство інтелектуального і почуття свого). *Єдине - Благо відповідальне за гармонію і красу* (навіть хаос гармонійний). Життя людей у принципі не може суперечити загальній гармонії.

Пізніше ідеї неоплатонізму було активно використано у формуванні християнської філософії (православно-східний варіант).

Понятійна діалектика античного неоплатонізму характеризується містикою, що досягла вершини в цій концепції. У цілому філософія неоплатонізму своїм ірраціоналізмом, зневагою до всього тілесного, акцентом на аскетизмі та вченням про екстаз значно вплинула не тільки на ранню християнську філософію, але й на середньовічне теологічне мислення.

Елліністична філософія, незважаючи на свій подекуди епігонський характер, продовжила традиції класичної античної філософії і відіграла роль інтегрального фактора культури еллінізму, зокрема Риму. *Вона знаменувала пошук нового, а такі її напрями, як стоїцизм і неоплатонізм, посіли значне місце у формуванні нової духовної парадигми - християнського світогляду.*

ВИСНОВКИ

Антична філософія 6 особах видатних представників, особливо Сократа, Платона, Арістотеля, вперше поставила і професійно обґрунтувала проблеми гносеології, онтології, логіки, антропології, етики тощо. Антична філософія є великим духовним здобутком людства. Вона не тільки вперше відкрила широкі обрії людського світорозуміння, а й зафіксувала прозріння у межах цих обріїв. Антична філософія є початком європейської філософії; в Стародавній Греції визначено всі ідеї та напрями майбутнього розвитку філософського мислення. В період її класичного існування в поле зору філософії входять усі основні сфери людської життєдіяльності, філософія стає деталізованою, систематизованою, розгалуженою. Антична філософія тісно пов'язана з розвитком філософської думки України: після прийняття християнства в Київську Русь потрапляють з Візантії тексти давньогрецьких мислителів, які осмислюються і плідно розвиваються в українській духовності та культурі.

Розвиток античної філософії впродовж дванадцяти століть (VII ст. до н. е. — V ст. до н. е.) створив особливий тип філософствування, в якому можна виділити деякі характерні риси: антична філософія, заснована на принципі об'єктивізму, виходить із чуттєво-предметного Космосу; вона - матеріально-чуттєвий космологізм. Оскільки Космос - абсолютне божество, то вона пантеїстична. Давньогрецькі боги природні, вони схожі на людей. Космос обумовлює необхідність, яка стосовно людини є долею, фатумом. Людині її доля невідома, тому вона діє самостійно, вона - герой. Антична філософія поєднує фаталізм з героїзмом, люди — актори на грандіозній космічній сцені. Вона багато досягла на понятійно-категоріальному рівні, але майже не знає законів. У ній поєдналися логічне, естетичне, моральне. В епоху еллінізму та римський період розвитку філософії замість пізнання об'єктивного світу відбувається пошук рецептів заспокоєння людини перед лицем нової, небезпечної для неї та її цінностей дійсності. Головними розділами такої філософії стають етика і мораль. Космополітизм стоїків і мотиви природного права, засновані на раціоналізмі, ригоризм їхніх моральних принципів виявлялись дуже привабливими для римської

державності. Тому саме стоїцизм здобув широке розповсюдження в Римській імперії. Від II ст. н. е., з першими формами християнського мислення, в умовах зміни політичної та історичної ситуації відбувається формування нового способу розуміння, що зумовить «нову культуру», яка завершить античну думку і відкриє проблематику середньовічної філософії.

ПРОБЛЕМНІ ЗАВДАННЯ

«...Люди немовби перебувають у підземному приміщенні подібно до печери, де на всю її довжину тягнеться широкий промінь. З малих років у них там на ногах і на шиї ланцюги, так що людям не зрушити з місця, і бачать вони тільки те, що у них прямо перед очима, бо повернути голову вони не можуть через ці ланцюги. Люди повернені головою до світла, що виходить з вогню, який горить далеко вгорі, а між вогнем і в'язнями проходить верхня дорога - огорожена невисокою стіною, схожою на ширму, за якою актори поміщають своїх помічників, коли поверх ширми показують ляльок.

- Це я собі уявляю.

- То уяви собі і те, що за цією стіною інші люди несуть різні речі... і статуї, і зображення живих істот... При цьому одні з тих, що несуть, розмовляють, інші мовчать...

Коли з кого-небудь з них знімуть ланцюги, змусять його раптом встати, повернути шиєю, пройтись, глянути вгору - в бік світла, йому буде дуже важко виконувати все це, він неспроможний буде дивитись при яскравому світлі на ті речі, тінь від яких він бачив раніше... Чи не вважаєш ти, що він подумає, неначе значно більше правди в тому, що він бачив раніше, ніж у тому, що йому показують тепер?

- Звичайно, він так подумає.

- А якщо змусять його дивитися прямо на саме світло, хіба не заболять у нього очі та не вернеться він бігом від того, що він неспроможний бачити, вважаючи, що це справді переконливіше за ті речі, які йому показують?

- Згоден, це так.

- Так от... це порівняння варто застосувати до всього, що було сказано раніше: ділянка, що охоплюється зором, подібна до тюремного житла, а світло від вогню подібне у ній до сили сонця. Сходження і споглядання речей, які знаходяться у високості, - це підйом душі в сферу у мосяжного».

(Платон. Государство // Собр. соч.: В 4 т. - М., 1984. - Т. 3. -С. 295-298).

Прочитавши уривок, скажіть, чому «в'язні печери» приймають за істину тіні предметів, пронесених поряд? Наскільки ця думка Платона може бути плідною для творчої фантазії?

«Благородно чинить той, хто, рахуючись не з власними силами, а з силами людської природи, ставить перед собою високі цілі, прагне їх досягнути і мріє про такі великі ідеали,

що втілення їх у життя виявляється важким навіть для людей, які мають значні обдаровання. Ось які цілі він може поставити собі: «При вигляді смерті та при повідомленні про неї я все одно зберігатиму спокійний вираз обличчя; я зноситиму тяжкі випробування, які б вони не були, підкріплюючи тілесні сили духовними; я зневажатиму багатство незалежно від того, чи буде воно в мене, чи ні; я не стану сумнішим, якщо воно належатиме іншому, і більш гордим, якщо воно оточуватиме мене своїм блиском; я буду байдужим до долі, чи буде вона мене берегти або карати; на всі землі я дивитимусь як на свої, а на свої - як на загальну спільність, житиму в переконанні, що народився для інших, і буду за це вдячний природі, оскільки вона не могла потурбуватися краще про мої інтереси: мене одного вона подарувала всім, а всіх - мені одному».

(Сенека. О счастливой жизни // Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. - М., 1995. - С. 183).

Прочитайте і поясніть, чи відповідає розуміння Сенекою сенсу життя людини сучасним уявленням про нього.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- У чому полягає філософська проникливість у визначенні першооснови буття мислителів Мілетської школи?
- Розкрийте зміст гераклітівського поняття Логосу.
- Прокоментуйте логічні докази софістів і покажіть їх значення у становленні філософського знання.
- Що таке світ ідей (ейдосів) Платона? У чому сутність тріади «Єдине - Розум - Світова Душа»?
- Визначте основні риси вчення про матерію Арістотеля.
- Які основні положення стоїцизму Сенеки?
- Розкрийте специфіку філософських поглядів Епіктета.
- Поясніть сутність провідних ідей еkleктицизму.
- Яка особливість основних ідей представників філософії неоплатонізму?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. *Аристотель*. Соч. В 4 томах. - М., 1976-1983.
2. *Виндельбанд В.* История древней философии. - К., 1995.
3. *Лосев А. Ф., Тахо-Годи А. А.* Платон. Аристотель - М., 1993..
4. *Пролеев С. В.* История античной философии. - К., 2001.
5. *Реале Дж., Антисерн Д.* Западная философия от истоков до наших дней // 1. Античность. - СПб., 1996.
6. *Таранов П. С.* Золотая философия. - М., 1989.

7. *Татаркевич В.* Історія філософії. Т. 1. - Львів, 1997.
8. *Чанышев А. Н.* Курс лекцій по древней и средневековой философии. - М., 1991.
9. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. - М., 1995.
10. *Сенека Ауций Анний.* Нравственные письма к Луцилию. - М., 1986.

IV. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

4.1. Філософські джерела християнської апологетики

4.2. Основні постулати теоцентризму

4.3. Патристика: вчення Августина Блаженного

4.4. Схоластика: реалізм, номіналізм, концептуалізм у схоластичній філософії

4.5. Проблема віри і розуму в пізній схоластиці

Середньовічна філософія тісно пов'язана з християнством, котре впевнено і активно стверджується в цей період в Європі. Основні принципи християнського віровчення служили одночасно базисними положеннями для філософських міркувань. Залежне становище філософії від релігії яскраво виражало, по-перше, середньовічне уявлення про неї як про «служницю теології» і, по-друге, те місце, що відводилося філософії в середньовічній ієрархії знання. Вищий щабель займала теологія - «наука про Бога», - систематизований виклад, обґрунтування і захист християнського віровчення; за нею йшла філософія, покликана доказами розуму пояснювати догмати віри і поширювати їх у такому вигляді серед віруючих. Нижчий щабель у цій ієрархії займали конкретні науки, «сім вільних мистецтв» (арифметика, геометрія, граматики, музика, риторика, астрономія, діалектика). В уявленнях мислителів середньовічної епохи людина складається з трьох начал: душі, духа і тіла. Найвищою частиною людини є дух, який служить у ній свого роду «іскрою Божою». Він перетворив людину на духовну істоту, котра стала здатною контролювати свою тілесну природу. Філософія середньовіччя досягає розквіту в схоластиці, основна ідея якої - «раціональне» обґрунтування релігійних догм логічними методами і доказами. Сьогодні слово «схоластика» ототожнюється з беззмістовним і безплідним міркуванням, формальним знанням, відірваним від життя.

Ключові слова

теологія, теоцентризм, апологетика, патристика, схоластика, креаціонізм, провіденціалізм, реалізм, номіналізм, одкровення, концептуалізм, універсалії

«Ні про що не можна сказати так точно, щоб зміст не можна-було спотворити».

П'єр Абеляр

4.1. Філософські джерела християнської апологетики

Тенденція до зближення філософії з релігією проявляється вже в пізній античності. В ряді вчень акцентувалася увага на релігії й містиці як на джерелах істини, а система раціональних доказів відступала на другий план. У боротьбі за своє «місце під сонцем» філософські елементи християнського мислення поступово розвивалися в конфронтації з

античною мудрістю. В переплетенні різних вчень і поглядів виступають три основні тенденції, які характеризують ранній період становлення середньовічної філософії.

Повністю заперечуються антична освіченість і філософія, оскільки все істинне і позитивне виходить лише з божественного одкровення.

Антична філософія сприймається як інструмент пізнання Бога (*гностицизм*).

Відстоюється гармонійне співіснування між «божественною» і «філософською» мудрістю при визнанні первинності «божественного» принципу (апологети, *Августин*).

На основі цих тенденцій поступово формується середньовічна філософія, яка впродовж тисячі років визначала не тільки світоглядні орієнтації, інтелектуальну атмосферу того часу, але й здійснила величезний вплив на подальший розвиток всієї західноєвропейської культури. Історія датує середньовіччя в Західній Європі V-XIV століттями. Проте філософія цього періоду почала складатися значно раніше, вже в II-III ст. н. е. її основним ідейним джерелом стала християнська релігія. Раннє християнство виникає не на порожньому місці, а на ґрунті багатьох ідей, течій, культів. Утім, не це визначило його долю, а те нове, що воно дало, той відмінний від суми окремих елементів синтез, який найбільш повно задовольняв запити сучасників, а тому заволодів їхнім розумом і душами.

Образом *Ісуса Христа, сина великого всемогутнього Бога*, що втілювався в сина теслі, а потім пішов на страту заради спасіння людства, християнство відповіло на потребу мас у позитивному ідеалі. Воно поставило перед віруючими нову мету, поєднуючи надію на особисте безсмертя з надією на всезагальне спасіння і оновлення в майбутньому «царстві Божому». Християнство обґрунтувало ідею братерства людей, рівних у гріхах і добродійності, санкціонувало остаточний розрив віруючих з офіційним світом. Воно заперечувало як культ язичницьких, античних богів, так і культ імператорів.

У міру погіршення соціально-економічного і політичного становища Римської імперії християнство почало поширюватися серед різних верств населення, приваблювало до себе опозиційні сили. Зміцнювалась церковна організація. Віровчення формувалося за рахунок залучення до нього елементів античної філософії.

У II—III ст. виникає перша християнська богословсько-філософська література. В легендах про мучеників-святих, життях святих відроджується ідеал активного, стійкого борця за правду і праведність. Творчі сили, які залишилися в імперії, були спрямовані у сферу, найбільш пов'язану з сучасним життям. З цього моменту починається нова епоха в історії світової культури. Доба середньовіччя повністю пронизується духовними інтенціями християнства. Вони вимагали свого осмислення, до якого і приступила нова філософія.

Філософія раннього християнства одержала назву *апологетики*, а її представники - *апологети*. Пов'язано це з тим, що твори мали характер *аполігій*, спрямованих на захист і

виправдання християнського віровчення і діяльності християн. Раннє християнство поставило перед філософією два взаємопов'язані між собою завдання: безпосередньо-практичне та ідейно-теоретичне. Перше полягало в захисті християнських громад від переслідувань, у відстоюванні права на сповідання нової релігії та зміцнення організаційної єдності, а також залучення до християнства широких мас. Звертаючись до прибічників християнства, апологети намагалися підбадьорити їх, внести ідею богообраності, винятковості нової релігії.

Поряд з вирішенням безпосередньо-практичних завдань християнські апологети багато уваги приділяли розробці та теоретичному обґрунтуванню свого віровчення. Це пов'язано з тим, що початок функціонування християнської апологетики збігається з моментом становлення церкви, яка вимагала чіткого віровчення.

Необхідний теоретичний матеріал для обґрунтування нової релігії апологети черпали з **великої кількості міфологічних образів і уявлень емпіричної релігійної свідомості**. Цей матеріал запозичався з грецької і римської релігій, близькосхідних і єгипетських культів, а також з нових фактів, що народжувалися безпосередньо під впливом християнства. Великого значення у формуванні християнської філософії набувала **елліністична філософія античності**. Завданням апологетів було впорядкувати цей різномірний матеріал, звести його до певної системи, пояснити найбільш важливі положення, зробити їх доступними для сприйняття своїми прибічниками і разом з тим захистити від нападів противників християнства.

- Теоретичним джерелом ранньохристиянської філософії була *елліністична філософія* (II ст. до н. е. - II ст. н. е.), насамперед система єврейського філософа з Александрії **Філона**, а також вульгаризована грецька, особливо *стоїчна філософія*. В майбутньому великий вплив на формування християнської філософії мало вчення **неоплатоніків**.

Філософія **Філона** базувалась на уявленні про Бога як про найвищу істоту, що стоїть поза часом і простором. Через свою трансцендентність Бог не може вступити в контакт зі світом, для цього потрібен посередник. На міфологічному рівні цю проблему християнства було вирішено через образ Ісуса Христа, який прийняв жертвну смерть за гріхи людства для його спасіння. Але вимагалось вирішення цієї проблеми на теоретичному рівні.

На цій підставі сформувався так звана **христологічна проблема**, яка відкривала широкий простір для філософських роздумів.

Класична антична філософія не створила концепції Бога-особистості. В ній Єдине трактується як першопричина, з якої походить усе буття, а також абсолютна, абстрактна, безособова індивідуальність. **Особистісне розуміння Бога** вперше дав **Філон Александрійський**. Він робить висновки, виходячи з того, що якщо Бог -абсолютне начало,

то Він не може не бути особистістю, бо якщо Він не особистість, то Йому щось передувало, отже, Він - не абсолютне начало. Таким чином, Бог - це особистість і вимагає особистісного ставлення і розуміння. Така характеристика - крок уперед у спрямуванні християнського світогляду, але вона не давала повного розуміння подолання прірви між Богом і світом. Для того щоб зняти суперечність між Богом і світом, Філон вводить поняття *Логосу* (одне з центральних понять античної філософії). Логос — це світовий порядок, краса, гармонія, це закон, що приводить різноманітність речей до єдності. *Логос у Філона виступає як створений Богом дух, який спочатку є божественним розумом.* Взятий сам по собі, абстрагований від тілесних речей, Логос є царством вічних ідей, тотожних з божественними думками. Світ створюється Богом за моделлю цих ідей і служить їх відображенням. Після створення світу божественний розум став іманентним світу.

У Філона Логос не тотожний з месією - *Христом*. Ця тотожність з'являється пізніше, вже після смерті Філона, в Євангелії від Іоанна: *«Спочатку було Слово (Логос), і Слово було у Бога, і Слово було Бог».* Таким чином, *вічно існуючий Логос втілюється в Ісуса Христа. Ісус Христос інтерпретується як Бог, але поняття «Бог» — не тотожне поняттю «Христос».* Між ними існує певна відмінність, інакше важко зрозуміти сенс земного існування Логоса, його мету і призначення у світі. Бог-отець невидимий, а Логос-син повинен втілитися серед людей, щоб вони через нього дізналися про отця.

Вчення про божественний Логос розвивали представники *стоїцизму*. Але головною заслугою стоїцизму в формуванні християнського світогляду було *привнесення системи моральних цінностей*. Сутність її — в проповіді *аполітизму*, *зневаги до реалій конкретного соціального життя, заперечення цінностей предметно-тілесного характеру, протиставлення тілесного духовному, яке вважається більш високою сферою життєвих інтересів.*

4.2. Основні постулати теоцентризму

Головні принципи християнського віровчення приймають у релігійній філософії і теології форму провідних настанов. Отже, середньовічний світогляд *теоцентричний*, оскільки головною ідеєю є ідея Бога, і це надприродне начало - Бог - виступає реальністю, що визначає все суттєве. Надприродне відіграє визначальну роль в існуванні природи, людини, суспільства. Сутність надприродного розкривається через основні принципи релігійно-філософського теоретизування.

Супранатуралізм (від лат. *super* - над і *natura* - природа), з позицій якого під особливим кутом зору розглядається розвиток, сенс історії і світу, людські цілі та цінності. їм надається особливий, надсвітовий статус, який дає змогу вийти за межі кінцевих життєвих

та історичних ситуацій, укорінює думку про абсолютне, вічне, що перебуває поза межами всього земного, відносного, тимчасового.

Принцип **сотеріологізму** (від лат. *soter* - спаситель) орієнтує всю життєву діяльність людини на «спасіння душі». Ісус Христос розглядається як спаситель світу і людства, який своєю смертю мученика на хресті спокутував гріхи людей. Саме ж спасіння інтерпретується як процес обоження, з'єднання людини з Богом у «царстві Божому». Сенс людського буття полягає не в пізнанні та перетворенні природи, а в з'єднанні з Богом у «царстві Божому».

Ревеляціонізм, або принцип богоодкровення (від лат. *revelatio* - одкровення), передбачає існування «таємного», яке необхідно знати людям для спасіння. Але своїм розумом вони не здатні здобути це знання, позаяк *зміст одкровення рівноцінний трансцендентному буттю, яке є безмежно вищим за можливості пізнання* Тому й виникає необхідність такої форми спілкування Бога і людини, як процес передачі Богом людям своєї «таємниці», як акт божественного саморозкриття через пророків, апостолів, Священне письмо (Біблію).

Ревеляціонізм передбачає ставлення християнських філософів до початкового інтелектуального матеріалу не як до результату теоретичного дослідження людини, а як до готової, вічної і незмінної істини, яку люди повинні прийняти задля авторитету Бога, церкви. Цей підхід надалі зумовив виникнення авторитарного, догматичного типу мислення.

Креаціонізм (від лат. *creatio* - створення) - *принцип, згідно з яким Бог створив світ з «нічого», актом своєї волі завдяки своїй могутності.* Божественна могутність постійно підтримує буття світу, відбувається постійне творення його заново, з припиненням творчої сили Бога світ відразу ж повернувся б у небуття. Християнський Бог - трансцендентна сила. Він вічний, незмінний, самостійний, ні від чого не залежить і є джерелом усього суцього. Християнська філософія, крім того, має духовно-моральну спрямованість, орієнтує людину на спасіння душі. Тому Бог - не тільки вище Буття, але й вище Благо, вища Істина і вища Краса.

Антропоцентризм (від гр. *anthropos* - людина) у контексті релігійного світогляду — *це сукупність поглядів, що стверджують виняткову роль людини серед творінь Бога.* Людину створено не разом з усіма істотами, а окремо, в особливий день творення. Вона - вершина творення, центр Всесвіту і кінцева мета творення. Це істота, яка володарює на Землі. Божественні якості людини - це розум і воля: здатність до судження, вміння розрізняти добро і зло, а також робити вибір у бік добра чи зла. Оскільки перші люди - Адам і Єва зробили цей вибір невдало, відтоді внаслідок гріхопадіння природа людини стала зіпсованою, звідси - її двоякість. Роздвоєння людини - це хвороба душі, адже власними силами вона не здатна змінити гріховних нахилів, для цього необхідна постійна божественна

допомога з метою досягнення божественної благодаті. Відношення природи і благодаті - центральна тема християнської антропології.

*Важливим принципом релігійно-філософського теоретизування є **провіденціалізм** (від лат. providentia - передбачення, провидіння). У християнській концепції історичний процес постає як розкриття Боголюдського відношення і характеризується, з одного боку, занепадом, регресом, спричиненим гріхопадінням і відчуженням людини від Бога, а з другого, - сходженням людини до Бога. Звідси провіденціалізм християнського світогляду: світ розвивається не сам по собі, а згідно з промислом Бога, який поширюється на все довкілля і надає природним і суспільним процесам осмисленого і цілеспрямованого характеру. Божественний задум визначає історію людей, він проглядається крізь усі події і факти. На долю людини залишається або сприяння здійсненню цього плану, що скероване на спасіння, або протидіяння йому, що карається Богом*

*З провіденціалізмом тісно пов'язаний **есхатологізм** (від гр. eschatos -останній, logos - вчення) - вчення про кінець світу. Історія - це процес, який Бог спрямовує до мети - царства Есхатона («царства Божого»). Досягнення цього - кінцева мета і сенс людського існування, оскільки в «царстві Божому» людина перебуватиме у повній єдності з Богом.*

***Пізнавальні зусилля людини** спрямовуються на здобуття «догріховного» обличчя, «образу і подібності Бога». Звідси трактування процесу пізнання як **богоуподібнення**. Це не що інше, як відмова від своїх претензій, своєї суб'єктивності, свого «Я»; це самозречення людини, повний перехід у підпорядкування Богові.*

*Форма цього переходу - **віра**. Вона розглядається як особлива, надприродна, пізнавально-світоглядна позиція суб'єкта. Віра має глибинні емоційно-вольові основи і є психологічно первинною стосовно дискурсивного методу. Вона трактується як форма єдності людини з Богом, як канал, через який Бог впливає на пізнавальні здібності людини, оздоровлює та вдосконалює їх*

***Символізм**. В епоху середньовіччя символ - це своєрідний виклик умінню людини знаходити приховане значення предмета або тексту. Оскільки всі таємниці буття знаходяться в Біблії, то її текст, слово є головним об'єктом аналізу. Тлумачення релігійних текстів {екзегеза) проходить чотири стадії:*

***етимологічний** аналіз походження слів, їх первісне значення;*

***семантичний аналіз** - з'ясування морального сенсу життя;*

***концептуальний аналіз** - вияснення ходу думок автора тексту,*

***спекулятивна стадія** - вияснення наслідків із засвоєного, системо-творча діяльність.*

Середньовічна символіка починається з текстів Біблії, тобто зі слів. Для *Данте Алігері* (XIII ст.) слово було загальним знаком, символом Звідси стає більш зрозумілим біблійне «Спочатку було Слово».

- Важливим етапом утвердження і розвитку середньовічної філософії є **патристика** (від лат. pater - отець). У цей період відбувається обґрунтування християнського вчення його найавторитетнішими мислителями – «**отцями церкви**». Важливе місце у міркуваннях патристів займає вчення про божественне проникнення в людське пізнання. Воно є основою **містицизму**. Яскраве вираження християнський містицизм знайшов у вченнях *Іоанна Богослова*, *Василя Великого*, *Григорія Нисського* (православна традиція), а також у *Бернара Клевроського*, *Ажованні Бонавентури* (католицька традиція), які є «отцями церкви» і авторитетами віровчення.

4.3. Патристика: вчення Августина Блаженного

Найвідомішим представником середньовічної філософії періоду патристики був **Августин Аврелій** (354-430 рр. н. е.), прозваний **Блаженным**. Народився він у м. Тагасті (Північна Африка), був сином батька-язичника і матері-християнки. В Карфагені, Римі і Мілані він вивчав риторику. Трактати *Ціцерона* пробудили в ньому зацікавлення філософією, він захотів знайти істину. Знайомство з маніхейством, скептицизмом, неоплатонізмом зрештою впевнило його, що істина знаходиться тільки в християнстві, яке він і приймає в 387 р. Пізніше Августина було призначено пресвітером і висвячено в сан єпископа північноафриканського м Гіппо, де він і помер у 430 р.

Філософія Августина виникла як симбіоз християнських і античних доктрин. З давньогрецьких філософських вчень головним джерелом для нього був платонізм. Ідеалізм Платона в метафізиці, визнання відмінності духовних принципів у структурі світу (добра і погана душа, існування окремих душ), наголос на містичних факторах духовного життя - все це вплинуло на формування його власних поглядів.

Інтелектуалізм Августина став визначальним духовним фактором середньовічного філософського мислення, здійснив у подальшому вплив на всю християнську Європу. За його вченням, причина будь-якого виникнення - Бог, завдяки якому світ, проникнений розумом, логосом, містить у собі світлову природу. Речі, людська душа світяться відображенням світлом. *Усе видиме є реальним тільки завдяки Богові, який — Сонце, що саме невидиме, але робить видимим усе інше. Пізнання здійснюється через промені божественного світла.*

Християнській основі своєї філософії Августин надавав великого значення. Оскільки Бог є центром філософського мислення, то світогляд *Августина Аврелія* був **геоцентричним**. Бог є **найвищою сутністю**, тільки його існування витікає з власної природи, все інше з

необхідністю не існує. Він єдиний, існування якого незалежне, решта існує лише завдяки божественній волі Бог є причиною існування будь-якого суцього, всіх його перемін, він не тільки створив світ, але й *постійно його зберігає, продовжує його творити*.

Бог є також найважливішим *об'єктом пізнання*, оскільки пізнання мінливих, релятивних речей безглузде для абсолютного пізнання. Бог виступає в той же час і *причиною пізнання*, він вносить світло в людський дух, в людську думку, допомагає знаходити людям правду. Бог є *найвищим* благом і причиною будь-якого блага. Так само як усе існує завдяки Богу, так і кожне благо виходить від Бога. Спрямованість до Бога для людини є природною, і тільки через єднання з ним людина може досягнути щастя.

Душа у вченні Августина є самотньою субстанцією, яка не може бути ні тілесною властивістю, ні видом тіла. Вона не містить у собі нічого матеріального, володіє лише функцією мислення, волі, пам'яті, але не має нічого спільного з біологічними функціями. Від тіла душа відрізняється *досконалістю*, яка обумовлюється тим, що *душа близька Богу і безсмертна*. Душа, а не тіло пізнає Бога Перевага душі над тілом вимагає, щоб людина турбувалася про душу, пригнічуючи прагнення до чуттєвих насолод.

Істину про Бога не може пізнати розум; її може пізнати лише *віра*, яка скоріше належить до волі, ніж до розуму. Підкреслюючи роль почуттів або серця, Августин стверджував єдність *віри і пізнання*. При цьому він прагнув не піднести розум, а лише доповнити його. Віра і розум взаємно доповнюють одне одного. «Розумій, щоб міг вірити, віруй, щоб розуміти» - це положення відповідає духові християнства, і на цій основі могла будуватися наступна фаза - схоластика.

Дослідження вічного духовного буття Бога і постійної мінливості і загибелі одиничних речей і явищ привели Августина до проблематики часу. Відповідно до його розуміння, час є мірою руху та змін, властивих усім «створеним» конкретним речам Перед створенням світу часу не існувало, але він проявляється як наслідок божественного творення і одночасно з останнім. *Міру зміни речей дав Бог*. Августин пояснює виміри часу, минуле, теперішнє і майбутнє. *Ні минуле, ні майбутнє не мають дійсної орієнтації, вона властива лише теперішньому, завдяки якому щось може мислитись як минуле або майбутнє. Минуле пов'язане з людською пам'яттю, майбутнє полягає в надії*. Тільки Бог раз і назавжди поєднує теперішнє з минулим і майбутнім.

Важливою є концепція єдності людської і божественної історії, які спливають у протилежних, але взаємно нероздільних сферах, змістом яких є *битва двох царств (градів) - божого і земного*. Божий град - це частина людства, яка своєю морально-релігійною поведінкою заслужила у Бога спасіння і милосердя; в земному градусі залишаються люди

самолюбні, жадібні, егоїстичні, які забули про Бога. Божий град поступово зміцнюється в суспільно-історичному розвитку, зокрема після приходу *Ісуса Христа*.

Августин заснував принципи нової християнської філософії. Він подає Бога як нескінченність, а світ - як продукт надприродної сили і творення милості. Творчість мислителя була сполучною ланкою між філософією *Платона* і мислителями середньовіччя. Августинівська традиція тривалий час вважалась єдиною ортодоксальною філософією, аж до XIII століття - до часу, коли *Тома Аквінський* створює нову модель ортодоксального філософського вчення.

4.4. Схоластика: реалізм, номіналізм, концептуалізм у схоластичній філософії

Найбільш відомою і впливовою у середньовічній філософії була *схоластика* (від лат. *schola* - школа або «шкільна філософія»). Її було сформовано у період абсолютного панування християнської ідеології в усіх сферах суспільного життя Західної Європи і пристосовано до широкого вивчення людьми основ християнського світогляду.

Схоластика є спадкоємицею традиції християнської апологетики, її представники намагалися створити чітку систему християнського світогляду з ієрархією сфер буття, на вершині якої знаходиться церква *Головне для схоластів — узгодження з авторитетом церкви тих чи інших положень, якими вони оперують*. Творчі потенції схоластів розчиняються у сфері формально-логічних пошуків. *Схоластичний інтелектуалізм приносить зміст у жертву формі, вивчення реальної дійсності підмінює процедурою визначень, що зводить логічні судження до «словесної механіки», на догоду зовнішньому виглядові думки зводиться нанівець її зміст. Питання, які хвилюють схоластів, звучать так Чи єдиносутнісний Логосу Бог-отець? Як іменувати Марію — богородицею чи людинородицею? Чому голодував Христос — через відсутність їжі чи тому, що хотів голодувати?*

Схоластичне мислення зосередилось в основному на вирішенні двох проблем, зумовлених, з одного боку, суперечністю реалізму і номіналізму, з другого, - ствердженням існування Бога *Реалізм* (від лат. *realis* - реальний, дійсний) *приписував існування лише загальному (універсаліям), вважаючи загальним ідеї, що передують одиничним речам*. Поміркований реалізм стояв на позиції, що загальне існує в речах. *Г. Гейне* напівжартома передавав думки реалістів таким чином перед тим як з'явилися яблука, існувало первісне Яблуко; перед появою папуги був первісний Папуга. Номіналісти твердили, що самі предмети викликають у людей ідеї про них.

Номіналісти (від лат. *nomen* - ім'я), навпаки, не припускали реального існування універсалій, загальне в них мало місце лише після речей.

Помірковані номіналісти визнавали реальність загального як думку, поняття, імена, які відіграють важливу роль у пізнанні. Ця течія дістала назву **концептуалізм**.

• Схоластика як тип філософії виникає у IX ст. Головне призначення схоластичної філософії — *безпосереднє злиття з теологією*. «Батьком схоластики» називають **Іоанна Скота Еріугену** (бл. 810 - бл. 877 рр.), на той час визначного вченого. Якщо *Карл Великий* об'єднав світську монархію з церковною ієрархією, то *Еріугена* створив єдину чітку філософську систему, яку розвивали наступні покоління мислителів-схоластів. **Його основне положення: справжня релігія є справжньою філософією, і навпаки, — сумніви, які висувуються проти релігії, заперечують і філософію**. Знаряддям розуму є діалектика, яка розуміється як мистецтво виділяти істину з протилежних точок зору.

Вирішальне значення в пізнанні мають загальні поняття, або **універсалії**; вони реальні, та зі зростанням міри всезагального все більше проявляються їх об'єктивна реальність і незалежність від людського розуму, скерованого на пізнання. Одиничні поняття, навпаки, існують лише завдяки тому, що вони належать до видів, а види - до родів. Цей напрям у середньовічній філософії, як уже вказувалося, дістав назву **реалізму**. Згідно з ним *процес розвитку йде від Бога до світу, і навпаки, повернення всього існуючого до єдиного Бога розкриває його характер, який знаходить чотириступеневе виявлення у природі*:

- I - природа нестворена і разом з тим творча;

- II - природа створена і разом з тим творча;

- III - природа створена і нетворча;

- IV - природа нестворена і нетворча. Бог, таким чином, є початок, середина і кінець усього космосу.

• Наступний представник схоластики - **Ансельм Кентерберійський** (1033— 1109 рр.), якого називали «**другим Августиним**». Його позиція - «**вірю, щоб розуміти**» - означає, що мислення слід підпорядковувати вірі, без якої немає дійсного пізнання. Святе письмо вказує, що саме є істиною, але не пояснює, чому воно є істиною. Розум вільний і самостійний, проте лише в межах догматів. Девіз Ансельма — «**віра шукає розум**» — характерний для цілого періоду схоластики. Щодо універсалій Ансельм займає позицію **поміркованого реалізму**.

Відомий Ансельм також доказами буття Бога, з яких найпопулярніший **онтологічний**, де з поняття Бога як ідеї вищої досконалості виводиться ідея його реального існування. Якщо Бог як ідея утримує в собі всю реальність -отже, сам він справді існує.

Ансельм Кентерберійський сформулював також **принцип необхідності пояснення віри розумом**. Він є засновником схоластичної теології і метафізики.

Бог у нього — причина світу: як зразок, як творець, як мета.

• Головним представником номіналізму був **Іоанн Росцелін** (бл. 1050 - бл. 1120 рр.), який рішуче виступив проти реалізму, вчив, що, крім одиничних речей, не існує нічого, оскільки **немає кольору без конкретного кольору, немає мудрості без мудрої душі**. Загальне не має ніякої власної реальності, реально можуть існувати лише **«одиничні речі»**.

Загальні поняття (ідеї або універсали) є лише звуками, голосом, мовою. Ансельм критикував Росцеліна, що той неправильно розуміє загальні субстанції як коливання звуку, як струс повітря.

• Росцелін запропонував **тритеїстичну** доктрину, згідно з якою **ймовірність існування трьох божественних іпостасей передбачає існування не одного, а трьох самотійних Богів**. Отже, церковна догматика опинилась під загрозою, його думки викликали незадоволення ортодоксів, і в 1092 р. вчення Росцеліна було заборонено як еретичне.

Винятково цікавою особою був **П'єр Абеляр** (1079-1142 рр.). Як творчість, так і життя його сповнені тріумфами і драматичними подіями, успіхами, нещастями, удачами і невдачами. Стала притчею його любов до **Елоїзи**, пов'язана з її викраденням, а потім трагічним розлученням. Лише через сім століть прах Абеляра і Елоїзи з'єднали і поховали на цвинтарі Пер-Лашез у Парижі. Збереглося листування між Абеляром і Елоїзою, яке належить до найкращих скарбів світової літератури і свідчить про духовну та моральну красу Абеляра.

Як мислитель він був винятковою, зовсім не типовою для свого часу особистістю. Його праці можна розділити на **особистісні (екзистенціальні), теологічні та логічні**. Заслуга Абеляра головним чином полягає в тому, що він розвиває діалектику, **намагається знайти розумні докази для обґрунтування положень віри, адже неможливо вірити в те, що незрозуміло**. Звідси його принцип: **«пізнаю те, в що вірю»**.

Щодо універсалій Абеляр вважав, що вони існують у речах, звідси виводив абсурдність тверджень реалістів, що реальною є «людяність», а не люди, «конячність», а не окремі коні. **Вважав помилковим твердження номіналістів, що лише одиничне є реальним, адже поняттю «людина» відповідає реальність загальнолюдського, спільного для всіх людей. Загальне має значення для пізнання великого класу індивідів і поширюється на розуміння сутності проявів індивідуальності**. Але загальне як таке існує лише в мисленні, а не поза ним. Вищенаведені докази роблять Абеляра першим представником **концептуалізму** - поміркованого номіналізму. Концептуалізм визнає реальність загального як думку поняття, назву, які відіграють важливу роль у пізнанні.

У період розквіту схоластики (XIII ст.) особливу увагу привертає творчість **Томи Аквінського** (1225-1274 рр.). Вчення Томи Аквінського - **томізм** - невдовзі після його смерті було визнано офіційною філософією католицизму. Основою колосальної філософсько-

теоретичної системи Томи Аквінського стала нова версія теорії **про гармонію віри і розуму**. Він вважає, що віра не повинна суперечити розумові, тому що здебільшого принципові положення віровчення можуть бути раціонально обґрунтовані. Наприклад, розум здатний довести догмати про існування Бога, про створення світу, про безсмертя душі тощо. **Тобто розум і віра спрямовані на пізнання однієї і тієї ж істини — Бога, але здійснюють це різними шляхами: розум спирається на науку і філософію, віра — на теологію**. Можливість гармонії розуму і віри базується на тому факті, що **Бог відкривається людині двома шляхами: природним — через створений світ і надприродним — через одкровення**. Наука і філософія засобами розуму, через пізнання створеного світу приходять до думки про існування Бога і керування Богом усіма процесами в цьому світі. Теологія на основі надприродного одкровення, яке міститься в Біблії і рішеннях церкви, дає змогу прийняти найбільш важливі істини віровчення.

Разом з тим розум і віра - **принципово різні шляхи до істини**. Основою для прийняття істин розуму служить їх внутрішня переконливість, доказовість усіх вихідних положень. Основою для прийняття істин віри є авторитет Бога. **Висновком діяльності розуму є знання, а віри — віровчення**. Знання - це сфера очевидних і доведених істин, віра - неочевидних і недоведених. Людина або про щось достовірно знає, або приймає на віру, оскільки одну і ту ж істину неможливо одночасно знати і вірити в неї. **Згода з істинами розуму є наслідком логічної необхідності, згода ж з істинами віри є актом свободи волі**.

Провівши чітку межу між розумом і вірою, **Тома Аквінський відділив науку і філософію від теології і обґрунтував тим самим їхню відносну самостійність**. Але ця самостійність не означала повного відособлення віри від знання і знання від віри. У будь-якому випадку вирішальним був критерій істин одкровення, які перевершують своєю істинністю і цінністю раціональні докази. Серед величезної спадщини **Томи Аквінського заслуговує на увагу розробка методу упорядкування, розпізнання і розміщення окремих знань і свідчень**.

Наприкінці XIII та на початку XIV ст. **томізм** стає переважаючим вченням у домініканському ордені. **Тома Аквінського**, визнаного його «**першим доктором**», у 1323 р. було проголошено святим Поступово томізм стає офіційною доктриною католицької церкви. Після кризових явищ, пов'язаних зі зміною суспільної ситуації, в 1879 р. вчення **Томи Аквінського** стає обов'язковим для всієї католицької церкви і на його основі розвивається **неотомізм — офіційна філософія католицизму**.

• **Важливе значення для середньовічної філософії є теодицея — вчення обґрунтування віри в Бога як абсолютне добро**. **Теодицея** буквально означає «виправдання Бога». Згідно з **Августином Блаженним**, Бог пізнається в глибинах людської душі, досить тільки зануритись

у них **І. Дамаскін** (V-VI ст. а е.) виходить з того, що поняття про Бога укорінене в серці кожної людини. Ці погляди дістали узагальнення в онтологічному доказі *Ансельма Кентерберійського*: якщо є ідея Бога, то є і сам Бог. Тома Аквінський прагне йти від світу до Бога і наводить ряд доказів: кожний предмет рухається за допомогою іншого; світ повинен мати необхідну причину, Бог — вихідна основа всього існуючого, відсутність якої робить усе безглуздом; Бог - вершина досконалості; Бог - остання мета, яка гармонізує всі доцільні процеси. Отже, незважаючи на відведення філософії другої (після теології) ролі, все ж таки звернення до раціонально-філософських доказів було неминучим

4.5. Проблема віри і розуму в пізній схоластиці

З кінця XIII ст. життя в Європі набуває нових рис Поряд з економічними і політичними змінами відбувається подальший розвиток схоластичної думки в інших духовних орієнтаціях Виникають нові наукові центри, зокрема Оксфордський університет. Його віддаленість від римської курії спричинює більш вільну атмосферу, в якій формуються опозиційні течії.

- Представником однієї з опозиційних течій, поширених в Оксфордському університеті, був **Роджер Бекон** (бл. 1214-1292 рр.), який вчився в Оксфорді, потім у Парижі, знав основи всіх наукових дисциплін: математики, медицини, права, теології, філософії. У своїх творах виступав не тільки проти томізму, але й проти принципів схоластики взагалі Ці твори своїм ідейним змістом, агресивністю проти офіційної доктрини дратували консервативних вчених, церковну ієрархію, за що Бекон було ув'язнено в монастирську в'язницю, там його утримували до самої смерті. Мислення Р. Беконна взагалі не було типовим для середньовіччя: він не визнавав авторитетів, був індивідуалістом, критикував усіх і все. Для свого часу він був дуже оригінальним мислителем, і сучасники називали його «**дивовижний доктор**».

Головні положення вчення Р. Беконна полягають у критиці схоластики:

- по-перше, схоласти неправильно розуміють філософію попередників (зокрема, Арістотеля);
- по-друге, недостатньо знають математику,
- по-третє, схоластичний метод передбачає насамперед необхідність спиратись на авторитети, а слід виходити з безпосереднього досвіду, тобто експерименту і спостереження, що і є дійсним джерелом знань про світ.

Для Беконна найкращим заняттям було експериментування. Він відкрив закон відображення і відбиття світла; твердив, що можна побудувати кораблі і вози, які рухатимуться власними силами; передбачив принцип магнетизму передвістив винайдення пороху.

Р. Бекон головним джерелом пізнання вважав досвід, бо істину про Бога можна здобути не тільки розумом, але й досвідом, який може бути двох видів: зовнішній і внутрішній. Саме внутрішній досвід, маючи інтуїтивний, містичний характер, передбачає надприродну божественну силу.

У цілому значення *Р. Бекона* полягає в тому, що своєю діяльністю він сприяв розвиткові шляхів до розширення наукових досліджень.

- Представником Оксфордської школи був також **Іоанн Дуне Скот** (бл. 1266-1308 рр.) - проникливий мислитель і філософ, коротке життя якого було повністю присвячене науці. Здобув славу одного з найвизначніших філософів середньовіччя.

Як критичний мислитель *Скот* після аналізу першоджерел **робить висновок, що повна гармонія між теологією і філософією, чого прагнув Тома Аквінський, неможлива.** Філософія і теологія не протилежні в тому разі, коли теологія використовується з практичною метою. Заслугою *Дужа Скота* є також **захист індивідуалізму як суттєвої інстанції буття.** У теорії пізнання він підкреслює активне мислення всупереч пасивному, рецептивному розумінню його Аквінським

Скот вважає, що світ створено таким, яким ми його бачимо, тому що так хотіла божественна воля. Добро теж існує внаслідок бажання Бога. Людська поведінка виявляє добро тому, що Бог так хоче. Людська воля є доброю, якщо вона повністю підкоряється божественній волі. *На відміну від схоластів, Дуне Скот* вбачає завдання філософії в дослідженні засобів рефлексії про світ, тому предметом дослідження бере форми, методи і можливості мислення про себе.

- Одним з найвидатніших представників останнього періоду схоластики був **Уільям Оккам** (бл. 1285-1349 рр.), який вчився, а згодом викладав у Оксфорді. За різкий спосіб аргументації і гнучкість у полеміці його було названо **«непереможним»**. За звинуваченням у еретизмі його відлучили від церкви, заборонили викладання, і навіть цитування його поглядів було заборонено. Різко критикував папство, оскільки папи не безгрішні і не можуть бути намісниками Христа на Землі. Духовна і світська влади повинні існувати окремо, а духовна влада - обмежуватись лише церковними справами, релігійними проблемами.

Оккам - представник нового філософського підходу - **антидогматичного, антиіраціоналістичного, антиреалістичного.** Був послідовником номіналізму, фактично з його ім'ям пов'язується перемога номіналізму. Трактати *Оккама* присвячено переважно логіці, яка визначається як наука про знаки. Загальні поняття (універсали), вважає він, є всього лише знаками, копіями одиничних реальних речей. Кожна субстанція - це лише одиночне «де» і «коли» і не існує сама по собі. В дійсності не існує жодне відношення як таке, воно завжди виступає як відношення між певними одиничними предметами, тобто

певними відношеннями. Існує не «множинність», а велика кількість речей. Пізнання базується на подібності предметів і знаків, які їх позначають.

Основа нашого знання полягає в одиничному досвіді, який нічого не говорить про існування Бога. Природне ж знання Бога неможливе. Отже, теологія як наука, в основі якої немає точних доказів, непереконалива Оккам погоджувався з ідеєю Дунса Скота, за якою істинне для теолога може бути обманом для філософа.

Номіналізм Оккама практично розділяє теологію і філософію, віру і науку; обидві сторони стають самостійними. Спільним для них є принцип двох істин. Наука і віра, теологія і філософія розвиваються за своїми власними законами. Фактично У. Оккам займає позиції подвійної істини. Думка про те, що філософія і теологія мають (кожна) свою окрему істину, стала основою нової культури філософського мислення.

ВИСНОВКИ

Середньовічна філософія, що в цілому розвивалася в рамках теології, була покликана «раціонально» обґрунтувати віру, сприяти зміцненню теології. Релігійно-теологічну форму мають філософські погляди та аргументація як церковних ортодоксів, так і опозиційних еретичних течій і напрямів. Разом з тим середньовіччя дало багато цінного для розвитку філософського мислення, створило грандіозні філософсько-теологічні системи, в яких знайшли своє відображення і дістали розвиток усі складові філософської теорії: онтологія, гносеологія, філософія, історія, логіка, етика, естетика. Філософія західноєвропейського середньовіччя сприймає від античності ідею «подвійності» буття: світу «дійсного» (божественного, священного, духовного) і «недійсного» (творчого, земного). Земне розглядається як символ небесного.

У середньовічній філософії статус людини порівняно з античністю дещо підвищується. Тут людина - не просто мікрокосм, зменшена копія світу, а створена Богом за власним образом і подобою привілейована істота, повелитель усього створеного до неї. Бути людиною — означає жити згідно з етичними правилами, з тими заповідями, які виклав Христос у Нагірній проповіді. Незважаючи на догматизм, філософія середньовіччя залишила колосальну інтелектуальну спадщину. За висловом Ф. Мерінга, середньовіччя — це ніч, але ніч, осяяна світлом Місяця.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- У чому полягають основні відмінності у світогляді античності та європейського середньовіччя?
- Яка роль апологетики і патристики у формуванні середньовічної філософії?
- Розкрийте сутність позиції реалізму в схоластичній філософії.
- У чому полягає відмінність номіналізму від реалізму?

- Охарактеризуйте основні положення концептуалізму.
- Розкрийте основні положення філософії Томи Аквінського.
- Окресліть історичне значення теорії «подвійної істини».

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Отже, Господи, який дає вірі розуміння, дай мені, скільки сам знаєш, щоб я зрозумів, що Ти є, як ми віруємо, і те є, в що ми віруємо. А ми віруємо, що Ти є щось, більше чого неможливо нічого собі уявити... Адже одна справа — бути речі в розумі, інша - передбачати, що річ існує. Так, коли художник задалегідь обмірковує те, що він робитиме, він, правда, має в розумі те, чого ще не зробив, але зовсім не припускає його існування. А коли він уже намалював, він і має в розумі, і мислить як існуюче те, що вже зробив. Отже, переконається навіть безумець, що хоча в розумі є щось, більше чого неможливо собі уявити, оскільки коли він почує це (вираз), він його розуміє, а все, що розуміється, є в розумі. І звичайно, те, більше чого не можна собі уявити, не може бути тільки в розумі. Адже коли воно вже є хоча б тільки в розумі, можна уявити собі, що воно є і в дійсності, що більше. Отже, якщо те, більше чого не можна нічого собі уявити, існує тільки в розумі, тоді те, більше чого неможливо собі уявити, є те, більше чого можна уявити собі. Але цього, звичайно, не може бути. Отже, без сумніву, щось, більше чого неможливо собі уявити, існує і в розумі, і в дійсності».

(Ансельм Кентерберийский. Просложон // Соч. - М., 1995. - С. 128-129).

«Вища сутність залишається для чистого розуму тільки ідеалом, однак бездоганним ідеалом, поняттям, яке завершує й увінчує все людське знання і об'єктивну реальність якою цим шляхом, правда, не можна довести, але й неможливо спростувати».

(Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 8 т. - М., 1994. - Т. 3. - С. 481).

Ознайомившись із відомим «онтологічним доказом» буття Бога Ансельма Кентерберійського і його спростуванням І. Кантом, визначте свою точку зору: що більш вагоме — доказ буття Бога чи його заперечення?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Блинников А. В. Великие философы: Учеб. словарь-справоч. - М., 1997.
2. Боргош Ю. Фома Аквинский. - М., 1975.
3. Быховский Б. Э. Сигер Брабантский. - М., 1979.
4. Долгов К. М. Диалектика и схоластика. - М., 1983.
5. Кондзьолка В. В. Історія середньовічної філософії. - Львів, 2001.
6. Коллстон Ф. Історія середньовічної філософії - К., 1997.
7. Майоров Г. Т. Формирование средневековой философии: Латинская патристика. — М., 1979.
8. Соколов В. В. Средневековая философия: Учеб. пособие. - М., 1979.

9. *Татаркевич Вл.* Історія філософії. - Т. 1. - Львів, 1997.

10. *Чанышев А. Н.* Курс лекцій по древней и средневековой философии. - М., 1991.

V. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

5.1. Основні риси антропоцентризму Ренесансу

5.2. Натурфілософія і пантеїзм

5.3. Проблема індивідуальності в гуманізмі Відродження

5.4. Ренесансний скептицизм

У міру переходу від середньовіччя, економічну основу якого складало сільське господарство, до міського способу життя і промислового виробництва все більше почала виявлятися особлива значущість людини, її своєрідність і творча активність. Властива для нової епохи, яка народжувалася, орієнтація на природно-тілесне бачення світу, увага до людського тіла, інтерес до гуманітарного знання, естетичне розуміння дійсності виявилися співзвучним античним цінностям. Тому нову епоху назвали **Відродженням** (з фр. - період Ренесансу).

Формально філософи цього періоду за традицією в центр світоутворення ставили Бога, але головну увагу приділяли не йому, а людині. Творча еліта цього часу — гуманісти звеличували людину як творця світу культури, обожнювали її як суб'єкта творчої діяльності, зближуючи з Богом. Людина в епоху Відродження вважається не пасивним «зразком і подобою Бога», вона стає «богорівною» істотою. Урівнюють же людину з Богом дві основні властиві для неї якості - розум і свобода волі, які дають змогу людині перебирати нескінченну кількість можливостей для творчої самореалізації. Звеличуючи людину, гуманісти водночас критикували схоластичну філософію, наполягали на необхідності виходу за межі «схоластичної науки» до неформального, життєвого, гуманістичного знання. В епоху Відродження розвиваються нові уявлення про Всесвіт, який постає не замкненим, обмеженим, скінченим у просторі, а нескінченим.

Ключові слова

антропоцентризм, гуманізм, пантеїзм, натурфілософія, естетизм, індивідуальність, особистість, утопія, геліоцентризм, секуляризм

«Існує тільки одна велика мета і велика надія — визволити людей з безодні бідувань і привести їх до щастя».

Данте

5.1. Основні риси антропоцентризму Ренесансу

- Поняття «**Відродження**» виникло як найменування пошуків діячів цього періоду стосовно відродження цінностей та ідеалів античності. Епоха Відродження припадає на XIV-XVI ст. Це період ранньої кризи феодалізму і зародження буржуазних відносин. Характерним для епохи Відродження є такий епізод Розповідають, що у 1485 р. біля однієї з

старовинних римських доріг копали рів і знайшли мармуровий саркофаг, в якому лежала дівчина надзвичайної вроди, охоплена, здавалося, глибоким сном її досконалість, усмішка ніби віщували повернення душі до нетлінної античної краси. Почалось паломництво, і ось Папа, побоюючись виникнення язичницького культу, наказав викрасти і перепоховати дівчину.

Відродження означало не реставрацію старого, повернення знову до античності, а пошук нового, адже в історії просто відхід у минулу епоху неможливий. Здобутий, нагромаджений культурний потенціал у будь-якому разі здійснюватиме свій вплив, відкинути його неможливо, позаяк це є економічне і культурне середовище, в якому діють орієнтовані на нього люди. Цим набутим потенціалом, спадщиною для діячів і мислителів Відродження було середньовіччя.

За своєю суттю Відродження протиставляє себе схематичним догматам церкви, але воно виникло як результат розвитку середньовічної культури і тому несе в собі багато її рис. **Найголовніше для мислення епохи Відродження — постановка проблеми світу і Бога, з якими пов'язано все інше: проблема істини, в якій виявився глибокий конфлікт між натурфілософією й ортодоксальною католицькою теологією; проблема знання світу і містичного використання цього знання; проблема ставлення натурфілософів цього періоду до релігії і церкви, адже жили вони в бурхливу епоху релігійних конфліктів та війн.**

Саме в цю епоху закладаються основи буржуазних суспільних відносин, дістає розвиток нове, експериментально-математичне природознавство, змінюються відносини між церквою і державою, формується ідеологія секуляризму та гуманізму, створюються передумови для виникнення філософії Нового часу.

• Найважливішою характерною рисою світогляду епохи Відродження є **орієнтація на людину**. Якщо в центрі уваги античної філософії було природно-космічне життя, середньовічної - релігійне життя і в його основі проблема «осмислення», то з XV ст. на перший план виходить світське життя, набуває значення діяльність людини в цьому світі та досягнення щастя. Інтерес до античної літератури, з точки зору гуманізму, оцінюється як стимул і форма виявлення особистого відродження. Філософія ж повинна допомогти людині знайти місце в житті.

Підсумком розвитку античної філософії був **неоплатонізм** з його схемою світу: **Єдине — Благо, Світовий Розум, Світова Душа, Космос**. У середньовічній філософії неоплатонізм суттєво трансформується: **на місце Єдиного — Блага було поставлено Бога, відповідно до цього під змістом Світового Розуму стали розуміти Христа, Світової Душі — Святого Духа, Космосу — взагалі всього природного**. В античному світогляді панує

універсалізм, космоцентризм і політеїзм, у середньовічному - геоцентризм і монотеїзм. В епоху Відродження було зроблено рішучий крок у бік суб'єктивного, і в центр світобудови було поставлено **людину (антропос)**. Використовуючи методологію неоплатонізму, філософи епохи Відродження формально в центр світобудови ставили Бога, але по суті головну увагу звертали на людину. Тобто філософською основою ренесансного мислення стає **антропоцентричний неоплатонізм**.

- Філософське мислення цього періоду характеризується як **антропоцентричне**. У центрі - не Бог, а людина. Якщо Бог - начало світу, то людина — його центр. Вона у своїй діяльності та помислах нічим не обмежена, спроможна на все саме завдяки власним зусиллям. Формується певний рівень самосвідомості; визначальними є такі якості, як гордість, самоствердження, усвідомлення власної сили і таланту, життєрадісності та вільнодумства. Завдяки цьому епоха Відродження дала світу видатних особистостей, різнобічно освічених, з яскравим темпераментом, вольовою цілеспрямованістю, величезною енергією.

Гуманістичний характер світогляду епохи Відродження проявляється в **розумінні людини як вільної істоти**. Бог, на думку мислителів того часу, створивши світ і людину, дав їй свободу волі, і тепер вона повинна діяти сама, визначати свою долю та відвойовувати своє місце у світі. Філософія цієї епохи орієнтує людину не на божественну «благодать», а на власні сили. Звідси - оптимізм, віра в свої безмежні можливості.

- **Гуманізм** — погляд, згідно з яким визначається цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя і розвиток. В епоху Відродження гуманізм стає широким суспільним рухом, знаменує собою переворот у всій культурі та світогляді. Одна з форм цього перевороту - **критика схоластики**. Суперечка була принциповою - про новий моральний ідеал і шляхи його втілення в життя. Християнська етика вбачала вершину моральної досконалості в належності до Бога, в зв'язку з чим пропагується аскетизм, пригнічення природних прагнень людини.

На думку італійських гуманістів (М. Фічіно, П. Помпонаці, А. Валла та ін.), природа людини є найвищим критерієм для оцінки людських пристрастей. **На першому плані — світське життя, діяльність людини і досягнення нею щастя**. Відроджуються ідеали античних епікурейців, але замість пасивності стверджується активність, благородство, доблесність духу, культ творчої діяльності. Все це потрібно не тільки для задоволення земних потреб, а й для самовдосконалення, створення нового світу.

Мрії про справедливе влаштування суспільно-державного життя (для яких не було на той час відповідних соціально-політичних умов) приводять до утопій (від англ. Utopia -

неіснуюче місце). З утопічними теоріями виступають Т. Мор (1478-1535 рр.) і Т. Кампанелла (1568-1639 рр.).

Орієнтації гуманістів: критика догматизму і поклоніння авторитетам; доказ права людини на пошук істини; послідовний захист приватного **індивідуалізму**, відстоювання ідеалів помірною **утилітаризму** (вчення, в якому мета життя і добродійність ототожнюються з корисністю); пропаганда любові та доброти як основи людських стосунків. **Ідеологія гуманізму** є найвищим досягненням філософської думки Ренесансу і надалі стане найбільш суттєвою характеристикою кожної філософської системи.

Важливим складником гуманістичного світогляду є культ творчої діяльності. В античності панував **елітарний підхід** до людської діяльності, найвищою формою якої вважалися теоретичні пошуки - роздуми і споглядання, оскільки вони залучали людину до вічного, до сутності Космосу, а матеріальна діяльність (у тому числі мистецька) нібито занурювала в мінливий світ уявлень. Християнство вважало найвищою формою ту діяльність, яка веде до «спасіння» душі: молитву, богослужбові ритуали, читання Святого письма та ін. Усі види такої діяльності мали пасивний, споглядальний характер, що в результаті робило людину одномірною. В епоху Відродження особистість переважно є творчою, вона немовби переймає на себе творчу функцію Бога, уособлює творче начало в мистецтві, політиці, релігії, науці. **Свої творіння людина реалізує в єдності духовного і тілесного**. Людина епохи Ренесансу - це не просто творець, але й художник (живописець, музикант) і творець в естетичному розумінні. Так, Леонардо да Вінчі (1452-1519 рр.) був художником і винахідником, Мікеланджело (1475-1564 рр.) - художником і поетом. Разом з тим обидва зробили суттєвий внесок у розвиток філософії.

- Домінуючим аспектом філософії Відродження стає **естетичне**, оскільки **прекрасне** висувається на перший план. Причому на чільне місце ставиться не наслідування природи, а сама творчість художника. *Об'єктом цієї творчості стає краса людського тіла*. Для естетики Ренесансу характерне **злиття духовного і особистісно-тілесного**. Максимального естетичного ефекту можна досягнути двома шляхами: опорою на біблійні сюжети; зображенням самого себе, оскільки автопортрет найбільш яскраво виражає духовність художника, його ставлення до епохи.

Вчителем для художника передусім повинен бути він сам, а для цього потрібно бути освіченим у богослов'ї, філософії, математиці У мистецтві Відродження математика **оформляє суб'єктивне**, що особливо яскраво виявляється у виробленні геометричної концепції **лінійної перспективи**. Вона полягає в тому, що предмети зображуються на площині так, як їх бачить суб'єкт. Це відповідає **особистісно-тілесному принципу**

ренесансної естетики: вся наочна інформація йде через очі й оцінюється з точки зору суб'єкта.

Творча, матеріально-чуттєва діяльність людини в епоху Відродження дає не просто задоволення земних потреб, а веде до створення нового світу, самовдосконалення. Важливим моментом переорієнтації світогляду стала реабілітація людської плоті: **надавалося значення не тільки духовному життю, а й гармонійності тіла.** Це не «ланцюги душі», які тягнуть униз, зумовлюють гріховні думки і прагнення. Тілесне життя саме по собі є самоцінністю. З цим пов'язується поширений в епоху Відродження культ краси. Живописці зображують насамперед людське обличчя і людське тіло. Краса, досконалість перестали бути виключно божественним привілеєм, - вони «олюднилися» і стали притаманні всім. З точки зору творців Відродження світ, з його красою і насолодами, не потребує докорінних змін, слід лише глибоко його пізнавати і щиро любити його людей, які не є грішними. **Натурфілософські** погляди цього періоду були «поезією мислення», яка стосувалася природи, нерозривно пов'язаної з мінливістю світу, з пошуком нових понять, з емоційними імпульсами таких пошуків. Це дало поштовх, зокрема, виникненню й усвідомленню «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі як енциклопедії рухливого, багатобарвного, динамічного світу.

Поняття естетичного, краси не існує поза визначенням істини. Тобто через поняття гармонії, краси відбувається поглиблення філософського змісту гуманістичного світогляду, який протягом кількох століть був визначальним для європейської культури (якщо не брати до уваги широких онтологічних проблем). Розвинувши в першу чергу вчення про людину, висвітлюючи питання моралі, політики, естетики, гуманісти з необхідністю підійшли до проблеми ставлення людини до світу. Метафізичний дуалізм середньовічної свідомості було замінено завдяки ствердженню ворожого аскетизмові принципу поєднання природи і людини.

5.2. Натурфілософія і пантеїзм

- *Боротьба за істину в епоху Відродження мала значення інтелектуального і морального подвигу, тому що створена нова картина світу протистояла теології та схоластичній традиції.* У зв'язку з розвитком виробництва і науки філософія знову повернулася до вивчення природи. Винайдення книгодрукування, компаса, пороху, доменно-металургійного процесу, зацікавленість в астрономії, фізиці, анатомії, фізіології; розвиток експериментального природознавства - все це розширювало людський світогляд, зміцнювало владу людини над природою. Математично обґрунтована *М. Коперником геліоцентрична система світу* суттєво змінила середньовічні погляди на світ, підірвала авторитет *геоцентричної системи* Птолемея. Значний внесок у нове осмислення природи роблять такі видатні вчені, як *Т. Браге, Г. Галілей* та ін.

• *Галілео Галілей* (1564-1642 рр.), якого називали «Колумбом неба», відкрив кратери і гірські хребти на Місяці, побачив супутники Юпітера, плями на Сонці. Займаючись механікою, Галілей прийшов до висновку, що існує **природна необхідність**, і він вводить поняття **закону природи**. До цього висновку в тій чи іншій формі приходили *Б. Телезіо* (1509-1588 рр.), *Дж. Кардано* (1501-1576 рр.), *Ф. Петріці* (1529-1597 рр.) та ін.

Філософія епохи Відродження сприймається насамперед як **натурфілософія (філософія природи)**. Як наслідок зв'язку з середньовічною філософією центральною для неї залишається трактування питання про взаємовідношення Бога і світу. Однак методологія її має свою специфіку, характерною рисою якої є **антисхоластична, антиарістотелівська спрямованість**. Проголошена філософами свобода думки втілюється в новому підході до трактування понять матерії, форми, руху, часу, простору і в кінцевому результаті веде до принципового переосмислення місця і ролі божественного начала. Взаємовідношення Бога і світу втрачає схоластичний характер, на зміну *теїзму* приходять **пантеїзм** («Бог у всьому»), відбувається певне повернення до ідей платонізму і неоплатонізму. Нове народжується і зріє, проте попереднє багато в чому бачиться непорушним. Отже, новий зміст втілюється у старі форми.

• Один з найцікавіших і характерних представників філософії епохи Відродження - виходець з Німеччини **Микола Кузанський** (1401-1464 рр.). Народився у простій сім'ї, але як особливо здібний потрапляє до школи «братів спільного життя» в Девенторі (Голландія). Настанови цієї школи передбачали для всіх спільне майно, заперечували багатство, славу, все мирське і, навпаки, вимагали проповідування аскетизму, благочестя, за допомогою чого намагалися наблизитись до Христа. Після закінчення школи Кузанський вчиться в Падуанському університеті, стає доктором канонічного права, займається богословською діяльністю, працює в папській курії. Упродовж усієї діяльності він захоплюється античністю, віддає багато часу вивченню грецьких і візантійських рукописів. Постійно спілкується з гуманістами. Наприкінці життя Кузанський досягає звання кардинала.

Як більшість філософів того часу, Кузанський орієнтується на традиції неоплатоніків. Заперечуючи античний дуалізм («Єдине» протистоїть «неєдиному», «іншому»), він стверджує, що «Єдине є всім». Ця філософська настанова служить основою пантеїстичного світогляду. Оскільки «Єдине» не має протилежності, то воно тотожне безмежному, нескінченному. **Нескінченне — це більше над усе, воно — максимум, а «Єдине» — це мінімум, найменше від усього.**

Центральним пунктом онтології *М. Кузанського* є вчення про збіг протилежностей - абсолютного мінімуму і абсолютного максимуму. **Оскільки абсолютний максимум є всім, в якому є все і він єдиний, є найвищою межею — остільки йому нічого не протистоїть,**

остільки з ним у той же час збігається мінімум. Максимум, будучи абсолютним, впливає в дійсності на все можливе і, не маючи сам ніяких обмежень, обмежує все. Цей абсолютний максимум - Бог, він не має людських рис, а є загальною філософською категорією - абсолютотом. Він містить у собі все, він є розвитком усього тому, що сам є всюди. У знаменитому творі «Про вчене незнання» М. Кузанський пояснює, що якщо відсторонити Бога від творінь, то залишиться небуття, ніщо. Внаслідок пізнавальної діяльності людина приходиться до висновку, що існує нескінченна недосяжна єдність, в якій всі протилежності збігаються, і вона дізнається, що нескінченність недосяжна. Збіг абсолютних максимуму і мінімуму Кузанський ілюструє за допомогою геометрії: **нескінченна мінімальна кривизна збігається з нескінченно максимальною прямизною.**

Звертаючись до проблеми людини, Кузанський не відділяє її від світу, вони єдині.

Як у кожній частині людини відображується вона вся, так у кожній речі відображується весь Всесвіт. Але як у голові людини найбільшим є відображення її ж самої, так і в цілому в людині - відображення Всесвіту, який досягає повної досконалості в ній як найвищій межі розвитку природи. Саме людська природа найбільш повно відображує Всесвіт, тому що має глибокі емоційно-вольові основи і є психологічно первинною щодо дискурсивного мислення. Релігійна віра трактується як форма єднання людини з Богом, як канал, через який Бог впливає на пізнавальні здібності людини, оздоровлює і вдосконалює їх

Ідеалом для Кузанського є **людина мисляча, творча, активна.** Адже Христос приходиться у світ не тільки для врятування людини, але й для того, щоб вказати людині на її могутність, велич, здатність до досягнення нескінченності. Людська сутність і є Христос. Він - не боголюдина, а людино-бог — є загальним поняттям людства. Оскільки сутність людини втілено в Христа - вона нескінченна; оскільки цю сутність обмежено в кожному окремому індивіді - людина має кінець. Отже, людина — кінцево-нескінченна істота. Людина не стільки творіння, скільки творець; саме в цьому проявляється уподібнення людини Богу. Мета життя полягає в пізнанні, духовному освоєнні світу. Ці роздуми знаменитий художник А. Дюрер підсумував так: «Бажання багато знати і через це досягнути сутності всіх речей міститься в нас від природи».

• *Ідеї М. Кузанського поглибив Джордано Бруно (1548-1600 рр.). Вихідна теза його філософії - єдність і нескінченність світу, його нестворюваність і незнищуваність.* На цьому базуються космологічні уявлення, в яких Дж. Бруно відкрито пориває з геоцентричною концепцією побудови світу. На його думку, Земля рухається навколо своєї осі та навколо Сонця і в той же час є піщинкою в безмежному просторі. Земля може бути центром Космосу, тому що у Всесвіті взагалі немає ні центру, ні межі. Поняття «верх» і «низ» та їм подібні може бути застосовано до окремих, обмежених систем, але не до Космо-

су, вічного і нескінченного. У праці «Про причину, початок і єдине» **Бог у Дж. Бруно** — синонім природи, яка розуміється не як сукупність речей матеріального світу, а як **необхідний закон руху та розвитку світу**. Головне завдання філософії і науки - проникнення в глибини матеріального світу, встановлення за зовнішнім калейдоскопом речей і явищ внутрішніх закономірностей. Дж. Бруно стверджує, що не тільки природа — це «Бог у речах», але й Бог не існує, немислимий без «речей», без тілесного, матеріального світу.

Натурфілософські погляди Бруно поєднуються з елементами стихійної діалектики. Відзначаючи постійну мінливість усіх речей і явищ, він стверджував, що впродовж багатьох віків змінюється поверхня Землі, моря перетворюються на континенти, а континенти - на моря. *Людина (мікрокосм) тісно пов'язана з природою (макрокосмом)*. Безмежна любов людини до пізнання нескінченного, сила розуму підносять її над світом.

Філософія Дж. Бруно - новий етап у розвитку філософської думки. В жодній з попередніх філософських систем середньовіччя і Відродження думка про єдність світу, про тотожність Бога і людини не проводилася з такою послідовністю. **Натурфілософія Дж. Бруно — форма пантеїзму, що межує з його матеріалістичним розумінням**. Ці погляди філософа не відповідали інтересам церкви. Після тривалих переслідувань у 1592 р. Дж. Бруно звинуватили в ересі й заарештували. Вісім років інквізиція піддавала його тортурам, але від своїх поглядів він не відмовився. Відповідно до вироку в 1600 р. мислителя було спалено на вогнищі в Римі, на площі Квітів. Перед стратою він сказав: **«Спалити — це не означає спростувати»**. У здійсненні подвигу в ім'я істини і справедливості він є послідовником Сократа. **Життя Дж. Бруно — служіння істині, при цьому сама вона та служіння їй є нероздільними**. У Дж. Бруно істина об'єктивна, вона є змістом свідомості, відмова від неї рівноцінна самогубству. Тому інквізиційний процес став апофеозом його особистості.

5.3. Проблема індивідуальності в гуманізмі Відродження

Творчість мислителів найтісніше пов'язується з сучасністю. Вплив їхньої вільної думки на глибинні процеси еволюції буття і свідомості безсумнівний, він часто відіграє вирішальну роль у спрямуваннях епохи.

• **Нікколо Макіавеллі** (1469-1527 рр.) - приклад людини дії і мислителя, практика і теоретика. Його девіз: **«Спочатку жити, потім філософствувати»**. Він не мав знатного походження, блискучої освіти. Проте багате на події життя цієї талановитої людини, як-от служба секретарем при дворі Медічі у Флоренції - «лабораторії політичного досвіду», виконувані політичні та дипломатичні доручення, безцінні спостереження, неочікуваний крах кар'єри, а після цього - визнання, його літературна і філософська діяльність,

популярність у наступних століттях - все це вимагає з увагою проаналізувати основні ідеї теоретичної спадщини Макіавеллі.

*Пафосом практичної думки пройнято у Макіавеллі пошук істини про людину. Але він віддає перевагу дійсним істинам суспільної практики перед істинами, досягненими за допомогою моральних факторів. Людськими ідеями керує **інтерес**, який є їх наймогутнішим стимулом. Його прояви різноманітні, проте найчастіше він визначається бажанням зберегти свою власність. Макіавеллі вважає, що **«люди швидше пробачать смерть бать-втрату власності»**. Лише за власницькими інтересами йде людська турбота про моральні почесті та цінності.*

*Егоїзм людської природи невикорінюваний, тому виникає необхідність державної організації як вищої сили, яка змогла б довести людину до норм моральної поведінки. Для Макіавеллі реально здійснені події існують окремо від їх відображення у свідомості людей: істина досягається дією, в якій вона реалізується. У зв'язку з цим вводиться концепція **«фортуни»** і встановлюється її співвідношення з діяльністю людини. **«Фортуна» (доля, щастя)** розпоряджається половиною наших вчинків, другою половиною дозволяє управляти нам самим. Тобто володіння свободою волі дає можливість активних дій, і людина виступає **«ковалем самої себе»**. Він пише, що **«краще бути сміливим, ніж обережним»**, оскільки **«фортуна - жінка, і хто хоче з нею порозумітися, повинен її бити і штовхати»**, бо вона, як жінка, **«подруга молодих, а вони не такі обачні, більш відважні та з більшою силою її приборкують»**.*

Здатність людини до діяльності, спрямованої тверезим розумом, волю, загартовану ним, особливо волю, націлену на здійснення великих задумів, Макіавеллі визначає як **«вірту»**, тобто доблесть. Справжня реалізація «вірту» - справа занадто велика, недоступна для більшості. **Як правило, люди, не будучи ні повністю добрими, ні повністю поганими, «обирають середні шляхи, які є найбільш згубними»**. Діяльність видатних людей, що залишають слід в історії, принципово відмінна. Мойсей, Кір, Ромул, Тезей та інші йдуть шляхом максимальної доблесті в досягненні великих цілей. Але велич особистості визначається і тим, наскільки вона проникає в потреби свого часу. Благополуччя досягають ті, чий спосіб дій відповідає особливостям часу, і втрачають його в протилежному разі.

Головна проблема творчості Макіавеллі - **успіх політичного діяча**. У своїй праці «Правитель» він виводить ідею **«нового правителя»**. Згідно з нею, **вирішальним критерієм політики є успіх**. Тому кожне насильство виправдане, якщо йдеться про державне добро. Він пише, що **«мудрий правитель держави повинен по змозі не віддалятися від добра, але при потребі не віддалятися від зла»**. Він повинен поєднувати в своїй особі та своїх діях якості лева, здатного розправитися з будь-яким зі своїх ворогів, а також лисиці, здатної

ошукати найхитрішого хитруна Мудрість правителя полягає в тому, щоб діяти по-різному, згідно з обставинами вибирати спосіб поведінки. Правитель - кентавр, напівлюдина, напівтварина, лев і лисиця, все, що завгодно.

Н. Макіавеллі розглядає способи створення сильної держави в умовах, коли у народу не розвинута громадянська свідомість. До них належить:

- ставлення правителя до підданих і союзників;
- уникнення тих вад, які можуть позбавити його держави;
- слава щедрого правителя;
- подолання такої слабості (від якої важко вберегтись), як лестощі.

Правитель може прислухатися до порад, але всі рішення повинен приймати сам. Макіавеллі підводить до висновку, що для досягнення політичної мети всі засоби дозволено, і хоча правитель повинен керуватися загальноприйнятими нормами моралі та поведінки, але з ними в політиці можна не рахуватися, якщо це сприятиме зміцненню державної влади.

Згодом ці ідеї, втілені в політичну практику, дістали назву **макіавеллізму**. Але Макіавеллі не винаходив ці способи, він їх побачив і узагальнив. Необхідно віддати шану інтелектуальній чесності Макіавеллі, який іде назустріч проблемі до кінця, ґрунтуючись на своєму розумінні та знанні епохи. Так, мета виправдовує засоби, оскільки добро завжди слабше за зло. *«Адже Бог і природа віддали людям у власні руки їх долю, але благополуччя доступніше для хижацтва, ніж для чесної праці, для злих справ частіше, ніж для добрих, тому люди використовують чужі соки... Хто через дурість або наївність уникає цього, той залишається навечно в рабстві, а добрі люди завжди бідні; з рабства допомагає вийти тільки зрада або відвага, з бідності — гонитва за наживою і обман... Слід застосувати силу, якщо трапляється випадок».*

Новизна етики Макіавеллі полягає у повній відсутності в ній Бога. В пошуках особистості культура Відродження вводить поряд з поняттям **«різноманітність» серед людей «різноманітність» сутності самої людини**. Цим стверджується **індивідуалізм**, який вимагає природного і вільного (в кожний даний момент) вибору шляху та долі.

• Важливий вклад у розвиток гуманізму вніс **Еразм Роттердамський** (1469-1536 рр.). Позашлюбний син священика і його служниці, в молодості чернець, завдяки наполегливій праці він здобув блискучу філософсько-гуманітарну освіту. Здобув славу найвидатнішого латиніста епохи Відродження, лідера загальноєвропейського гуманізму. Загальне визнання було настільки великим, що Карл V, Франціск I, Генріх VIII, Папа Римський прагнули уваги і підтримки **Еразма Роттердамського**.

Своє вчення Роттердамський називає **«філософією Христа»**. Допускає гармонійну єдність античних і християнських морально-філософських ідеалів і тому ототожнює

Сократа з Христом, Закликає до відродження ідей та ідеалів первісного християнства, забутих католицькою церквою. Його тезу - **«назад до Христа!»** зумовлено думкою, що людина, наслідуючи Христа, здатна підноситись до ідей, зафіксованих у Святому письмі. *Еразм Роттердамського називають Вольтером XVI століття.*

Своє розуміння взаємовідносин людини і суспільства він висловлює у праці **«Похвала Глупоті»**. Він пише, що в людському суспільстві все наповнено дурістю, все робиться дурнями і серед дурнів. **«Більшість людей є дурні, і кожний дуріє на свій лад»**. Кількість проявів дурості нескінченна. Дурість багата на колективні прояви, найбільший з них - війна, приваблива для тих, хто її не знає. Дурістю керуються всі люди, всі нації. Віра також споріднена з деякими видами дурості; з мудрістю вона несумісна. Отже, тут Еразм Роттердамський відходить від теологічної ортодоксальності в питанні про пріоритет віри над розумом

*Чому дурість могутніша від мудрості? Тому, що сфера чуттєвості, пов'язаної зі всім тілом людини, набагато ширша і складніша від сфери її розуму, сконцентованого тільки в голові. Могутність чуттєвості непоборна, і нема сенсу думати про моральні принципи, повністю звільнені від неї. У виявленні універсальних посягань дурості велику роль відіграє природа, яка **«ніколи не заблукає»**. Еразм Роттердамський висміює чудеса, адже чудом є природа у всій її цілісності та зі всіма її законами, бо в цьому аспекті вона така ж непізнаванна, як і сам Господь Бог.*

Розмірковуючи над соціальним становищем людини, він вважає, що істинна знатність полягає в активності та постійній боротьбі за моральне удосконалення. Природна обдарованість не є вирішальною в досягненні людського благополуччя і шляхетності; вирішальним мусить бути виховання й освіта (пізніше це твердження стане головною ідеєю епохи Просвітництва).

З позицій індивідуалізму Еразм Роттердамський вважає, що народ - це гігантський, багатоголовий звір, змушений здебільшого звертатися до безмежної прихильності дурості. *«Фортуна, - пише він, - любить людей не занадто великорозумних, але відважних, які повторюють «Будь що буде!». А мудрість робить людей боягузливими, і тому на кожному кроці бачимо мудреців, які живуть у бідності, в голоді, всюди зустрічаючи презирство і ненависть. До дурнів же пливають гроші, вони тримають у своїх руках владу і всіляко процвітають»*.

Вихід - у свободі волі, свободі вибору, адже початок і кінець людського життя - в руках Бога, хоча шлях цей неможливий без вільно-вольових діянь. Людина згідно з почуттям міри здатна обрати правильний шлях *Принцип «нічого понад міру»* неможливо розглядати без тяжкої повсякденної праці, тому **«намагайся жити, начебто ти жив завжди»**. Далі він

додає: «І коли смерть знайде тебе, то краще, якщо ти будеш у заняттях, а не в бездіяльності».

5.4. Ренесансний скептицизм

Головним представником французького Відродження є **Мішель Монтень** (1533-1592 рр.), який увійшов в історію філософії як прибічник **скептицизму**. Його відому працю «Досліди» написано в новому жанрі - **філософському есе**. Поставивши девіз: «**А що я знаю?**», Монтень, критикуючи схоластику, вважає, що «**початком філософії є здивування, її розвитком є дослідження, її кінцем є незнання. Люди ні в що не вірять так твердо, як у те, про що вони найменше знають**».

Скептицизм М. Монтеня - це критицизм щодо схоластичних, догматичних знань своєї епохи, щодо проявів обмеженості буденної, масової свідомості, щодо безпідставної віри в авторитети. Необхідна особиста переконаність, яка є наслідком індивідуального досвіду і власного розуму. Знання виникає з почуттів, а вже потім починається діяльність розуму. Правда, є межі компетенції розуму, але в реальній пізнавальній діяльності людська допитливість є запорукою успіху знання, завдяки якому людина досягає мистецтва «жити вміючи». Головне для людини - «**жити вміючи**», бо «**життя саме по собі — не добро і не зло: воно вмістило і добра, і зла, залежно від того, на що його перетворили**». Тому завжди слід керуватися здобутими знаннями, які дають розуміння того, що щастя і задоволення як основні рушії людських вчинків неможливі без страждань, і у всьому потрібна віротерпимість, лояльність, доброзичливість.

Монтень — критик антропоцентризму як теологічного, так і гуманістичного. Але філософ не принижує гідності людини: він видобуває людину із надприродної системи цінностей і повертає в природну систему цінностей, в якій людина займає своє місце як частина природи. Відмовляючись розглядати світ з точки зору людини - вершини світоутворення, Монтень тим самим зближує людину з тваринами, яких християнський антропоцентризм відокремив від неї нездоланною стіною. В християнському світогляді тварин позбавлено права на гуманне до себе ставлення. Якщо Піфагор пожалів цуценя, яке хтось бив, почувши голос свого померлого друга, то Августин тварин не жалів. Монтень же підкреслює, що, зрозумівши свій зв'язок зі всім живим, людина повинна визнати цей порядок і підкоритися йому, бо у світі природи немає ніяких справжніх та суттєвих переваг або прерогатив.

Велику увагу в своїй праці Монтень приділяє питанням **моральності**, відзначаючи, що *філософія — це вчення про розумне, добродійне життя*. Моральність будується на природній основі. Він **заперечує аскетизм і безсмертя душі**. Земне життя - це наше буття, і

тому неприпустимо ставитися до нього з презирством. *Головне в етиці Монтеня — це визнання того, що мета людського життя не поза ним, а в ньому самому.*

- Погляди *Монтеня* мали великий вплив на подальший розвиток європейської філософії: на емпіризм *Бекона*, епікуреїзм *Гассенді*, раціоналізм *Декарта*, на етику французьких просвітителів. «Досліди» *Монтеня* були улюбленою книгою багатьох видатних письменників.

ВИСНОВКИ

Етап філософії Ренесансу займає помітне місце в історії філософської думки. Це період, в якому внаслідок соціальних і економічних змін, пов'язаних з розкладом феодального ладу в Європі та виникненням нових, історично прогресивних форм виробництва й суспільних відносин, народжується новий світогляд, основними рисами якого є гуманізм, натуралізм, індивідуалізм і раціоналізм. Поновлений інтерес до античності, який супроводжує народження культури і світогляду епохи Відродження, диктується потребами віри у власні сили, у можливість створення вільного життя для індивіда. Джерелом і опорою для цього могла стати не середньовічна духовна традиція, а культура і філософія античності.

У системному плані філософські концепції епохи Відродження поступаються античній і середньовічній філософії. Мислителів цікавить не стільки впорядкованість філософських побудов, скільки людина: її природа, самостійність, творчість, краса тощо. Разом з тим від античного неоплатонізму переймається естетична увага до всього природного, тілесного, а від середньовічного успадковується розуміння людини як одухотвореної особистості, що оберігає від вульгарного матеріалізму. Так відбувається становлення антропоцентризму, який реалізується у сукупності антропоцентричних неоплатонічних побудов.

Філософія Ренесансу характеризується боротьбою нових ідей і програм зі схоластичними концепціями. Одним з важливих і суттєвих завдань філософії є очищення давньої античної філософії від схоластичних деформацій задля доступності її дійсного змісту, а також майбутній розвиток відповідно до вимог нового рівня суспільного та наукового прогресу. Особливістю філософії стає посилення зв'язку з наукою.

Основною ознакою філософії Ренесансу є її світська, земна спрямованість. Якщо предметом середньовічної філософії був Бог, то тепер на першому місці — природа. Співіснування та взаємовплив експериментальної науки, яка перебувала ще на початковій стадії розвитку, і філософії були для Ренесансу дуже важливими і в перспективі давали основу для подальшого розвитку філософії. Цей період був закономірним переходом від середньовічних філософських традицій до філософії Нового часу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Дайте загальну характеристику духовного життя Європи епохи Відродження.

- Окресліть провідні ідеї ренесансного гуманізму.
- Чим пантеїстичні погляди Миколи Кузанського відрізняються від уявлень про Бога, поширених в античній і середньовічній філософії?
- Проти яких усталених уявлень спрямовує свої філософські погляди Дж. Бруно?
- У чому полягає сутність гуманістичного відкриття людини Н. Макіавеллі?
- Розкрийте основні особливості гуманістичної критики Е. Роттердамський сучасної йому духовної ситуації часу.
- Чим відрізняється скептицизм М. Монтеня від скептицизму його античних попередників?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«...Мудрий правитель не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це не завдає шкоди його інтересам і якщо зник привід, який спонукав його дати обіцянку. Ця порада була б хибною, якби люди чесно виконували обіцянки, але люди, будучи поганями, обіцяного не виконують, через що й тобі потрібно поводитися з ними так само. А достатній привід порушити обіцяне завжди можна відшукати. Цьому існує багато прикладів: скільки угод про мир, скільки договорів не набрало чинності або зникло даремно внаслідок того, що правителі порушували свої обіцянки, і завжди вигравав той, хто мав природу лисиці. Однак цю природу потрібно ще вміти замаскувати, потрібно бути великим брехуном і лицеміром; а люди настільки довірливі та настільки зайняті своїми буденними потребами, що той, хто обманює, завжди відшукає того, хто дозволить себе обманути...

...Правителю не обов'язково мати всі достоїнства, але необхідно удавати, що вони є. Мати ці достоїнства і обов'язково їх дотримуватися шкідливо; тоді як удавати, що вони є, - корисно. Іншими словами, перед людьми потрібно виглядати милосердним, вірним обіцянкам, милостивим, не лицемірним, благочестивим — і бути таким насправді, але в той же час зберігати внутрішню готовність виявити і протилежні якості, якщо це буде потрібно».

(Макиавеллі Н. Государь. - М., 1999. - С. 82-83).

Прочитавши текст, визначте, наскільки пропозиції Н. Макіавеллі відповідають вашим уявленням про керівника, правителя, державну особу.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Горфункель А. Х. Джордано Бруно. - М., 1973.
1. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. - М., 1980.
3. Гутенберг В. Н. Титаны Возрождения. - М., 1991.
4. Кузнецов Б. Г. Идеи и образы Возрождения. - М., 1979.
5. Кузанский Н. Об ученом незнании // Соч.: В 2 т. - Т. 1. - М., 1979.

6. *Лосев А. Д.* Эстетика Возрождения. - М., 1976.
7. *Макиавелли Н.* Государь. - М., 1999.
8. *Монтень М.* Опыты. В 3 кн. - М., 1981.
9. *Роттердамський Еразм.* Похвала Глупоті. - К., 1993.
10. *Таранов П. С.* Золотая философия. - М., 1999.

VI. ЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ XVII-XVIII СТ.

6.1. Емпіризм Ф. Бекона

6.2. Філософія Т. Гоббса і Дж.: Локка

6.3. Раціоналізм Р. Декарта і Б. Спінози

6.4. "Розум" і "серце" у філософії Б. Паскаля

6.5. Монадологія Г. В. Лейбніца

6.6. Суб'єктивна гносеологія Дж. Берклі і Д. Юма

6.7. Філософські погляди мислителів епохи Просвітництва

Новий час став часом революційних перетворень у всіх сферах суспільного життя, що викликало зміни і в світоглядних установах людини. Основною метою філософії проголошується пізнання природи і вдосконалення самої людини. Світоглядна картина світу в новочасних вимірах демонструє плюралізм думок і концепцій. Філософія в пошуках об'єктивної істини про навколишній світ прагне здобути наукове, достовірне знання, систематизувати його за допомогою методу в загальну картину світу. Новий спосіб філософствування передбачав здатність людини пізнавати закони і закономірності доцільно влаштованого зовнішнього об'єктивного світу.

У Західній Європі XVIII століття дістало назву епохи Просвітництва, яке виступило з програмою вдосконалення людини і суспільства на основі розуму та успіхів у розвитку науки і техніки. До основних положень просвітницької програми належать раціоналізм, переконання про «природні права» кожної людини, віра в походження соціуму внаслідок «суспільного договору», вчення про невігластво і незнання як головні причини і джерела бід та нещастя людини, історичний оптимізм, віра в матеріальний і духовний прогрес людства, вирішальну роль в якому повинні відігравати освіта, виховання і розвиток науки.

Ключові слова

механіцизм, метафізика, емпіризм, раціоналізм, сенсуалізм, пантеїзм, метод, індукція, дедукція, модус, монада, інтелектуальна інтуїція, гармонія, комбінація відчуттів, суспільний договір, природне право, географічний детермінізм, фаталізм, клерикалізм

«Тільки у генія для висловлення нової думки є нове слово».

Генріх Гейне

6.1. Емпіризм Ф. Бекона

• Біля колиски нового бачення наукових проблем стояв знаменитий англійський політичний діяч і філософ Френсіс Бекон (1561-1626 рр.). У своїй праці «Новий Органон» Бекон обґрунтував погляди на мету і призначення науки, розробив основні принципи

індуктивного методу дослідження. Афоризм Бекона «Знання — сила» донині є символом науки.

Життя Ф. Бекона - це шлях боротьби і слави. Він навчався в Кембриджі та Парижі, студіював право, проходив підготовку до державної служби. При королеві Єлизаветі він був радником з надзвичайних справ, а при королі. Якові I зробив блискучу кар'єру, посідаючи найвищі державні посади: у 1617 р. - лорд-охоронник королівської печатки, у 1619 р. - великий канцлер. У 1620 р. Бекон здобув титул барона Веруламського, віконта Сент-Алабамського. Та дворові інтриги, заздрощі, наклепи призвели його до краху. Його було ув'язнено в Тауері, а кінець життя він провів у власному маєтку. Помер від застуди, яку дістав під час дослідів із заморожування продуктів харчування.

Аналізуючи сучасний йому стан науки, Бекон характеризував її як мертву, непорушну, як статую, порівнюючи її зі Сціллою, яка мала обличчя діви і тіло, що переходить у звірине. Отже, за загальними положеннями науки, яка начебто має гарний, привабливий вигляд, криються порожні слова. Наука займається зіставленням давно відкритих положень, а не пошуком шляхів до нових відкриттів. Адже кінцева мета науки - винаходи і відкриття, задоволення потреб і поліпшення життя, а не людська користь. Оскільки сучасна наука не здатна вирішувати позитивні завдання, її слід перебудувати. Для цього варто здійснити роботу двох видів: критичну і позитивну.

Критичну, руйнівну частину філософської системи Бекона спрямовано на виявлення причин помилок людей і вироблення рекомендацій для їх подолання. В його творчості виділяють два основних напрями: **вчення про «ідолів» (або привидів) і критика схоластичного методу пізнання.**

Головною перепорою на шляху пізнання природи є засміченість свідомості так званими «ідолами» - спотвореними образами дійсності, хибними уявленнями і поняттями. Людина помиляється через тупість, недостатність знань, обмеженість. *Розрізняють чотири види «ідолів»: «ідоли» роду, «ідоли» печери, «ідоли» ринку, «ідоли» театру (теорій).*

• **«Ідоли» роду** — це хибні уявлення про світ, притаманні всьому людському родові, які є результатом обмеженості людського розуму й органів чуття. Ця обмеженість проявляється насамперед в антропоморфізації речей, тобто в наділенні природних явищ людськими характеристиками; приймаються до уваги лише ті інстанції в природі, які служать для ствердження потрібної думки. Наприклад, люди пам'ятають ті сни, які збулись, але забувають ті, які не підтвердилися. Для зменшення шкоди, завданої пізнанню «ідолами» роду, людям слід зіставляти показання органів чуттів з предметами навколишнього світу і тим самим перевіряти їх правильність.

• **«Ідоли» печери** (особистого світогляду) — це спотворені уявлення про дійсність, пов'язані з суб'єктивністю сприйняття довкілля. У кожної людини є своя печера, тобто свій суб'єктивний внутрішній світ, що накладає відбиток на всі судження про речі та процеси дійсності. Нездатність людини вийти за межі своєї суб'єктивності і є причиною таких помилок.

• **«Ідоли» ринку** - це забобони суспільних відносин, які є наслідком розмов - випадкового і неправильного вживання слів, промов тощо. Люди в одні й ті ж слова вкладають різний зміст, що викликає пусті та безпідставні суперечки, відволікає від вивчення природи і правильного її розуміння. Цим самим Бекон критикує схоластичне словоблуддя, наприклад, «*Чи зможе Бог створити камінь, який не зможе підняти?*», яке, як правило, можна спостерігати в місцях скупчення людей - на ринках, площах

• **«Ідоли» театру** (теорій) — це різні догми попередніх теорій і філософій, які виникають внаслідок некритичного запозичення їх ідей. Згідно з Беконом, кожна філософська система - це зіграна перед людьми драма чи комедія. Скільки в історії існувало філософських систем, стільки було поставлено драм і комедій із зображенням вигаданих, штучних світів. Але люди сприймають ці вистави як істинні, керуються їх ідеями як основними у своєму житті

«Ідоли» роду і печери є природними властивостями індивіда, подолати їх можна шляхом самоосвіти і самовиховання.

«Ідоли» ринку і театру набуті розумом, завдяки пануванню над людиною минулого досвіду, авторитету церкви, мислителів тощо. Подолати їх можна через зміну суспільної свідомості.

У зв'язку з цим Бекон велику увагу приділяє критиці схоластичної філософії, яка є найбільшою перешкодою на шляху вивчення природи.

Головний недолік схоластики Бекон вбачає в її абстрактності, у зосередженості всієї розумової діяльності на силогізмах, на виведенні часткових висновків із загальних положень. Схоластичній теорії силогізму Бекон протиставив індуктивний метод.

Критикуючи споглядальний стиль філософствування, Бекон прагне до максимального поєднання філософії з результатами діяльності. **«Що в діяльності найкорисніше, те і в знанні найбільш істинне».** **Немає знання без науки, а діяльності без експерименту.**

Успіх науки залежить від досвіду, але без певного методу він є лише блуканням у темряві. Як рука без знарядь здатна зробити небагато, так і розум потребує знаряддя, методу, яким є індукція, і від неї залежить порятунок наук. **Істинна індукція через чуттєве і окреме поступово піднімається до усвідомлення загальних положень, завдяки чому**

наука стає плідною. З дослідів та експериментів індукція виводить загальні положення, а потім з цих загальних положень чи принципів - нові досліді і експерименти.

Як родоначальник емпіризму, Бекон базує свій метод на визнанні вагомій ролі досвіду в пізнанні. *Пізнання — ніщо інше, як відображення зовнішнього світу в свідомості людини.* Воно починається з чуттєвих показників, зі сприйняття зовнішнього світу, але останні, в свою чергу, потребують експериментальної перевірки, підтвердження та доповнення. Така позиція називається **емпіризмом** (від гр. *empeiria* - досвід).

Великого значення Бекон надає розгляду науки, яка повинна приносити користь людському життю, збагачувати його новими винаходами і благами. **Панування людини над природою залежить тільки від науки.** Адже сила людини рівноцінна її знанню. Наука, як і сонце, освітлює все. Протиставляючи науку суєтності буття, Бекон стверджує, що **люди науки не прагнуть добра для себе, тоді як натовп політиків, для яких моральні настанови не існують, вважає себе центром світу і навіть при загальних нестатках думає лише про себе і врятування свого достатку.** Чим є земна велич для того, кому наука дає можливість споглядати Всесвіт? Цим запитанням Бекон певною мірою повторює Демокріта. Наука знижує, зменшує страх перед смертю чи нещастям, робить дух людини гнучким і рухомим.

Бекон проводить **класифікацію** наук згідно з трьома властивостями розумної душі і виділяє: **історію, поезію, філософію.** *Історія спирається на пам'ять, поезія — на фантазію, філософія — на розум.* У свою чергу, філософія, оскільки її об'єктами є Бог і людина, поділяється **на філософію природи та пізнання людини.** До філософії про людину належать усі науки, які вивчають душу, тіло, пам'ять тощо. На противагу цьому **предметом теології є віра, а не розум.** Бекон іронізує, що ми повинні вірити слову Божому, незважаючи на опір нашого розуму; тим більше ми ушановуємо Бога.

- Знання філософської теорії

Бекон полягає у відкиданні спекулятивного споглядального підходу до світу, характерного для пізньої середньовічної філософії. Це зумовило формування філософських поглядів Нового часу.

6.2. Філософія Т. Гоббса і Дж. Локка

- Одним з видатних представників англійської філософії, який сприйняв нове природознавче мислення, був *Томас Гоббс* (1588-1679 рр.). Його філософська думка формувалася під впливом політичних подій, зокрема Англійської революції, очевидцем якої він був. Знайомство та дружба з *Ф. Беконом*, а також з *Г. Галілеєм*, *Р. Декартом*, вивчення їхніх поглядів сприяли запереченню ним схоластичних доктрин.

- *Об'єктом філософії Гоббс вважає будь-яке тіло, яке можна уявити і порівняти з іншим* Філософія не займається теологією, яка є вченням про те, що належить не до тіла. Звідси **математичний (геометричний) метод пізнання**.

- *В онтології мислитель акцентував увагу на матерії як єдиній субстанції, а всі явища, предмети, речі, процеси вважав формами вияву цієї субстанції. Матерія — вічна, а тіла та явища — тимчасові, вони виникають і зникають.* Матерія є суб'єктом усіх змін, хоча виступає як щось якісно однорідне, безколірне, як система якісних величин. Рух розуміється тільки механічно.

Все, що ми знаємо, **виходить з наших чуттєвих уявлень, образів**. Наше знання і розум - рух духу, зумовлений тиском зовнішніх об'єктів на наші органи чуття. **Філософія — це досягнуте правильним мисленням пізнання дій чи явищ, їх причин і можливих наслідків. її мета - приносити користь і давати перевагу людині.** Вона поділяється на дві головні частини: філософію природи і філософію держави. Найбільшу увагу Гоббс приділяє другій частині філософії - суспільно-політичній теорії.

Передусім Гоббс проголошує, що від природи всі люди рівні і мають право на все. Але в природному стані, без держави панує «війна всіх проти всіх», усе дозволено, немає ні правого, ні винного. Звідси - необхідність влади, підкорення окремих воľ одній, зведення всіх воľ до єдиної, до володаря, завдяки чому натовп перетворюється на одну особистість і виникає держава, той великий Левіафан чи мертвий Бог, якому ми зобов'язані миром і всіляким захистом

Щоб визначити поняття про державу, слід розрізняти народ і натовп. Народ керує кожною державою, навіть монархією, як сам цього хоче. Натовп складається з громадян, підданих При демократії курія є народ, а натовп - громадяни. При монархії всі піддані - натовп, а король - народ

Виділяючи три форми держави — демократію, аристократію, монархію, найкращою Гоббс вважає монархію. Він прихильник сильної абсолютистської державної влади, оскільки тільки вона здатна усунути всі суперечки і безладдя. Це відповідало інтересам буржуазії, яка тільки почала формуватися За своїми поглядами на державу і суспільство Гоббс належить до представників теорії договору. Від його теорії договору і виникнення держави — один крок до «нового суспільного договору» Ж.-Ж. Руссо.

- Згідно з настановами Гоббса, в основі людської моралі лежить воля. Як наполегливе прагнення, воля випереджає розум У суспільстві немає свободи, вільної від необхідності, адже все, чого ми бажаємо, є добром, чого уникаємо - злом Але абстрактного добра немає, воно відносне, оскільки добре лише для декого, залежно від особистості, часу, місця, обставин, умов. Найвище благо (блаженство), як і кінцева мета, - недосяжні в цьому житті,

бо з досягненням кінцевої мети будь-яке прагнення закінчується; втрачається здатність відчувати, отже, добро як таке пропадає, адже не відчувати - означає не жити. Найвище добро полягає в тому, щоб без перешкод переходити від однієї мети до іншої.

Мотиви свободи, волі, мети життя, добра тощо, зароджуючись, розвиваються майбутніми філософськими теоріями, зокрема екзистенціалізмом, «філософією життя». Отже, у філософії Нового часу намічається розрив не тільки зі схоластичною, а й з натурфілософською традицією.

• *Традиції емпіричної філософії продовжив Джон Локк* (1632-1704 рр.), який навчався в Оксфорді, де зацікавився філософією Бекона і Декарта. Незважаючи на участь у політичному житті (був секретарем англійського посла при Бранденбурзькому дворі, секретарем лорда-канцлера Ешлі), він виявляв постійний інтерес до філософії і природознавства. Головна його праця — «Дослідження про людський розум».

Джон Локк на перший план виносить **проблематику пізнання**, вважаючи, що все багатство знань людина отримує через почуття, завдяки досвіду, в яких подано об'єктивну природу. Відчуття — єдиний пов'язаний зі світом канал одержання знань, інших шляхів немає. Така позиція отримала назву **сенсуалізму** (від лат. *sensus* — відчуття).

Сенсуалізм у галузі теорії пізнання у Локка тісно стикається з **методологічним емпіризмом**. Критикуючи Декарта, Локк вказує, що немає вроджених ідей і принципів - ні теоретичних, ні практичних (моральних), у тому числі ідеї Бога, а все людське знання виходить з досвіду - **зовнішнього (відчуття) і внутрішнього (рефлексії)**. Людська думка (душа) — це чистий аркуш паперу («табула раса»). Лише досвід (завдяки чуттєвому пізнанню) заповнює цей чистий аркуш літерами.

В основі знання лежать **прості ідеї**, досягнуті розумом завдяки різним якостям тіл: **первинним**, з якими ці ідеї схожі (протяжність, фігура, рух); або **вторинним**, з якими ці ідеї несхожі (колір, звук, запах, смак). Завдяки поєднанню, зіставленню і абстрагуванню розум з простих ідей створює складні та загальні ідеї (модуси, субстанції, відношення тощо).

Дж. Локк - представник матеріалістичного сенсуалізму, тому для нього пізнання істинне лише настільки, наскільки ідеї відповідають дійсності. Воно буває трьох видів: **інтуїтивне** - розуміння самоочевидних істин, нашого власного існування; **демонстративне** - розуміння положень математики, етики, буття Бога; **сенситивне** — розуміння існування речей, воно найменш ясне і достовірне.

У сфері суспільно-політичних уявлень Локк захищає **конституційну монархію**. Його вихідними положеннями є **природний стан суспільства**, але це не «війна всіх проти всіх», як у Гоббса, **а рівність, свобода, проте не сваволя**. Свобода не абсолютна, а обмежена природним законом, так само, як і влада правителя, одержана ним на основі «договору».

Цими поглядами Локк виражає інтереси буржуа, які проголошують особисту свободу, свободу підприємництва. Частина роздумів Локка про впорядкування суспільства становлять ідеї про розподіл влади на законодавчу, виконавчу і федеративну.

- Сенсуалізм і емпіризм Локка вплинули на розвиток французького механістичного матеріалізму XVIII ст., а його соціально-політичні ідеї стали провідними в часи французького Просвітництва.

6.3. Раціоналізм Р. Декарта і Б. Спінози

- Якщо Ф. Бекон знаменує початок формування філософського мислення Нового часу, то **Рене Декарт** (1596-1650 рр.) був мислителем цього часу. На формування його поглядів вплинули досягнення в розвитку природничих наук. Освіту Декарт здобув у єзуїтському коледжі Ла-Флеш. Як військовий побував у багатьох країнах Європи. Свої праці писав переважно у Голландії. Проте з 1643 р. в Утрехті, з 1647 р. у Лейдені поширення поглядів Декарта було заборонено, його книги спалено. Декарт змушений був прийняти запрошення шведської королеви *Христини* і переїхав у Стокгольм, де невдовзі помер від застуди. Найвидатніші філософські праці Декарта - «Роздуми про метод» і «Начала філософії», в яких викладено методологію наукового пізнання. Крім цього, Декарт є автором багатьох досліджень, які стосуються найрізноманітніших сфер людського пізнання, зокрема є творцем аналітичної геометрії; математика теж завдячує йому своїм розвитком

Р. Декарт - виходець зі стародавнього аристократичного роду. Розчарований у світському житті, він веде переважно усамітнене життя, займається науками. Звідси його життєві принципи: **«Хто жив у самотності, жив добре»**; «Тяжка смерть чекає того, хто вмирає відомим багатом, але невідомим собі». В центр своєї філософської системи Р. Декарт ставить мислячого суб'єкта. Не погоджуючись із твердженням Ф. Бекона про достовірну силу експерименту, він переносить акцент на людський інтелект, розум. Звідси - раціоналізм (від лат. *rationalis* - розумний), який стає домінуючою лінією в подальшому розвитку філософії. **Філософія Декарта є новим, цілісним і раціонально обґрунтованим образом світу, вона визначає напрям розвитку природознавства, а також вносить основоположні зміни в розвиток самого філософського мислення, створює нову світоглядну орієнтацію.**

- Першою умовою філософії є заперечення всіх визначень. Тому Декарт починає з **сумніву** як необхідної передумови і способу досягнення пізнання певних і міцних принципів. Уже сам сумнів є **універсальним принципом**. Завдяки йому передбачається результат, але для філософа він не передує сумніву, а виникає лише з нього і разом з ним. Проголошуючи сумнів як метод - **«Я мислю, отже, існую»**, - Декарт обґрунтовує його так **«Вагаючись у всьому до певної міри сумнівному, заперечуючи його і вважаючи нереальним, я можу легко**

уявити собі, що не існує ні Бога, ні неба, ні тіл, що я сам не маю тіла, але не в тому, що я як мислитель не існую, адже не може не існувати те, що в цю мить мислить, і тому пізнання, мислення— *найперше і найдостовірніше*». Отже, існування мислення є принципом філософії, оскільки «я мислю, я існую» - неподільні, становлять одне ціле. Сумнів - це заперечення, відокремлення духу від усього, особливо від чуттєво-предметного.

Роздумуючи над буттям, Декарт підкреслює, що відмінність між «моїм» мисленням і буттям неможлива; «моє» мислення є «моє» буття, воно повністю єдине з ним. **Мислення — це субстанція людини, яка завжди є мислячою сутністю.** Впевненість у тому, що людина є мислячою істотою, дає правильне і чітке пізнання. **Істинне те, що розуміється ясно і чітко.**

Переходячи до характеристики духу, Декарт показує його відмінність від тіла *Його неможливо сприйняти чуттєвим уявленням, дух сприймає себе лише чистим інтелектом,* і ми все розуміємо через нього; він дійсний, живий, свідомий, самодостовірний, на протигагу тілу, яке підлягає сумніву і є нереальним.

Показуючи відмінність духу від тіла, Декарт займає позицію **дуалізму**. **Дух** («мисляча субстанція») і **матерія** («субстанція протяжності») незалежні одне від одного, існують немовби паралельно. **Метафізика (філософія)** вивчає першу духовну субстанцію, пов'язані з нею принципи пізнання і буття. *Друга репрезентує філософію природи* (вчення про виникнення світу, розвиток життя тощо).

• Виходячи зі свого раціоналізму, Декарт створює **теорію вроджених ідей**. За Декартом, ідеї або образ предмета знаходяться в нас, чим більше вони містять у собі реальності, тим досконалішою повинна бути їх причина. **Найбільшою величиною є ідея безмежної субстанції — Бога; вона не може виходити від мене, оскільки я смертний.** У безмежній субстанції є більше реальності, ніж в обмеженості, тому ідея Бога в мені є первиннішою від ідеї мене самого. **Ідея Бога — найбільш істинна, бо не взята з почуттів, з інших ідей, адже величність Бога в них не вміщується, я не можу її вигадати, тому вона вроджена в мені, як вроджена ідея про мене самого.** Сутність Бога ясна і чітка, тому його існування, єдине з його сутністю, таке ж ясне, чітке, як і його сутність. Те, що існує, люди пізнають завдяки чуттям, чуттєвому спогляданню; тільки сутність пізнається розумом. У Бога немає такого розриву, він сам є буття і сприймається «оком розуму». **Поняття Бога є доказом його буття.**

• З проблематикою пізнання в філософії Декарта тісно пов'язується питання про метод досягнення найбільш істинного, достовірного знання. Цим методом є **раціональна дедукція**, цінність якої обґрунтовується такими правилами: **достовірність, очевидність пізнання; аналітичність; висновки з думок; систематизація як пізнаного, так і того,**

що пізнається. В цілому дедукція - це визначення невідомого через раніше пізнане і відоме. Ці правила, які мали виняткове значення для розвитку філософії і науки Нового часу, стали також основними характеристиками наукового пізнання в нашу епоху.

- Дуалізм *Декарта* (тіло і дух за своїми поняттями - самостійні, незалежні одне від одного) зробив можливим подвійне, взаємовиключне тлумачення його вчення, одне з яких - *картезіанство*. Раціоналізм Декарта знайшов багато продовжувачів, серед яких найвидатніші - *Б. Спіноза і Г. В. Лейбніц*.

- ***Бенедикт (Барух) Спіноза*** (1632-1677 рр.) народився в Амстердамі у багатій єврейській сім'ї. Освіту почав здобувати в єврейській школі, де вивчав тексти Талмуду, Каббали, Старого заповіту. Головну працю Спінози «Етика» викладено за допомогою *картезіанського раціоналізму і «геометричного (математичного) методу»*. За свої погляди жорстоко переслідувався єврейськими, протестантськими і католицькими колами, тому що його праця «Теологічно-політичний трактат» є, по суті, першою критикою Старого заповіту. У 1656 р. Спінозу було вигнано з єврейської общини, тож він прожив життя у бідності, в провінції, заробляючи на хліб шліфуванням скла. Разом з тим підтримував жваві контакти з Р. Бойлем, Х. Гюйгенсом, Г. Аейбніцом. Основні ідеї філософії Спінози викладено в його праці «Етика». Кожна її частина починається з дефініцій, потім ідуть аксіоми, далі твердження, кожне з яких має доказ.

- *Основу філософської системи Спінози складає вчення про єдину субстанцію, якою є Бог. Субстанція і Бог зливаються у нього в одне поняття. Але Бог не стоїть над природою, він знаходиться в ній як її іманентна причина. Тобто Спіноза заперечує особистого Бога і розуміє його як універсальну причину світу.*

*Як і Декарт, Спіноза згодний з тим, що пізнання світу може спиратися на науковий (математичний) метод. Але математика не виводить, а виявляє істину. / якщо математичні роздуми починаються з певного очевидного твердження (аксіоми), то й основою буття повинна бути самоочевидна аксіома, яка є субстанцією. Оскільки вона - початок «буття», то не може визначатися чимось іншим, крім самої себе, тобто вона є «**причиною самої себе**». Будучи «першопричиною», вона є нічим іншим, як Богом, оскільки Бог - першопричина всіх речей і причина самого себе. Бог - не надприродна істота, бо він зливається з природою, тому є творчим виявленням самого буття. Отже, сила і могутність природи є силою і могутністю Бога, а закони і правила природи є рішенням самого Бога. Природа як фундаментальна цілісність буття є субстанцією, а першопричиною і самопричиною є Бог. Така позиція називається пантеїзмом.*

*Субстанція має універсальні характеристики (**атрибути**), **протяжності та мислення**, які є нескінченними і не підлягають зміні. Для опису одиничних речей, які є*

кінцевими, Спіноза використовує поняття *модуса*. Модуси - це індивідуальні конкретні речі і явища, причому єдність усієї множинності модусів забезпечує особливий «модус-рух».

Теорія субстанції Спінози є чітко вираженим раціоналізмом. Завдяки цьому в теорії пізнання виділяються три рівні: *найвищий - істина*, яка досягається безпосередньо розумом, інтуїтивно зрима і не залежить ні від якого досвіду, *другий — судження розуму*, що також є засобом досягнення істини, хоча менш досконалим; *третій - знання ґрунтується на уявленні та чуттєвому сприйнятті*, при цьому пізнання не вважається достовірним

У центрі етичної проблематики знаходиться питання свободи. В субстанції зливаються необхідність і свобода: оскільки Бог (субстанція) вільний, то й усе, що він здійснює, виходить з його власної необхідності. У природі (до неї належить і людина) панує детермінізм (необхідність). Проте людина - модус особливого виду, їй властиве мислення, тобто розум. *Свобода полягає в єдності розуму і волі, а розміри реальної свободи визначаються ступенем розумного пізнання.* Свобода і необхідність - не протилежні поняття, вони обумовлюють одне одного. Протилежністю необхідності є не свобода, а сваволя. В цілому вирішення проблеми свободи передбачає ясне і точне пізнання, і тому свобода - це пізнана необхідність.

- *Історичне значення філософських ідей Спінози полягає в їх пантеїзмі та раціоналізмі.* Соціально-політичні погляди згодом проявилися в теорії «нового суспільного договору» Ж.-Ж. Руссо. Своім пантеїзмом ця філософія підготувала філософський ґрунт для філософії Шеллінга і Гегеля.

6.4. «Розум» і «серце» у філософії Б. Паскаля

- Оригінальність гуманістичних концепцій мислителів епохи Ренесансу вплинула на розвиток поглядів такого мислителя, як *Блез Паскаль* (1623-1662 рр.). Його філософія націлена на людину, яку «створено для безмежності». Виходець із дворянської сім'ї, Паскаль здобув блискучу освіту. Мав чудову пам'ять. Вважав, що нічого не можна робити наполовину і погано. Його працям притаманні досконалисть, закінченість, інтелектуальна відточеність, філософська узагальненість. Паскаль брав участь у діяльності наукового гуртка Мерсенна, на основі якого в 1666 р. було створено *Французьку академію*. Паскаль винайшов лічильну арифметичну машину, а перший арифмометр з'явився в 1874 р. З 1655 р. розірвав усі світські знайомства, вів усамітнене життя, аскетично обмежував себе в усьому, допомагав бідним. Критерієм досконалості знань він вважає їх загальнодоступність, тому найкращими книгами є ті, при читанні яких у людей виникає впевненість, що вони самі змогли б їх написати.

- *Фундаментом світогляду Б. Паскаля є «серце», в якого свої закони, невідомі розуму.* В пізнанні воно відчуває «терміни» і «аксіоми», в етиці зумовлює «моральний порядок» (на

відміну від «інтелектуального» і «фізичного»), в релігії - «відчуває» Бога. **«Серце» відає у людини всім тим, що виходить за межі розуму, логіки, свідомості.** Людина живе в безмежності Всесвіту, природи, людського пізнання, ідей нескінченного Бога, нескінченних бажань, потреб, прагнень тощо, що в цілому «заворожує», «зачаровує» і розум, і «серце». Але тільки завдяки останньому можна досягнути нескінченності, бо розум відчуває її обмеженість, впадає в оману.

• *Вихідний пункт і кінцева мета інтелектуальних прагнень Паскаля - Людина. Вона велична, хоча й слабка («мислячий очерет»).* Звеличують роздуми, а не простір і час, яких ніколи не заповнити. Ознаками величчї думки є:

• усвідомлення свого скромного місця в Космосі, а звідси - здатність піднятися над «онтологічною нікчемністю»;

• у пізнанні, шукаючи істину, жертвуючи всім заради неї, людина усвідомлює, що не можна «всього знати», але не уподібнюється тваринам, які взагалі нічого не можуть знати;

• здатність у прагненні до «добра», «любові», «духовного» перемагати свою «тваринну природу». Завдяки «самолюбству» люди більш схильні фіксувати увагу на своїй «величчї», ніж на «нікчемності». Тому слід ненавидіти своє «Я», оскільки в ньому і знаходиться людська «нікчемність».

Справедливість і сила роз'єднані в цьому світі, тому для того, щоб справедливість керувала світом, необхідно зробити її сильною або ж силу зробити справедливою. Однак, не зумівши зробити справедливе сильним, люди оголосили сильне справедливим Народ, дивлячись на силу законів, вірить у те, що вони справедливі. «Імперія влади» користується цим і тримається на легковірності і нерозважливості людей. Б. Паскаль мріє про союз «імперії влади» та «імперії розуму».

Глибинною основою і «коренем» багатьох недоліків і вад людей є *самолюбство*. Любов до себе, до свого «Я» природна для кожного індивіда Але істина в тому, що він має ряд хиб. Звідси він не погоджується з тими, хто нагадує не тільки про недоліки, а й про хиби і помилки, до яких він може прийти через своє самолюбство. Тому не потрібно ображатися і злоститися на тих, хто відкриває нам очі на наші вади, оскільки не вони, а ми винуваті в своєму самолюбстві. Навпаки, ми повинні любити їх за це добре, яке вони роблять для нас. Завдяки самолюбству люди більше схильні акцентувати увагу на своїй «величчї», ніж на «нищості». Щоб уникнути цього, слід «виховувати» ненависть до власного «Я». Не «боготворити» себе, оскільки «моральний ідеал» потрібно шукати не в собі, а в іншій істоті, гідній любові. Ця ідеальна істота - Бог, отже, «*ми повинні любити тільки Бога і ненавидіти тільки себе*». Формула «ненавидіти себе» стосується не до людини взагалі, а тільки до її «нищості».

Однак цей моральний ідеал у «зачумленому» світі не може здійснитися, адже всі без винятку люди прагнуть до щастя. Це - мотив дії всіх людей, навіть тих, які мають «намір повіситися». Якщо людина почне шукати щастя «в собі» і зазирне в себе як у «темну безодню», вона переповниться жахом і з любові до себе і свого щастя одразу відвернется від себе. Тому вона шукає розваг, які мають величезну силу над людиною, але коли вона починає гонити за ними, то врешті-решт внутрішньо спустошується, стає нещасною. Людина стає «суєтною» і не може відчувати ні справжнього горя, ні справжньої радості

- Ідеал щастя - «чудесна самотність», яка дає можливість замислитися над сенсом буття, скласти звіт про свої вчинки. Але люди здебільшого живуть у постійній біганині, суєтності, у пошуках щастя, якого ніхто не досягає. Все ж таки ненаситне прагнення щастя мучить їх і далі, люди всі надії покладають на майбутнє, в якому можна «схопити» своє щастя. Тому люди не живуть, а лише сподіваються жити, поза-як, нехтуючи сьогодишнім, приречені вічно чекати майбутнього, і тому щастя, на яке вони сподіваються в житті, є ілюзією.

Ставши на гуманістичну позицію, Паскаль зумів відновити світоглядну цілісність філософського світогляду. Велич душі, вважав він, полягає в тому, що людина перебуває «між розумом і серцем», а не займає позицію однієї з крайностей. «Серце» допомагає розуму, воно є гуманістичним підґрунтям розуму, на яке він завжди спирається.

- **Для Паскаля характерне екзистенційне відчуття трагічності людського буття.** В суєтному світі люди не знають ні справжнього горя, ні справжніх радощів. Усі шукають щастя, але ніхто не досягає його в цьому житті, які б засоби не використовувалися. Цими міркуваннями французький мислитель започатковує іншу, ірраціонально-екзистенціальну лінію гуманізму в європейській філософії.

6.5. Монадологія Г.В. Лейбніца

- Раціоналістичну, але відмінну від Декарта позицію займає **Готфрід Вільгельм Лейбніц** (1646-1716 рр.). Народився у Лейпцигу. Був знайомий з багатьма видатними представниками тогочасної науки і природознавства У Парижі зустрічався з Х. Гюйгенсом, у Лондоні - з І. Ньютоном. З 1677 р. живе в Ганновері Хоча Лейбніц помітно сприяв розвитку теоретичних наук, зокрема математики (він - один із засновників диференціального та інтегрального числень) і філософії, він не був типовим кабінетним абстрактним теоретиком Займався також питаннями організації наукової праці (розробив проект пруської королівської Академії наук, заснованої на його пропозицію), вирішенням проблем технічного характеру (розробив проект осушення долини в Ганновері). Лейбніц є автором ряду історичних досліджень. У його теорії знайшли відображення майже всі філософські імпульси того часу. Він не згодний з картезіанською концепцією дуалізму, заперечує

спінозівську єдину субстанцію, яка, на його думку, веде до змертвіння дійсності. Не залишаючи без уваги погляди сенсуалістів, пише працю «Нові досліді про людський розум».

Ядром філософської системи Лейбніца є вчення про «монади» — **монадологія**. Монада характеризується як проста, неподільна субстанція, здатна до активної діяльності. Монада не змінюється в своїй внутрішній визначеності під впливом інших монад. Кожна монада відображує світ сама по собі, несе світовий порядок у собі. Відношення, яке існує між монадами, дістало назву «гармонія».

• Фактично Г. Лейбніц до спінозівського поняття субстанції приєднав **принцип діяльної сили («самодіяльності»)**. Матеріальні явища - це вияв неподільних, простих духовних одиниць - монад, які не мають протяжності та не перебувають у просторі, оскільки він нескінченно подільний. Монада — це нематеріальний, духовний центр діяльної сили. Монади вічні, вони не можуть виникати і зникати природним шляхом, не змінюються і під зовнішнім впливом. **Кожна окрема монада — це єдність душі та тіла**. Зовнішнім вираженням духовної сутності монади є число.

Діяльність, рух - властивості монади. Природу неможливо пояснити лише законами механіки, потрібно ввести поняття мети, оскільки кожна монада є відразу основою всіх своїх дій та їх метою. Душа — це мета тіла, те, до чого вона прагне. Взаємодія душі та тіла монади — це Богом «установлена наперед гармонія». Отже, філософська позиція Лейбніца — **об'єктивний ідеалізм**. За рівнем розвитку монади поділяються на три види.

• Монади найнижчого рівня характеризуються «перцепцією» (пасивною здатністю сприйняття). Вони здатні створювати нечіткі уявлення.

• Монади вищого рівня здатні мати відчуття і дають більш чіткі уявлення. Вони визначаються як **монади-душі**.

• Монади найвищого рівня розвитку здатні до «апперцепції» (наділені свідомістю). Це **монади-духи**. Монада — це мікрокосм. **З першої категорії монад (життя) виникає неорганічна природа, з другої (монади душі) — тварини, з третьої (монади-духи) — людина**.

Монади досягаються не чуттями, а лише розумом. Тіла, які містять монади нижчого рівня розвитку, - це фізичні тіла, тобто предмети неживої природи. Тіла, в яких монади здатні до відчуттів і уявлень (монади-душі), -це біологічні об'єкти. Людину наділено такою сукупністю монад, в якій організуючу роль відіграють монади, здатні до апперцепції (монади-духи). Утворення сукупностей монад не є випадковим, а визначається «установленою наперед гармонією». **Гармонія є принципом, завдяки якому долається ізолюваність монад**. Розвиток, який відбувається в світі, Лейбніц пояснює різним рівнем розвитку монад. Кожна з монад містить у собі як своє майбутнє, так і своє минуле.

У теорії пізнання Лейбніц, близький до Декарта, продовжує його раціоналізм, вносячи **момент розвитку**. Приймаючи головну тезу сенсуалізму «нічого немає в розумі, гир не пройшло б раніше через відчуття», він доповнює її положенням - **«крім самого розуму», тобто вроджених здібностей до мислення і створення понять та ідей**. Звідси Лейбніц виводить концепцію двох рівнів істини:

- Чуттєве пізнання може дати «істини факту», емпіричні істини, які стосуються лише одиничних явищ і подій.
- Раціональне пізнання дає істини загальні та необхідні Це аналітичні істини логіки, математики.
- Філософське мислення Лейбніца підготувало подальший розвиток раціоналістичної філософії, а саме - німецької класичної філософії.

6.6. Суб'єктивна гносеологія Дж. Берклі і Д. Юма

- Суперечливість поглядів, притаманних філософії Нового часу, недосконалість відповідей на питання, які хвилювали науку того періоду, зумовили необхідність розроблення нових концепцій, нових підходів. Одним з таких напрямів став суб'єктивно-ідеалістичний, видатним представником якого є **Джордж Берклі** (1685-1753 рр.). Він народився в Ірландії, закінчив університет у Дубліні, був учителем теології. Мандрував по Європі, відвідав Північну Америку. Останні роки життя був єпископом в Ірландії. Основна праця - «Трактат про принципи людського знання». Упродовж усієї творчої діяльності активно захищав релігію.

Дж. Берклі виступає передусім з критикою матеріалізму. В основі поняття матерії, стверджує він, лежить припущення, начебто ми, відволікаючись від часткових властивостей речей, можемо створити ідею загального для них матеріального субстрату. Але це неможливо, оскільки у нас немає і не може бути чуттєвого сприйняття матерії як такої. *Наше сприйняття кожної речі розподіляється без залишку на сприйняття певної суми окремих відчуттів («ідей»)*. **Для речей «бути» завжди означає «бути у сприйнятті»**.

Наш розум може створювати загальну ідею речі, але не загальну ідею матерії, в якій взагалі не відчують потреби наука і філософія, бо ідея матерії нічого не додає до властивостей речей понад те, що може дати чуттєве сприйняття. **Існує тільки духовне буття, яке поділяється на «ідеї» - суб'єктивні якості, що сприймаються нами, вони — пасивні. Зміст наших відчуттів, їх сприйняття зовсім не залежать від нас, та «душі» — вони діяльні, активні**. Всі «ідеї» існують тільки в душі (як думки і пристрасті, так і різні відчуття).

Суб'єкт, який сприймає, не існує ізольовано, і річ, яку перестав сприймати один суб'єкт, можуть сприймати інші суб'єкти. **Але навіть якби всі суб'єкти зникли, речі і далі**

існували б як сума «ідей» у розумі Бога-суб'єкта, який існує вічно і «вкладає» у свідомість окремих суб'єктів зміст їхніх відчуттів. Отже, існує Дух, котрий кожної миті викликає у суб'єкта чуттєві враження, які ним сприймаються. А з їх розмаїття, порядку і особливостей можна зробити висновок, що Творець незмірно мудрий, могутній і добрий.

Гносеологічна концепція Дж. Берклі - ідеалістичний сенсуалізм. «Бути» завжди означає «бути сприйнятим». Ми не можемо сприйняти матерію як ідею загального, тому не можемо говорити про її існування. Наш розум може створювати загальну ідею речі, але не загальну ідею матерії. **Наука і філософія не відчують потреби в ідеї матерії, тому що вона нічого не додає до властивостей речей понад те, що може бути чуттєве сприйняття.**

- *Мету людського життя Берклі вбачає в багатстві.* Воно - не земля і не гроші, які є лише зовнішніми ознаками, виявом багатства, а не його рушійною силою. **Шлях до багатства лежить у розширенні сфери застосування праці та в підвищенні її продуктивності.**

- Більш послідовним у відстоюванні позиції суб'єктивного ідеалізму був інший англійський філософ - **Девід Юм** (1711-1776 рр.). Народився, навчався і працював у Единбурзі (Шотландія), займав пост професора в університеті. Його філософія є органічним продовженням ліній, що виходять з сенсуалізму Локка. Юм був знайомий з філософією Ж.-Ж. Руссо, а також з картезіанством, філософією Спінози, Лейбніца, виявив зацікавленість суб'єктивним ідеалізмом Берклі. Головна його праця - «Дослідження людського розуму» (1751 р.).

- **Головна проблематика — теорія пізнання, згідно з якою єдине (і беззаперечне), що існує, є враження.** Вони поділяються на **первинні** - враження зовнішнього досвіду і **вторинні** — чуттєві образи пам'яті («ідеї») та враження внутрішнього досвіду (афекти, бажання, пристрасті). **Прості ідеї** (чуттєві образи пам'яті) залежать від зовнішніх вражень. **Складні ідеї** - це психологічні асоціації простих ідей одна з одною. **Поняття «субстанції» (і телесної, і духовної) — це лише зручна фікція нашої уяви. Вона цілком вільно (і довільно) комбінує враження, результатом чого і є реальність.** Із вражень або ідей пам'яті ми створюємо свого роду систему, яка охоплює все те, що ми пам'ятаємо як сприйняття чи то внутрішнім сприйманням, чи то зовнішніми чуттями, і кожен частину цієї системи, поряд з наявними враженнями, називаємо **звичайною реальністю.** Юм займає скептичну позицію щодо проблеми духу і матерії, яка теоретично не може бути вирішена.

Особливого значення у філософії Д. Юма набуває поняття досвіду. Він виключає з нього зовнішній світ, **і весь досвід ґрунтується лише на сприйнятті та впорядкуванні**

вражень і уявлень. Тобто в сформульованому Юмом понятті досвіду розкривається відрив «світу свідомості» від зовнішнього світу, що об'єктивно існує.

У вченні про причинність Юм показує, що існування причинно-наслідкових зв'язків не доведено, тому що те, що вважається наслідком, не міститься в тому, що вважається причиною, логічно з неї не виводиться і не схоже на неї. Психологічний механізм, що виключає впевненість людей в об'єктивному існуванні причинності, базується на сприйнятті регулярної появи і руху в часі події Б за подією А і сприймається як зумовленість цього наслідку причиною. Але це -помилка, яка в майбутньому призводить до постійного очікування і віри в те, що будь-яка поява А приведе до Б.

Одним з центральних понять філософії Юма є віра. Оскільки ми не знаємо і не можемо знати, чи джерела вражень об'єктивно існують, чи вони просто довільні витвори нашої фантазії, ми можемо в життєвих ситуаціях керуватися будь-якими уявленнями про їх статус. **Специфіка людського життя є такою, що нам зручніше керуватися уявленнями про об'єктивне існування предметів і явищ світу.** В цьому немає нічого неправильного, але слід постійно пам'ятати: **наша впевненість в об'єктивному існуванні світу, яка базується на вірі, не може претендувати на істинність.**

- **Скептицизм і агностицизм** Д. Юма не заперечують силу людського розуму. Їх основою є критика природничо-наукового і філософського мислення, яке хоч і розвивалося, але здебільшого мало механістичний характер.

6.7. Філософські погляди мислителів епохи Просвітництва

- До найважливіших характеристик філософії Просвітництва належить **раціоналізм.** Уже в XVII ст. домінуючою була теза про «розумність» світу. У вченні Декарта термін «раціоналізм» вживався для характеристики гносеологічних та логіко-методологічних настанов, утвердження того, що головним інструментом пізнання є розум У XVIII ст. поняття раціоналізму набуває ширшого значення, розглядається як ідейно-теоретична течія, яка є виразницею поглядів, потреб, настроїв певних соціальних класів, прошарків, груп на даному етапі суспільного розвитку. На основі цих умонастроїв виробляються методологічні принципи для орієнтації людини в практичній діяльності та пізнанні. **Для раціоналізму цього періоду характерним є звеличення людського індивіда як активної, вільної і рівноправної істоти, а також історичний оптимізм, віра в безмежні можливості людини в пізнанні й перетворенні природи, «Розумність» - джерело і рушійна сила для досягнення людством рівності, братерства, свободи, Царства Розуму.**

- **Епоха Просвітництва** (сам термін було висунуто Вольтером і Гердером) - це період розкладу феодальних відносин та інтенсивного розвитку капіталізму. Глибокі зміни в

економічному, політичному, духовному житті, розвиток науки, техніки, культури, освіти, зміни в суспільних відносинах і суспільній свідомості були передумовою становлення нового світогляду. В цей період раціоналізм, який вирізняється філософсько-світоглядною і політичною радикальністю вчень, у центр виводить активно діючого суб'єкта, здатного пізнавати і змінювати світ відповідно до свого розуму. **Саме розум є джерелом усієї суб'єктивної діяльності людини, яка щодо своєї сутності**, своєї «природи» є розумною істотою. Будучи найістотнішою характеристикою суб'єкта, розум виступає найяскравішим проявом свободи, самодіяльності, активності тощо. Людина покликана стати володарем світу, перебудувати суспільні відносини на розумних засадах. На цій основі декларувалося право людини бути рівною іншій, бути вільною в своїх рішеннях і діях, розроблялися заходи щодо забезпечення громадянських і політичних свобод. **Просвітництво — епоха, в яку світ ніби «поставлено на голову», — отже, визначальним стає безстрашний розум, що повстав проти нерозумного ладу і нерозумних догматичних ідей.** У другій половині XVIII ст. просвітницький рух набув широкого демократичного розмаху. У Франції з'явилася ціла «*партія філософів*» - передових мислителів, вчених і письменників, що згуртувалися навколо видання «*Енциклопедії*», в якій на суд людського розуму ставились досягнення «у всіх галузях знання і в усі часи». 35 томів «Енциклопедії» стали зримим торжеством просвітницьких ідей.

• Мислитель **Жан Жак Руссо** (1712-1778 рр.) вбачав найбільше зло в нерівності людей і тому **поставив питання про походження нерівності та шляхи її усунення**. Народився він у сім'ї женевського годинникаря, замолоду багато подорожував, не раз міняв професії і вивчав філософію.

Йому довелося бути і мандрівним музикантом, і слугою, і домашнім учителем. У 1741 р. в Парижі Руссо познайомився з Дідро та іншими енциклопедистами. Став знаменитим завдяки трактату «Про причини нерівності», книгам «Юлія, або Нова Елоїза», «Про суспільний договір», «Еміль, або Про виховання». Влада переслідувала Руссо, його книги заборонялися, він ніде не міг знайти притулку. Помер у злиднях і самотності.

Руссо був філософом історії, моралістом, соціологом, педагогом і психологом. Ця різносторонність зумовлюється зацікавленням у всебічному охопленні філософської проблематики людини. Головне питання, яке хвилювало плебея Руссо, - як подолати шкоду, якої завдає простій людині соціальна нерівність. Серед видів нерівності Руссо виділяє **фізичну, політичну, майнову**. Перша нерівність виникає з природи, вона немінуча; у поняття політичної нерівності Руссо включає «знатність», тобто станове положення, завдяки якому аристократія має юридичні привілеї; майнова нерівність пов'язана з політичною: купка аристократів розкошує, а народні маси бідують. **Уся сучасна цивілізація — результат і**

джерело нерівності. Таке суспільство має бути ліквідоване, а натомість слід побудувати нове на засадах **нового суспільного договору**. В новому суспільстві держава не припускає існування «**ні багатіїв, ні жебраків**». Нормальним політичним устроєм для Руссо є республіка, тобто держава, яка керується законами, а найкращою формою влади - демократія.

Завдяки суспільному договору буде побудовано ідеальне суспільство, в якому пануватимуть «**громадянська свобода**» і право приватної власності. В останній Руссо вбачає необхідну умову суспільного порядку, розвитку культури, вона навіть важливіша, ніж свобода. Влаштування майбутньої асоціації можливе на засадах розуму.

У своїх педагогічних поглядах Руссо багато уваги приділяє **вихованню**, оскільки людина від природи добра і їй необхідно допомогти розвинути цю доброту. Акцент на вихованні залишається домінуючим у подальших філософських теоріях, особливо в тих, в яких розроблялися концепції перетворення суспільства

- Найважливішою рисою Просвітництва є поворот до людини, прагнення шляхом розумних настанов позбавити людей страждань, встановити рівність, справедливість, свободу, братерство тощо.

Проте людина та людські спільності розуміються не з точки зору справді гуманістичного (особистісного) змісту, а з позицій «вузькотехнологічних» (виробничих, управлінських тощо) засад. Еталон такої людини («посередню особистість», «машину з кісток і м'яса» (Декарт) і ставить на перший план Просвітництво у своїх філософських розробках

- Представники французького Просвітництва XVIII ст. розглядають онтологічні та гносеологічні проблеми у матеріалістичному аспекті. Особливе місце у філософії Просвітництва займає **Жан Антуан Кондорсе** (1743— 1794 рр.). Він брав безпосередню участь у Великій французькій революції, був головою Законодавчих зборів, а в 1793 р. увійшов у конфлікт з представниками партії *Робесп'єра*. Його було заарештовано, і він начебто наклав на себе руки в тюрмі. У своїй основній праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» Кондорсе намагається показати розвиток людства як процес, пронизаний взаємопов'язаними причинами. **Рушійна сила прогресу — розум.** Кондорсе вірить у здібності та можливості людства, в нічим не обмежений процес удосконалення людини.

Разом з тим загальна позиція представників різних філософських шкіл, течій і напрямів епохи Просвітництва не виключала різноманітного вирішення ними як світоглядних питань, так і конкретних проблем теорії пізнання. Тому, аналізуючи методологію раціоналізму, слід акцентувати увагу на відмінності вчень.

• Одним з перших філософів-просвітителів вважається **Шарль Луї де Монтеск'є** (1689-1755 рр.), який запропонував погляд на історію як на природний, зумовлений законами процес. Тому він тлумачить закон історії як *«людський розум, що править народами»*. Але законодавець створює закони не довільно, - він неодмінно враховує природні умови, в яких історично формувався народ: територію, її рельєф, побут, звичаї народу тощо. Відношення людських законів до природних обставин і становить те, що Монтеск'є називає *«Духом законів»*. Згідно з цими поглядами Монтеск'є висуває концепцію *географічного детермінізму*, *філософ пов'язує формування характеру нації з кліматично-географічним середовищем*. Наприклад, помірний клімат сприяє вихованню войовничості, хоробрості, волелюбності тощо. У занадто теплих країнах люди ледачі, покірні, розбещені. Родючий ґрунт, на думку Монтеск'є, вимагає багато часу для обробки, тому землероби поступаються правом на управління країною одній особі, і тут найчастіше зустрічається монархічна (і деспотична) форма правління. На неродючих землях спостерігаємо, як правило, республіканське правління. *Вказуючи на непридатність феодальних порядків, Монтеск'є скептично ставиться до перспективи їх революційного перетворення, надаючи перевагу поступовому реформуванню суспільства*. Він вважає, що усунення «старого зла» шляхом насильства може стати джерелом «зла нового». Детально розробляючи суспільно-політичні погляди Локка, Монтеск'є пропонує свій варіант поділу влади - на **законодавчу, виконавчу і судову**, наполягаючи, що *лише за таких умов можливий державний лад, за якого нікого не примушуватимуть робити те, до чого не зобов'язує закон, і не робити того, що закон дозволяє*.

• Головну роль у зміцненні просвітницького руху відіграв **Вольтер** (1694-1778 рр.). Вольтер - один з 137 псевдонімів *Франсуа Марі Аруе*, який мав талант філософа, історика, драматурга, романіста, поета, публіциста. Ворог деспотизму і насилля, Вольтер захищав разом з тим теорію просвітницького абсолютизму і недовіркою поставився до буржуазної олігархії. Він увійшов в історію філософії як *пропагандист вільнодумства і матеріалізму, англійських конституційних порядків і установ, захисник свободи особистості від зазіхань церкви, єзуїтів, інквізиції*. Заклик Вольтера, патріарха вільнодумства: *«Розчавіть гадину!»* (церкву) - лунав по всій країні, але сам він побоювався широких масових рухів, уникав участі в них **«Коли чернь береться за міркування, все гине»**, — казав філософ.

Вольтер розвивав філософські погляди з позицій **«деїзму розуму»**. У рамках цих поглядів він говорить про Бога як про **«філософа на троні неба», «великого геометра», законодавця правил природи, моралі та судді над людьми**. Бог звелів один раз, і **«Всесвіт скоряється постійно»**. Хоча Вольтер протиставляв своє вчення християнству з його «казками» про гріхопадіння і спасіння, **але разом з тим заперечував атеїзм, вважаючи, що**

релігія, навіть в її деїстичній формі, повинна бути перепорою для вияву почуттів «черні».

Отже, не так важко порвати з офіційною релігією і прийти до деїзму, розуміючи під поняттям «Бог» першодвигун, який не вміщується в справи створеної ним природи. *Значно страшніше розлучитися з самою ідеєю Бога, викоренити в собі духовного раба. Вольтер не атеїст, а борець проти клерикалізму (церковного впливу).* Не маючи прямих аргументів на користь існування Бога, Вольтер послідовно проводив ідею, виражену словами: **«Якби Бога не було, його слід було б вигадати».**

Сила Вольтера як філософа не в розробці позитивного вчення, а в критиці попередньої метафізики. Своїм влучним пером він знищував старе, яке віджило свій вік, його сатира і насмішки були згубними для церковно-феодалного устрою. Г. Гейне писав, що уїдливі сміх Вольтера повинен був прозвучати до того, як ударила сокира Сапсона (ката, який стратив французьких короля і королеву).

Важливу роль у формуванні світогляду епохи Просвітництва відіграв також гурток енциклопедистів, заснований на інтелектуальному ентузіазмі, переконаності в силі людського розуму, необхідності все пізнати і пояснити. Енциклопедисти вважали, що «ідеї» впливають на реальний суспільний прогрес. Тому великого значення вони надавали освіті та вихованню, підкреслюючи вплив «хороших законів».

Ідейним натхненником енциклопедистів був Лені Дідро (1713— 1784 рр.), всебічно освічений французький мислитель. Він водночас був і літератором, автором романів «Жак-фаталіст», «Племінник Рамо». Його найважливіші філософські праці - «Розмова Д'Аламбера з Дідро» і «Філософські принципи матерії і руху».

Філософські погляди Дідро перекликаються з поглядами механістичних матеріалістів-метафізиків того часу. Світ — об'єктивний і матеріальний, матерія і рух — єдина існуюча реальність. Матеріальний світ перебуває в розвитку, в якому перебуває і людина. Отже, світ перебуває в діалектичному процесі народження і смерті, ніколи не було і не буде іншого світу. Матеріальну субстанцію Дідро розглядає в єдності її атрибутивної властивості руху і форм існування — простору і часу, матерія - це і конкретна фізична реальність, і філософське поняття для визначення цієї реальності. Фактично мислитель дав перше визначення категорії «матерія».

Дідро дотримується думки, що між людиною і природою нема якісної різниці, «воля не менш механічна, ніж розум». *Свобода ж якщо й існує, то тільки внаслідок незнання. Говорити всерйоз про свободу людини можна лише щодо «абстрактної людини», яка не збуджується жодними мотивами й існує лише уві сні або ж у думці. Такий висновок харак-*

терний для мислення того часу. Оскільки багатомірне людське буття неможливо виразити природничо-науковими засобами, то й виникає одномірність у змалюванні проблем людини.

Разом з тим у своїх художніх творах Дідро характеризує реальне життя як непослідовне, складне, суперечливе. Наприклад, у романі «Жак-фаталіст» говориться, що єдино можливим є лише те, що *«наперед визначено»*. **Людина з такою ж неминучістю йде шляхом ганьби і слави, як куля, що котиться схилом гори.** Навіть якби був відомий ланцюг причин і наслідків, що становлять життя людини, всеодно людина чинила б так, як змушена. Один з персонажів твору, заперечуючи сказане, наводить докази принципової можливості протилежного.

- *Ототожнення свободи людської істоти з машиною спостерігається в філософії Жульєна Офре де Ламетрі (1709-1751 рр.). У своїй праці «Людина-машина» Ламетрі послідовно поширює картезіанську схему «живої машини» на людину, твердячи, що людина - не більше, ніж тварина. Філософ переконаний, що матеріальний світ «існує сам по собі», що у нього не було початку і не буде кінця. У нього **одна субстанція - матеріальна, і джерело руху міститься в ній.** Надалі Ламетрі доводить безпідставність декартівської ідеї про нематеріальність безсмертної душі, вважаючи її функцією і проявом діяльності мозку. Він ставить завдання обґрунтувати ідею, що людина відрізняється від вищих тварин лише ступенем розвитку розуму. **Але людину він вивчає як машину,** ґрунтуючись на законах механіки, вважаючи, що дослідження механіки людського тіла автоматично приведе до розкриття сутності його чуттєвої і розумової діяльності. **Душа — тільки рушійний початок, відчувача матеріальна частина мозку, яку можна вважати головним елементом усієї живої машини.** Якщо людина - це машина, то, зрозуміло, вона не здатна на творчі дії.*

- *Видатну роль у систематизації світогляду матеріалістів XVIII ст. і організації антиклерикальної пропаганди, атеїстичного вільнодумства відіграв Поль Анрі Гольбах (1723-1789 рр.). Він народився в сім'ї заможного купця, закінчив університет у Лейпцигу, потім переїхав у Париж, де приєднався до просвітителів. Жив за рахунок ренти, що давала можливість забезпечити незалежне існування, повністю присвятив себе філософії, матеріально підтримував своїх друзів і соратників. Основна праця - «Система природи» - дістала назву «кодекс матеріалізму і атеїзму XVIII ст.».*

П. Гольбах систематизує найважливіші **онтологічні проблеми** - матерії, руху, простору, часу, причинності, випадковості, необхідності тощо. Для нього **природа є причиною всього,** тому що існує тільки завдяки самій собі, а не Богу: вона — причина руху, який є наслідком існування природи. Сама природа - це сукупність речовин, які діють завдяки власній енергії. **Усі тіла складаються з атомів як неподільних і незмінних елементів.** Хоча

поняття матерії Гольбах ототожнює з поняттям речовини, він підходить до її філософського визначення.

У «Системі природи» - основі законів природи — Гольбах сформулював *принципові положення науки про виправлення пошкодженого суспільства сучасної йому Франції, яке відступило від принципів розуму*. Він заявив, що ми можемо пояснити фізичні, духовні явища та звички за допомогою чистого механізму. Його пояснення причинно-наслідкових зв'язків має таку логічну послідовність: ***у світі нічого не здійснюється без причини, і кожна причина спонукає деякий наслідок, не може бути наслідку без причини. Наслідок сам стає причиною, породжуючи нові явища. Природа — це ланцюг причин і наслідків, які безперервно змінюють одне одного. Звідси думка про те, що в природі немає реального розвитку, а все здійснюється по колу, циклічно.***

Таке твердження приводить до **фаталізму** (від лат. fatalis - доля). Звідси робляться висновки, що людина повністю залежна від природи і тому не може бути вільною: «Всі наші вчинки підпорядковані фатальності, яка керує нашою частковою системою так, як вона керує сукупною системою Всесвіту; ніщо в нас, як і в природі, не відбувається, оскільки випадок... є позбавлене сенсу слово». Отже, на думку Гольбаха, **фатальність — це вічний, необхідний, встановлений у природі порядок, неминучий зв'язок діючих причин з похідними від них діями**. Розуміння фатальності може не тільки заспокоїти більшу частину тривоги людини, але й навіяти їй корисну покору, розумне підкорення своїй долі, якою вона часто незадоволена через свою чутливість.

Активне втручання людини в хід подій не є розумним, бо людина -це машина, яка є частиною закономірного круговороту подій у світі. Сама природа - величезна машина, і людина живе згідно з встановленими нею (природою) законами.

У теорії пізнання французькі філософи XVIII ст. стоять на позиціях **сенсуалізму**, який не суперечить загальній раціоналістичній позиції. Сутність реальності, на їхній погляд, може бути пізнана тільки розумом. Чуттєве безпосереднє пізнання є лише першим кроком на цьому шляху. Розум здатний спостерігати, узагальнювати свої спостереження і робити з них висновки. **Просвітителі вважають джерелом знання зовнішній і внутрішній світи людини**. Ці світи непізнаванні. Недосконалість людських знань обумовлюється насамперед даним етапом їх розвитку. Внаслідок цього підкреслюється роль чуттєвого і раціонального у пізнанні: **відчуття дають показання як свідки, а розум виступає в ролі судді**. Розум не може відриватися від чуттєвих даних, але не повинен і занадто довіряти їм. **Методами пізнання є спостереження і експеримент, необхідні для судження, міркування, розуміння як глузду, так і розуму.**

• *Чітка тенденція емпіризму і сенсуалізму проводиться в філософії Етьєнна Бонно де Кондільяка (1715-1780 рр.). На його думку, до людини все приходиться через досвід. Відчуття спочатку позбавлене якогось змісту, але воно здатне відображати задоволення та страждання, а тому буває приємним і неприємним, що й зберігається в пам'яті. Перехід від чуттєвого до абстрактного мислення відбувається як неперервний процес: услід за бажанням, пам'яттю виникають порівняння і судження. Реальність виступає у вигляді явищ, які існують незалежно від ідей.*

ВИСНОВКИ

У філософії Нового часу закладено основи методології наукового пізнання. Для формування науки Нового часу, зокрема природознавства, характерна орієнтація на пізнання реальності, яке спирається на почуття. Поворот до чуттєвого пізнання дійсності зумовив небувале зростання фактичних даних у різних галузях як науки, так і виробничої та соціальної практики. Формування природознавства в цей період пов'язане з тенденцією пізнання не одиничних, ізольованих фактів, а визначених систем, цілісностей. Одночасно з цим перед філософами і вченими постає питання сутності та характеру самого пізнання, що приводить до гносеологічної орієнтації нової філософії.

Прагнення до систематизації, кількісне зростання і диференціація пізнання зумовлюють розвиток теоретичного мислення, яке прагне до створення цілісного образу світу. Якщо орієнтація на чуттєвість і практичність пізнання означає розвиток емпірії, яка, у свою чергу, спирається на науку, то прагнення до виявлення взаємозв'язків і взаємодій закономірно веде до підвищення ролі раціонального пізнання. Тому з розвитком чуттєвого, емпіричного пізнання світу розвивається і точне, раціональне, математичне мислення. Як емпіричне, так і раціональне пізнання ведуть до розвитку науки як цілого, формують її характер і проектується на основні напрями філософського мислення Нового часу. Грандіозний прорив у галузі експериментально-математичного природознавства, досягнення раціоналістичної філософії і ствердження в ній позицій матеріалістичного напрямку врешті-решт підірвали основи релігії і сприяли формуванню вільнодумства як основи плюралізму. В цих умовах спостерігається тенденція до секуляризації суспільного життя, максимального розвитку в ньому світських, демократичних начал.

Альтернативні концепції філософії Нового часу виступають доповненням картезіанського дуалізму та його теорії пізнання, зокрема тези про вроджені ідеї. Монадологія заперечує спінозівську єдину субстанцію (Бога), котра є і всім, і субстанцією, оскільки таке розуміння дійсності веде до її омертвіння. Враховуючи значення чуттєвого пізнання, разом з тим здійснюються спроби розкрити його внутрішню, іманентну властивість, глибше виявити ірраціональні пізнавальні можливості людини, які можуть

знаходиться у «серці», душевних пристрастях. Звідси ще більше актуалізується проблема істини, і стає зрозумілим, що її досягнення можливе не лише завдяки науково-емпіричним дослідженням, а й активізації пізнавальної суб'єктивної діяльності. Акцент на ролі суб'єкта в процесі пізнання показує становлення нового розуміння людини. З абстрактного індивіда вона все більше перетворюється на особистість, яка володіє трьома основними природними правами: на життя, свободу і власність. Усі вони взаємопов'язані між собою і взаємовизначають одне одного. Цим самим закладаються основи філософського перегляду всієї сукупності поглядів на роль особистості в суспільстві, її взаємодії з державою, релігією. Такий погляд мислячого суб'єкта в історії і в пізнанні безпосередньо вплинув на формування поглядів французького і німецького Просвітництва, в яких проблема взаємовідношень суб'єкта з об'єктивною дійсністю дістає ряд нових концептуальних трактувань.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Визначте основні риси світоглядних орієнтацій Нового часу.
- Яке місце досвідові в процесі пізнання відводить Ф. Бекон?
- У чому полягає принцип індукції і яке її значення в науковому дослідженні?
- Розкрийте сутність суспільно-політичної теорії Т. Гоббса.
- Які характерні риси матеріалістичного сенсуалізму Дж. Локка?
- Охарактеризуйте принцип «універсального сумніву» Р. Декарта як раціонального обґрунтування людського буття.
- Окресліть основні положення вчення Б. Спінози про свободу.
- Розкрийте основні положення «філософії серця» Б. Паскаля.
- У чому полягає сенс паскалівського розуміння щастя людини?
- Що таке монада Г. Аейбніца і в чому її відмінність як одиниці буття від атома Демокріта?
- Охарактеризуйте сутність теорії «наперед встановленої гармонії».
- Які основні принципи критики матеріалізму, здійснені Дж. Берклі?
- Розкрийте роль і значущість суб'єктивного пізнання в ідеалістичному сенсуалізмі Дж. Берклі та Д. Юма.
- Окресліть основні положення скептицизму й агностицизму Д. Юма в його концепції причинності.

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Я є, існую - це достовірно. На скільки часу? На стільки, скільки я мислю, бо можливо і те, що я зовсім перестав би існувати, якби перестав мислити. Отже, я, строго кажучи, - тільки мисляча річ, тобто дух, або душа, або розум, або інтелект. А що таке мисляча річ? Це річ, котра сумнівається, розуміє, стверджує, бажає, не бажає, уявляє і відчуває...

...Коли я розумів з великою ясністю і великою досконалістю, що таке віск: І чи тоді, коли вперше помітив його і подумав, начебто пізнаю його за допомогою зовнішніх почуттів або завдяки так званому загальному почуттю, тобто здатності уявлення, або ж тепер, коли я ретельно розглянув, що таке віск і яким чином він може бути пізнаний} Звичайно, сумніви щодо цього були б смішні. Невже при першому сприйнятті було б щось чітке, щось таке, яке б не могло подіяти зовсім так само і на почуття будь-якої тварини? Але коли відрізняю віск від його зовнішніх форм і, немовби знявши з нього покривало, розглядаю в 1 оголеному вигляді, то хоча б у моєму судженні й тоді знаходилась яка-небудь помилка, я, звичайно, не в змозі зрозуміти його без допомоги людського духа...

Отже, нарешті, я непомітно досяг того, чого хотів. Бо, як мені тепер стало ясно, тіла, власне кажучи, не пізнаються відчуттями або здатністю уявлення, але одним тільки розумом, і вони стають відомими не завдяки тому, що їх розуміють або досягають думкою.

Існування цієї здатності я прийняв за перше основоположення, з якого вивів чіткий висновок, а саме, що є Бог - творець усього існуючого в світі; а оскільки він є джерелом усіх істин, то він не створив наш розум за природою таким, щоб останній міг обманюватися в судженнях про речі, сприйняті ним ясно і якнайчіткіше».

(Декарт Р. Первоначала философии // Соч.: В 2 т. - М., 1989. - Т. 1. -С. 306-307).

Прочитавши уривок, поясніть, наскільки переконливими для вас є міркування Р. Декарта про роль і можливості людського розуму в пізнанні.

«І сьогодні питання про «причинність», її природу, сутність, форми і межі розуміння не стало прозорішим, ніж це було за часів Юма, хоча більшість людей вважає, що принципи причинно-наслідкових зв'язків їм абсолютно ясні та зрозумілі. Але хіба не з глибини віків нам залишилась у спадок настільки цікава, наскільки і заплутана історія? На змаганнях хтось ненавмисне вбив списом людину. Перікл і Протагор проспиречалися цілий день, з'ясовуючи, хто ж винуватий у тому, що сталося: розпорядники змагань, той, хто кинув спис, або ж сам спис?

Мабуть, щоб не зменшувати цікавості до проблеми, спеціалісти з теорії причинності вигадали головоломку про мандрівника, який на півдорозі вийшов з автобуса, що їхав по пустелі, вирішивши закінчити мандрівку пішки. Але в нього було два вороги, кожний з яких дав клятву розправитися з ним. Перший ще в автобусі зумів непомітно підсипати нашому мандрівникові ціаністий калій у фляжку з водою. Другий же, нічого не знаючи про це, довго очікував його в пустелі, а потім влучним пострілом пробив фляжку. Вода з фляжки витекла, і мандрівник прийняв повільну смерть від спраги. З часом обох його ворогів притягли до суду і визнали винними у спробі вбивства. Щодо самого формулювання звинувачення, то суд перебував у скрутному становищі. Ворог № 1 доводив, що всі можливі наслідки його вчинку

анульовано через те, що отруйна вода витекла з фляжки. Воров № 2 наполягав на тому, що його дії не тільки не призвели до смерті потерпілого, але навіть продовжили йому життя. Врешті-решт суду довелося визнати правильною логіку обох міркувань».

(Д. Мічі, Р. Джонстон)

Цікавим елементом цього парадоксу є можливі висновки: 1. Є наслідки, які не мають причин; 2. Є причини, які не мають наслідків, а тому ці причини, будучи причинами, не можуть бути названі причинами. 3. Є причини, що зумовлюють наслідки, які в реалізованому вигляді є наслідками зовсім не цих причини, а зовсім інших.

(Таранов П. С. Анатомія мудрости. В 2 т. - Т. 2. - Симферополь, 1995. - С. 346-347).

Вищезгадана історія завершується тим, що на вимогу присяжних було винесено й окреме визначення, в якому відзначалося, «що тут щось не зовсім так». На вашу думку, що?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Бекон Ф. Новый Органон // Соч.: В 2 т. - Т. 2. - М., 1978.
2. Беркли Дж. Сочинения. - М., 1978.
3. Гусев В. Західноєвропейська філософія XV-XVIII ст. - К., 1995.
4. Декарт Р. Первоначала философии // Соч.: В 2 т. - Т. 1. - М., 1989.
5. Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разумении // Соч.: В 4 т. -Т. 2. - М., 1983.
6. Локк Д. Опыт о человеческом разумении // Соч.: В 3 т. - Т. 1. - М., 1985.
7. Нарский И. С. Западноевропейская философия XVII века. - М., 1977.
8. Рассел Б. История западной философии. - М., 1959.
9. Соколов В. В. Европейская философия XV-XVII веков. - М., 1984.
10. Спиноза Б. Этика // Избр. произведения: В 2 т. - Т. 1. - М., 1957.

VII. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

7.1. Інтелектуальні витоки німецької класичної філософії

7.2. Філософська система І. Канта

7.3. Проблема суб'єкта у "філософії діяльності" Й.Г. Фіхте

7.4. "Філософія тотожності" Ф. В. Шеллінга

7.5. "Абсолютний дух" і діалектика Г. В. Ф. Гегеля

7.6. Антропологічне вчення Л. Фейербаха

7.7. Філософські ідеї марксизму

Визначним етапом у розвитку культури інтелектуального мислення є класична німецька філософія. Вона виступає єдиним духовним утворенням і характеризується такими рисами.

1. Усі представники німецької класики ставилися до філософії як до спеціальної системи філософських дисциплін, ідей, категорій.

2. Філософія в історії розвитку світової культури покликана бути совістю, «душею» культури, «конфронтуючою свідомістю», яка «насміхається» над дійсністю.

3. У класичній німецькій філософії розроблено цілісну концепцію діалектики як методу пізнання природної і соціальної дійсності.

4. Поряд з історією досліджувалася людська сутність.

5. Німецькі мислителі підкреслювали роль філософії у розробці проблем гуманізму, здійснивши спробу осмислити життєдіяльність людини в суспільстві.

Класична німецька філософія сприйняла основоположні принципи філософії Нового часу - раціоналізм і «натуралізм», тобто розгляд навколишнього світу як природи, що існує за внутрішньо властивими їй механічними законами, творчо переробленими нею. Якщо мислителі Нового часу спирались на ідею про творчу силу людського розуму, то представники німецької класичної філософії виходили з протилежної настанови - з розумної доцільності навколишнього світу, і йшли не від природи до розуму, як просвітителі, а від розуму до природи.

Ключові слова

антиномія, апіоризм, агностицизм, трансцендентний, трансцендентальний, феномен, ноумен, категоричний імператив, абсолютний дух, антропологічний матеріалізм, рефлексія

«Вникни в самого себе; відверни свій погляд від усього, що тебе оточує, і спрямує його всередину себе - така перша вимога, яку ставить філософія»

Й. Г. Фіхте

7.1. Інтелектуальні витоки німецької класичної філософії

• Німецька класична філософія охоплює відносно короткий період, обмежений 80-ми роками XVIII ст. і 40-ми роками XIX ст. Проте з цілого ряду положень вона є вершиною філософського розвитку, його підсумком на цьому етапі західноєвропейської історії. За традицією, до цієї течії відносять філософські вчення *І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля і А. Фейєрбаха*. Усіх цих мислителів об'єднують загальні вихідні ідейно-теоретичні настанови, спадкоємність у постановці та вирішенні проблем, безпосередня особиста залежність: молодші вчилися у старших, сучасники спілкувались і обмінювались ідеями. Згідно з цими критеріями, а також відповідно до змістового розв'язання проблем, до цієї течії можна віднести і філософське вчення *К. Маркса і Ф. Енгельса*.

Ідеологічними міркуваннями було зумовлено виділення марксизму в самостійний, якісно новий етап у розвитку філософського мислення, хоча творчість цих видатних мислителів повністю вписується у філософську традицію німецької класичної філософії і є її завершальним етапом.

Як синтез попереднього філософського знання, німецька класична філософія має свої специфічні джерела. До них можна віднести філософську містику XIV-XVI ст., яка, на думку *І. В. Бичка*, спричинилася до виникнення унікального світоглядного утворення, яке дістало назву «німецької класичної філософії». *Основні ідеї філософської містики полягають в апофатизмі як типово діалектичному вченні, яке, послідовно заперечуючи всі позитивні характеристики пізнаваного об'єкта, не ставить нас перед абсолютною порожнечою.*

• Виходячи з цього, німецький чернець-домініканець **Йоганн Екхарт** (1260-1328 рр.), відомий через глибоку вченість як **Майстер** (учитель), тлумачить Бога як Абсолют, розрізняючи його за змістом по відношенню до самого себе та по відношенню до інших. У першому випадку Абсолют виступає як чиста «божественність», у другому - як творчий початок світу, як власне Бог. **Чиста «божественність» і Бог взаємодіють у нескінченному діалозі буття та небуття, становлячи світовий процес як діалектичне самопородження світу, як синтез цього буття і небуття.** Ця принципова схема діалектичного розвитку зберігається і в контексті німецької класичної філософії.

• Продовжувач містико-діалектичної естафети **Якоб Бьоме** (1575-1624 рр.) у всьому, що існує, бачить роздвоєність і суперечливість, процеси боротьби добра і зла, світла і темряви тощо. Усе сутнісне складається з «так» і «ні».

• Послідовник **Бьоме Йоганн Шефлер (Сілезіус)** (1624-1677 рр.) розглядає увесь діалектичний процес як нескінченний діалог особистісного «Я» людини і космічного божественного «Я», яке, незважаючи на всю свою незрівнянну вищість щодо людського «Я», є водночас його рівноправним «співрозмовником».

Важливим джерелом класичної філософії є *німецьке Просвітництво*. Один з його ранніх представників **Христіан Вольф** (1679-1754 рр.) тлумачив світ у *раціоналістично-механістичному дусі*. Він і його послідовники вважали, що поширення освіти і знань приведе до негайного вирішення всіх складних проблем життя. Одне з центральних місць посідала ідея суспільного прогресу.

- **Готгольд Ефраїм Лессінг** (1729-1781 рр.), філософ, літературний критик, письменник, вбачав мету Просвітництва в духовному спрямуванні людей у житті відповідно до велінь розуму.

- **Йоганн Готфрід Гердер** (1744-1803 рр.) підкреслював важливу роль чуттєвості в житті людини. У своїй творчості він відстоював діалектичну ідею становлення та розвитку світу як органічного цілого. *Історію людського суспільства він розумів як продовження історії природи.*

- **Йоганн Георг Гаман** (1730-1788 рр.), акцентуючи увагу на інтуїтивних моментах пізнання, підкреслював *діалектичну природу «безпосереднього» знання.*

- Значна роль у створенні відповідної інтелектуальної атмосфери під час формування і розвитку німецької класичної філософії належать поету, філософу, природодосліднику **Йоганну Вольфгангу Гете** (1749-1832 рр.), а також драматургу, поету і філософу **Фрідріху Шіллеру** (1759-1805 рр.) та лінгвісту, творцю оригінальної «філософії мови» **Вільгельму Гумбольдту** (1767-1835 рр.).

- У цьому духовному середовищі відбувалося становлення німецької класичної філософії, яка *синтезувала національну духовну енергію діалектичної мислительної традиції минулого і просвітницькі новації національно-культурного відродження.* Вона стала втіленням національної світоглядної ментальності німецького народу, що надало їй здобуткам статус загальнолюдських цінностей. Німецька класична філософія була вагомим і внеском у розвиток філософських проблем, зокрема в переосмислення проблем, суб'єкта й об'єкта, обґрунтування діалектичного методу пізнання і перетворення дійсності.

7.2. Філософська система І. Канта

- Засновником німецької класичної філософії є **Іммануїл Кант** (1724-] 1804 рр.). Народився він у сім'ї ремісника в Кенігсберзі, в Східній Пруссії, і де провів усе життя. Середню освіту здобув у «латинській школі», виховання в якій мало провінційний характер, згодом закінчив філософський факультет університету, після чого дев'ять років працював домашнім учителем. У 1755 р. став магістром і в тому ж році - приват-доцентом Кенігсберзького університету. Приват-доценти не отримували плати за лекції, але і одержували від своїх слухачів певну суму грошей. Кант був популярним викладачем і завжди читав по кілька курсів одночасно, тому не відчував нестатків. Упродовж 1766-1772

рр. працював також бібліотекарем. З 1770 р. Кант став професором і мав заробіток, що задовольняв усі його потреби.

I. Кант відомий своїм скромним і пунктуальним життям, яке стало притчею: *ніби історія життя Канта така, що в нього не було ні життя, ні історії*. Г. Гейне проводить у зв'язку з цим аналогію між Кантом і Робесп'єром *«Тип міщанина виражений в обох: природа призначила їх зважувати каву і цукор, але доля захотіла, щоб вони зважували інші речі, й одному кинула на ваги короля, іншому - Бога»*.

• У творчості Канта виділяються два періоди: **докритичний і критичний**. У докритичний період (до 1770 р.) Кант виступав як вчений - астроном, фізик, географ. Йому належить першість в обґрунтуванні залежності припливів і відпливів від розташування Місяця, а також обґрунтування наукової гіпотези про походження Сонячної системи з гігантської газової туманності. Цю гіпотезу, скориговану великим фізиком Лапласом, астрономи і нині розглядають як один з можливих варіантів пояснення походження Всесвіту. В працях цього періоду, в знаменитій «Загальній природній історії і теорії неба» (1755 р.) Кант виступає як стихійний матеріаліст і діалектик, який *обґрунтовує ідею саморозвитку природи*.

Проте власне кантівська філософія, яка стала основою всієї німецької класичної філософії, сформувалась у **критичний період**, у його працях «Критика чистого розуму» (1781 р.), «Критика практичного розуму» (1788 р.), «Критика здатності судження» (1790 р.). Усі ці праці пов'язані єдиним задумом і становлять послідовні ступені обґрунтування системи *трансцендентального ідеалізму* (так Кант називав свою філософську систему). «Критичним» період називається і тому, що філософ поставив завдання провести критичний аналіз усієї попередньої філософії: *протиставити критичний підхід догматичному, що панував раніше*.

• Предметом філософії Кант робить **специфіку суб'єкта**, що пізнає, який, на його думку, визначає спосіб пізнання і контролює предмет знання. Зробивши припущення, згідно з яким не думка узгоджується з предметом, а предмет з думкою, Кант робить висновок, **що пізнання є не спогляданням, а конструюванням предмета, тобто предмет виявляється не вихідним, а кінцевим продуктом пізнання**. Пізніше це стали називати «коперниканським переворотом у філософії» (коли Коперник з'ясував, що гіпотеза про обертання небесних тіл навколо Землі не до кінця пояснює рух цих тіл, він спробував досягнути успіху, припустивши, що Земля з планетами рухається навколо Сонця, а зорі залишаються нерухомими).

У філософії Нового часу (до Канта) суб'єктивне начало розглядалось як перешкода на шляху до істинного знання, як те, що спотворює дійсний стан речей (наприклад, вчення про

«ідоли» Ф. Бекона). Кант ставить завдання: **встановити різницю між суб'єктивними і об'єктивними елементами знання в самому суб'єкті, в різних його рівнях і структурах.** Переосмисливши саме поняття суб'єкта, він уперше в філософії стверджує **всезагальність суб'єкта.** В самому суб'єкті Кант розрізняє два рівні: **емпіричний** (дослідний) і **трансцендентальний** (той, що знаходиться по той бік досліду). До емпіричного рівня належать індивідуально-психологічні особливості людини, до трансцендентального - надіндивідуальне начало в людині, тобто всезагальні визначення людини як такої, людини як представника людства.

Одна з основних проблем «Критики чистого розуму» полягає у з'ясуванні можливості **достовірного наукового знання.** Кант вважає, що **достовірне знання - це об'єктивне знання.** Об'єктивність ототожнюється з **всезагальністю і необхідністю.** Отже, для того, щоб знання мало достовірний характер, воно повинно володіти рисами всезагальності та необхідності. Об'єктивність знання обумовлюється структурою трансцендентального суб'єкта, його надіндивідуальними якостями і властивостями.

Суб'єкту, що пізнає, від природи властиві деякі вроджені (**додосвідні, апіорні**) форми підходу до дійсності, які з самої дійсності вивести неможливо: **простір, час, форми розсудку.** Кант детально обґрунтовує відмінність філософських категорій розсудку і розуму як двох рівнів діяльності мислення. *«Кожне наше знання, — вважає він, - починається з почуттів, переходить згодом до розсудку і закінчується в розумі, вищого за який не існує нічого для оброблення матеріалу споглядань і зведення його до вищої єдності мислення».* **Розсудок** завжди має скінченний, обмежений характер, а розумові притаманне прагнення до виходу за межі цієї скінченності, пошуку основ, не обмежених рамками остаточного досвіду. Простір і час - це не форми буття речей, що існують незалежно від нашої свідомості, а суб'єктивні форми чуттєвості людини, з самого початку притаманні людині як представникові людства. **Простір** - це **апіорна, вроджена форма внутрішнього почуття** (або зовнішнього споглядання). **Час** — це **апіорна форма внутрішнього почуття** (внутрішнього споглядання). Математика як наука можлива на основі функціонування простору (геометрія) і часу (арифметика).

Апіорні форми чуттєвості — простір і час - створюють передумови достовірності математичного знання. Але реалізація цих передумов здійснюється на основі діяльності іншої пізнавальної здатності - **розсудку.** **Розсудок** — це мислення, яке оперує поняттями і категоріями. Він виконує функцію підведення різноманітного чуттєвого матеріалу, організованого за допомогою апіорних форм споглядання. *Отже, не предмет дає джерело знань про нього у вигляді понять і категорій, а, навпаки, форми розсудку - поняття і категорії - конструюють предмет.* Тому й узгоджуються з нашими знаннями про них. **Кант вважає,**

що ми можемо пізнати тільки те, що ми створили. Поняття і категорії мають незалежний від індивідуальної свідомості необхідний і всезагальний характер. Тому знання, що ґрунтується на них, набуває об'єктивного характеру. Отже, **розсудок упорядковує відчуття людини** (здійснює «апріорний синтез») за допомогою дванадцяти категорій, які і є «апріорними формами розсудку». *«Апріорний синтез» чуттєвих даних — це нетворча діяльність на базі формальної логіки.*

Лише на рівні **Розуму**, який «задає» цілі, що забезпечують єдність синтетичній діяльності розсудку, здійснюється «вищий синтез». Він полягає у поєднанні теоретичної сфери, представлені розсудком, з практичною, яка розуміється переважно як морально-етична сфера.

• *Теорію пізнання Канта можна подати так: існують речі самі по собі, які діють на органи чуттів людини і породжують різноманітні відчуття. Такі відчуття упорядковуються апріорними формами чуттєвості - простором і часом, фіксуються як протяжність. На основі цих перетворень формуються **сприйняття, які мають суб'єктивний та індивідуальний характер.** Діяльність розсудку на основі форм мислення — понять і категорій — надає **цим сприйняттям всезагальний і необхідний характер.** Отже, річ сама по собі через канали органів чуттів, форми чуттєвості і розсудку стала здобутком свідомості суб'єкта, «з'явилася йому», і він може зробити про неї певні висновки. Речі, як вони існують у свідомості суб'єкта, називаються **феноменами** (ті, що являються). Людина може знати тільки феномени. Які ж речі самі по собі, тобто які їх якості, властивості, взаємовідношення поза свідомістю суб'єкта, людина не знає і знати не може. Тому речі самі по собі для людини стають **«речами в собі»** — **ноуменами** (недосяжними для раціонального пізнання), **непізнаними, нерозкритими.** Предметний світ, незалежний від свідомості (відчуттів, мислення), впливає на органи чуттів. *Але світ суцностей - це світ «речей у собі», тобто не пізнається розумом, є предметом віри (Бог, душа, безсмертя).* Отже, «речі в собі» трансцендентні (від лат. transcendens - той, що виходить за межі), існують поза часом і простором Кант підкреслює неможливість пізнання «речі в собі» і можливість пізнання тільки «явища». Така позиція дістала назву **агностицизму** (від грец. agnostos - незнаний).*

Кант вважав, що у людини немає засобів установити зв'язок, зіставити феномени і ноумени. Звідси висновок про обмеженість можливостей у пізнанні форм чуттєвості та розсудку, яким доступний тільки світ досвіду. **Все, що знаходиться за межами досвіду, може бути досягнуто тільки розумом.** Він - найвища здатність суб'єкта, яка керує діяльністю розсудку, ставить перед ним цілі. Під впливом розуму розсудок прагне до абсолютного знання і виходить за межі досвіду, завдяки чому впадає в ілюзії і суперечності. Доказом того, що ідеям розуму не може відповідати реальний предмет, що розум спирається

на уявні ідеї, служить вчення Канта про антиномії розуму. **Антиномії** (від гр. antinomia - суперечність у законі) - це суперечливі взаємовиключні положення. Наприклад, можна довести, що світ безмежний у просторі та часі і те, що він має межі. Можна знайти докази буття Бога і навпаки. Антиномії мають місце там, де за допомогою обмеженого людського розсудку намагаються робити висновки не про світ досвіду, а про світ «речей у собі». Але Кант заперечує всі існуючі **«теоретичні»** докази буття Бога: його існування можна довести лише досвідом *Хоча в існування Бога потрібно вірити*, тому що цього вимагає **«практичний»** розум, тобто наша моральна свідомість.

Водночас це не означає, що світ недосяжний для людини, яка є жителем двох світів: чуттєво сприйнятого і осягнутого розумом. Перший -це світ природи, другий — це світ свободи. У сфері свободи діє не теоретичний, а практичний розум, в якому ідеї свободи, безсмертя, Бога набувають значення «постулатів» моральної поведінки, оскільки «допомагають» нашим прагненням у досягненні найвищого блага. Кант, по-перше, виводить взаємну рівність усіх людей, а по-друге, обґрунтовує людську свободу автономністю людей та їхнім правом розпоряджатися собою і речами.

• *Характерною рисою моральної теорії Канта є **обґрунтування найвищої онтологічної цінності людини відносно природи**. Як істота, здатна до автономної мотивації, людина є «ціллю в собі», тоді як тварина - лише простим «засобом». Розуміння сутності моральних правил Кант вважав одним з найважливіших завдань філософії. Як природна істота людина підкоряється необхідності, а як моральна - належить до **трансцендентного світу**, і в цій якості вона вільна. Як моральна істота людина підкоряється тільки **моральному обов'язкові**.*

*Свобода є доказом існування морального закону. Поведінка людини щодо морального закону мотивується тим, що інші люди, відносно яких вона діє, проявляють теж таку автономію, або вони є цілями в собі, але ні в якому разі не засобами для діяльності когось іншого. Тому формула **«категоричного імперативу»** (вищого практичного принципу щодо ставлення до людської волі), яка передбачає зміст моральної поведінки, звучить так:*

***«Роби так, щоб використати людину для себе так само, як і для когось іншого, завжди як мету і ніколи тільки як засіб».** Іншими словами, моральний закон передбачає недоторканність іншої людини («інша людина повинна бути для тебе святою»). **Людина — завжди мета і ніколи — засіб.** Форму моральної поведінки Кант висловлює так **«Роби так, щоб максима твоєї поведінки на основі твоєї поведінки могла стати загальним природним законом».** Отже, моральна поведінка, за Кантом, характерна тим, що вона, з одного боку, відповідає закону, з другого - її мотивацією є гідність людини.*

• Кант розрізняє теоретичну і практичну філософію, її розмежування зберігається лише з точки зору суворого дотримання граней між окремими сторонами людських відносин і світом, тобто на основі відмінностей теоретичних і практичних підходів. **Тому пріоритет пізнання, що базується на практичній поведінці, перед суто теоретичним пізнанням стосується у Канта лише моральної сторони.** Німецька філософська громадськість у теоретичній філософії Канта, з одного боку, вбачала «моральний доказ існування Бога», з іншого - ліквідацію меж між теоретичною і моральною філософією, а в світоглядному плані - схильність до пантеїзму. Г. Гейне, стверджуючи, що Кант знаходить Бога для теоретичного розуму за допомогою практичного, іронізує: «Він вчинив так мудро, як один мій приятель вестфалець, який розбив усі ліхтарі в Геттінгені і, стоячи в темряві, мав довгу промову про практичну необхідність ліхтарів, які він розбив лише з тією теоретичною метою, щоб довести нам, що ми без них нічого не можемо бачити».

У своїй філософській системі Кант поставив питання:

- Що я можу знати? (філософія);
- Що я повинен робити? (мораль);
- На що я можу сподіватись? (релігія);
- Що таке людина? (антропологія).

Відповідь на ці питання змусила звернутися до аналізу пізнавальної діяльності, що зробило його теорію **філософією трансцендентального суб'єкта**. Таким чином, Кант висунув нову концепцію суб'єкта, на основі якої він проводить розподіл буття на світ природи і світ людини, в яких діють свої можливості та закони і між якими існують свої суперечності.

7.3. Проблема суб'єкта у «філософії діяльності» Й. Г. Фіхте

• Поставлені *І. Кантом* проблеми першим у німецькій філософії намагався вирішити **Йоганн Готліб Фіхте** (1762-1814 рр.). Він народився в сім'ї ткача і вже з дитинства повинен був працювати біля верстата. Але йому пощастило: його примітив господар і допоміг здобути освіту. Та покровитель невдовзі помер, навчання Фіхте супроводжувалося нестатками, тому на деякий час він став домашнім учителем. Знайомство з трактатами Канта перевернуло його життя. Щоб зустрітися з Кантом, він пішки вирушає в Кенігсберг, де показує свій перший трактат «Досвід критики всякого Одкровення». Кант допоміг видати цей трактат, а доброзичлива рецензія забезпечила Фіхте популярність. У 1795 р., вже будучи професором Єнського університету, він видав головну свою працю - «Основи загального науковчення». В 1798 р. Фіхте змушений залишити Єнський університет, чому сприяла легенда про нього як про «демократа» і навіть «якобінця», якій він зобов'язаний своїми

трактатами про французьку революцію. Пізніше, коли в 1810 р. було засновано Берлінський університет, Фіхте став його першим ректором, вів широку лекційну діяльність. Помер у 1814 р. від тифу, заразившись від своєї дружини, що добровільно доглядала поранених солдатів, які воювали проти Наполеона

Фіхте повертає діалектичному акту, розірваному кантівським поділом реальності на «феноменальний» і «ноуменальний» світи, належну цілісність і тим самим неперервність. Принцип автономії волі Канта, згідно з яким практичний розум сам дає собі закон, перетворюється у Фіхте на універсальний початок всієї його системи. **З принципу практичного розуму — свободи — він прагне вивести теоретичний розум — пізнання природи.** Пізнання - лише підлеглий момент єдиної практично-моральної дії. Отже, філософська система Фіхте базується насамперед на визнанні **активної практично-діяльної сутності людини.**

• Вихідним пунктом філософії Фіхте є **теза про автономність «Я».** Воно утверджує себе як таке в акті самосвідомості. **«Я» є: це самоочевидне судження.** Самоочевидність «Я» у Фіхте ґрунтується не на акті мислення, а на вольовому зусиллі, дії. **Принципом теоретично «діючого» «чистого» «Я» є нічим зовнішнім не зумовлене спонтанне утворення чуттєвого змісту.** Разом з тим Фіхте підкреслює, що в «емпіричній свідомості» (яка усвідомлює результати діяльності «чистого» «Я» і вважає її чимось чужим) усвідомлення самого себе пов'язується із «зовнішнім» досвідом. На вершині всієї теорії науковчення стоїть положення: **«Я» подається як визначення через «не-Я», тобто усвідомленню чогось зовнішнього передуює усвідомлення самого себе.** Прагнучи знайти загальну основу для духовного світу «Я» і зовнішнього світу, що оточує людину, Фіхте ставить завдання вивести з «Я» існування і всі визначення «не-Я».

Термін «Я» є виразом «нашої духовності взагалі», воно є його «чистою діяльністю». Будь-яка діяльність передбачає не тільки її носія, але й предмет, який йому протистоїть. Тому «не-Я» — **другий принцип науковчення.** Іншими словами, «Я» — **теза, «не-Я» — антитеза, заперечення.** Третій принцип вчення про науку є діалектичною єдністю тези і антитези, синтез «Я» і «не-Я», **тотожність суб'єкта й об'єкта.**

За вченням Фіхте, з «чистого» «Я» повинна бути виведена не тільки форма знання, а й весь його зміст, отже, **природний світ; тобто з діяльності «Я» пояснюється вся повнота реальності; весь світ, що оточує людину, становить «не-Я».** У процесі освоєння «Я» - «не-Я» досягається його тотожність із собою. Але воно не може бути досягнуте впродовж обмеженого часу, а є ідеалом, до якого протягом усього історичного розвитку прагне людство.

Конкретизуючи поняття «Я», Фіхте вважає, що, з одного боку, «Я» — це конкретний індивід з притаманною йому волею і мисленням, а з другого, «Я» — це людство в цілому, тобто абсолютне «Я». Взаємовідношення індивідуального «Я» і абсолютного «Я» характеризує процес освоєння людиною середовища, що оточує її. Індивідуальне й абсолютне «Я» то збігаються й ототожнюються, то розпадаються і розрізняються. Ця пульсація збігів-розходжень є основним ядром діалектики Фіхте, рушійним принципом його системи. **Ідеал усього руху, розвитку полягає в досягненні індивідуального й абсолютного «Я».** Але досягнення цього ідеалу неможливе, оскільки привело б до припинення діяльності, яка, за Фіхте, абсолютна. **Тому вся людська історія — лише наближення до ідеалу.**

Сучасники відзначають: найбільшою складністю у Фіхте є те, що він залишає дух спостерігати самого себе в той час, коли він діє. «Я» зобов'язане робити спостереження за своїми інтелектуальними діями в той час, коли воно виконує їх. Думка підслуховує себе саму в той час, як вона мислить, стаючи все зрозумілішою і зрозумілішою, поки нарешті не буде зовсім готова. Ця операція, іронізували сучасники, нагадує мавпу, яка, сидячи біля вогню, варить у мідній каструлі свій власний хвіст.

• **Моральне завдання людства, вважає Фіхте, — це перетворення природи і суспільства.** Людина повинна зробити природу і суспільство ідентичними з собою, зі своєю внутрішньою природою самоусвідомлюючої істоти, яка здатна перебороти умови своїх спонукань, інстинктів. **Стосовно природи моральним завданням людини є знищення початкової природної визначеності предметів і пристосування до тих предметів таким, чином, щоб стало наочним те, що вони є дзеркальним образом людини, на яких вона залишає свій «слід».** Завдяки цьому вона позбавляється смерті, оскільки через дію переходить межі людського індивіда і продовжує себе в наступних поколіннях.

Стосовно суспільства Фіхте виходить з ідеї, що в історії повинна конкретно реалізуватися та ж рівність, яка належить людям, бо кожна людина «сама в собі мета». Реальне втілення рівності відбувається через «спонукання до ідентичності». Люди, які абстрактно, в плані своєї само-цільової цінності, рівні, повинні реалізувати цю свою абстрактну рівність і в своєму бутті, в якому між ними існує різниця і в силі, і в здібностях, і в становищі, і в таланті тощо.

Тенденція до взаємного впливу або «суспільне спонукання» (спонукання до ідентичності щодо інших) прагне не до субординації, а до координації, тобто до конкретної рівності, взаємності. **Це і є мета історії.**

• **Заслуга Фіхте як філософа полягає в тому, що він поєднує пізнання і природу, людину і світ.** Свідомість розуміється як динамічне утворення, в якому відчуття, сприйняття, образотворчість вважаються нижчим ступенем реалізації основної тенденції до

рефлексії самого себе або самосвідомості. **«Я» в своєму розвитку до саморефлексії не може зупинитися на відчуттях і сприйняттях, воно повинно їх перебороти в самосвідомості.** Розвиток свідомості Фіхте розуміє в постійній взаємодії з «не-Я», тобто зі сферою зовнішнього досвіду. Крім того, Фіхте розвиває філософію «активної сторони», тобто рефлексію практичних відношень «Я» із зовнішньою реальністю.

7.4. «Філософія тотожності» Ф. В. Шеллінга

- Важливий внесок у розвиток німецької класичної філософії зробив **Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг** (1775-1854 рр.). Народився у сім'ї протестантського пастора, вчився в училищі в Тюбінгені. Його надихав пафос свободи у філософії і літературі того часу, він таємно читав твори *Спінози, Руссо, Шіллера*. З тодішніх політичних подій найбільший вплив мала на нього французька революція, з духовних явищ, - філософія Канта. У дев'ятнадцять років, ще студентом, він написав свій перший філософський трактат «Про можливості форми філософії взагалі», завдяки якому став популярним як оновлювач німецької філософії після Канта. Однією з важливих праць - «Ідеї філософії природи» - починається ряд його натурфілософських трактатів. Як представника натурфілософії, професора, у 1798 р. його запросив Гете до Єни. Це місто на зламі XVIII і XIX ст. було найважливішим центром духовного життя в Німеччині, звідки йшли багатогранні культурні, філософські та наукові імпульси. У зрілому віці Шеллінг усе більше схиляється до теософських роздумів. *Раціоналістичний ідеалізм змінюється ірраціоналізмом, волюнтаризмом і теософією.* Політично Шеллінг все більше віддаляється від прогресивних ідей своєї молодості. Коли в 1841 р. реакційний прусський король Фрідріх Вільгельм IV запросив філософа в Берлінський університет, щоб той виступив опонентом Гегеля з його щодалі зростаючим впливом, то ця місія принесла Шеллінгу поразку, і він змушений був відмовитися від лекцій.

- *Філософська програма Шеллінга полягає в примиренні протилежностей — суб'єктивного і об'єктивного, ідеального і реального, кінцевого і нескінченного.* Звідси - «потреба в філософствуванні» з метою створення «істинної філософії». Хоча Шеллінг наголошує на рівноцінності протилежних моментів, усе ж відчувається пріоритет ідеального, духовного. Це проявляється в підкреслюванні автономії «Я» (завдяки свідомості «Я» стоїть над речами). Природничі науки постачають лише матеріал, який філософія повинна домислити, сформулювати. В натурфілософських працях Шеллінг керується впевненістю, що в природі панує принцип «полярності» та «градації». Згідно з принципом «градації», природа розуміється як система ступенів, у яких нижчий ступінь завжди є основою для вищого. Великого значення при цьому надається аналогії, зміст якої передано тезою: основоположна полярність підлягає постійній «метаморфозі».

• **Натурфілософія** - одна з частин системи, другою частиною якої є «трансцендентальна філософія» з «Я» як її предметом. Найфундаментальніша праця в цьому напрямку - «Система трансцендентального ідеалізму» (1800 р.). У цій праці концепція філософії пояснюється як система двох взаємодоповнюючих «філософських наук». **Пізнання завжди має два полюси: об'єктивне або природу (перший полюс) і достовірність «Я» відносно самого себе (другий полюс).** Якщо брати до уваги перше, тобто природу, то спочатку здається, що вона відносно «Я» повністю автономна. І навпаки, видається, що «Я» є цілком самодостатнім. Одночасно в «Я» проглядається не тільки тенденція до градації, тобто до самосвідомості (через відчуття, сприйняття, уявлення і рефлексію), але й тенденція до об'єктивізації самого себе, яка проявляється в практичній поведінці людини, в історії і мистецтві.

Отже, трансцендентальна філософія показує, як об'єктивне виникає з суб'єктивного і утворює другу філософську «науку», що доповнює натур філософію і спрямовує природу до рефлексії самої себе, до людини, тобто до «розуму».

Виходячи з того, що завдяки певній дії відносно даного світу виникає те, чого в початковому світі не було, можна говорити **про два світи, перший, даний без людської участі, та другий — перетворена людиною природа.** Впливаючи на зовнішній світ, людина впливає також на інших людей. Людина, яка пробуджується до свідомості завдяки автономній діяльності відносно зовнішнього світу, впала б у несвідомий стан, якби не було впливу інших інтелектів на цей світ, а тим самим і на неї.

Частиною «Системи трансцендентального ідеалізму» є філософія історії, її перша теза: для історичного розвитку характерна «прогресивність», яка виявляється в тому, що розвивається в напрямку до «правового закону», сенсом якого є «гарантована свобода». З поступового наближення до мети історії виникає її періодизація за окремими епохами. **Наша «вільна» поведінка перетворюється на «необхідність», яка надає історії спрямованості і цінності.** Ще за часів античності вважалося, що наша «вільна» поведінка таємничим способом під впливом переважаючої нас сили перетворюється на закономірність. Друга теза стосується того, що зумовлює трансформацію нашої автономно мотивованої діяльності в загальну закономірність, яка стоїть за об'єктивним ходом історії.

Під впливом пантеїзму Спінози Шеллінг вважає, **що в людській поведінці міститься певна подвійність, оскільки, з одного боку, люди діють на підставі своєї особистої мотивації, і в той же час їхні дії стають частиною вищого наміру, який «поширюється як тканина, зіткана невідомою рукою у вільній грі сваволі історії».** Мислитель ставить **проблему відчуження в історії.** Внаслідок раціональної людської діяльності виникають не тільки випадкові, а й небажані результати, які ведуть до придушення свободи. **Прагнення**

реалізувати свободу перетворюється на поневолення. Наприклад реальні результати французької революції виявилися невідповідними її високим ідеалам: замість свободи, рівності та братерства прийшли насильство, війна, руйнування. *Отже, в історії панує сваволя; теорія й історія протилежні одна одній; в історії панує сліпа необхідність, перед якою індивіди зі своїми цілями безсилі.* Об'єктивно необхідний закономірний історичний зв'язок Шеллінг уявляє як поступове здійснення **«одкровення абсолюта»**, що пізніше приводить його до **«філософії міфології і одкровення»**.

Шеллінг проводить аналогію між природою і людським світом, яка полягає в тому, що основа дійсності проявляється в єдності несвідомого і свідомого. Природа творить несвідомо, але в продуктах творчості ми бачимо сліди розуму, і це проявляється в законах природи, в спрямованості до вищого, до людини. Людський світ, навпаки, творить свідомо, але з цього виникає те, чого ніхто не задумував, тобто знову несвідоме. **«Органом» або інструментом перевірки належності свідомого і несвідомого одне одному служить філософія мистецтва.** Художник творить свідомо, але його в результатах творчості більше, ніж він у неї вклав; і це пояснюється лише тим, що в мистецтві проявляється те незмінне ідентичне, що не може прийти ні до якої свідомості «Ідентичне» Шеллінг використовує для позначення дійсності взагалі. *Ідентичність означає, що як у свідомості та історії, так і в природі ми зустрічаємося з тією ж основою світу і тією ж його будовою, які можна виразити в поняттях «причина самого себе» і «самостворення».*

Шеллінг говорить про природу як живу, **свідченням цього є спрямованість до вищого і до людини, а також той факт, що спрямовуючою дійсністю є організм, а не нежива природа.** Отже, він розуміє природу не матеріалістично, але разом з тим вважає її незалежною від свідомості. Шеллінг прагне врівноважити суб'єктивне й об'єктивне, ідеальне і реальне, кінцеве і нескінченне. **Переважає все ж ідеальний момент, оскільки абсолютне розуміється як те, що усвідомлює себе в людському пізнанні.**

• Таким чином, у вченні Шеллінга **стверджується тотожність суб'єкта і об'єкта, тобто полярних факторів — «суб'єктивного», або пізнавального, і «об'єктивного» принципів.** У формі суб'єкта або історії переважає суб'єктивний принцип, а в об'єкті або природі - об'єктивний. Тому в природі ми пізнаємо структури розуму, а в сфері суб'єктивності вбачаємо її об'єктивізацію. Абсолютний суб'єкт, пов'язаний у Фіхте з індивідуальним «Я», в системі Шеллінга перетворюється на божественне начало світу, **абсолютну тотожність суб'єкта й об'єкта.** Вирішуючи завдання, як з цієї початкової тотожності вивести всю багатоманітність визначень цього світу, Шеллінг вводить поняття **«творчий акт».** Будучи непізнаваним для розуму, він водночас є предметом особливого роду ірраціонального пізнання - **інтелектуальної інтуїції**, яка становить єдність свідомої

і несвідомої діяльності. Така інтуїція недоступна всім смертним, вона дається тільки обдарованим людям, геніям. **Інтелектуальна інтуїція - найвища форма філософської творчості, що служить тим інструментом, на основі якого можливе саморозгортання тотожності.**

• Заслуга Шеллінга полягає в тому, що він не нав'язує своїй системі, не називає її єдиною істинною. **Філософія — не геометрія, в ній скільки голів, стільки й систем, і щодня з'являється нова.** Живий організм теж має не одну систему (кровоносну, травну тощо), Філософія як організм - це тотальна система, що складається із сукупності систем. **Найвище завдання Духу — не заперечувати ту чи іншу систему, а звести всі системи в єдине ціле. Філософія пізнає загальні світові зв'язки, і тому вона з необхідності приймає форму системи.**

7.5. «Абсолютний дух» і діалектика Г.В. Ф. Гегеля

• "Учення про тотожність суб'єкта і об'єкта лежить також в основі філософської системи **Георга Більгельма Фрідріха** Гегеля (1770-1831 рр.). Великий філософ народився в сім'ї штутгартського секретаря казначейства, ріс у звичайному скромному середовищі (і в матеріальному, і в духовному відношеннях). Здобув богословську освіту, закінчивши теологічне відділення Тюбінгенського університету, захистив магістерську дисертацію з церковної історії Вюртемберга, але від духовної кар'єри відмовився, У гімназії та в університеті Гегель мав добру репутацію серед педагогів і керівництва, відзначався слухняністю, йому навіть доручали застерігати товаришів від поганих вчинків, Щоправда, ні в дитинстві, ні в юності ніхто не міг запідозрити в ньому не тільки генія, а взагалі видатну людину. В університетській характеристиці вказувалося, що Гегель - молода людина з хорошими манерами, здоровими судженнями, але не відзначається красномовністю і в філософії ніяк себе не проявив.

Проте біографія Гегеля - це процес визрівання великого мислителя. Він нагромаджує знання - цитата до цитати, виписка до виписки, поки що без власних коментарів. Багато здобуває від дружби з уже відомим філософом Шеллінгом і поетом *Гельдерліном*. Шеллінг, молодший за Гегеля на п'ять років, у віці 23 років - уже професор, автор книг, творець власного вчення. А Гегель після закінчення університету довгі роки тягне лямку домашнього вчителя, а після невдалого дебюту в Єнському університеті - ярмо газетного працівника, директора шкільної гімназії. Йому було майже п'ятдесят, коли він здобув визнання своїх заслуг у філософії і посів відповідну посаду професора в Берлінському університеті.

Протягом життя Гегель прагне охопити все словом своєї філософської системи. Якщо Гете шукає сенс життя., то Гегель — сутності мислення. Відданий філософії, він не ігнорує інших сфер наукової діяльності, які дають змогу для філософського узагальнення:

посилено проводить досліді з природознавства, сам ставить ряд експериментів з магнетизму та оптики, штудіює математику, оволодіває вищим аналізом, диференціальним численням, фізикою, хімією, природничою історією, не кажучи вже про комплекс гуманітарних наук. **Саме таке енциклопедичне охоплення духовної культури і зробило його великим філософом.** При цьому мислитель дорожить своїм душевним спокоєм та всіляко оберігає його, цінує добрі стосунки з урядом, на службі в якого перебуває, усвідомлюючи, що *«хто дивиться на світ із розумом, на того і світ дивиться з розумом»*.

Незважаючи на риси філістерства, тяжкий тиск, соціального середовища, Гегель, як і Гете, зміг досягти такої величі духу, що й дотепер справляє величезний вплив на людську культуру. Він викликає до себе найглибшу повагу і захоплення своєю рицарською жертвовною відданістю науці, все життя не тільки присвятивши науці, але і розчинивши себе в ній - усі сили душі, всі пристрасті серця, могутність інтелекту.

- **Філософія Гегеля — це проголошення безмежної могутності людського Розуму.** На противагу Кантові, в якого реальність не є реальністю Розуму, Розум у Гегеля повинен бути всією реальністю. **Через Розум «висвічуються» всі сторони людського життя.** Ніщо не існує для нього, якщо воно неістинне, не просякнуте думкою, знанням, поняттям, *Природа, мислення, дух, держава, мистецтво, прекрасне, справедливе - все це. одяг, в якому виступає перед світом Розум. І воля для нього «є інтелектом», і право слід розуміти «як думку», і добро «є виключно в мисленні та через мислення».*

- **Перша і найзначніша праця Гегеля - «Феноменологія духу» (1807 р.) - є відображенням духовного досвіду, набутого людством, У ній вирішується проблема тотожності суб'єкта і об'єкта на основі обґрунтування тотожності індивідуального й абсолютного «Я».** **Перший крок до цього — це рух індивідуальної свідомості до тотожності з абсолютним «Я», тобто із загальнолюдською свідомістю, духовним світом усього людства.** Це можливо лише через поступальний розвиток свідомості, в процесі якого індивідуальна свідомість проходить весь шлях, усі етапи, які пройшло людство за всю свою історію. **Феноменологія духу - це одночасний процес розвитку світової культури, нагромадження духовного досвіду людства й опанування цього досвіду конкретним індивідом, перетворення його на особистість. Свідомість соціальна й історична, рух індивідуальної свідомості повторюють історію суспільства.** Тобто в полі зору Гегеля - духовний розвиток індивіда, еволюція суспільства як такого і зміна форм його свідомості або індивідуальна свідомість, суспільство і суспільна свідомість. Після закінчення процесу виховання і здобуття освіти кожна людина здатна подивитися на світ і на себе крізь призму певного стану світової історії, *«світового Духу»*. Саме так знімається протилежність суб'єкта і об'єкта, досягається абсолютна тотожність мислення і буття.

Рух свідомості, за Гегелем, - це сходження від абстрактного до конкретного. Це шлях від найпростіших визначень до змістовніших, які відтворюють теоретичну модель досліджуваного предмета. Кожний наступний етап містить у собі всі попередні, репродукуючи їх на новому, вищому рівні, в той же час наступні етапи упереджуються більш ранніми етапами діалектичного шляху розвитку.

*Перший ступінь — **свідомість**, де предмет протистоїть людському «Я» і визначає його; свідомість виявляється «теоретичною», або споглядальною (чуттєві сприйняття, форми розуму). Наступний ступінь **самосвідомість**, де свідомість і предмет тотожні, свідомість визначає свій предмет, саму себе і виступає насамперед як така, що практично діє, бажає, прагне. Якщо свідомість осягає свою всезагальність, вбачає в собі абсолютну повноту реальності, вона виступає як «Розум». Найвищий ступінь у розвитку індивідуальності є **стан «Духу»**; на цьому рівні свідомість осягає духовну реальність світу і себе як вираження цієї реальності*

*З кожним з цих ступенів розвитку індивідуальної свідомості співвідносяться певні форми розвитку людської культури, духовного життя: мораль, наука, право, релігія тощо. Вершиною цього руху в історичному та індивідуальному плані є освоєння мови філософії - **понять**. «Дійти до поняття» - це значить оволодіти здатністю формулювати і виражати свої думки в системі понять і категорій логіки. **Поняття — це і є абсолютна тотожність суб'єкта і об'єкта.***

*• Рух від абстрактного до конкретного відбувається за допомогою **тріади**: висунуте положення вступає в конфлікт зі своєю протилежністю, антиподом, заперечується ним, що потім приводить до «заперечення заперечення» — примирення протилежностей, їх синтезу. Побудову своєї системи Гегель починає з найбіднішого, найабстрактнішого поняття, а саме з **«чистого буття»**. Йому протистоїть **«ніщо»**. Наявність «ніщо» Гегель пояснює так: *речі ще немає, коли вона починається; людини ще немає, коли її зачато. В зародку об'єднане і буття, і небуття людини.* Ця єдність зазнає «турботливості» усередині себе, і ця внутрішня напруга, процес, який постійно незримо відбувається, повинен перейти в зростання, в становлення людини. Так само і єдність абстрактних визначень «буття» і «ніщо» розгортається в процес **становлення**. Потім пізнавальний дух Гегеля поступально здійснює цілу одісею, де першим результатом становлення є те, що стало, тобто наявне буття: воно - перша визначеність, **якість**. А далі: знята якість є **кількість**; знята кількість - **міра**; знята міра - **сутність**; знята сутність - **явище**, зняте явище - **дійсність**; знята дійсність - **поняття**; зняте поняття - **об'єктивність**; знята об'єктивність - **абсолютна ідея**; знята абсолютна ідея - **природа**; знята природа - **суб'єктивний дух**, знятий суб'єктивний дух -*

моральний, об'єктивний дух; знятий моральний дух - **мистецтво**; зняте мистецтво - **релігія**; знята релігія - **абсолютне знання, філософія**.

Свою філософську систему Гегель назвав **«абсолютним ідеалізмом»**. Ця назва пов'язується з його прагненням охопити весь універсум, весь природний і духовний світ єдиним поняттям. Таким вихідним поняттям гегелівської системи є **«Абсолютна ідея»**. Першим і основним визначенням **«Абсолютної ідеї»** є те, **що вона — розум, мислення, розумне мислення**. Вона - субстанція, яка становить сутність і першооснову всіх речей. Розум є субстанція і саме те, завдяки чому і в чому вся дійсність існує як буття; розум є безмежна могутність; він - безмежний зміст, вся сутність і істина, і він є для себе тим предметом, на обробку якого спрямовано його діяльність. Універсальна схема **творчої діяльності «Світового духу» розкривається на основі процесу саморозвитку «Абсолютної ідеї»**. Вона існує вічно і містить у прихованому, «згорнутому» вигляді всі можливості для визначення природних, суспільних і духовних явищ.

Перший етап саморозкриття **«Абсолютної ідеї»** - логіка як її науково-теоретичне усвідомлення. Через логіку **«Абсолютна ідея»** розкривається в її всезагальному змісті у вигляді системи категорій, починаючи від найбільш базисних - буття, небуття тощо і закінчуючи конкретними, багаторазово визначеними поняттями - хімізму, біологізму, пізнання тощо. Категорії -це чисті думки, що перебувають у стані неперервного руху. Як чисті думки і ступені розвитку ідеї, вони змістовні самі по собі й тому становлять сутність речей.

Наступний етап саморозвитку - природа. Вона - хоча й необхідний у процесі розвитку **«Абсолютної ідеї»**, але все ж допоміжний засіб. Створюючи природу, перетворюючись на природу, **«Абсолютна ідея»** визначає себе і тим самим відчужується від своєї істинної сутності, постаючи у вигляді кінцевих чуттєвих, тілесних одиниць. Бог створює природу, щоб з неї виникла людина і разом з нею людський дух. Перша стадія розвитку людського духу - **суб'єктивний дух**, який Гегель розглядає на трьох рівнях: антропології, феноменології і психології. **Антропологія** - розглядання душі як субстанції, що відчуває; **феноменологія** вивчає перетворення душі на свідомість - самосвідомість - розум; **психологія** показує теоретичні та практичні можливості духу.

Об'єктивний дух є другою стадією розвитку людського духу. Він охоплює сферу людського соціального життя і розуміється як надіндивідуальна цілісність. Його розгортання відбувається в праві, моралі, релігії, мистецтві. Найвища форма самореалізації **«Абсолютної ідеї»** є **«Абсолютний дух»**. Він є сукупною духовною діяльністю людських поколінь, що змінюють одне одного. Тобто **«Абсолютний дух» — це та сама «Абсолютна ідея»**, яка «приховано» діє в людських цілях і справах упродовж життя усіх поколінь.

Хоча в Гегеля поняття «Абсолютна ідея» і «Абсолютний дух» часто вживаються в одному і тому ж значенні, слід звернути увагу на їх відмінності. *«Ідея» - це субстанція, чиста всезагальність. «Дух» - також ідея, але в її реальному виразі у вигляді різних форм інтелектуальної діяльності. «Абсолютний дух» - це повний збіг ідеї, мислення і буття, а «Ідея» пізнає буття у всій багатоманітності його визначень.*

• *Особливість філософії Гегеля полягає в тому, що вона потрапляє в залежність від логіки розвитку системи.* На його думку, кожна система повинна бути завершеною, тобто повинна дати остаточні відповіді на поставлені запитання. Рух «Абсолютної ідеї» і всього предметного світу має свій початок і кінець, замкнений у певне коло. *Тобто вищою формою і кінцем розвитку «Абсолютної ідеї» стає «Абсолютний дух» або філософська система самого Гегеля.*

Це мало певні соціально-політичні наслідки. Позаяк Гегель вважав, що людство прийшло до пізнання абсолютної істини, а жив і творив він у Німеччині часів кайзера Фрідріха Вільгельма IV, то саме тут ця істина досягла найвищого ступеня історичного розвитку. У «Філософії духу» він ілюструє це так: *всесвітня історія — це прогрес і розвиток свідомості свободи.* У східному світі (Єгипет, Вавилон, Китай) якщо одна людина й вільна, то вона є деспотом; для Стародавньої Греції характерним є усвідомлення свободи, зумовлене знанням, що люди є вільними, хоча половина з них - раби; у Стародавньому Римі відбувається формування особистості як носія правових відносин. Індивід перетворюється на абстрактну юридичну особу Дух перебуває в стані «розірваності» і шукає виходу в філософії та християнській релігії; через християнську релігію Дух приходить до германського світу. Лише германські народи здатні усвідомити, що свобода становить основну властивість людської природи. Це виражається формулою: *«Що розумне, те дійсне, і що дійсне, те розумне».* Як носій певних ідеологічних настанов, Гегель вчить, що цьому вищому етапові розвитку ідеї, який здійснюється в Німеччині, відповідає і найдосконаліша німецька система суспільного і державного устрою, отже, *німецький народ - обраний.* Інші народи світу або вже відіграли свою роль в історії, або взагалі не здатні до самостійної історичної ролі

• *Заслугою Гегеля є розроблення діалектичного методу, який передбачає розглядання всіх явищ і процесів у всезагальному взаємозв'язку, взаємообумовленості та розвитку.* Діалектика розроблялась у філософії як метод аналізу дійсності (Сократ, софісти, Геракліт, Зенон та ін.), але тільки Гегель надав їй найрозвиненішої і найдосконалішої форми. Він характеризує її як душу, яка скеровує істинне пізнання, як принцип, що вносить у зміст науки внутрішній зв'язок і необхідність.

Гегель — філософ-енциклопедист. Першу частину своєї системи він виклав у трьох томах «Науки логіки», другу («Філософія природи») - в одному томі, третю («Філософія

духу») - в десяти томах, які розкривають сутність мистецтва, релігії, права, філософії, історії. Гегелівське вчення є грандіозною спробою усвідомити культурно-історичний процес. **Велика його заслуга полягає в тому, що він показав весь духовний, історичний, природний світ у вигляді безперервних змін, перетворень і розвитку.** Історія природи і суспільства одержала закономірне пояснення, постала «пронизаною» єдністю, розумно осягнутою через ряд принципів. Велика думка, виплекана епохою Просвітництва, - думка про прогресивний розвиток суспільства, мислення, культури - одержала вагоме обґрунтування в системі Гегеля.

- Гегель у той же час заклав «бомбу» під усю завершену будову системи, адже прогрес пізнання несумісний з претензією на абсолютну істину в останній інстанції, бо раз і назавжди закінчена система пізнання природи й історії суперечить основним законам діалектичного мислення, відкритим тим же Гегелем. За іронією долі, мислитель, який вважав, що остаточно ствердив панування «абсолютного ідеалізму», підготував ґрунт для нового злету матеріалізму.

7.6. Антропологічне вчення Л. Фейєрбаха

- Німецьким філософом, який першим піддав розгорнутій критиці метод і систему Гегеля з матеріалістичних позицій, був **Людвіг Андреас Фейєрбах** (1804-1872 рр.). Філософія Фейєрбаха - закономірний наслідок нових історичних умов, які склалися в 30—40-ві роки XIX ст. в Європі. Німецький радикальний рух давно втратив націоналістичне забарвлення і все більше набував демократичного характеру. У духовному житті, в якому Гегель посідав провідне становище, почала поширюватися критика його панлогізму. З нею виступили романтик *Ф. Шлегель*; брати *Гумбольдти*; *Гете*, який хоч і поважав філософію Гегеля, але ставився до неї критично; *Шеллінг*, який у 1832 р. склав систему нової, «позитивної» філософії; «ліві» гегельянці (*Д. Штраус*, *Б. Бауер*) - відкриті атеїсти і республіканці.

Л. Фейєрбах народився в Рехенберзі, неподалік від Нюрнберга, в сім'ї відомого юриста. Закінчивши гімназію, в 1823 р. вступив на теологічний факультет Гейдельберзького університету. Невдоволений догматичною ортодоксальністю, переїжджає до Берліна, де слухає лекції Гегеля. Після закінчення університету в 1828 р. в Ерлангенському університеті захистив дисертацію, витриману в дусі гегелівського ідеалізму. Після захисту став приват-доцентом того ж Ерлангенського університету. В 1830 р. Фейєрбах анонімно публікує твір «Думки про смерть і безсмертя», в якому заперечує ідею безсмертя душі. Авторство було встановлено, книгу конфісковано, а Фейєрбаха було позбавлено права викладати. Але він не залишає наукової діяльності. У тритомній праці з історії філософії XVII ст. велику увагу приділяє матеріалістичній філософії, високо оцінює її внесок у розвиток наукової думки. В 1836 р. *Фейєрбах* одружується і впродовж 25 років постійно проживає у селі Брукберг, де його

дружина була співвласницею невеликої фарфорової фабрики. У 1859 р. фабрика збанкрутувала, і Фейербах переселився до Рехенберга, де провів останні роки життя у великій скруті. Основна праця А. Фейербаха - «Сутність християнства».

Свою творчість Фейербах починає як ідеаліст, прихильник і учень Гегеля. Але надрукована в 1839 р. праця «До критики філософії Гегеля» свідчить про його розрив з прихильниками Гегеля («лівими» гегельянцями) і перехід на позиції матеріалізму й атеїзму. У праці «Думки про смерть і безсмертя» йдеться про любов - земну і небесну, божественну і людську. **Безсмертним, пише Фейербах, може бути тільки Бог, але Бог є любов, і любляча людина причетна до Бога.** Біблія - не вічна мудрість, а всього лише епізод в «епосі людства»; справжнє «слово Боже» містить всесвітня історія. *Фейербах не визнає індивідуального безсмертя, людина досягає його тільки в творчості.*

Критикуючи Гегеля, він говорить про спорідненість його вчення з теологією, свідчення тому — наявність однакових категорій. Це зумовлено абстрагуванням і наділенням самостійної форми існування людської сутності найбільш загальними властивостями людського роду, такими як розум, безсмертя, могутність, благо. **Бог — об'єктивована абстракція, яка існує лише в головах людей.** У свідомості здійснюється переверот дійсних відношень, і дійсний творець Бога - людина - стає залежною від нього. Зі збільшенням атрибутів, приписаних Богові, все біднішою стає людина, оскільки всі ці атрибути вона віднімає від себе. Отже, Фейербах прагне відродити в людині необхідність самоствердження і гідності. І це можливо, на його думку, тільки на основі **матеріалістичного світогляду.**

Сам Фейербах відмовляється використовувати поняття «матерія», «матеріалізм» через існуюче в суспільній свідомості негативне до них ставлення. **Замість поняття «матерія» він використовує поняття «природа».** Тому найімовірніше його світогляд можна назвати «натуралізмом».

• Фейербах відстоює в своїй філософії антропологічний принцип. Сутність його в тому, щоб завдяки людині звести все надприродне до природи, і завдяки природі все надлюдське звести до людини, спираючись на історичні та емпіричні приклади. **В центрі філософії повинна знаходитися людина як найвища істота природи.** Звідси його твердження, що людська істота є ні матеріалізмом, ні ідеалізмом, ні фізіологією, ні психологією, вона - лише **антропологія.**

Сутність людини, за Фейербахом, — це сама людина, конкретний індивід. Ігноруючи соціально-природну сутність людини, Фейербах акцентує увагу на її природній сутності. **Людина має три істотних принципи: розум, волю, серце.**

Заперечуючи погляди класиків німецького ідеалізму на проблему людини, яка трактувалася насамперед як духовна істота, Фейербах по-новому осмислює поняття суб'єкта. Він для Фейербаха - не «абсолютний дух», не «світовий розум», а реальна цілісна людина в єдності її тілесних і духовних якостей. **«Я» Фейербаха — не просто духовний і мислячий початок, а людина, наділена тілом і мислячою головою, реальна істота з усіма просторово-часовими характеристиками, завдяки чому здатна споглядати і мислити.**

Суттєвою характеристикою суб'єкта в системі А. Фейербаха є **чуттєвість**. Вона — синтетична, узагальнююча характеристика антропологічних властивостей «природи людини», її тілесності, розуму, волі, «серця». **Чуттєвість розглядається не як натуральна і безпосередня, а як опосередкована спілкуванням з іншою людиною.** Сутність християнства полягає теж у почутті, переживаннях. Індивід, відірваний від природи, інших людей, від суспільства, є об'єктом християнської релігії. Насправді відношення людини і природи опосередковується відношенням людини до людини. **Саме в сфері міжлюдського спілкування і здійснюється реалізація людиною своєї родової сутності.** В ході спілкування і спільної діяльності суб'єкта часткові визначення людської природи здатні підніматися до всезагальних об'єктивних визначень; у той же час індивідуальне життя, поєднуючись із родовим, утворює цілісність людських здібностей. *Тобто людина, виконуючи «функції роду», перетворила сутнісні сили всього людства, продукти культури на свої власні життєві сили, на цілісність своїх здібностей.*

Позиція Фейербаха як атеїста полягає у відстоюванні релігії без Бога, **релігії любові людини до людини.** Любов є універсальним законом розуму і природи і тому повинна бути найвищим і першим законом людини. **Людина людині Бог — така найвища практична першооснова, такий і поворотний пункт всесвітньої історії.** Фейербах, обожествляючи прості закони людської спільності та моральності, прагне з цієї гуманістичної позиції упорядкувати людське суспільство, привести його до щастя. Саме тому етика Фейербаха - евдемонізм, тобто вчення, яке обґрунтовує прагнення до щастя.

- А. Фейербах належить до тих мислителів, які, не створивши розгорнутої системи поглядів, підготували ґрунт для подальшого руху теоретичної думки. **Головна заслуга Фейербаха - критика ілюзорних форм свідомості — ідеалізму і релігії — і ствердження реальної людини як конкретної індивідуальності.**

7.7. Філософські ідеї марксизму

- Завершує період німецької класичної філософії і одночасно започатковує нове філософсько-політичне вчення (марксизм) **Карл Генріх Маркс** (1818-1883 рр.). Про незалежність свого філософського вчення від німецької класики вказував як сам **Маркс**, так і його однодумець і друг **Фрідріх Енгельс** (1820-1895 рр.), визначаючи **діалектику Гегеля** та

матеріалізм Фейєрбаха як безпосередні теоретичні джерела їхнього вчення. Зв'язок філософії марксизму з німецькою класичною традицією є особливо наочним при розгляді творчої біографії К. Маркса.

Народився він у сім'ї адвоката в м. Трірі, де закінчив у 1835 р. гімназію. В цьому ж році вступив на юридичний факультет Боннського університету, а з 1836 р. по 1841 р. вчиться в Берлінському університеті. В 1837 р. зближується з «лівими» гегельянцями, які намагаються робити з філософії Гегеля революційні висновки. Багато часу приділяє вивченню історії філософії. В 1841 р. захищає дисертацію з античності й здобуває диплом доктора філософії. Вплив матеріалізму А. Фейєрбаха повертає Маркса на позиції революційного демократизму. В 1844 р. виступає з ідеєю світової гармонії, яку називає комунізмом. З цього часу і до кінця життя (як і його соратник Ф. Енгельс) Маркс присвячує себе теоретичній і практичній роботі щодо втілення своїх ідей у життя.

На початку свого становлення Маркс вважає філософію духовною квінтесенцією епохи, яка, вносячи розум і мудрість у суспільство, повинна сприяти історичному прогресові. Під впливом раціоналізму Просвітництва він підкреслює активну роль особистості в суспільному розвитку, а також підтримує ідеї виховання і освіти мас. Марксу глибоко імponує гуманістичний пафос матеріалізму Фейєрбаха, його ідеї з реалізації людиною своїх природних здібностей. Гуманізацію відношень людини до природи і людини до людини Маркс пов'язує з викриттям релігії і проповіддю атеїзму.

У праці «Економічно-філософські рукописи 1844 року» Маркс виступає на захист гуманізму, заснованого на ідеї вільної, універсальної творчої сутності людини. Перешкодою на шляху до реалізації цієї ідеї виступають різні види відчуження: людини від природи, людини від своєї власної «родової» сутності, людини від людини і людини від суспільства. Основою всіх форм відчуження є відчуження праці, яке базується на приватновласницьких відносинах. Для докорінної зміни ставлення людини до природи та інших людей необхідно стати на шлях присвоєння своєї справжньої родової сутності. На основі теорії присвоєння Маркс створює гуманістичне, величне вчення про суспільно-історичну, предметно-практичну сутність людини. Людська діяльність становить процес «олюднення світу», перетворення природи відповідно до її законів і в той же час накладення на природу людських характеристик, без яких вона не змогла б стати фактором людського буття.

Визнаючи людину природною і одночасно суспільною істотою (природа - «частина» людини, її «неорганічне тіло»), Маркс вважає, що людина - природна істота особливого роду, вищий продукт розвитку природи. **Людина — це універсально-загальна сила природи, здатна до активного її перетворення («соціалізації»).** Цю здатність Маркс називає

практикою. У практичній діяльності, праці проявляється специфічність людського буття, відмінність людини від тварини.

У діяльності людини виділяється два основних моменти: **опредметнення і розпредметнення**. Оскільки головним визначенням праці є її предметно-чуттєвий характер, то перетворення природи відбувається не через духовність людини, а завдяки тому, що вона як матеріальна, предметна істота діє предметним чином. **У процесі трудової діяльності людина постійно здійснює опредметнення, тобто перехід властивостей і характеристик живого процесу діяльності суб'єкта в об'єкт, у предметне втілення.**

Разом з тим людська діяльність не зводиться тільки до матеріального, чуттєво-предметного процесу, **а має і духовний, ідеальний зміст: задум, проект, ідею тощо**. Отже, діяльність має соціально-історичний характер, і **розпредметнення** — це зворотний перехід предметності в живий процес, в дійову здатність, це процес освоєння суб'єктом предметних форм культури, а завдяки їм - також і природи.

Розвиваючи цю думку, Маркс говорить про те, що в процесі діяльності людина не тільки має справу з предметами природи, а й неодмінно використовує продукти людської діяльності (знаряддя праці, систему знань тощо). У трудовій діяльності людини міститься найпростіший соціальний зв'язок, тобто у формі засобів праці людина має справу з іншою людиною. Цей зв'язок актуалізується в процесі розпредметнення продуктів праці. Отже, **розпредметнення** — це освоєння соціального досвіду людства, перетворення предметних форм на зміст внутрішнього світу людини, її власних сил і здібностей у момент живої праці.

• Концепцію суспільно-історичної, предметно-практичної сутності людини Маркс повертає до гуманістичного ідеалу Канта, **людина не повинна розглядатися іншою людиною як засіб для досягнення своїх цілей, вона повинна ставитися до неї як до головної мети своїх дій**. Багатство внутрішнього світу людини залежить від багатства внутрішнього світу інших людей. Такий обмін - головна мета міжлюдського спілкування, завдяки чому внутрішня природа особистості суттєво змінюється. З'являється універсально розвинута людина, яка живе в єдності та гармонії з внутрішньою і зовнішньою природою. **Досягнення такого гуманістичного ідеалу Маркс пов'язує з ліквідацією приватновласницьких відносин і формуванням відносин нового типу — комуністичних.**

Соціальна орієнтація філософських поглядів Маркса дає змогу **розширити сферу дії матеріалізму**. Матеріалістичний підхід поширюється на ділянку суспільних явищ, що уможливорює розробку **теорії матеріалістичного розуміння історії**. Суть його в тому, що систему виробничих відносин між людьми слід пояснювати, виходячи з виробництва безпосередніх засобів для життя, а потім на цій основі - і політичній устрій суспільства,

мораль, право, філософію та інші духовні явища. **Залежність свідомості людей від їхнього суспільного буття змінює роль духовної діяльності людини.** На думку Маркса, не ідеї і теорії є причинами історичних змін реальності. Відображаючи реальну дійсність, вони можуть бути застосовані лише тоді, коли в цій реальності створюються відповідні умови.

- **На основі матеріалістичної концепції історії Маркс створює теорію суспільно-економічної формації.** Узагальнюючи історію розвитку людства, Маркс виділяє такі основні суспільно-економічні формації, які утворюють ступені історичного прогресу: *первіснообщинний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний.* **Формація охоплює всі сторони суспільного життя в їх органічному взаємозв'язку.** В основі кожної формації лежить певний спосіб виробництва. Виробничі відносини, взяті в їх сукупності, утворюють сутність цієї формації; структуру формації складає **економічний базис** і відповідна йому політико-юридична, ідеологічна **надбудова.** Сутність теорії суспільно-економічної формації полягає в тому, що **вона визнає поступовий, прогресивний характер суспільного розвитку і приводить до висновку про неминучість загибелі капіталізму і торжества комунізму.**

- Умовою переходу від однієї формації до іншої є **класова боротьба.** Маркс визнавав, що нове, привнесене ним, полягає в такому міркуванні. Існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва; класова боротьба з необхідністю веде до **диктатури пролетаріату**; сама ця диктатура становить лише перехід до знищення будь-яких класів і до безкласового суспільства. З теорії класів бере початок теорія необхідності **соціальної революції**, «локомотиву історії».

На основі цих розробок марксизм формулює своє вчення про ідеологію. **Ідеологія** - насамперед «брехлива свідомість», джерело якої не в помилках людей, не в сфері свідомості, а в соціальній дійсності. Вона відображує дійсні суперечності історичного процесу, але в тих їх проявах, коли панує відчуження, коли дійсні відношення перевернуто з ніг на голову. Ідеологія має соціально-класову сутність, оскільки є результатом соціальної диференціації суспільства. Вона виникає разом з виникненням класів, є теоретичною формою відображення і вираження їх інтересів. **Класовий характер обумовлює односторонній, суб'єктивний характер ідеологічних конструкцій, в яких відбувається свідомий відбір матеріалу.** Ідеологія прагне своє одностороннє уявлення дійсності видати за ціле, за найбільш повну картину дійсності.

- **Головним фундаментальним принципом філософської системи марксизму стає принцип практики.** З позицій цього принципу аналізується й оцінюється вся попередня філософія, дається позитивне вирішення багатьох проблем, поставлених німецькою класичною філософією. Первинність практики щодо всього духовного світу дає змогу

пояснити найскладніші соціальні процеси і культурні явища. *Маркс і Енгельс прагнули підкреслити активну, діяльну, перетворюючу позицію людини в цьому світі.* Обґрунтування понять «праця», «виробництво» мало цю мету, але основоположними філософськими принципами це не стало. Завдяки поняттю «практика» виявляються багатоманітні форми взаємодії людей з природою і одного з одним у процесі матеріального і духовного виробництва. **Практика — це вияв сукупної діяльності людства щодо перетворення природи, формування соціальних відносин, взаємозв'язку і взаємодії людей між собою.** Вона характеризує процес праці в єдності соціально-історичних умов, завжди має суспільний характер, у марксистській філософії виступає як всесвітньо-історичне явище.

Визначивши завдання практичного перетворення світу, *Маркс вважає носієм цього перетворення пролетаріат.* Звідси чіткість і однозначність понять «виробничі відносини», «базис» і «надбудова», «соціалістична революція», «диктатура пролетаріату». Чіткість концептуальних положень, ясність практичного спрямування, масштабність перспективи і, головне, єдність теоретичних висновків із результатами «практичного» осмислення цих проблем пролетарською масою зумовили надзвичайну популярність марксизму в робітничому середовищі, поширення його як соціальної філософії, світогляду та ідеології пролетаріату.

У теорії пізнання принцип практики тлумачиться конкретніше і вузьче. **Практика виступає як матеріально-чуттєва діяльність щодо перетворення природи і суспільних відносин, становить основу і рушійну силу пізнання всієї науково-теоретичної діяльності.** Практичні потреби людей - головний стимул для розвитку знання, вони здійснюють вирішальний вплив на вибір, напрямок, темпи розвитку знання, на характер їх використання.

Пізнання світу в кінцевому підсумку служить меті його перетворення. Але практика - не тільки стимул для розвитку пізнання і засіб його застосування, а й початкова форма його одержання. На ранніх етапах людина дізнавалась про ті чи інші властивості предметів у процесі виробничої трудової діяльності. Пізніше формою одержання нового знання став експеримент як форма матеріальної взаємодії речей, на основі якої виявляються ті чи інші їх властивості.

Метою пізнавальних зусиль є досягнення істини, що визначається як відповідність думки, наших знань про світ самому світові, об'єктивній дійсності. Щоб відрізнити істину від хибної думки, необхідно з'ясувати, наскільки наше знання відповідає об'єктивній дійсності.

Кожна істина **об'єктивна.** Це означає, що зміст знання збігається з об'єктивною дійсністю і в цьому плані не залежить від свідомості суб'єкта. В той же час істина

суб'єктивна за формою вираження. **Її оформлення (об'єктивізація) у зовнішньому світі, у сфері науки залежить від особливостей тих людей, які формулюють цю теорію.** Отже, значення об'єктивної істини мають усі достовірні знання людей, всі положення науки, в яких відображується об'єктивна дійсність.

Разом з тим виникає проблема абсолютної істини, яка починається з питання: чи може об'єктивна істина бути виражена в людських знаннях відразу, повністю, чи може безмежний світ бути «замкнений» в остаточні форми знання? **Відповідь проста: абсолютна істина недосяжна, оскільки світ нескінченний і невичерпний.** З цього твердження може випливати висновок про неможливість для людства одержати повне і достовірне знання про світ. Тобто в остаточних межах пізнання світу неможливе. Згадаймо «феномени» і «ноумени» Канта: прагнучи перебороти їх як агностичні настанови, Ф. Енгельс стверджував, що ніякої різниці між явищами і річчю в собі не існує, а існує суперечність між тим, що ми знаємо і чого не знаємо. Мислячи діалектично, ми не передбачаємо наше знання готовим і незмінним. **Слід розглядати конкретно, як із незнання з'являється знання, яким чином неістинне, неповне знання стає більш повним і більш точним.**

Ця проблема вирішується на основі діалектики абсолютної і відносної істини. Оскільки в кожній науковій теорії міститься момент об'єктивного змісту, збіг думок із дійсністю, то в ньому є момент абсолютної істини. Але самі теорії або інші форми знання мають відносний характер. Вони формують істину в певних історичних конкретних перехідних формулах, теоріях З цієї позиції розвиток пізнання є довготривалим процесом досягнення відносних істин, що приводить до збагачення людського знання. **В такому випадку абсолютна істина є безмежною сумою відносних істин, які людство формулює упродовж усього історичного розвитку, і цей процес не може завершитись.**

Критерієм істини виступає практика. **Тільки ті результати пізнання, які пройшли перевірку практикою, можуть претендувати на знання об'єктивної істини.** Як матеріально-чуттєва діяльність людей, практика може набувати значення безпосередньої дійсності, в якій об'єднується і співвідноситься об'єкт з дією, тобто те, що виробляється чи встановлюється у зв'язку з думкою про нього. Саме в такій дії і виявляється істинність думки.

• У 60-70-ті роки XIX ст. марксизм стає провідним вченням соціалістичного революційно-пролетарського руху. Але на перший план у ньому тепер виступають політична теорія («науковий соціалізм») та економічна теорія («політична економія»). **Зрозуміла мова економічних категорій забезпечила пріоритет економічного (матеріального) перед духовним.** А філософія відступила в тінь політичного та економічного вчення Маркса. Внаслідок подальшого розвитку під впливом практичних,

партійно-політичних інтерпретацій, економічного та природничо-«натуралістичного» акцентування, численних примітивізуючих аберацій масової свідомості, здійснених філософськи «стерильними послідовниками», вихідну гуманістичну філософську позицію Маркса було фактично «поховано» під глибоким шаром ідеологічних, політичних, «натуралістичних» деформацій.

ВИСНОВКИ

Німецька класична філософія є вершиною поступу людського духу. Головним досягненням її була діалектика, яка відкрила перед пошуковою думкою нові горизонти. Світ — суперечливе ціле, яке розвивається завдяки діалектичній логіці. Було знайдено специфічну мову філософії як науки, проголошено активність свідомості, показано вторгнення суб'єкта в об'єкт та їх безперервну взаємодію. У німецькій класичній філософії було обґрунтовано ідею суспільної закономірності, вказано на економіку як на сферу її найяскравішого вияву. Творчість, праця, знаряддя праці стали предметом філософського розгляду. Значення німецької класичної філософії неоціненне і як спроби побачити в історії людства закономірні етапи прогресивного розвитку, який, у свою чергу, з необхідністю приводить до правопорядку, і благо людини проголошується найвищою турботою філософії. В етиці виникла ідея обов'язку як абсолютного спонукального мотиву моральної поведінки. Вперше у філософії було поставлено проблему ідеалу. Але, як не парадоксально, довівши ідеалізм до свого логічного завершення, Гегель тим самим показав його вичерпаність і обмеженість. Тому з другої половини ХІХ ст. у західній філософії основного значення починають набувати школи і течії неідеалістичного напрямку, хоча вплив гегельянства на деякі з них, наприклад марксизм, не викликає сумніву. Проте як би там не було, але, підвівши певну рису під філософією Нового часу, в якій людину знали тільки як природне тіло, наділене нетілесною душею, мислителі німецької класики саме з людського духу, духовної діяльності людини виводять весь навколишній світ - як природний, так і культурний. Зміщення акценту з аналізу природи на дослідження людини як автономного світу робить німецьку класичну філософію видатним явищем в історії західної культури філософського мислення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Охарактеризуйте основні духовні джерела німецької класичної філософії.
- У чому полягає «коперніканський переворот», здійснений у філософії І. Кантом?
- Визначте поняття «суб'єкта» і «об'єкта» у філософській концепції Й. Г. Фіхте.
- Яке основне досягнення раціоналістичного ідеалізму Ф. Шеллінга?
- Окресліть основні принципи філософської системи Г. Гегеля. У чому її велич і суперечності?

- Що покладає в основу філософського розуміння дійсності Л. Фейербах?
- Визначте досягнення і недоліки марксистської концепції «реального гуманізму».

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Предмети, які даються нам досвідом, незрозумілі для нас із багатьох поглядів, і на багато питань, на які наводить нас закон природи, якщо їх довести до певної глибини (але завжди з подібними законами), не можна дати відповідь, як, наприклад, на питання про те, чому речовини притягують одна одну. Але коли ми зовсім залишаємо природу або ж, простежуючи ланцюг її зв'язків, виходимо за межі будь-якого можливого досвіду, отже, заглиблюємося в сферу чистих ідей, тоді ми не можемо сказати, що предмет нам незрозумілий і що природа речей пропонує нам невіршувані завдання. Адже в цьому випадку ми маємо справу зовсім не з природою або взагалі з даними об'єктами, а тільки з поняттями, які мають джерело виключно в нашому розумі, та з чисто мислительними сутностями, відносно яких усі завдання, що випливають з їх поняття, повинні бути вирішені, тому що розум може і повинен у будь-якому разі давати собі повний звіт у своєму власному діянні. Через те що психологічні, космологічні та теологічні ідеї є тільки чисті поняття розуму, що не можуть бути дані ні в якому досвіді, то питання про них, запропоновані нам розумом, стають не предметами, а тільки максимами розуму заради його власного задоволення, і на всі ці запитання обов'язково може бути дано належну відповідь, якщо показати, що вони є основоположеннями, які служать для того, щоб довести застосування нашого розсудку для повної ясності, завершеності та синтетичної єдності, а тому значущі тільки для досвіду, але для досвіду, взятого в цілому. Хоч абсолютна сукупність досвіду і неможлива, однак тільки ідея сукупності пізнання за принципами може взагалі надати пізнанню особливий вид єдності, а саме єдності системи, без якої наше пізнання є лише чимось фрагментарним і непотрібним для вищої мети (яка завжди є лише системою всіх цілей)...

Отже, трансцендентальні ідеї виражають дійсне призначення розуму, а саме, як принципу систематичного застосування розсудку. Якщо ж приймають цю єдність способу пізнання як єдність об'єкта, що пізнається, якщо цю єдність, що, власне, є суто регулятивною, вважають конститутивною і уявляють, начебто завдяки цим ідеям можна розширити своє знання далеко за межі будь-якого можливого досвіду... - то це не більш як помилка в оцінці власного призначення нашого розуму і його основоположень, це діалектика, яка, з одного боку, заплутує застосування розуму в досвіді, а з другого - приводить розум до суперечностей із самим собою».

(Кант И. Пролегомены ко всякой будущей метафизике, которая может появиться как наука // Соч.: В 8 т. - Т. 3. - М., 1994. - С. 112-113.).

Чи погоджуєтесь ви з міркуваннями І. Канта про регулятивну роль розуму стосовно досвіду?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Волков Г. Сова Минервы. - М., 1973.
2. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. - Т. 1-3. - М., 1973.
3. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия. - М., 1978.
4. *Енгельс Ф.* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // *Маркс К., Енгельс Ф.* - Твори. - Т. 21.
5. История диалектики. Немецкая классическая философия. - М., 1978.
6. *Кант И.* Прологомены ко всякой будущей метафизике, которая может появиться как наука // Соч.: В 8 т. - Т. 3. - М., 1994.
7. Марксизм: pro і contra. - М., 1992.
8. *Фейербах Л.* Сущность христианства // Избранные философские произведения. - В 2 т. - М., 1955. - Т. 1.
9. *Фихте И. Г.* Факты сознания. Назначение человека Наукоучение. – Минск. -Москва, 2000.
10. *Шеллинг Ф. В. И.* Система трансцендентального идеализма // Соч. - В 2 т. - М., 1987. - Т. 1.

VIII. "ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ"

8.1. Смыслові орієнтації некласичної філософії

8.2. Специфіка і сутність ірраціоналізму

8.3. "Воля до життя" А. Шопенгауера

8.4. Апологія "надлюдини" у філософії Ф. Ніцше

8.5. Психоданаліз З. Фрейд

8.6. "Творча" інтуїція А. Бергсона

8.7. Концепт "життя" у філософських дискурсах В. Дільтея і Г. Зіммеля

З середини XIX ст. в європейській філософії починає формуватися нова (сучасна) філософська парадигма. Вона протиставляє пануючому раціоналістичному напрямку в класичній інтелектуальній традиції альтернативні орієнтації в змісті філософствування: об'єктивізму — суб'єктивізм, натуралістичному сциєнтизму — гуманізм, раціоналізму - ірраціоналізм, детермінізму — волюнтаризм, механістичній унітарності буття — «вітальний» універсум «несвідомих потягів», активних «вибухів» волі, «життєвих поривів» тощо. В західноєвропейській філософії відбувається серйозне зрушення: на перший план виступають здебільшого суб'єктивістські та ірраціоналістичні концепції.

Некласична (сучасна) філософія демонструє плеяду видатних мислителів, які збагатили філософську культуру глибокими і проникливими ідеями, що відобразили досягнення науки та інші сторони матеріального і духовного розвитку людини. Західна філософія цього періоду - це велике розмаїття шкіл, концепцій і напрямів. Один з них - «філософія життя», центральне поняття якої - «життя» як потік нескінченного, мінливого, невловного раціональними методами пізнання і в той же час творчого і продуктивного для кожної людини існування - протиставляється традиційному поняттю буття як чогось незмінного, основоположного, умодосяжного.

Ключові слова

уявлення, волюнтаризм, романтизм, суб'єктивізм, ірраціоналізм, лібідо, сублимація, архетипи, несвідоме, інтуїтивізм, психоданаліз, «надлюдина»

«Життя є те материнське лоно, в якому народжуються всі його прояви: і дрімотна, повна нескінченних можливостей і мрій, нічна свідомість, і денна свідомість, котра породжує філософську думку і наукове знання».

С. Булгаков

8.1. Смыслові орієнтації некласичної філософії

Класична філософія прагнула до систематичної цілісності, моністичної завершеності. В основі цього прагнення лежала віра в природну впорядкованість світовлаштування, доступного раціональному осягненню. Вона виходила з уявлення про гармонію між організацією буття і суб'єктивною організацією людини. Укорінена в цьому світопорядку, людина розглядалась як частина історичного прогресу. Всі глибини світових зв'язків, включаючи внутрішній світ самої людини, вважалися доступними для самоусвідомлюючого суб'єкта. В основі традиційної етики ліберального суспільства лежали ідеї верховенства людини над природою, пріоритету розуму над пристрастями і віра в нестримний поступ свободи і справедливості.

З другої половини ХІХ ст. ці традиційні цінності опинилися під загрозою. Розвиток суспільних наук привів до відкриття системи інших моральних цінностей, а розвиток психології - до розуміння того факту, що наша поведінка здебільшого обумовлена причинами неусвідомленими і неконтрольованими. *Область несвідомого* виявилася ширшою за область свідомості і значно ширшою за область розуму. Свідомість, розум не могли вже більше претендувати на єдино правильну оцінку реальності. Звідси зміна якісних критеріїв духовно-інтелектуальної діяльності. Місце раціонального самообмеження, стабільності, моральної недостатності і неповноти заступає етика індивідуальної свободи, самоздійснення, повної самореалізації. Виникає новий інтелектуальний напрям - «філософія життя». На противагу класичній філософії, вона сумнівається в історичному прогресі, стверджує відносність істини, ірраціональність соціального поступу і самої душі людини. На перше місце в ній висувається *ідея вивчення життя окремої людини, важливості саме його аналізу для філософії*. Несвідоме, підсвідоме та інтуїція стають центрами філософської антропології. **Смисловим центром цього напрямку стає поняття «життя» як первинна, фундаментальна реальність, органічна цілісність.**

«Філософія життя», з якої починається сучасна філософія, виникає в другій половині ХІХ ст., переважно в Німеччині. Основні представники цього напрямку - *В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер, А. Бергсон, Х. Ортега-і-Гасет, Ф. Ніцше*. Останній заявив про себе у всіх сферах новітнього філософського мислення. Поняття «життя» протиставляється поняттю «буття» в класичній філософії. Життя більш первісне, ніж поділ на суб'єкт і об'єкт, матерію і дух, буття і свідомість. Феномен «життя» має складний, суперечливий, мінливий творчий характер.

Ірраціональне у своїй основі, ніколи і ніким не передбачуване, життя *може пізнаватися лише позаінтелектуально, інтуїтивно, образно-символічно*. Життя - це «живий потік», тому воно не може бути виражене за допомогою філософських категорій класичної

філософії, орієнтованих на науку, на пізнання стійкого і незмінного, на принципи тотожності буття і мислення.

Головна формула «філософії життя» - не «*життя для культури*» (постулат класичної філософії), а «*культура для життя*». Цим підкреслюється самоцінність, дорогоцінність життя, властиве йому прагнення продовжити своє існування. «Натуралістичний розум» мислителів Нового часу - це розум, який спирається на природничо-наукові критерії науковості. *Однак успіхи природничих наук (як пізнання речей) різко контрастують з їх безсиллям перед власне людськими проблемами. Адже людина, зазначав Х. Ортега-і-Гасет, - це не тіло, не душа, не субстанція, не дух, а життєва драма, котра відбувається в певних обставинах і виявляє себе в часі.*

*Механістичності, застиглості як рисам «натуралістичного розуму», який усе розкладає на частини, - філософи життя протиставляють **органічність і цілісність** «життєвого розуму». Найбільш адекватним засобом пізнання життя виступають інтуїтивні основи творчості, художній образ, міф, метафора. Діалектика людини є не діалектикою логічного розуму (за своєю суттю статичного), а діалектикою історичного розуму, який завжди перебуває в становленні і зміні.*

8.2. Специфіка і сутність ірраціоналізму

- Визначальною гносеологічною і духовною орієнтацією сучасної філософії є ірраціоналізм. Як напрям філософського мислення ірраціоналізм починає формуватися ще в античну епоху. Його витoki можна знайти в деяких положеннях вчення *орфізму, піфагореїзму, платонізму та неоплатонізму*. Найбільше поширюються ірраціоналістичні тенденції в середньовічній християнській філософії, що пізніше вилилось в апофатизм. Вагомий внесок у формування ірраціоналістичного напрямку зробили вчення М. Монтеня і релігійно-філософські пошуки *Б. Паскаля*. І навіть в епоху панування раціоналізму філософські ідеї пізнього *Ф. Шеллінга* суттєво поглибили ірраціоналістичне сприйняття дійсності.

- Важливою віхою на шляху формування ірраціоналістичного типу пізнання і світовідношення був **романтизм**. Його народження пов'язується з діяльністю так званого енського гуртка, ядро якого склали **Фрідріх Шлегель** (1772-1829 рр.), його брат **Август Вільгельм Шлегель** (1767-1845 рр.), **Фрідріх Тік** (1773-1853 рр.), **Фрідріх Новаліс** (1772-1801 рр.), **Фрідріх Шлейєрмахер** (1768-1834 рр.). Ранній романтизм - переважно літературно-художня течія, яка вплинула на долю теоретичної думки. Романтики не залишили вчених трактатів, найбільш плідна форма їхніх поглядів - афоризм; досягнутий результат - неспокій думки. Романтизм відображав розчарування в буржуазній прозаїчній сутності буття, в раціоналістичних спекуляціях. Мета романтизму - свобода духу. Ідеал романтиків — вільна

особистість. Для них важливою є конкретна жива людина: «Тільки індивід цікавий», - говорить Ф. Новаліс. Романтизм універсальний, він виступає за подолання будь-якої нетерпимості та обмеженості. Для романтика є цікавою кожна індивідуальність — людина, народ, усе людство як щось неповторне.

- **Ф. Новаліс** у повісті «Учні в Саїсі» через притчу про *Гіацинта*, який шукає сенс буття, приходять до висновку, що таємниця буття - поряд з людиною, в простому почутті кохання. Романтики вміли не тільки мріяти про далеке, нездійсненне, але й знаходити свої ідеали в близькому, повсякденному, людському. Для романтиків найвищою цінністю є життя. Вони уникають абстрактного мислення, вбачаючи в ньому життя сіре та затхле. **Саме поняття «романтичний» розуміється як «той, що виходить за рамки повсякденності».**

- Один з провідних романтиків **Ф. Шлейєрмахер** апелює до інтелігенції, мислячої аудиторії, вбачаючи своє завдання в тому, щоб з'ясувати значущість релігії. Її сутність - не в мисленні і не в дії, а в спогляданні й почутті. Метафізика (філософія) намагається пояснити всесвіт; релігія вселяє почуття причетності до універсуму. Мораль виходить зі свободи, релігія знову повертає свободу в природу, доповнюючи світобачення і практику «прагненням до нескінченності». *Завдання релігійного виховання полягає насамперед у пробудженні почуття любові.*

Отже, романтизм, звертаючись **до внутрішнього світу людини**, її почуттів, відходить від традиції раціоналістичної філософії, започатковуючи новий погляд на світ, нову світоглядну орієнтацію.

Ствердження **філософського ірраціоналізму** відбувається при розчаруванні інтелігенції в тих ідеалах, якими оперував філософський раціоналізм До середини XIX ст. сформувалося переконання, що прогрес науки і техніки сам по собі не веде до реалізації вікових прагнень людства. Люди перестали вбачати в світовому історичному процесі виявлення і здійснення вищого Розуму. Через це втратила свою привабливість ідея пріоритету соціально-історичної активності людини. В літературі, мистецтві, філософії стверджується думка про безпідставність і марність усіх надій людини на те, що об'єктивний рух світового процесу гарантує здійснення власне людських цілей, а пізнання його закономірностей дасть людині надійну орієнтацію в дійсності. Зневіра в конструктивно-творчих силах людини, **соціальний та історичний песимізм** — основні риси світоглядних орієнтацій другої половини XIX - початку XX ст., які лягли в основу ірраціоналізму як філософського напрямку сучасної західноєвропейської філософії.

Під впливом цих тенденцій відбувається переосмислення раціоналістичної концепції ставлення людини до навколишнього світу, зміна уявлень про сенс, мету та призначення людської діяльності і пізнання, перегляд самого способу тлумачення людського мислення і

свідомості. На відміну від раціоналізму, в якому містифікуються раціонально доцільні форми людської активності, **іраціоналізм ототожнює духовне зі спонтанними, несвідомими імпульсами, емоційно-вольовими та морально-практичними структурами суб'єкта**. Всі форми раціонального, доцільного ставлення до світу оголошуються в іраціоналізмі похідними від початкової, **досвідомої основи**. Нестійкість соціального буття індивіда перетворюється в іраціоналізмі на онтологічну невірноваженість усього Всесвіту. З точки зору представників іраціоналізму, світ не має впорядкованої, закономірної побудови, і самі основи буття нерозумні. **Буття іраціональне, оскільки алогічне, дисгармонійне, завжди суб'єктивне**. Його осягнення можливе тільки через «внутрішнє», «душевне», інтуїтивне сприйняття.

8.3. «Воля до життя» А. Шопенгауера

- Першим виступом, антитезою раціоналістичній традиції стала творчість представників так званої «філософії життя». Їхня іраціоналістична демонстрація проти споглядального раціоналізму отримала назву **«бунт проти розуму»**.

- Видатний представник цього напрямку **Артур Шопенгауер** (1788-1860 рр.) народився в заможній сім'ї в Данцігу (Німеччина). Батьки сварилися, потім роз'їхалися, і це, звичайно, відбилося на психології майбутнього мислителя. Проте освіту **Шопенгауер** здобув ґрунтовну. Завдяки матері-письменниці серйозно вивчав стародавні мови, а в Берлінському університеті — філософію, яку викладали *Фіхте* і *Шлейєрмахер*. Зацікавився принципом фіхтеанського суб'єктивізму та ідеями Шеллінга про свободу волі. **Шопенгауер** мав злопам'ятний характер, його честолюбство і прагнення до слави упродовж тривалого часу залишалися незадоволеними. Пронизаний егоцентризмом, зосереджений на власному «Я», він з особливою люттю нападав на Гегеля, оптимістичний пафос філософії якого суперечив усьому складові шопенгауерівського мислення. Курс, який викладав Шопенгауер у Берлінському університеті (в ті ж години, коли лекції читав Гегель), успіху не мав. Його відвідувало не більше десяти чоловік. Головна праця — «Світ як воля і уявлення» - залишилася поза увагою, видавець зазнав збитків, і більша частина тиражу перетворилася на макулатуру. Все це викликало і посилювало презирство до людей, які здавалися не гідними його. **«Книга — це дзеркало», — вважає Шопенгауер, — коли осел дивиться в нього, він не може побачити в ньому ангела**. Після невизнання в Берліні Шопенгауер переїжджає до Франкфурта-на-Майні, де веде життя холостяка, вважаючи, що **«одружитися — це позбутися половини своїх прав і подвоїти свої обов'язки»**. Егоцентризм призводить до відчуження від людей, яких він ненавидить і називає «двоногою породою мавп».

У 50-х роках XIX ст. ставлення до **Шопенгауера** почало змінюватись, бо його основні ідеї уже відповідали «новому часові», про який раніше мріяв філософ. Він стає відомим,

Ріхард Вагнер надсилає йому примірник своєї тетралогії «Кільце Нібелунгів» з дарчим написом, у німецьких університетах вивчається його філософська система. Шопенгауер з повним правом може сказати: *«Кінець мого життя став світанком моєї слави»*. Його творчість мала суттєвий вплив на світогляд багатьох письменників, зокрема А. Толстого. Ерудиція та літературна майстерність, характерні для творчості Шопенгауера, зрештою надали популярності філософській теорії мислителя.

Шопенгауер виходить з того, що кантівському терміну «явище» протиставляє термін «уявлення», який обіймає все, що дано нам у чуттєвому сприйнятті. Світ існує тільки як уявлення. Матеріальний світ - не що інше, як світ явищ, і його вивчає наука. «Світ як уявлення» - це суб'єктивно-ідеалістична інтерпретація раціонального пізнання, дискредитація Шопенгауером об'єктивного наукового мислення. Він вважав, що наукове світорозуміння ілюзорне, класична філософія — «шарлатанство», а діалектична логіка — «жонглювання абстрактними формулами».

*Отже, світ існує остільки, оскільки ми його уявляємо. Таким чином, відбувається **перехід** зі світу «як уявлення» у світ «як волю». На думку Шопенгауера, помилкою всіх філософів було те, що основним і первинним моментом душі, тобто внутрішнім, духовним життям людини вони вважали мислення і висували його на перший план. Насправді істина проявляється лише у разі підходу до неї не з зовнішнього боку, а з внутрішнього, тобто зовнішньому досвідові і раціональному пізнанню, яке базується на ньому, протиставляється внутрішній досвід, що є основою ірраціонального осягнення «речей у собі». Не в мисленні, а в **бажанні** (хотінні) суб'єкт виступає сам по собі, розкриваючи свою внутрішню сутність - **волю, яка є принципом суб'єктивності, на відміну від пізнання як принципу об'єктивності**. Воля - первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, відокремленим від волі. **Воля розуміється як універсально-космічний феномен, а кожна сила в природі — як воля**. Отже, об'єктивному пізнанню протиставляється ірраціональне пізнання, яке вводить у недосяжний іншим чином світ. Мова йде не про інтелектуальну інтуїцію, а про безпосередню самосвідомість, про інтуїцію, яка має справу не з зовнішнім світом, а з «буттям у собі» того, що саме по собі є «інтуїтивним».*

*Кожне поняття, думка - лише абстракція. Звідси декартівське **Cogito ergo sum** («Я мислю, отже, існую») Шопенгауер замінює **Volo ergo sum** («Я хочу, отже, існую»). В бажанні суб'єкт виступає сам по собі, розкриваючи свою внутрішню сутність - волю, яка є принципом суб'єктивності, на відміну від пізнання як принципу об'єктивності.*

Основною рисою вчення Шопенгауера є відокремлення волі від пізнання. Воля первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, незалежним від волі. Зі світом як з уявленням має справу пізнання, а світ як воля не підлягає пізнанню, він - різноманітний,

невимірний, інтуїтивний. *Кожний організм, у тому числі й людське життя, є нічим іншим, як розкриттям волі.* На противагу Гегелю, Шопенгауер висуває тезу: *«Усе дійсне нерозумне, все нерозумне дійсне».* Діяти розумно і діяти морально, вважає мислитель, - це дві несумісні речі. У волі своя власна необхідність, вона не визначається розумом Воля є першим і первісним, виконує роль вершника, який пришпорює коня. *Універсальний об'єкт волі — «воля до життя».* *Перше правило волі до життя — інстинкт самозбереження,* який веде до егоїзму, що є джерелом усіх вчинків людини. *Кожний вчинок є егоїстичним.* «Я» і «егоїзм» - це одне і те ж, вони тотожні: якщо зникне останній, не буде і першого. Шопенгауер розрізняє два види егоїзму: один, який хоче власного добра, і другий - гіпертрофований, злостивий, який хоче чужого горя.

У своїх етичних поглядах Шопенгауер висуває «ідеал бездіяльності», самозречення, позаяк щастя - завжди утопічне, ілюзорне, і гонитва за ним робить людину носієм усіх моральних недоліків.

Шопенгауера називають **філософом «світової скорботи»**, оскільки в навколишньому світі відбуваються вічні повторення трагічних станів, у яких винуватцем є воля. Складовою частиною «трагічної діалектики» Шопенгауера є поняття вини **Світової Волі**. Виникнення Всесвіту і життя в ньому - це стихійно неусвідомлене, а потім усвідомлене гріхопадіння, що тільки частково виправдовується стражданнями, які випали на долю тих, хто живе в світі. *Вихід мислитель вбачає в тому, щоб люди спрямували притаманну їм життєву енергію як проти самої цієї енергії, так і проти її джерела - Світової Волі.* Найвищі прояви Волі слід обернути на боротьбу проти її ядра, тобто феномен волі повинен знищити саму Волю (наприклад у природі більш розвинуті істоти, хижаки, знищують менш розвинутих - травоїдних). *Як цього досягти? Насамперед необхідно засобами філософського пізнання виявити завдання, які стоять перед людьми, потім — подолати два етапи самознищення Волі.*

Перший - естетичне споглядання;

другий — моральне самовдосконалення, завдяки якому відбувається зміна поведінки в потрібному напрямку.

• Шопенгауер через свою ідейну багатоманітність та ідеологічну неоднозначність постійно викликає інтерес Ми знаходимо у нього романтично-аристократичне презирство до порядків суспільства «чистогану», ворожість до народних мас, передчуття майбутніх потрясінь, яких не уникнути буржуазному суспільству, усвідомлення загальних недоліків індустріальної цивілізації в будь-якому її конкретному прояві, зневіру в те, що може знайтися така соціальна сила, яка забезпечить суспільний прогрес В епоху очікування ядерного та екологічного апокаліпсиса невизначеність і невпевненість виникають у досить широких кіл

інтелігенції, що й пробуджує почуття і настрої, які хвилювали великого песиміста упродовж усього життя.

8.4. Апологія «надлюдини» у філософії Ф. Ніцше

• Філософом парадоксів, логіка думки якого заворожує, називають **Фрідріха Ніцше** (1844-1900 рр.). Вчився в Бонні та Лейпцигу, в 1868-1869 рр. одержав професуру в Базельському університеті, який невдовзі змушений був залишити через хворобу. З 1876 р. і до кінця життя страждав тяжкими головними болями, які інколи тривали 200 днів на рік. Його твори здебільшого написано у формі коротких фрагментів, афоризмів, бо така форма викладу була єдино можливою при його стані здоров'я. Філософ жив відлюдно, був відірваний від друзів та рідних, усі сили і час присвячував творчості, задовольняючись скромним достатком. Певно, хвороба змушувала його бути зібраним, гордим, викликала сміливість думки як прагнення швидше і точніше висловитися. Він любив повторювати формулу *Amor fati* (люби долю), яка закликала не тільки терпіти неминуче, а й любити його. *Отже, духовний аристократизм Ф. Ніцше переходить у проповідь «надлюдини», вчення про життя як ірраціональне становлення, порив, волю.* Основні його праці: «По той бік добра і зла», «Так сказав Заратустра», «Антихристиянин».

Центральним поняттям ніцшеанства є **«воля до влади»** як найбільш значний критерій кожного типу поведінки, кожного суспільного явища. **«Життя, — стверджує Ніцше, — прагне до максимуму почуття влади».** Якщо у Шопенгауера Воля є основою буття, то Ніцше надає цьому поняттю соціально-морального відтінку. *«Що добре? - запитує в «Антихристиянині» Ніцше. - Все, що зміцнює свідомість влади, бажання влади і саму владу людини. - Що зле? - Все, що є наслідком слабкості. - Чи сприяє пізнання, як раціональна діяльність, підвищенню «волі до влади»? — Ні, оскільки перевага інтелекту паралізує волю до влади, замінюючи активність, діяльність розмовами, судженнями.* Загальноприйнята мораль також підриває «волю до влади», проповідуючи любов до ближнього.

«Воля до влади» - основа права сильного. Це вище за всі моральні, релігійні та інші нормативні настанови. Для Ніцше дуже важливою є заповідь: **«Не сотвори собі кумира» як заклик більше вчитися у життя, ніж чекати, доки воно вчитиме; більше сумніватися, ніж бездумно дотримуватися традиції.** Для Ніцше не існує поняття вчителів і учнів. Він вважає, що кожен повинен іти своєю дорогою, інакше він не створить свого єдиного життя. Перетворюючи на реальність чийсь настанови і пророцтва, ідеї і теорії, людина не може стати нічим іншим, як рабом обставин, доктрин, ідеологій **«Воля до влади» — це зведення до купи якісних станів психіки (інстинктів, емоцій, інтелекту тощо).** В діяльності великого полководця, у творчості художника або вченого воля до влади максимальна, оскільки

найбільшого виразу досягає самовладання, самовизначення. Саме життя тотожне інстинкту зростання, влади, нагромадження сил, впертого існування; **якщо воля до влади відсутня — істота деградує**. Влада над собою суттєвіша, ніж влада над іншими. **В онтологічному трактуванні «волі до влади» Ніцше весь космос розуміється як неперервна боротьба «квантів влади», кожний з яких прагне до панування над рештою, бажає стати організуючим центром усього світу**. Соціальні за своєю суттю відносини панування і підлеглості переносяться на весь світ, тоді як власне соціальний світ розуміється як споконвічна війна воль, які сперечаються між собою.

З «волі до влади» Ніцше виводить усі основи моралі. Він стверджує, що мораль, в якій визначальними є поняття добра і зла, виникає як наслідок почуття зверхності одних людей над іншими: аристократів (кращих) над рабами (гіршими). **Упродовж усієї історії у вигляді духовної помсти раби намагалися нав'язати свою мораль тим, хто панував**. Тлумачення цього процесу він проводить через християнство, своєрідно критикуючи його. В Нагірній проповіді Ісуса Христа, за словами Ніцше, аристократичне зрівняння цінностей (хороший = знатний = могутній -\-/ прекрасний = щасливий = улюблений Богом) євреї (а початок цього вони поклали у Старому Заповіті) змогли зі страхітливою послідовністю вивернути навиворіт і трималися за це зубами безмежної ненависті, ненависті безсилля. Згідно з їхньою логікою, тільки самі стражденні, хворі, потворні, каліки -благочестиві, блаженні, тільки для них визначено вічне блаженство; а знатні, могутні - злі, жорстокі та знехтувані Богом, їх назавжди проклято.

Ніцше вважає, що іудео-християнська мораль перешкоджає повному самовираженню людини, і тому необхідно провести переоцінку цінностей з метою відродження «моралі пануючих», яка має ґрунтуватися на таких принципах:

- *єдиною безумовною цінністю є «цінність життя»;*
- *існує природна нерівність людей, пов'язана з життєвими силами та «волею до влади»;*
- *сильна людина вільна від моральних обов'язків і не зв'язана ніякими моральними обіцянками.*
- *Усім цим вимогам, згідно з Ніцше, відповідає суб'єкт моралі пануючих - «надлюдина». Це найсуперечливіше поняття в етиці Ніцше. Поряд з генетичною характеристикою людини арійської раси Ніцше пропагує подвійну мораль «надлюдини». З одного боку, ці люди у ставленні одні до одних стримані, горді, привабливі. З другого боку, у ставленні до «чужих» вони не відрізняються від звірів, бо вільні від моральних обов'язків і керуються у своїх діях інстинктами. **Зовнішня особливість «надлюдини» полягає у «вродженому благородстві», «аристократичності»**. Маса готова підкорятися, якщо володар*

доведе насамперед своєю зовнішністю, манерою триматися своє право керувати. **Володарем влади «надлюдина» стає не через вроджену приналежність до певного класу чи стану, а як обранець самої природи.**

Відомо, що концепцію «надлюдини», «білявої бестії» з її антисемітськими та антихристиянськими ідеями використали ідеологи фашизму. **Але Ніцше був категоричним противником будь-яких форм панування масової свідомості, яка найвищою мірою проявилась у фашистській Німеччині. Його «надлюдина» — це гармонійна людина, в якій органічно поєднуються фізична досконалість, високі моральні та інтелектуальні якості.** «Надлюдина» — це «нова людина», «вільний дух», носій нової «інтелектуальної совісті», для якої немає авторитетів, Бога, це «людина майбутнього», яка піднеслася над сучасною культурою з її обманом. Пошуки релігії та Бога є характерними для «посередньої» людини, якій потрібен абсолют для того, щоб йому підкоритися. **«Посередня» людина шукає, де б позичити світорозуміння і саморозуміння, щоб не думати самій.** Усе це не властиве «надлюдині». Тому Ніцше побоювався демократії, оскільки вона передбачає мораль рівності, що, на його думку, підтримує «маленьких людей», тих, яких «занадто багато». **Демократія породжує нівелювання, зрівняння людей, для яких недосяжні і висоти почуттів, і висоти думок.** Подібні думки дали можливість фашистським ідеологам використати твори Ніцше як матеріал для цитатників фашистських солдатів. Насправді ж демократія, яка надає рівні права та свободи всім, - єдино можливий шлях до справедливості. *Проте не слід однозначно й обмежено тлумачити вчення Ніцше, якому притаманна надзвичайна широта культури, чесність, відкритість, щирість морально-інтелектуального пошуку, глибина думки. У будь-якому разі безпідставним є прагнення прикрасити або ж, навпаки, очорнити серйозного мислителя минулого поза конкретно-історичним контекстом.*

- У теорії Ніцше багато суперечностей і випадів проти демократії, і це не могло не відіграти своєї ролі. Але Ніцше не випадково остерігався і зневажав ницу людину, яка живе догматами, традиціями та жадобою влади, людину, маленьку та сіру, слабку та боягузливу, бо добре розумів, що загибель і зруйнування суспільства може спричинити саме така людина, яка здобула владу та можливість керувати людськими долями.

8.5. Психологія З. Фрейда

- Ірраціоналістичні тенденції «філософії життя» продовжує та поглиблює психологічна філософія. Її емпіричною базою став психологізм, який виник у рамках психіатрії як своєрідний підхід до лікування невротів методом катарсису, або самоочищення. Основоположником психологізму є австрійський лікар-психопатолог і психіатр **Зигмунд Фрейд** (1856-1939 рр.). Народився він у Моравії (Чехія), в колишній Австро-Угорській

імперії. Майже все життя прожив у Відні, де закінчив спочатку гімназію, а потім медичний факультет Віденського університету. Фрейд розпочав свою наукову діяльність як фахівець з фізіології та неврології, але тяжке матеріальне становище змусило залишити «чисту науку». Він став лікарем-психіатром і з'ясував, що знання анатомії та фізіології практично нічим не можуть допомогти при лікуванні неврозів. Упродовж 1885-1886 рр. стажувався в Парижі, у клініці знаменитого Шарко. Повернувшись до Відня, він намагається слідом за французькими учителями з терапевтичною метою застосувати гіпноз, але невдовзі впевнюється, що межі дії гіпнозу досить вузькі. Поступово Фрейд розробляє власну психотерапевтичну техніку, метод «вільних асоціацій». У 1899 р. виходить з друку фундаментальна праця «Тлумачення сновидінь», яка й досі є «біблією» психоаналізу. Згодом з'являється багато книг і статей Фрейда з найрізноманітніших проблем медичної психології. Навколо нього збирається гурток послідовників, який у 1908 р. перетворюється на «Віденське психоаналітичне товариство». Незважаючи на критику, психоаналіз виходить з «підпілля», і в тому ж 1908 р. відбувається I Міжнародний психоаналітичний конгрес, а в 1910 р. створюється і Міжнародна психоаналітична асоціація, що існує й донині. До самої смерті Фрейд керував армією однодумців і послідовників, що постійно зростала. І досі праці Фрейда є теоретичною основою для більшості психоаналітиків. У 1938 р. після об'єднання Австрії з гітлерівською Німеччиною Фрейд і його сім'я як євреї переслідувалися, він змушений був емігрувати до Англії, де й помер у 1939 р. Найважливіші праці Фрейда: «Тотем і табу», «Я і Воно», «Психологія мас і аналіз людського Я», «Незадоволення культурою».

• До Фрейда класична психологія вивчала прояви свідомості у здорової людини. Як психопатолог, вивчаючи характер і причини неврозів, Фрейд наштовхнувся на ділянку людської психіки, яка раніше не вивчалась, але мала велике значення для життєдіяльності людини, - це «**несвідоме**». На думку Фрейда, більшість наших бажань і прагнень несвідомі. У сновидіннях, гіпнотичних станах, у фактах нашої поведінки: описках, обмовках, неправильних рухах тощо - знаходить вираження «несвідоме». *Людська психіка, за Фрейдом, — структура з трьома головними рівнями, **несвідоме, підсвідоме і свідоме**. Створена Фрейдом модель особистості виступає як комбінація трьох головних інстанцій. «**Воно**» (**id**) - глибинний пласт несвідомих нахилів, сукупність інстинктивних потягів, основа діяльності індивіда; «**Я**» (**Ego**) - сфера свідомого, яке відділилося від «Воно» в процесі еволюції з метою адаптації до зовнішнього середовища, посередник між «Воно» і «зовнішнім світом». «**Над-Я**» (**Super ego**) з'являється в момент виникнення людського суспільства, воно, немовби вища істота в людині, включає засвоєні індивідом соціально значущі норми і заповіді, соціальні заборони влади, батьків і авторитетів. Ця психічна інстанція успадковується й*

актуалізується у відносинах зі своїми батьками в психіці кожної людини. **«Над-Я» одержує енергію від інстинктивних прагнень, разом з тим «Над-Я» — саме та інстанція, яка пригнічує інстинктивні потяги, жорстко обмежує та спрямовує діяльність «Я».** «Над-Я» - джерело почуття вини і мук совісті. «Несвідоме» Фрейд вважає центральним компонентом, який відповідає суті людської психіки, а свідоме - лише особливою інтуїцією, надбудованою над «несвідомим». На думку Фрейда, глибинний пласт людської психіки функціонує на основі природних інстинктів, «первісних прагнень» з метою одержання найбільшого задоволення. Основою первісних потягів виступають сексуальні нахили, які Фрейд називає «лібідо» (прагнення, бажання, пристрасть). Вони охоплюють усю сферу людської любові, включаючи батьківську любов, дружбу і навіть любов до Батьківщини. Пізніше висувається гіпотеза, що діяльність людини обумовлюється наявністю як біологічних, так і соціальних прагнень, в яких домінуючу роль відіграють так звані «інстинкт життя» — «ерос» та «інстинкт смерті» — «танатос». Доповненням «лібідо» виступає також агресивне начало - «мортидо». У процесі розвитку індивіда «лібідо» локалізується в різних зонах людського тіла. Спочатку воно аутоеротичне, згодом переноситься на зовнішній об'єкт, на іншу людину.

На основі концепції несвідомого Фрейд визначає таке важливе положення психоаналізу, як вчення про дитячу сексуальність, або «**комплекс Едіпа**», в якому «збігаються початок релігії, моральності, суспільства та мистецтва». Джерелом «комплексу Едіпа» став давньогрецький міф про фіванського царя Едіпа - сина царя Фів Лая та Іокасти. Лаю було віщування від Аполлона про смерть від руки власного сина, і він звелів дружині кинути новонародженого на горі Кіферон, проколовши немовляті сухожилля ніг. Але служник, отримавши таке завдання від цариці Іокасти і не знаючи справжньої причини наказу, пожалів дитину і віддав її знайомому коринфському пастухові. Той відніс дитину до свого бездітного царя Поліба, який назвав хлопчика Едіпом (з припухлими ногами) і виховав як власного сина. Коли Едіп виріс, один з жителів Коринфу назвав його підкидьком, і хоч як прийомні батьки заспокоювали юнака, він усе ж вирушив до Дельфійського оракула, щоб дізнатися про своє походження. Оракул дав пророцтво, що йому судилося вбити батька і одружитися з матір'ю. Не сміючи повертатися до Коринфу, який він вважав своєю батьківщиною, Едіп вирушив на чужину в пошуках щастя. На перехресті трьох доріг він зустрів поважного пана у супроводі слуг і під час сварки вбив усіх, крім одного слуги, який врятувався і повернувся до Фів, де розповів, що цар Лай (а це був він) загинув від рук розбійників., Подорожуючи далі, Едіп дійшов до Фів, відгадав загадку чудовиська Сфінкса, за що вдячні жителі Фів обрали його своїм царем і за традицією віддали за дружину вдову Лая. Так здійснилося пророцтво Дельфійського оракула. Едіп упродовж двадцяти років

щасливо жив з Іокастою (своєю матір'ю), маючи дітей. Коли ж Едіп дізнався правду про своє походження, він виколов собі очі золотою шпилькою з одягу Іокасти, яка з горя заподіяла собі смерть, і як вигнанець полишив Фіви. Незважаючи на ганьбу, сліпого батька супроводжувала його дочка Антігона.

Посилаючись на міф, Фрейд стверджує, що у відносинах Едіпа та його матері розкривається споконвічна людська трагедія сексуального потягу сина до матері. Фрейд робить цікаве дослідження про Достоевського. Відомо, що великий письменник страждав від епілепсії, напади якої почалися ще в юності, відразу після вбивства селянами його батька-нелюда, припинилися на каторзі і знову відновилися після неї. Висновок: напади - кара за несвідоме чи, може, свідоме бажання смерті батькові, який знущався з матері. І це бажання матеріалізувалось у вбивстві батька селянами. У Сибіру Достоевський у цьому покаранні не мав потреби, оскільки одержав кару від царя як заслужену за свій гріх щодо батька, а потім напади хвороби знову відновилися. Замість самопокарання Достоевський дав себе покарати - заступникові батька.

Пізніше формується протилежний варіант «комплексу Едіпа» — сексуальний потяг дочки до батька («комплекс Електри»). За давньогрецьким міфом, Електра була донькою царя Агамемнона та Клітемнестри. Коли Агамемнон пішов на Троянську війну, Клітемнестру спокусив Егісф, ворог Агамемнона, і намагався вбити Ореста, брата Електри, якого вона врятувала. Після повернення Агамемнона з Трої за допомогою обману Егісфові вдалося його вбити, але Електра допомагає Оресту вбити Егісфа та Клітемнестру, помстившись таким чином за батька.

Початки «комплексу Едіпа» Фрейд відносить до епохи первісного ладу, вбачаючи у ньому пробудження почуття вини за первородний гріх. На думку Фрейда, «комплекс Едіпа» - основа релігії та моральності. Зокрема, трагедія Софокла «Цар Едіп» стала зразком розуміння трагічного як однієї з провідних категорій естетики в епоху, коли міфологія була панівною формою ідеології. Софокла цікавило насамперед, чи може людина (якщо вона така, якою повинна бути людина) пасивно підкоритися своїй долі через те, що неможливо уникнути неминучого; чи вона повинна до кінця дотримуватися морального обов'язку.

Фрейд вважає, що «комплекс Едіпа», крім можливостей його виявлення як несвідомого стимулу активності людини, може породити і своєрідну зворотну реакцію. *Так складається гамлетівський тип особистості: Гамлет не може підкоритися голосу розуму і помститися за смерть батька, оскільки ненависть, яка мала б пробудити його до помсти, змінюється у нього самодокорами і муками совісті.* Гамлет усвідомлює, що він не кращий за злочинця, якого повинен покарати.

Аналізуючи проблему «мортидо», **Фрейд вважає агресивність вродженою і невикоренимою рисою людини.** Приглядаючись до будівництва соціалізму в СРСР у 1930-ті роки, Фрейд пише, що комуністи помилково вважають людину доброю від природи, але зіпсованою інститутом приватної власності. Знищення приватної власності не вирішує проблему агресивності, тому вчення про всезагальну рівність є «безмірною ілюзією», адже сама природа встановила нерівність фізичних та розумових здібностей.

Одне з важливих понять у теорії Фрейда - **«витіснення» (пригніченість, репресія).** **Це процес переміщення небажаних уявлень у сферу несвідомого.** Оскільки уявлення, які витісняються, зберігають усю свою енергію, вони прагнуть повернутися до свідомості, яка чинить опір. Виходячи з цього, Фрейд вводить поняття **«сублімації», що являє собою процес, який веде до розрядки енергії інстинктів у неінстинктивних формах поведінки.** **Цей процес включає переміщення енергії від об'єкта інстинктивних прагнень до об'єктів іншого роду; трансформацію емоцій, які супроводжують діяльність (десекуалізація, дезагресифікація); звільнення діяльності від диктату інстинктів; перетворення діянь на соціально допустиму форму.** За допомогою поняття «сублімація» Фрейд намагається вивести вищі психічні функції з нижчих, пояснити такі явища, як наукова діяльність, художня творчість, філософське пізнання істини тощо. На його думку, внутрішні психічні конфлікти, дитячі комплекси, невротичні симптоми перетворюються на художню творчість. «Сублімація», з точки зору психоаналізу, - один з найкращих засобів вирішення психічних конфліктів, які в противному разі призвели б до неврозу.

Фрейд вважав, що психоаналіз може бути використаний для пояснення і врегулювання суспільних процесів. Зокрема, людина може оволодіти своїми інстинктами, пристрастями і свідомо керувати ними в реальному житті **Завдання психоаналізу, на його думку, якраз і полягає в тому, щоб несвідомий матеріал людської психіки перевести у сферу свідомого і підкорити своїм цілям.**

Тяжіння до Фрейда стало для багатьох свого роду протипагою, яка компенсувала відвернення від Маркса, опримитивізованого в період ленінської і постленінської бюрократії та казенщини. Фрейд, на думку французького дослідника Р. Дадуна, став демоном, який наніс своїм пансексуалізмом ще один удар по нарцисизму, властивому людству. Це був третій удар — після Коперника, який виступив проти космологічного антропоцентризму (населена людьми Земля не є нерухомим центром Всесвіту), і Дарвіна, який своєю «мавпячою» теорією походження людини підірвав антропоцентризм біологічний. Фрейд зруйнував антропоцентризм психологічний і опосередковано поведінковий, особливо наявний у світі сучасної науки, яка вбачає в «несвідомій» сексуальності джерела як альтруїзму, так і агресивності людини.

Концепція Фрейда стала однією з вихідних і визначальних у переході від **романтичного гуманізму**, на який хворіло і, можливо, хворіє людство (марксизм - різновид такого гуманізму), до **гуманізму реалістичного** з елементами неминучого трагізму у можливих історичних прогнозах

- Ідеї Фрейда знайшли подальший розвиток у неофрейдизмі, зокрема в теорії **Карла Густава Юнга** (1875-1961 рр.), одного з його найближчих учнів. Сутність розходжень Юнга і Фрейда зводилася до розуміння природи і форм виявлення несвідомого. **Юнг вважає, що Фрейд невиправдано звів всю людську діяльність до біологічно успадкованих інстинктів, — вони мають не біологічну, а суто символічну природу.** В основі символічного як частини самої психіки лежать міфи і легенди, які з давніх часів існують як **«колективне несвідоме»** начало людства і можуть бути відкриті як у магічних віруваннях первісних людей, так і в усіх релігіях світу. Аналізуючи питання художньої творчості, Юнг величезне значення надає міфам як своєрідному джерелу мистецтва і «несвідомому», яке визначає процес створення образу. Акцентуючи увагу на значенні міфу і несвідомого психічного в мистецтві та творчості, Юнг вважає, **що діяльність художника повинна розглядатися поза активними, цілеспрямованими, свідомими психічними діями.**

Вважаючи міф вираженням «колективного несвідомого», властивого всім народам, націям, расам, яке впливає на становлення індивідуальної свідомості, Юнг робить спроби створити **«архетипи» як формальні зразки поведінки або символічні образи, на основі яких оформлюються конкретні, наповнені змістом, відповідні в реальному житті стереотипи свідомої діяльності людини.** «Архетипи» діють у людині інстинктивно. Відповідно до цього Юнг розрізняє існування двох типів особистості: екстравертна та інтровертна (екстраверт та інтроверт). У першому випадку об'єктивно психологічне явище стає над суб'єктом. **Інтроверсія** - процес, при якому суб'єкту належить визначальна цінність. У структурі кожного з цих двох типів ми знаходимо конкретний вияв інтелектуальних, емоційних, сенсорних, інтуїтивних здібностей. Особливого значення Юнг надає інтуїтивним здібностям з притаманним їм, як він вважає, несвідомим - ірраціоналізмом і суб'єктивністю. **Юнг підкреслює роль інтровертної інтуїції, яка створює особливі типи особистостей: мрійника, фантаста, ясновидця і художника.**

К. Юнг проводить чітку межу між індивідуальним і колективним несвідомим: **перше відображає досвід окремої людини і складається з переживань, які колись були свідомими**, але втратили свій свідомий характер внаслідок забуття чи пригнічення. **Колективне несвідоме — це загальнолюдський досвід, характерний для всіх рас і народів, у якому заховано сліди пам'яті людського минулого, а також долюдський тваринний стан.**

Поєднавши у своїй теорії ідеї міфу-символу як джерела мистецтва з інтуїтивною здатністю, що переважає в реалізації задуму, Юнг акцентує увагу на творчих здібностях, розглядаючи їх як відхилення від норми. *Інтуїцію - ірраціональну, несвідому - Юнг перетворює на містичну силу, яка спонукає до творчості.*

- Послідовники психоаналітичної філософії неофрейдисти **Альфред Адлер** (1870-1937 рр.), **Еріх Фромм** (1900-1980 рр.) на основі базових ідей цієї теорії прагнули пояснити соціальне влаштування життя людей. Наприклад, **Е. Фромм намагається синтезувати ідеї молодого Маркса з екзистенціалізмом і психоаналізом.** В особистості немає нічого вродженого, всі її психічні прояви - це наслідок перебування в різних соціальних середовищах. *На відміну від марксизму, Фромм виводить характер формування не від впливу соціального середовища, а з «подвійності» людського існування: «екзистенціального» та «історичного».* В екзистенціальному бутті людина перебуває між життям і смертю, на суперечності життя реагує різноманітними способами відповідно до свого характеру і культури.

- *Історичні суперечності, що є необхідною частиною людського існування, створюються і вирішуються людиною як у процесі її власного життя, так і в процесі історичного розвитку. Як пропагандист «здорового суспільства», усунення історичних суперечностей Фромм пов'язує зі створенням гуманістичного суспільства. Він покладає великі надії на введення «гуманістичного планування», активізації індивіда шляхом створення методів «гуманітарного управління», поширення нових форм «психодуховної орієнтації».* Фромм висуває ідею створення невеликих спільностей, які відзначатимуться власною культурою, стилем життя, манерою поведінки, заснованих на загальних «психодуховних орієнтаціях». У результаті зникне експлуатація, такі відносини між людьми, як панування та підкорення.

8.6. «Творча» Інтуїція А. Бергсона

- Ірраціоналістичну традицію «філософії життя» продовжує **інтуїтивізм** французького філософа **Анрі Бергсона** (1859-1941 рр.). Він розуміє життя в **космологічному** плані. В основі всього перебуває творчий порив, *розгортання життєвого процесу, потік безперервних якісних змін, творіння, тривалість, тлінність.* Осмислюваний у науці, цей творчий процес, вважає Бергсон, обрбується, розбивається на окремі стадії, начебто передбачені, а в результаті замість тривалості отримуємо щось безжиттєве. Вихід - **в інтуїції.** Його інтуїтивізм - складна суперечлива теорія, в якій інтуїція трактується не як один з можливих етапів у процесі пізнання дійсності, а як основний, нічим не обмежений, нічим не визначений шлях проникнення в таємниці світу. Своєрідним фундаментом, на якому будується **інтуїтивізм, є вчення про інстинкт та інтелект.** Інтуїція не виступає

першорядним компонентом теорії, а з'являється на одному з етапів розгортання логічної структури теорії Бергсона. Цим філософ прагне підкреслити динамічність пізнання, яке здатне ускладнюватись, видозмінюватись, здобувати нові форми. Разом з тим це прагнення залишається тільки декларацією, оскільки по суті інстинкт та інтелект - це допоміжні категорії, необхідні Бергсону як фундамент, на якому поступово виникає «велика і світла побудова — інтуїція».

• *Вчення про інтелект та інстинкт приводить Бергсона до проголошення визначальної ролі інтуїції в людському житті.* Однією з основних рис інтуїції є зв'язок з інстинктом і з несвідомим психічним. ***Інтуїція у Бергсона — це і є інстинкт, але такий, що усвідомлює себе, здатний розмірковувати про предмет.*** Прийшовши до цього висновку, Бергсон замінює в теорії пізнання інстинктивну форму пізнання інтуїтивною, вважаючи останнє поняття ширшим, глибшим, здатним розкрити таємниці життя, ввести «всередину самого життя».

Характерною рисою інтуїції Бергсон називає здатність здійснювати абсолютне пізнання, не користуючись зовнішнім впливом, без допомоги понять і уявлень людини, які сформувались раніше. Роль і значення інтуїції в процесі пізнання, в процесі усвідомлення внутрішнього сенсу речей, за Бергсоном, важко переоцінити. Не існує жодної галузі знання, жодної «системи», діяльність якої б «не оживлялась інтуїцією». Більше того, філософ стверджує, що в кожній системі інтуїція - «те, що є кращим за саму систему і що її переживе».

Для доведення такої високої оцінки інтуїції Бергсон звертається до ***сфери естетичного сприйняття*** людиною дійсності, існування якої можливе лише завдяки інтуїтивній формі пізнання. Наше пізнання назавжди залишилося б поверхневим, якби не «естетична інтуїція», яка дає людині можливість не тільки бачити світ, але й схоплювати «задум життя».

«Естетична інтуїція» обумовлює існування творчості як акту досягнення внутрішнього змісту предметів. Підкреслюючи якісну винятковість естетичного пізнання, ***Бергсон приходять до ідеї про виняткову роль творчості, а потім до ідеї про виняткову роль художника, який здійснює творчий процес.***

Художники, на думку Бергсона, - це «***найдосконаліші істоти***», які, не користуючись роздумами, узагальненнями, все пізнають інтуїтивно. Їхня елітарність ґрунтується на особливих якостях фантазії, своєрідному баченні світу, здатності інтуїтивно досягти найпотаємніші думки та почуття людей.

У своїй філософії «антиінтелектуального інтуїтивізму» Бергсон послідовно проводить думку, що мистецтво - «чисте і незацікавлене» - це не тільки відмова від життя, не

тільки повернення до «нештучної природи», а й «розрив з суспільством». **Не може бути і мови про зв'язок художника з суспільством, про його залежність від суспільства.**

• Інтуїтивістська концепція Бергсона мала великий вплив на теорію та практику західного мистецтва. Це стосується насамперед тих напрямів у різних видах мистецтва, які абсолютизують алогізм творчого процесу, акцентують увагу на його повній непередбачуваності.

8.7. Концепт «життя» у філософських дискурсах В. Дільтея і Г. Зіммеля

• Видатна роль у перетворенні «філософії життя» на академічну дисципліну належить німецькому мислителю **Вільгельму Дільтею** (1833-1911), який був професором Базельського університету. Він здійснив спробу обґрунтувати **ідею життя як парадигму нового світогляду Заходу і дослідницьку програму гуманітарного знання.**

В. Дільтей відходить від властивих Ф. Ніцше біологізаторських тенденцій у трактуванні життя як позбавленого мети, непідвладного для оцінки підтримки певного життєвого виду. Мислитель розглядає життя як потік культурно-історично обумовлених переживань людини. Життя для нього - не просто біологічний факт існування людини поряд з іншими живими істотами. Воно — людське життя, котре переживається нами в його різноманітності. Кожний стан життя - це поділ або звершення. Корелятом життя, з одного боку, є самототожність особистості, а з другого - об'єктивний світ. У структурі стану життя В. Дільтей виділяє три моменти:

• репрезентативний момент зовнішнього або внутрішнього світу. Він приводить до виникнення в індивіда (і в суспільстві) об'єктивного образу світу;

• момент афективного стимулу обумовлює перевірку життєвих цінностей, пов'язаних з цією картиною світу;

• вольовий момент «висвічує» принципи діяльності, завдяки яким керують життям

Через свою складність і суперечливість життя є загадкою для людського розуму. Людина має три способи вирішення цієї загадки, які відповідають трьом формам світогляду: **релігійному, художньому і філософському.** В результаті багатовікового життєвого досвіду вироблено три типи філософського світогляду:

• натуралізм (стародавній і сучасний матеріалізм, позитивізм);

• об'єктивний ідеалізм (стоїцизм, Спіноза, Лейбніц, Гегель);

• ідеалізм свободи (Платон, Кант, Фіхте).

Усі вони — породження самого життя, трьох його тенденцій. Філософію у всьому розмаїтті її об'єктивного змісту **необхідно зрозуміти**, виходячи з самої структури життя. Це розуміння В. Дільтей називає *інтерпретацією* або *герменевтикою*. Життя не тільки

внутрішньо суперечливе, а й багатогранне. І саме ця багатогранність життя є найвищим обґрунтуванням філософської герменевтики - *тлумачення окремих явищ як моментів цілісного духовно-душевного життя епохи, що реконструюється*. Філософія є систематичною інтерпретацією життєвого досвіду і тому повинна ґрунтуватися на найширшому знанні життєвих проявів - психології, історії, філології, літературної критики, порівняльної релігії, правознавства тощо.

В академічній «філософії життя» В. Дільтею належить заслуга обґрунтування специфіки гуманітарного знання порівняно з природничо-науковим знанням. **Розуміння, відчуження, інтерпретацію** як безпосередні способи осягнення життя в «науках про дух» В. Дільтей протиставляє методу «пояснення», який застосовується в «науках про природу».

Завдання «наук про дух» - *виразити мінливість, цілісність і смисл історичних подій, пізнати мету культурно-історичної творчості*, а не редукувати її до причинно-наслідкових зв'язків природного світу.

Умовами, що роблять можливим це розуміння, є *знання контексту*, в якому щонебудь відбувається, і знання про культурні системи, які «задають» типи світогляду. Ці культурні системи, згідно з В. Дільтеєм, є унікальними, несхожими одна на одну і тому не можуть бути зрозумілими «об'єктивно», тобто поза цілями самого суб'єкта як активного учасника історичних подій.

Методологічні принципи гуманітарного знання, розроблені В. Дільтеєм, дістали свій розвиток у працях Георга Зіммеля (1858-1918). Згідно з позицією Г. Зіммеля, життя в процесі постійного становлення створює культурно-історичні форми, приречені нескінченно народжуватися і помирати. Історичний процес підкоряється «долі», на відміну від природи, в якій діє закон причинності. «Трагедія культури», її долі полягає у вічному конфлікті між творчою пульсацією життя і застиглими, об'єктивованими формами культури. Боротьба життя проти принципу форми складає суть сучасного етапу розвитку культури.

ВИСНОВКИ

«Філософія життя» була першим розумовим напрямом, в якому виразно окреслилась ірраціоналістична тенденція. Відбувається переосмислення раціоналістичних концепцій класичної філософії про сенс, мету та призначення людської діяльності та пізнання. Ідеї представників школи «філософії життя» стали фактором становлення нових світоглядних орієнтацій, філософських шкіл, в яких акцентується увага на **внутрішньому світі** людини, поєднуються методи дослідження людини та культури з філософсько-антропологічним, екзистенціальним, герменевтичним, феноменологічним баченням буття людини в світі. У «філософії життя» заперечується поширення уявлення класичної філософії про те, що свідо-

мість є чимось абсолютно однорідним і в цій своїй якості виступає єдиним носієм людського «Я».

У такому підході окреслюється спроба утворити нову модель взаємовідношень людини та світу, де перевага надавалась не світу, а самій людині.

Навколишній світ є «хаотичним потоком життя», активним життєвим універсумом, в якому розум, свідомість відіграють суто технічну роль - «механізму захисту». Основним стимулом усіх дій людини, що визначає рівною мірою і зміст цих дій, є сфера несвідомих потягів - нестримних, алогічних, ірраціональних.

ПИТАННЯ ДАЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Окресліть основні риси світоглядного спрямування філософського романтизму.
- У чому полягає сутність «волі» у філософії А. Шопенгауера?
- Розкрийте концептуальну спрямованість міркувань Ф. Ніцше про «надлюдину». Що таке «воля до влади»?
- Які наслідки для людини і для філософії матиме «смерть Бога»?
- Чим відрізняється концепція свідомості З. Фрейда від наукових уявлень про її походження та формування?
- На якій психоаналітичній концепції засновано у фрейдизмі та неофрейдизмі теорію походження суспільства, релігії та моралі?
- Проаналізуйте зміст інтуїтивізму А. Бергсона та покажіть роль інтуїції в пізнанні.

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Коли Заратустра прийшов у найближче місто, яке знаходилося за лісом, він знайшов там багато людей, які зібралися на базарній площі: бо їм було обіцяно видовище - танцівник на канаті. І Заратустра так говорив до народу:

Я вчу вас про надлюдину. А людина є те, яке потрібно перевершити. Що зробили ви, щоб перевершити її?

Всі істоти до цього часу створювали щось вище за себе, а ви хочете бути відпливом цієї великої хвилі та скоріше повернутися до стану звіра, ніж перевершити людину?

Що таке мавпа стосовно до людини? Посміховище і болісна ганьба. І тим самим повинна бути людина для надлюдини: посміховищем і болісною ганьбою.

Ви здійснили шлях від черв'яка до людини, але багато у вас ще залишилось від черв'яка. Колись ви були мавпою, і навіть тепер ще людина більше мавпа, ніж деяка з мавп.

Навіть наймудріший серед вас є тільки розбрат і суміш рослини та привида. Але невже я змушую вас стати привидом або рослиною?

Дивіться, я вчу вас про надлюдину!

Надлюдина - сенс землі. Нехай же ваша воля говорить: і буде надлюдина сенсом землі!

Я закликаю вас, брати мої, залишайтеся відданими землі і не вірте тим, хто говорить вам про надземні надії! Вони отруювачі, все одно, чи знають вони про це, чи ні.

Вони зневажають життя, ці, хто вмирає і сам себе отруїв, від яких втомилася земля: нехай же зникнуть вони!

Раніше хула на Бога була найбільшою хулою; але Бог помер, і разом з ним померли й ці огудники. Тепер ганьбити землю - найбільш жадливий злочин, так само як поважати неосяжне вище, ніж сенс землі!..

Потім Заратустра так говорив:

Я люблю тих, хто не шукає за зірками основи, щоб загинути і стати жертвою, а приносить себе в жертву землі, щоб земля колись стала землею надлюдини.

Я люблю того, хто живе для пізнання і хто хоче пізнавати для того, щоб коли-небудь жила надлюдина. Бо так хоче вона своєї загибелі.

Я люблю тих, хто працює і творить, щоб побудувати житло для надлюдини і приготувати до приходу її землю, тварин і рослини; бо так хоче вона своєї загибелі...».

(Ницше Ф. Так говорив Заратустра // Сочинения: В 2 т. — Т. 2. — М., 1996. - С. 8-10).

Прочитавши текст, скажіть, чи погоджуєтесь ви з міркуваннями Ф. Ніцше про «надлюдину»? Яке ваше розуміння досконалої людини?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Бергсон А. Два источника религии и морали. - М., 1994.
2. Быховский Б. Э. Шопенгауэр. - М., 1975.
3. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия. - М., 1982.
4. Ницше Ф. Так говорив Заратустра. Антихрист. // Сочинения: В -2 т. - Т. 2. -М., 1996.
5. Современная западная философия. - М., 1991.
6. Татаркевич Вл. Історія філософії. - Т. 3. - Львів, 1999.
7. Фрейд З. О психоанализе. Я и Оно // Соч. - М.; Х., 1998.
8. Фромм Э. Иметь или быть. - М., 1986.
9. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление // Собр. соч. - Т. 1. – М., 1991.
10. Юнг К. Г. Архетип и символ. - М., 1991.

ІХ. ФІЛОСОФІЯ НАУКИ:

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИТИВІЗМУ

9.1. "Перший" позитивізм: феноменалізм, утилітаризм, еволюціонізм

9.2. Емпіріокритицизм Е. Маха і Р. Авенаріуса

9.3. Неопозитивізм

9.4. Постпозитивізм

Становлення і розвиток індустріального суспільства обумовлює зростання ролі науки. Успіхи технічного прогресу привели до створення в суспільній свідомості культу наукового пізнання. Цей процес зародився приблизно в середині ХІХ ст., коли з досягненнями науки «віра в себе» більшою мірою почала замінювати «віру в Бога», що зумовило виникнення цілого ряду філософських течій. Вони поставили перед собою завдання визначити особливості новітнього часу через специфіку наукового пізнання і разом з тим - закономірності розвитку суспільства та людини. Ці течії дістали загальну назву «філософії науки». Вона починається з позитивізму Огюста Конта, на думку якого інтелектуальна еволюція людства, яка спирається на метод «позитивного мислення» (по суті - метод наукової індукції), врешті повинна привести до створення нової системи знань про науку. В «другому» позитивізмі центр уваги переноситься зі створення системи «позитивного» знання на теорію «постпозитивного» знання. Для цього необхідно усунути з дійсно позитивного - наукового знання будь-які абстракції, що не підтверджуються досвідом. У «третьому» позитивізмі пошук критерію науковості переноситься зі змісту знання на форму його висловлювань. У постпозитивізмі для вирішення питання про наукове знання висувається концепція, згідно з якою всередині самої науки немає і не може бути остаточних основ, тому вона перебуває в процесі постійного розвитку.

Ключові слова

позитивізм, емпіріокритицизм, махізм, верифікація, неопозитивізм, фальсифікація, демаркація, логічний позитивізм, лінгвістична філософія, логічний аналіз, семантика, прагматизм

«Кожна істинно філософська проблема зводиться врешті-решт до пояснення нашого вживання слів».

Р. Херр

9.1. «Перший» позитивізм: феноменалізм, утилітаризм, еволюціонізм

Значне місце в розробленні нової методології наукового пізнання належить **позитивізму**. Це поняття (від лат. positivus - позитивний) означає заклик до філософів відмовитися від метафізичних абстракцій і звернутися до позитивного знання. Він виникає в 30—40-ві рр. XIX ст. у Франції, його родоначальником вважається **Огюст Конт** (1798-1857 рр.), який вводить термін «позитивізм». На думку О. Конта, позитивна філософія може стати єдиною міцною основою для соціальної організації, завдяки чому закінчиться її криза. Якщо до XIX ст. люди в основному боролися між собою, то внаслідок розвитку промисловості вони мають справу з природою. На зміну політикам, теологам, військовим приходять вчені та промисловці, тому настав час нового світогляду. Основний його зміст Конт вбачає у наступному

- **закон трьох стадій;**
- **закон постійної підлеглих уявлення спостереженню;**
- **правильна класифікація наук.**

О. Конт вважав, що він відкрив «великий основний закон» процесу розвитку мислення. Кожна галузь пізнання проходить три стадії: **теологічну** (вигадане), **метафізичну** (абстрактне), **наукове пізнання**.

*На першій стадії людина прагне пояснити все з допомогою надприродних сил, які уподібнюються їй: богами, духами, героями тощо. **Теологічна стадія** характеризується пануванням **фікцій**, які не мають доказів. Це «католицький і феодальний режими». Майже всі людські імпульси-почуття синтезуються християнським монотеїзмом.*

*На другій (метафізичній) стадії люди прагнуть досягти вичерпного знання посиленням на абстрактні першосутності (ідеї Платона, форми Арістотеля, абсолютний дух Гегеля, матерія у всіх матеріалістів). На місце дійсних законів ставляться абсолютні сутності. **Позитивне значення цієї стадії полягає в переході до дійсної науки, до ідеального, позитивного знання.** Метафізичний стан характеризується підвищеною увагою до сутності, до абстрактних понять, які приймаються за реальність. Це період революційних криз, період критики існуючого, період «анархії думок». Людина, захоплена абстрактною ідеєю, готова віддати життя за її втілення. В цьому випадку Конт має рацію в тому, що філософія, яка не враховує досвіду спеціальних наук, приходиться до надумування неіснуючого. Дистанційована від науки філософія неминуче виявляється ненауковою.*

*На третій позитивній стадії знання базується на спостережених фактах, на точній оцінці реальності. Саме тут здійснюється «позитивний синтез» різних позицій, «синтез анархії». **Звідси О. Конт формулює основний висновок позитивізму: вчений повинен обмежуватися лише описом власних відчуттів.** Закони, поняття, які формулюються на основі відчуттів, - лише зручний спосіб їх описання. Вони не мають ніякого відношення до*

об'єктивного світу, а якщо й мають, то ми ніколи не матимемо змоги це перевірити. Істинний позитивний дух, підкреслює Конт, полягає в заміні вивчення першопричин явищ вивченням їх законів або в заміні слова **чому** словом **як**. Ми здатні зрозуміти, як відбуваються явища, але не **чому** вони відбуваються.

• **Позитивізм** — *це реальність розвитку філософської думки*, він прагне посилити акцент на досягненнях науки, зв'язку філософії та конкретних наук. **Слабкою стороною позитивізму у всіх його формах є підміна власне предмета та методу філософії конкретно-науковим предметом і методом.** Починаючи з Конта позитивізм заперечує попередній розвиток філософії і прагне ототожнити філософію і науку.

До «першого» позитивізму належить також філософія Дж. С. Мілля та Г. Спенсера.

• Англійський мислитель **Джон Стюарт Міль** (1806-1873 рр.) прагнув наслідувати О. Конта. Свій основний твір «Система логіки» він закінчує аналізом соціально-історичних наук. Мова йшла про здобуття нових смислів, які він вбачав у системі індуктивної логіки. Індукція передбачає одноманітність (подібність) індивідів і подій.

Індукція має справу з причинно-наслідковими зв'язками. Наслідуючи Ф. Бекона, Міль розробляє методи дослідження *причинних зв'язків*. Його теорія ґрунтувалася на тому, що, ретельно проводячи спостереження, а потім зіставляючи взаємозалежність явищ, завжди можна виявити причинно-наслідкові зв'язки. Саме так встановлюються наукові закони.

На основі індуктивної логіки Міль був готовий розглянути метод будь-якої соціально-історичної дисципліни. Скрізь, виходячи із закону причинності, необхідно пояснювати *бажання мотивами, а мотиви — потребами* людей у предметах. Але в моральних (гуманітарних) науках мова йде не про те, що **є і буде**, а про те, що **повинно бути**. Те, що повинно бути, неможливо встановити науково. Тому всі моральні науки є мистецтвами.

Мистецтво ставить мету, якої потрібно досягти, визначає її і передає науці. Наука приймає її, розглядає, вивчає, розбирає і відсилає знову до мистецтва. Мета встановлюється не довільно, а відповідно до певного принципу, який здобувають знову ж таки з досвіду. Кінцева мета науки - сприяти щастю людства. Для досягнення щастя необхідно здійснювати корисні вчинки. Така вимога *утилітаризму* (від лат. utilitas - користь, вигода).

Індуктивний метод *не дав можливості* зрозуміти моральні дисципліни як науки. Це можливо лише в тому випадку, якщо гуманітарним дисциплінам надається *ціннісний характер*. Але цінності виробляються продуктивною уявою. Зрозуміти цю обставину емпіризмові не дано. Утилітаризм, строго кажучи, не знає цінності. *Принцип найбільшого щастя можна вважати псевдоцінністю.* У дослідженнях Мілля позитивістську тенденцію

виражено не так яскраво, як у творчості О. Конта. Аж. Мілль, по суті, займався методологією науки, а не запереченням наукового статусу філософії.

- Англійський мислитель Г. Спенсер (1820-1903 рр.) репрезентує лінію еволюціонізму в позитивізмі. Вважаючи еволюцію всезагальним процесом у галузі світу явищ, він розуміє її як процес вільних поступових змін, головний зміст яких - перехід від невизначеної хаотичної однорідності до визначеної впорядкованої різнорідності. Еволюція, за Спенсером, обумовлюється законами збереження матерії і енергії і, врешті-решт, універсальним законом постійної кількості сили. Цей закон, укорінений в природі нашого мислення, має позадосвідне походження. Звідси ми приходимо до тієї важливої обставини, що в світі існує. **Непізнане**, і сокровенна сутність світу не відкривається нам у сфері досвіду. Раціональним пізнанням (науковим і філософським), на основі досвіду ми осмислюємо лише прояви непізнаного. Раціональне пізнання і не повинно претендувати на його осягнення, це справа релігії. Між наукою і релігією немає суперечностей, бо завдання релігії і полягає в пізнанні недоступної для науки сутності, таїни світу. Отже, наука і релігія розглядають одне і те ж, але з різних боків.

Глобальний еволюціонізм, всезагальні закони еволюції, які розробив Спенсер, він поширює на галузь біології, психології, соціології, етики. Це привело його до біологізації останніх трьох дисциплін. Найважливіший принцип його соціології - уподібнення суспільства організмові (органіцизм). Індивіди - немовби клітини або фізіологічні одиниці. В суспільстві існують три системи «органів»: підтримувальна система, яка забезпечує виробництво необхідних продуктів; розподільча система, котра забезпечує зв'язок частин соціального організму на основі розподілу праці; регулятивна система (держава), що забезпечує підкорення частин цілому. Подібно до організму, суспільство росте, а не будується. Тому Спенсер виступав принциповим противником будь-яких реформ.

- «Перший» позитивізм виокремив зовсім інший тип взаємовідношень між філософією і наукою, людиною і дійсністю. «Перші» позитивісти вважали своїм завданням систематизацію та узагальнення спеціально-наукового знання.

9.2. Емпіріокритицизм Е. Маха і Р. Авенаріуса

- У другій половині XIX ст. формується «другий» позитивізм, або емпіріокритицизм. Друге покоління називають махістами або емпіріокритиками. Значення поняття «емпіріокритицизм» - **філософія критичного досвіду**. Видатним представником емпіріокритицизму є **Ернст Мах** (1838-1916 рр.), австрійський фізик і філософ. Мах вважав, що в основі всіх явищ лежать факти чуттєвого світу, відчуття. Вони об'єднуються між собою найрізноманітнішим чином, а з ними пов'язуються настрої, почуття, вияви волі. Повсякчасні та сталі відчуття закарбовуються в пам'яті і виражаються засобами мови.

Перший комплекс відчуттів, або тіла, - це кольори, тони тощо, пов'язані між собою функціонально просторовими та часовими характеристиками.

Другим комплекс, або «Я», - настрої, почуття, спогади, пов'язані з особливим, живим тілом. Не тіла викликають відчуття, а комплекси різних елементів, комплекси відчуттів утворюють тіла. **Відчуття або «елементи» Мах вважає нейтральними, вони не належать ні до фізичної (об'єктивної), ні до психічної (суб'єктивної) сфер.** Ці елементи повинні забезпечити безперервний перехід від фізичного до психічного в рамках єдиного знання. Виходячи з цього, Мах намагався переосмислити основні категорії науки. Такі поняття, як сила, маса, простір, час, причинність тощо, він вважав визначеннями комплексів відчуттів та їх функціональних зв'язків, які відповідають певним органам, сформованим відповідно до біологічних потреб. **Пізнання людини підкоряється принципу «економії мислення».** **Мета науки — «чистий опис» фактів чуттєвого сприйняття, до яких пристосовується думка.**

- *Послідовником і однодумцем Е. Маха був швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843-1896 рр.). Він розробив учення про «принципову координацію» («без суб'єкта немає об'єкта і без об'єкта немає суб'єкта»), згідно з яким заперечується об'єктивна реальність, що існує поза межами нашої свідомості. Тобто всі явища, які вивчаються (об'єкти), існують не інакше як у координації з суб'єктом.* Для людини немає сенсу визнавати існування поряд з суб'єктом незалежного від нього об'єкта. *Якщо ви розмежовуєте об'єкт і суб'єкт, то неминуче виникає проблемне питання про саму можливість пізнання об'єкта, тобто суб'єкт пізнає сам себе і тим самим - своє оточення.*

«Другий» позитивізм заперечував зв'язок наукового знання з об'єктивною дійсністю. З його точки зору, неможливо виділити будь-яку наукову концепцію на основі того, наскільки вона відбиває, віддзеркалює реальність. В зв'язку з цим було висунуто принцип економії мислення, згідно з яким потрібно вибирати теорію, яка найпростіше описує відчуття - вихідний матеріал наукового пізнання.

- *Отже, якщо «перший», класичний позитивізм оголошував позитивним наукове знання, котре опирається на досвід, і втрачав позадосвідне, метафізичне знання, то «другий» позитивізм уже всередині наукового знання знаходить позитивні терміни, які мають значення, а порожні, фіктивні поняття підлягають усуненню зі сфери науки.*

9.3. Неопозитивізм

- *«Третя» історична форма позитивізму виникає в 20-х рр. ХХ ст. і дістає назву неопозитивізму. Його родоначальники - австрійський фізик-теоретик М. Шлік (1882-1936 рр.), австрійський філософ, логік і математик Л. Вітгенштейн (1889-1951 рр.), австрійський*

філософ і логік **Р. Карнап** (1891-1970 рр.), англійський філософ, логік і математик **Б. Рассел** (1872-1970 рр.), представники львівсько-варшавської **школи А. Тарський і Я. Лукасевич**.

Неопозитивізм складається з ряду філософських шкіл і напрямів. Історично першим і основним варіантом неопозитивізму є **«логічний позитивізм»**, що сформувався в рамках діяльності Віденського гуртка, основні ідеї якого (зведення філософії до логічного аналізу мови науки, принцип верифікації, трактування логіки та математики як формальних перетворень у мові науки тощо) стали особливо популярними в 30—40-ві рр. ХХ ст. у колах наукової інтелігенції. На думку представників цього напрямку, філософія взагалі не має предмета дослідження, оскільки вона являє собою не змістовну науку про яку-небудь реальність, а становить діяльність як особливий спосіб теоретизування.

Завдання філософії вбачається в логічному аналізі наукових висловлювань і узагальнень, адже всі знання знаходять вираження в мові у вигляді висловлювань, тому філософія повинна розробити принципи перевірки цих висловлювань згідно з досвідом людини.

Усі висловлювання поділяються на **три основні категорії: логіко-математичні (аналітичні); емпіричні (синтетичні); метафізичні (науково необґрунтовані)**. Філософія повинна провести аналіз наукових висловлювань, відкинути всі науково необґрунтовані і забезпечити побудову ідеальних логічних моделей обґрунтованих наукових побудов.

• **Логічний позитивізм** проголосив основним завданням боротьбу з метафізикою (філософією) в цілому, намагаючись поставити себе над боротьбою матеріалізму та ідеалізму. Реальний розвиток науки прямо підвів до питання про теоретичну діяльність як таку, що пов'язана тільки з **логічною мовою науки**: наука зводиться до фіксації, а потім до упорядкування фактів у рамках умовно прийнятої системи мови. В такому випадку **завдання науки обмежується описом її мови**.

Особливістю цього напрямку є те, що в ньому принципово ототожнюється об'єкт з теорією об'єкта. Це відразу знімало питання про існування об'єктивного світу як предмета філософського пізнання та приводило до «замикання» філософії лише на пізнавальній проблематиці логіки і логічної мови (логіко-математична мова традиційно вважалася зразком достовірного знання).

Друга принципова особливість — ототожнення понять «об'єктивний факт» і «науковий факт». Мова науки в логічному позитивізмі будується так: із первинних атомарних висловлювань за правилами логіки виводяться складні. При цьому наукові пропозиції можуть бути або істинними, або хибними, або безглуздими (останні є науковими лише за формою). Р. Карнап вважав, що всі філософські положення не можуть бути

верифіковані, перевірені шляхом зведення до атомарних висловлювань, які фіксують той чи інший **«факт»**.

• *Критерієм науковості або ненауковості висловлювань є принцип верифікації* (від лат. Veritas - істина). Згідно з цим принципом, науковий сенс мають тільки ті висловлювання, які допускають зведення їх до висловлювань, що фіксують безпосередній суттєвий досвід індивіда, до **«атомарних висловлювань»**. Тобто істина — це збіг висловлювань з безпосереднім досвідом людини. Пізніше було запропоновано верифікацію «навпаки», або **принцип фальсифікації**: якщо знайдено, наприклад, умови, за яких хоча б деякі базисні пропозиції теорії неправильні, то й уся теорія спростовується.

Неопозитивісти вважають, **що є сенс говорити тільки про те, що можна безпосередньо спостерігати, тобто про факти. Світ взагалі є сукупністю фактів**. Відчуття - єдина реальність, єдине джерело знань, єдина основа пізнання - дає нам атомарні (найпростіші) факти. Передані в мові, атомарні факти перетворюються на **логічні атомарні факти**. Це прості граматичні речення, як наприклад: «це біле», «це тверде», «це ближче». Вони фіксують у мові наші відчуття. Знання і починається з цих найпростіших логічних атомів.

З логічних атомів будуються **протокольні речення**: «Я, такий-то, в такому-то місці, в такий-то час бачив таке-то явище». З протокольних речень будується вся наука. **Пізнавальна діяльність полягає в комбінації та перекомбінації протокольних речень, внаслідок чого породжуються все нові й нові протокольні речення**. Вони істинні, якщо несуперечливо входять у систему. **Критерій істинності — формально-логічний**. Знання та пізнавальна діяльність зводяться до дослідження логічної структури знання, його несуперечливості, повноти.

Важливе поняття неопозитивізму — **конвенція** (від лат. conventio - згода). Під нею слід розуміти, **що поняття науки — закони, категорії — мисляться як результат домовленості між ученими, результат згоди, а об'єктивна істина — псевдопроблема**. Поведінка вченого нічим не обумовлюється. Вчені вільно, за домовленістю приписують певний смисл і значення вихідним поняттям, знакам, правилам оперування ними. Вся ця знакова «гра» базується на конвенції і не має ніякого відношення до світу.

• *На підставі цього виникає «логічний синтаксис», в основі якого лежить конвенціалізм*. Суть його полягає в тому, що кожен логік може побудувати «власну логіку», тобто вибрати таку форму мови, таку систему «аксіом» і правил побудови, яку тільки забажає, оскільки вся діяльність - не більше як мовна «гра» за довільно вибраними правилами. Можна навіть обмежитися з'ясуванням відносин між мовами.

Поступово неопозитивісти схилиються до думки, що самого синтаксичного аналізу недостатньо, й акцентують *увагу на змістово-смісловому тлумаченні мовних форм*. Цей підхід дістав назву «*логічна семантика*», хоча й вона не виходила за межі модифікованого логічного аналізу мови. Дух неопозитивізму А. Вітгенштейн сформулював так: «*Межі моєї мови означають межі мого світу*».

Таким чином, світ завжди дається «переломленим» через мову. Звідси завданням філософії є логічний аналіз мови науки. Філософія повинна, залишивши осторонь невіршувані надумані проблеми, вивчати, як правильно і несуперечливо будувати висновок, як виробляти вичислення висловів, яка логічна структура наукової системи. **Філософія — це «терапія» мови. Філософ — це «лікар» мови науки.**

Звідси виділилися три сфери відношень: **прагматика** (відношення мови до того, хто її вживає); **семантика** (відношення між мовою і тим, що нею визначається); **синтаксис** (відношення між мовними висловлюваннями). Все це дістало назву семіотики. Предметом аналізу стали значення слів і знаків взагалі, *логічні лінгвістичні та психологічні проблеми, які мають важливе наукове та практичне значення.*

Неопозитивізм еволюціонував у напрямі від аналізу мови науки до аналізу буденної мови та від заперечення філософії до використання аналітичного методу для більш або менш змістовного аналізу власних філософських проблем (*методів моделювання, системно-структурного аналізу тощо*). Неопозитивізм як філософська течія і сьогодні утримує свої позиції, хоча і в перетвореному вигляді.

9.4. Постпозитивізм

• «**Четверта**» історична форма позитивізму - **постпозитивізм**. Цей термін у філософії науки використовується для визначення багатьох методологічних концепцій. **Постпозитивізм — це певна позиція в осмисленні філософських проблем, які виникають у зв'язку з розвитком наукового знання.** Прибічники постпозитивізму багато в чому не згодні між собою, вони критикують застарілі уявлення неопозитивізму, але зберігають з ним спадкоємність. **Основну увагу приділяють раціональним методам пізнання.** Формування постпозитивізму пов'язане з виходом у 1959 р. книги К. Поппера «Логіка наукового відкриття» та у 1963 р. - книги Т. Куна «Структура наукових революцій». *Характерна риса постпозитивізму — значна різноманітність методологічних концепцій та їх взаємна критика.*

Один із представників цього напрямку **К. Поппер** (1902-1994 рр.), англійський філософ і соціолог, **розвивав ідеї критичного раціоналізму — теорію зростання наукового знання.** На противагу як скептицизму, так і догматизму Поппер висунув принцип фаллібалізму — визнання принципової гіпотетичності будь-якого наукового знання. Процес наукового

пізнання він розглядав як неперервний критичний діалог між різними типами наукових теорій. Таким чином, заперечуючи принцип об'єктивної істини, **теорія критичного раціоналізму, по суті, приходиться до визнання плюралізму істин, суб'єктивного характеру знання.**

На противагу принципу верифікації К. Поппер висуває **принцип демаркації - відмежування наукового знання від ненаукового. Запровадивши принцип фальсифікації, Поппер визнає принципове заперечення будь-якого наукового твердження: в науці наукове те, що може бути запереченом.**

До постпозитивізму належать також концепція наукових революцій **Т. Куна; методологія науково-дослідних програм І. Лакатоса; «раціоналістична антропологія» Дж. Агасі; концепція У. Селларса та ін.**

Постпозитивісти створюють різні образи науки на шляху її розвитку, обмірковують специфічні проблеми, які з'являються в рамках тієї чи іншої концепції, пропонують різні вирішення методологічних проблем. Разом з тим постпозитивісти відходять від орієнтації на символічну логіку і звертаються до історії науки. Вони дбають про відповідність своїх побудов реальному науковому знанню та його історії.

• Американський філософ **П. Фейєрабенд** критикує **кумулятивізм, згідно з яким розвиток знання відбувається внаслідок його поступового накопичення.** Він - прибічник тези про **неспівмірність теорій**, для яких характерні різні поняття та концепції. **Плюралізм повинен панувати не тільки в політиці, але і в науці.**

Можливість універсального методу пізнання він заперечує, оскільки існує множина рівноправних типів знання. **Критерії раціональності не абсолютні, вони відносні, але якщо немає жорстких критеріїв науковості, то цілком природно припустити зв'язок наукових фактів з ненауковими.** Останні впливають на науки і мають самостійну цінність. Отже, наука, філософія, релігія і навіть магія - всі доцільні. Таким чином, наука у Фейєрабенда постає як процес розмноження теорій, вона не має єдиної лінії.

• Філософ **Т. Кун** вважає, що в розвитку наукового знання особливу роль відіграє **діяльність наукового співтовариства.** Визначальна вага належить не нормам логіки, методології, а **парадигмі, тобто сукупності переконань цінностей, технічних засобів, прийнятих науковим співтовариством, які забезпечують наукову традицію. Парадигма зо своїм змістом ширша за теорію та науково-дослідні програми.** Якщо та чи інша парадигма безмежно панує, то це період нормальної науки. **Зруйнування парадигми приводить до наукової революції.** Кожна парадигма не універсальна, вона має свої критерії раціональності. Парадигми неспівмірні одна з одною, між ними немає безпосередньої ло-

гічної спадкоємності. *Нова парадигма відмінняє стару.* Кун звертає особливу увагу на значущість соціальних і психологічних моментів у науці.

У постпозитивізмі головною проблемою філософії науки стає розуміння розвитку наукового знання. Це привело до зміни цілого кола проблем філософії науки. На відміну від логічних позитивістів, постпозитивістів цікавлять проблеми: як виникає нова теорія; як вона домагається визнання; чи можливе розуміння, комунікація між прихильниками альтернативних теорій та ін.

Постпозитивізм пом'якшує дихотомію емпіричного і теоретичного, в ньому говориться про взаємопроникнення емпіричного і теоретичного, про плавний перехід від одного рівня знань до іншого і навіть про відносність цієї дихотомії. На відміну від неопозитивістів, постпозитивісти доводять, що відкриття нового знання та його обґрунтування — це єдиний процес: виникнення і розвиток нової наукової теорії є в той же час її обґрунтуванням.

Серед найбільш важливих проблем, які хвилювали філософів пост-позитивістського періоду, можна відзначити такі:

- **Проблема фальсифікації.** Поппер вважав, що факт, який суперечить науковій теорії, фальсифікує її і тому змушує вчених відмовитися від неї.

- **Проблема правдоподібності** наукових теорій.

- **Проблема відповідності** наукових теорій. Куп і Фейєрабенд висунули тезу про відповідність конкуруючих наукових теорій, тобто про відсутність спільних для них стандартів порівняння.

- **Проблема раціональності.**

Вузьке розуміння раціональності як таке, що відповідає логіко-методологічним стандартам, замінюється більш широким і розпливчастим.

- **Проблема розуміння.** Питання про можливість комунікації між прибічниками альтернативних наукових теорій і зближення філософії науки з філософською герменевтикою.

ВИСНОВКИ

Еволюція позитивізму впродовж півтора століття визнала його закономірне місце в розвитку філософської думки. Багато претензій позитивізму, емпіріокритицизму, неопозитивізму, постпозитивізму виявилися безпідставними, але разом з тим вони пройшли шлях дослідження, який відіграв у багатьох моментах конструктивну роль і створив своєрідну філософію науки. Претендуючи на свою зверхність стосовно філософії, позитивізм у своїх модифікаціях ще більше ствердив роль і значення філософії як самостійної галузі знання, яке спирається на весь масив культури, в тому числі і на природознавство, і на

суспільні науки, і на мистецтво, і на весь життєвий досвід людства. Заслуга позитивістських концепцій полягає в тому, що їх представники зробили вагомий внесок у розроблення математичної логіки та вдосконалення мови науки. Під впливом їхніх ідей та діяльності суттєво змінилися уявлення про науку. Сьогоднішнє розуміння науки, яке формувалося багато в чому завдяки діяльності позитивістських напрямів, розглядає її як сукупність інтелектуальних засобів, покликаних оптимізувати наші взаємини з дійсністю, а не картину дійсності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Охарактеризуйте закон трьох стадій О. Конта.
- Що таке еволюціонізм Г. Спенсера і в чому полягає його головне призначення?
- Поясніть, що таке «критика чистого досвіду», яка її мета та завдання.
- У чому полягає сутність принципу верифікації та яке його значення для досягнення наукової істини?
- Визначте основні положення «логічного позитивізму».
- Що таке «критичний раціоналізм» та в чому полягає сутність концепції фальсифікації?
- Яка роль інституту науки в житті суспільства і людини в постпозитивізмі?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Можна припустити, що не верифікованість, а фальсифікованість системи потрібно розглядати як критерій демаркації. Це означає, що ми не повинні вимагати можливості виділити певну наукову систему раз і назавжди в позитивному розумінні, але повинні вимагати, щоб вона мала таку логічну форму, яка давала б можливість завдяки емпіричним перевіркам виділити її в заперечувальному розумінні: емпірична система повинна допускати заперечення шляхом досвіду.

...Закони природи підлягають фальсифікації. Якщо ми визнаємо істинним деяке сингулярне (одиничне, елементарне, «атомарне») висловлювання, що порушує заборону і говорить про існування речі (або події), яка усувається законом, то цей закон буде спростовано (прикладом може бути висловлювання: «В такому-то місці існує апарат, який є вічним двигуном»).

...Декілька випадкових базисних висловлювань, які суперечать теорії, навряд чи змусять нас спростувати її як фальсифіковану. Ми вважатимемо її фальсифікованою лише в тому разі, якщо нам вдалося відкрити ефект відтворення, що спростовує теорію. Інакше кажучи, ми визнаємо фальсифікацію тільки тоді, коли висунуто і підкріплено емпіричну гіпотезу низького рівня універсальності, що описує такий ефект. Подібні гіпотези можна назвати фальсифікаційними гіпотезами».

(Поппер К. Логика и рост научного знания. - М., 1983. - С. 63, 95, 115-116).

Наскільки переконливими для вас є міркування К. Поппера про фальсифікацію як метод перевірки істинності знання?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Аналитическая философия: становление и развитие (антология). - М., 1993.
2. Витгенштейн А. Философские исследования. - М., 1994.
3. Гайденко П. П. Эволюция понятия науки. - М., 1980.
4. Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность. - М., 1991.
5. Кун Т. Структура научных революций. - М., 1997.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания. - М., 1983.
7. Рассел Б. Мудрость Запада. - М., 1998.
8. Современная западная философия. - М., 1991.
9. Спенсер Г. Синтетическая философия. - К., 1997.
10. Хюбшер А. Мыслители нашего времени: Справочник по философии Запада XX века. - М., 1994.

X. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ

10.1. Специфіка філософії у контексті феноменології

10.2. Феноменологічна критика натуралізму, психологізму та історицизму

10.3. Вшив феноменології на філософію ХХ століття

Одним з головних напрямків сучасної філософської думки є феноменологія, що буквально означає вчення про феномени. Феноменологія не тільки ознаменувала новий поворот у вивченні проблеми свідомості, але й визначила нові завдання філософської науки в цілому. Засновником феноменології в тому вигляді, в якому вона культивується в ХХ ст., є Едмунд Гуссерль. Під феноменом у філософії, починаючи з І. Канта, традиційно розуміють явище, котре досягається в чуттєвому досвіді. Е. Гуссерль же розуміє під феноменом смисли предметів, які виникають у свідомості. Ця вихідна установка, на якій будується феноменологічна філософія, прагне внести повну ясність у питання про досягнення сутності речей, що реалізується через наукові поняття. Яким чином людині вдається досягнути сутність речей? На це питання не дають переконливої відповіді ні представники натуралізму, ні представники суб'єктивізму. Суттєво збіднюють процес пізнання і ті, хто вважає, що наукові поняття утворюються завдяки абстракціям. Подолання всіх труднощів Е. Гуссерль вбачає у послідовній філософії, у феноменології.

Ключові слова

феномен, епохе, феноменологічна редукція, інтенція, конституювання, горизонт, інтенційна мета, ноема, інтенційний корелянт, «життєвий світ»

«З самої миті свого виник-філософія виступила з претензією бути строгою наукою, і при тому такою, котра задовольняла б найбільш високі теоретичні потреби і в етично-релігійному відношенні робила б можливим життя, кероване чистими нормами розуму».

Е. Гуссерль

10.1. Специфіка філософії у контексті феноменології

• Основоположник одного з провідних напрямів сучасної західної філософії - феноменології **Е. Гуссерль** (1859-1938) поставив проблему філософії як строгої і точної науки. **Е. Гуссерль** - вчений, який заклав теоретичні основи сучасного західного мислення і визначив проблематику майже всіх напрямів філософії (екзистенціалізму, філософської і культурної антропології, герменевтики, структуралізму, деконструктивізму). Народився він в Австрії, у двадцять два роки закінчив математичний факультет Лейпцизького університету. Зацікавленість філософією і філософськими питаннями в математичних науках привела Е.

Гуссерля у Віденський університет, де він здобув філософську освіту під керівництвом знаменитого на той час професора філософії Ф. Brentano (1838-1917). У 1887 році Гуссерль захищає докторську дисертацію в Галльському університеті. Багато років викладав у Геттінгенському, Фрейбурзькому і Галльському університетах. Його перша робота «Філософія арифметики» підводить емпіричну основу під усі математичні науки. Але широку відомість принесли Гуссерлю «Логічні дослідження», опубліковані в 1900-1901 рр. Через декілька років завдяки цій праці виник «*феноменологічний рух*», який проіснував до початку 30-х років ХХ ст. Третій - «*трансцендентальний*» - етап у формуванні філософії Е. Гуссерля пов'язують з його роботою «Ідеї чистої феноменології» (1913 р.), в якій він окреслив сферу дослідження власне феноменології як філософської науки. Автор поставив перед собою завдання знайти єдино вірну основу філософії, науки і будь-якого знання взагалі. В останній роботі «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» Е. Гуссерль намагається дослідити причини і джерела занепаду західноєвропейської культури і всього західного суспільства в цілому. Мислитель помер у 1938 році, залишивши після себе багату творчу спадщину. В його архіві в Лувені (Феслау) зберігається понад 40 000 неопублікованих сторінок, написаних знаками винайденого ним способу скороченого письма. Багато шкіл філософії, психології, соціології, культурології сприйняли ідеї Е. Гуссерля.

У ствердженні своєї позиції Е. Гуссерль виходить з того, що всі існуючі на його час філософські вчення не відповідали вимогам строгої науковості, оскільки за зразок науковості беруть *науки про природу і суспільство*. Всі науки можна поділити на два основних види:

- **ейдетичні науки**, до яких належать логіка, математика і філософія;
- **фактуальні науки**, які обґрунтовують свої судження посиланням на факти, котрі мають випадковий характер.

Філософським судженням не притаманні ні точність математичних істин, ні чуттєві спостереження істин фізичних. Вони й не повинні мати їх, оскільки **філософія є новим виміром знання, пов'язаним із прагненням до чистого і абсолютного знання**.

Справжня філософія, або **трансцендентальна феноменологія**, на відміну від фактуальних наук, є наука не про факти, а про **сутності**. Проте, на відміну від інших ейдетичних наук (наприклад, математики), вона не може абстрагуватися від того факту, що все дано нам **через свідомість**. Філософія має справу з *мисленням*, спрямованим на предмет як такий, і в цьому розумінні вона *не дискурсивна, а інтерпретативна*. Основні риси філософського знання — **абсолютна самоочевидність, абсолютна істина, безпосередня споглядальність сутності**.

Виявити ці сутності, тобто конституювати предмет філософії у феноменологічному розумінні, можливо лише за допомогою спеціального методу - **методу феноменологічної редукації**. **Феномен** - це і є та сутність, котра виявляє себе у свідомості завдяки феноменологічній редукації. Феноменологічна редукація здійснюється в два етапи:

- на етапі **ейдетичної** редукації ми ставимо під сумнів цінність вихідного для багатьох наук вірування в реальність зовнішнього світу («вміщуємо у дужки зовнішній світ»);

- на етапі **трансцендентальної** редукації ставимо під сумнів вірування в реальність «Я» як частини реальності зовнішнього світу («вміщуємо у дужки емпіричну самосвідомість»).

Світ, таким чином, редукується до чистого феномена або ейдоса (в логічно і словесно фіксованій формі). Ейдос (феномен) є конфігурацією всього даного, котре виступає як «міра реальності, фактичності». Феноменологічне знання є абсолютне знання про сутності, котрі виправдовують будь-яке знання про факт.

Ідею Е. Гуссерля про філософію як строгу науку або чисте знання коментує представник російської феноменології Г. Г. Шпет. Він говорить про дві «життєвські» спокуси для філософії як чистого знання: піти або шляхом «**псевдофілософії**», або шляхом «**мудрості**». Псевдофілософія виникає тоді, коли філософія береться вирішувати науковими засобами (за зразком будь-якої спеціальної науки) питання, котрі науковому вирішенню не підлягають. Щось випадкове, фактичне зводиться при цьому в ранг абсолютної цінності. Мета філософії - не пояснення, а конкретний опис того, що бачить свідомість у рефлексії на саму себе.

- Шлях «мудрості» виникає, коли філософія розглядається як мистецтво життя, покликане дати життєві рецепти або засоби для спасіння душі. Але ступити на цей шлях означає відмову від власного предмета філософії, який є об'єктивним, а не суб'єктивним. Таким предметом виступає істина, тобто те, що є, або буття, яке переживається нами в його цілісності у всьому. Філософське знання існує не для мудрості (рішення Сходу), не для техніки (рішення сучасної Європи). **Філософське знання самоцінне, воно встановлює і описує те, що є насправді, без фантазій і домислів; воно не проповідує, не оцінює, не визначає наперед. Воно вимагає істини.**

10.2. Феноменологічна критика натуралізму, психологізму та історицизму

- Філософію, яка пояснює реальність і свідомість як природний процес, що пізнається в об'єктивно-значущій формі, Е. Гуссерль називає **натуралізмом**. Наслідування природно-наукового зразка, для якого тільки просторово-часовий тілесний світ є природою, означає

неминучу натуралізацію свідомості. При такому підході до свідомості втрачається найголовніше - міжсуб'єктні зв'язки. Вони визначають сутність свідомості і є недосяжними для експериментального дослідження, на яке спираються фактуальні науки.

- Спробу обґрунтування філософії, її значущості через спирання на психологію як науку про факти *Е. Гуссерль* називає **психологізмом**. Така спроба позбавляє філософію її предмета. Це пояснюється, *по-перше*, тим, що *фактуальна* наука не може бути обґрунтуванням *ейдетичної* науки, оскільки *ейдетична* наука має справу не з випадковими фактами, а з апріорними інтенційними основами емпіричного. *По-друге*, сутність психічного виключає буття в смислі тілесного буття природи, котре пізнається як *індивідуальна тотожність* у множині дослідів.

Концепцію свідомості *Е. Гуссерль* будує на основі поняття **інтенційності** (інтенція - спрямованість будь-якого акту свідомості на об'єкт). Поняття інтенції ввів у вжиток психолог *Ф. Брентано*, вчитель *Е. Гуссерля*. Будь-яка свідомість є «свідомістю про» (про щось). Інтенційність внутрішнього властива свідомості, тому вивчення її сутності означає вивчення її **смислу** та її **предметності**. Завдяки їм конституюється система переживань, через які для *его* («Я») існує світ.

- **Історицизм**, подібно до психологізму, також намагається обґрунтувати філософію через спирання на історію як на науку про факти. А факт, вважає *Е. Гуссерль*, не має і не може мати **абсолютної цінності**. Тому як історицизм, так і психологізм з точки зору феноменології є варіантом *псевдофілософії*, а не строгим і точним філософським знанням.

Єдиною дисципліною, здатною зробити філософію строгою і точною наукою, є феноменологія. Це наука про феномени. А феномен є те, що проявляється (являється), оскільки воно проявляється у свідомості Людське «Я» і всі речі, які оточують його, є феномени. Завдяки *принципові феноменологічної редукції*, тобто утриманню (*епохе*) від віри в реальність навколишнього світу, ми споглядаємо *ейдос світу*, його ідеальну цінність. З цієї точки зору редукція є *ейдетичною*. Оскільки феномен проявляє себе тільки у свідомості і тільки через акт свідомості, тобто свідомість суб'єкта визначає становище речей в реальності, редукція є також і трансцендентальною.

На відміну від трактування свідомості *І. Кантом* як такої, що утворює об'єкт, *Е. Гуссерль* вважає: *свідомість лише виявляє об'єкт у людині (в мені), і більше нічого*. У подвійному - *ейдетичному* і *трансцендентальному* - вимірі феномен, так само як і його явленість свідомості, репрезентує собою щось **абсолютне** - *сутність речі, її буття*. Свідомість, яка здійснює редукцію, є **самодостатньою**, і завдяки її діяльності нам відкривається **єдине абсолютне буття**. Інтенція на об'єкт, який **безпосередньо** і в оригіналі

дано свідомості, є інтуїцією. Завдання філософії полягає в досягненні очевидності, заснованої на об'єктивній апеляції до інтуїції, а не на чіткій точках зору.

- Поняття «конститування» завершує теорію Е. Гуссерля. Свідомість є конституюючий потік переживань. Формою конститування є **феноменологічна темпоральність** — єдність минулого, майбутнього і теперішнього в одному інтенційному акті свідомості. Завдяки конституванню у формі темпоральності (часовості) свідомість «Я» володіє навколишнім світом і самим собою. Філософія, - вважає Е. Гуссерль, - і є вищим прагненням Розуму конституювати з дійсною очевидністю «Я» і те, чим є світ для цього «Я».

10.3. Вплив феноменології на філософію ХХ століття

- З феноменології Е. Гуссерля починається новий етап розвитку європейської філософії. Видатні мислителі ХХ ст. використали основні поняття і метод гуссерліанського вчення. М. Гайдеггер, а пізніше Ж.-П. Сартр застосовували метод для дослідження фундаментальних понять буття, часу, людського існування і свободи; М. Шелер - для розвитку ідей філософської антропології і аксіології; М. Мерло-Понті - для аналізу свідомості і сприйняття в концепції «феноменального тіла»; Н. Гартман - для побудови нового варіанта реалізму. Особливе застосування ідеї Е. Гуссерля знайшли у соціології знання, яка сформувалася в ХХ ст. У радянській філософській традиції видатними представниками феноменології були Г. Г. Шпет і М. К. Мамардашвілі.

Вплив гуссерліанства пояснюється новим уявленням про предмет філософії та її мету. Філософія - це не якась система висловлювань і доказів, а зусилля, котре змушує об'єкт «проявитися», інтуїтивно «роблення його очевидним». Для Е. Гуссерля найвищий принцип філософії - не картезіансько-кантивський принцип «я мислю», а принцип «я можу», тобто інтуїція - очевидна і така, гир робить очевидне. Об'єктивним корелятом «я можу» виступає те, що Гуссерль називає **горизонтом**. Горизонт - це спектр можливостей прояву об'єкта, всередині якого визначено коло решти актуальних інтенцій одного і того ж об'єкта. Філософія, таким чином, постає, згідно з Гуссерлем, як інший спосіб прожити природне життя, виходячи не з віри в його реальність, а з прояснення його сутності. При цьому феноменологія залишає самі речі такими, якими вони є: якщо вони ірраціональні - то ірраціональними, якщо раціональні - то раціональними. Феноменологія визнає *апріорність буття сутності* відносно реальності факту. Будь-яке об'єктивне буття інтенційно засновується на бутті чистої свідомості.

Заслуга Е. Гуссерля полягає в новій філософській інтерпретації проблеми свідомості. Він аналізує свідомість не з точки зору її змісту (це справа психології як фактуальної науки), а з точки зору її *інтенційної мети (ноеми)*. Ноєма - це те дещо, яке виявляє себе у свідомості і тільки завдяки свідомості, але не є ні нею самою, ні її частиною. Будь-який спосіб свідо-

мості має свою ноєму. Наприклад, акт оцінки як свій ноєматичний корелят має існуючу об'єктивно і незалежно від нього цінність. При цьому смисл ноєми залежить не від свідомості, а від самої ноєми. Але тим, що об'єкт володіє ноєматичним смислом, він зобов'язаний свідомості.

Для дослідження свідомості *Е. Гуссерль* використовує поняття «чистої свідомості» як принципово непередметної і вільної від усього, що не є свідомістю. Будь-який предмет повинен бути «схоплений» тільки як корелят свідомості. Предмет при цьому не перетворюється на свідомість, в якій немає нічого, крім значень. Іntenційним корелятом очевидності є *Істина*. *Логічна очевидність* виступає лише як окремий випадок інтенційної очевидності.

- Важливе значення має гуссерліанське поняття «*життєвого світу*». Він є докатегоріальною галуззю суто людських «*смилових формацій*», первісних щодо розвитку науки і не зникаючих з її розвитком. Тільки філософія в її феноменологічному варіанті може сказати щось стосовно людини як *суб'єкта вільного вибору і залишити людині свободу виходу до нових горизонтів*. Тільки феноменологія встановлює зв'язок з «життєвим світом», світом комунікативної і смислової інтенційності.

ВИСНОВКИ

Феноменологія розглядає зовнішній світ як такий, котрий даний суб'єкту в потоці феноменів. Філософ має будувати всі свої висновки, виходячи з цього факту існування феноменів, які повинні підлягати послідовному аналізу. Феноменологічний метод досить популярний у світовій філософії і науці. Вважається, гир він гарантує від сповзання в крайнощі науки, котра оперує поняттями, за якими не видно барв, звуків, запахів життєвого світу. Це характерно для європейських наук, які через це перебувають у стані кризи, в лещатах формалізму, сцієнтизму і техніцизму. Феноменологія розглядає наукові ідеалізації (лінії, точки, осі координат тощо) як деякі по-межові суб'єктивні творення. Найбільш повно життєвий світ дано суб'єктові не в ідеалізаціях і взагалі в поняттях, а в ейдосах, які утворюють потік свідомості. Феноменологія застерігає від забуття *життєвого світу*. Подолання кризи наук уможлиблюється не інакше як на основі феноменологічних рекомендацій і рецептів. Здійснення феноменологічної редукції, тобто аналізу потоку феноменів, дає змогу виявити справжні смисли. Оскільки свідомість завжди спрямовується на предмет, вона є інтенційною. Оперуючи феноменами, філософ має справу не тільки із зовнішнім, але і з внутрішнім світом людини. Важливе значення має категоріальна інтуїція, механізм якої полягає в наступному: хочеш виявити сутність речей - конструюй розмаїття переживань про них.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- У чому полягає сутність феноменології як нового філософського вчення?

- Які завдання поставив Е. Гуссерль перед феноменологією?
- Що таке феномен і в чому полягає його відношення до суб'єкта?
- Охарактеризуйте поняття «феноменологічної редукції» та її ролі в пізнанні.
- Визначте поняття «інтешційності» та її ролі в пізнанні предметного світу.
- Яка роль «ейдетичної» редукції та в чому її відмінність від трансцендентальної редукції?
- Що таке «життєвий світ»?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Поштовх до дослідження повинен виходити не від філософії, а від речей і проблем, філософія ж за своєю суттю є наука про істинні начала, про джерела... Через те що в найбільш впливових науках нового часу, а саме в математично-фізичних, більша частина роботи здійснюється відповідно до непрямих методів, ми занадто схильні переоцінювати непрямі методи і недооцінювати значення прямих досягнень. Але за самою своєю сутністю, оскільки вона спрямовується на останні начала, філософія у своїй науковій роботі змушена рухатися в атмосфері прямої інтуїції, і найбільшим кроком, який повинен зробити наш час, є визнання того, що при філософській у справжньому розумінні слова інтуїції, при феноменологічному осягненні сутності відкривається нескінченне поле роботи і така наука, котра спроможна одержати силу-силенну найточніших і володіючих для будь-якої іншої філософії рішучим значенням пізнання без будь-яких побічно символічних і математичних методів, без апарату умовиводів і доказів».

(Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. - Мн., 2000. - С. 742-743).

Ознайомившись із міркуваннями Е. Гуссерля щодо пізнавальних можливостей філософії, визначте свою позицію стосовно феноменологічного вчення та його основних рис.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Аббаньяно П. Мудрость философии. - СПб., 1998.
2. Вальдельфельс Б. Вступ до феноменології. - К., 2002.
3. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. - Мн., 2000.
4. Западная философия XX века. - М., 1994.
5. Кранодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури. - К, 2000.
6. Мерло-Понті М. Феноменологічне сприйняття. - К., 2001.
7. Пассмор Д. Сто лет философии. - М., 1999.
8. Хюбшер М. Мыслители нашего времени. - М., 1994.
9. Философы XX века. - М., 1999.

XI. ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ

11.1. Становлення екзистенціального мислення

11.2. "Дійсне" і "недійсне" буття М. Гайдеггера

11.3. "Філософія існування" К. Ясперса

11.4. Проблема "свободи" у філософії Ж.-П. Сартра

11.5. "Філософія абсурду" А. Камю

11.6. Християнський екзистенціалізм М. Бердяєва

11.7. Інтерпретація буття людини в персоналізмі

Філософія XIX ст. була періодом активної критики раціоналізму, розставання з інтелектуальним минулим і одночасно формуванням нового філософського мислення. Західноєвропейська філософія XX ст. постає перед нами вже в іншому вигляді, з принципово новим способом філософствування, з якісно іншими підходами до ключових онтологічних, гносеологічних, антропологічних і філософсько-історичних проблем, на відміну від класичної традиції філософського мислення, яка має своє коріння ще в античній філософії.

Такий перехід був зовсім не випадковим: він відображав не лише глибинні процеси, що відбувалися всередині самої філософії впродовж всієї її історії, але й суспільні трансформації в західній цивілізації кінця XIX - середини XX ст. Мова йде про зміну індустріальної епохи **Модерну** соціокультурною ситуацією **Постмодерну**. Переконавшись в ілюзорності ідеалу всезагального звільнення, людина намагається втілити в життя практику індивідуальної свободи, яку вона розуміє як відмову від наслідування загальнозначущих цінностей і необмеженість творчої самореалізації в найрізноманітніших сферах життєдіяльності. Через це у практиці західної філософії XX ст. необхідним елементом розгляду будь-якої проблеми стає виявлення в ній потреб і запитів людини. Найбільш яскраво ця ситуація реалізувалася в екзистенціалізмі.

Ключові слова

модерн, екзистенціалізм, дійсне і недійсне існування, помежова ситуація, турбота, відчуження, об'єктивація, комунікація, свобода, проект, абсурд, суб'єктивація, бунт

«Точно кажучи, не існує ніякої філософії крім екзистенціальної. Наука систематизує явища. Промисловість займається корисними речами. Чим же повинна займатися філософія, як не вивченням існування й існуючих?»

Е. Муньє

11.1. Становлення екзистенціального мислення

З давніх-давен філософія зверталась до пізнання сутності людини. Досить згадати вчення *Сократа, Конфуція, Будди*. Її складовою частиною завжди була «філософська антропологія», проте в кожному епоху пропонувалося інше трактування антропологічної проблематики. Мислителі ХХ ст. не залишились осторонь і вважали за свій обов'язок здійснити «новий поворот» до людини, різноманітних аспектів її буття.

Екзистенціалізм - філософська течія ХХ ст., яка висуває на перший план абсолютну унікальність людського буття, що не має адекватного вираження мовою понять. **Екзистенція** (лат.) означає «існування». **Філософія екзистенціалізму — філософія людського існування.**

Джерела сучасного екзистенціалізму сягають ХІХ ст., вони пов'язуються з іменем данського філософа **Серена К'єркегора** (1813-1855 рр.), який вивчав філософію і теологію в Копенгагенському університеті, вів відлюдне життя самотнього мислителя, сповнене інтенсивною літературною працею. Порівнював себе з Шахерезадою, яка розповідями рятувала собі життя, - так само і творчість рятувала його від глузувань сучасників та їхньої критики. Відмовився від одруження, пояснивши своїй нареченій, що кохана завжди робила з чоловіка героя, поета, творця, але ніколи цього не досягала власна дружина. Наприкінці життя вступив у бурхливу полеміку з офіційними теологічними колами.

У *К'єркегора* екзистенціалізм виступає як протилежність панлогізмові Гегеля, його системі. Всупереч *Гегелю*, в якого буття «розчинено» в мисленні, К'єркегор стверджує, **що екзистенція є те, що завжди вислизає від понять**. Звідси висновок, що наукові методи непридатні для самопізнання людини і наука не може запропонувати адекватних засобів.

Висунувши ідею «**екзистенціального мислення**», пов'язаного з внутрішнім життям людини, з її найінтимнішими переживаннями, *К'єркегор* вважає, що **зовнішнє буття людини є «недійсним існуванням»**. **Дійсне існування людини — її «екзистенція»**. Досягнення екзистенції передбачає здійснення людиною вирішального вибору, завдяки якому вона переходить від «недійсного буття» до «самої себе», єдиної і неповторної, до буття «дійсного».

Гегель робить акцент на «загальному», а К'єркегор — на «одичному», називаючи свій шлях пошуків «екзистенціальною діалектикою». У своєму сходженні до «дійсного існування», до екзистенції, до самої себе людина проходить три етапи: **естетичний, етичний, релігійний**.

Принцип естетичного - детермінація існування людини зовнішнім світом, який не залежить від її волі. Перебуваючи на цій стадії в стані вибору, людина орієнтована на «насолоду». Людина обирає, але цей вибір здійснюється у найпримітивнішій формі, оскільки обирається лише об'єкт, який може принести «насолоду». Саме ж прагнення як таке, сама

орієнтація людини на «насолоду» не обирається людиною, бо її ще напередодні визначено безпосередньо-чуттєвою стихією людського життя.

Принципом етичного етапу є обов'язок. На цій стадії людина, певною мірою звільнена від зовнішніх обставин, *дійсно вибирає себе*. Завдяки обов'язковості вона здійснює *акт самовизначення*, але поки що це самовизначення, яке спирається лише на розум, відповідно до норм морального закону. На цій стадії це вже дійсне самовизначення, хоча й абстрактне.

Принципом релігійного етапу є страждання. Саме тут вибір конкретно визначено, і сходження людини до самої себе завершується. Саме тут людина одержує нарешті всю повноту «дійсного» буття, повноту власного, унікального буття, свою екзистенцію. На цій стадії людина відмовляється від попередніх звичок існування і приймає страждання як принцип існування, приєднуючись тим самим до долі розп'ятого Христа.

Недолік сучасної йому філософії К'єркегор вбачав у тому, що в дослідженнях самої людини акцент робиться на її сутності, а саме існування переміщується на другий план. Аморальність поглядів XIX ст., вважав К'єркегор, у тому, що в них одиничне, індивідуальне бажає «забутися в загальному», «заснути в загальному», тому своє завдання вбачав у поверненні до людини. **Філософія повинна «вдивлятися» в людське життя, людські страждання, а філософ — розуміти процес вибору індивідом свого «Я», вибору між добром і злом. Слід допомогти людині знайти свою правду, тобто таку істину, заради якої їй хотілося б жити і померти.**

На думку Ж.-П. Сартра, біля витоків екзистенціальної філософії стояли двоє росіян - Достоевський і Бердяєв. **Ф. М. Достоевський (1821-1881 рр.)** у своїх творах здійснив специфічний аналіз цілого комплексу питань особистого та суспільного життя людини. Головний акцент робився на людині, на її природній і соціальній обумовленості, на мотивах поведінки у складних, драматичних ситуаціях. Для митця характерним є проникнення в найпотаємніші куточки духовного світу людини, аж до хворобливих проявів психіки. У романі «Брати Карамазови» Достоевський стверджує, що свобода і хліб земний несумісні. **Не існує для людини більш тяжкої турботи, як, залишаючись вільною, якнайшвидше знайти того, кому можна підкоритись. Оволодіває свободою людей лише той, хто заспокоює їхню совість. Таємниця людського буття полягає не в самому факті життя, а в тому, в ім'я чого воно існує.** Без уявлення щодо призначення існування людина не погодиться жити і скоріше знищить себе, аніж залишиться на землі. Спокій і навіть смерть людини стоять вільним вибором у процесі пізнання добра і зла. **Три сили здатні забезпечити щастя людей: чудо, таємниця і авторитет.** Не віра в людину та її свободу, а

ці три істини керують людством. **Щоб правильно жити, слід знати закони життя, які є недосяжними.**

Оцінюючи теорію російського соціалізму, який у 50-х рр. XIX ст. розмежувався з християнством, став атеїстичним і взяв на озброєння тактику насилля, Достоевський прийшов до висновку, що *соціалізм докорінно руйнує зв'язки суспільства і приводить до загального хаосу*. Людина в такому суспільстві стає жертвою насильно нав'язаного всезагального принципу, який передбачає рівність усіх. Отже, на думку Достоевського, *при соціалізмі кожного генія буде задушено у колиці. Так виникає основна соціальна антиномія Достоевського: несумісність інтересів особистості та суспільства, які мають протилежні завдання та цілі. Поєднати їх неможливо в жодному суспільстві. Сутність і генеза цієї антиномії лежить за межами суспільного життя — в структурі та таємниці людської душі, яка виводиться з «чистої» позасоціальної природи людини.*

Велике значення для філософії екзистенціалізму мав розроблений німецьким філософом *Едмундом Гуссерлем* (1859-1938 рр.) *феноменологічний метод*, на основі якого психологічний розгляд особистості К'єркегором перетворився на *«онтологію» або «фундаментальну онтологію» як «екзистенціальну аналітику буття людини»*. Гуссерль, відповідно до теоретико-гносеологічної традиції у філософії, шукає пізнавальну структуру чистої свідомості. Завдяки цьому долаються суб'єктивні психічні переживання людини, її емоції дістають статус *«онтологічних» елементів, елементів самого «буття»*, які називаються *«екзистенціалами»*. Екзистенціалізм підхоплює цю тенденцію феноменології та завершує її.

• Філософською течією екзистенціалізм, по суті, стає після Першої світової війни, яка порушила основи європейського суспільства, його ліберально-християнську ідеологію, в основі якої лежало просвітницьке переконання в нездоланності прогресивного руху людства в міру успіхів науки. Після Другої світової війни виявився дефіцит гуманності в самому фундаменті науково-технічної цивілізації - у відносинах між людьми. Виникають серйозні сумніви в силі розуму та його ролі в людському бутті. У 40—60-ті рр. XX ст. екзистенціалізм стає найпопулярнішою течією в Західній Європі. Його маніфестом є праці *Гайдеггера, Ясперса, Марселя* та ін.

11.2. «Дійсне» і «недійсне» буття М. Гайдеггера

Засновником сучасного екзистенціалізму вважають німецького філософа *Мартіна Гайдеггера* (1889-1976 рр.). Вихід у світ його праці «Буття і час» у 1927 р. привернув увагу широких кіл філософів та інтелігенції в Західній Європі постановкою найважливіших питань свого часу: про історію та історичність, про людину, її долю, її реакцію на сучасний, незрозумілий і тривожний світ. Гайдеггер намагається усвідомити його по-філософськи. Задум

філософа полягає в тому, щоб зрозуміти історію та історичність людини по-новому і дати їм «онтологічне» тлумачення.

Взявши за основу феноменологічний метод Гуссерля, **Гайдеггер за вихідний момент усього існуючого бере людське існування**. Філософ вважає: ніщо суттєве, крім людини, не знає про свою скінченність, смертність, і тому тільки їй відома тимчасовість, а з нею і саме буття. Завдання полягає в тому, щоб вивести самосвідомість людини зі способу буття людини, тобто з її скінченності, або з «екзистенції».

Структуру людського буття в його цілості позначено як **«турботу»**. Вона становить єдність трьох моментів: **«буття-у-світі», «забігання уперед» і «буття-при-внутрішньосвітовому-існуючому»**.

У **першому моменті** підкреслюється нерозривність людського буття і світу, суб'єктивного і об'єктивного. **«Буття-у-світі» - це внутрішнє, апріорне визначення людини**.

«Забігання уперед» - це відмінність людського буття від будь-якого наявного, предметного буття: взяте з цього боку людське буття «є те, що воно не є», оскільки постійно «уникає» себе, «забігає уперед» і, таким чином, є завжди можливістю. Цей момент «турботи» називається «проект». Людське буття - це буття, яке самопроекується завжди в децю більше, ніж воно є в цю мить. Тим самим воно не перебуває в тій точці простору і в тому пункті «фізичного» часу, в якому може перебувати людське тіло; сфера буття людини - це історичність, де час розглядається в цілості його трьох компонентів.

Третій момент «турботи» - це специфічний спосіб ставлення до речей як до супутників людини у відведеному їй часі. Інтимне ставлення до речі як до чогось близького, зігрітого людським теплом, яке взаємно віддається людині назад, Гайдеггер протиставляє сучасному способу «маніпулювання» речами, при якому речовий початок розуміється як «сировина» та «техніка».

Кожний з трьох розглянутих моментів «турботи» становить певний **«модус» часу: «буття-у-світі» є модус минулого, «забігання уперед» — модус майбутнього, а «буття-при-внутрішньосвітовому-існуючому» — модус сьогоденного**. Ці три модуси взаємно проникають один в одного і складають єдиний феномен «турботи». Модуси часу суттєво відрізняються від трьох вимірів «об'єктивного» часу: **модус минулого виступає у Гайдеггера як «фактичність», або закинутість; модус сьогоденного — як «залежність речей»; модус майбутнього — як «проект», що постійно на нас впливає**. В цьому аспекті екзистенціальний плин часу йде не від минулого до майбутнього, а навпаки.

Людське буття буває недійсним і дійсним. Недійсне буття - це перевага моментів сьогоденного, завдяки чому «світ речей» закриває від людини її скінченність, людське буття повністю «поглинається» предметним або соціальним середовищем і може

розглядатись як річ. Недійсне буття не можна усунути ніякими перетвореннями середовища. Традиційне розуміння людини базувалося на тлумаченні людини за аналогією з речами з акцентом на забутті нею своєї скінченності, історичності, тимчасовості. Виникає так званий *об'єктивний погляд* на особистість, при якому її може бути повністю замінено на іншу особистість. Це створює феномен *«середньої», простої, пересічної людини замість справжньої, дійсної людини*. Тобто ми маємо справу з **«нівельованою індивідуальністю», яка хоче бути «такою, як інші», а не собою, не хоче «виділятися» з маси, і вона не може бути відповідальною за свої вчинки.**

Дійсне буття у Гайдеггера виступає як усвідомлення людиною своєї історичності, скінченності і свободи. **Воно досягається тільки «перед лицем смерті»**. Аналіз цього стану розкриває, згідно з Гайдеггером, найглибші таємниці людського існування і перетворює відчуження як факт «недійсного» існування на відчуження як «дійсність».

Гайдеггер вважав, що недійсне існування безособистісне: воно приховує від людини її приреченість. «Середня» людина - безлика, а тому не знає смерті, яка є обов'язково особистісним станом. Але людина виривається за межі недійсного існування, відчувши **«екзистенціальний страх»**. Цей страх - не жах очікування чогось конкретного; в основі своїй - це страх смерті, який розкриває перед людиною нову перспективу - смерть. Висуваючи ідею смерті, Гайдеггер вважає, що *єдиний засіб вирватися зі сфери буденності та звернутися до самого себе - це і подивитися в очі смерті, крайньої межі, поставленої будь-якому людському існуванню*. Оскільки існує несумісність суспільних відносин і свободи людської особистості, Гайдеггер пропонує вихід в усвідомленні і безвихідності цього становища, тобто **трагічності буття**.

У заключний період своєї творчості Гайдеггер критикує сучасне йому, індустріальне суспільство, якому протиставляє патріархальні форми соціального устрою. Він рекомендує **«прислухатись до буття»**, і якщо *«голос буття»* буде почуто, то *«конкретні рішення»* прийдуть самі собою. Доля людства залежить від того, наскільки воно зможе повернутися до початкових, але не реалізованих можливостей європейської культури, її колиски - досократівської та допарменідівської Греції, коли буття ще не піддавалося забуттю. Таке повернення можливе. Незважаючи на те, що сучасність *«забула буття»*, воно все ще **живе в лоні культури — в мові, яка є його житлом**, і лише слід *«прислухатися»* до неї, давати їй змогу 'звучати, щоб почути те, що сучасна людина зовсім розучилася слухати.

У виступах Гайдеггера останніх років панують мотиви романтичної критики технічного прогресу та прагнення приєднатися до не відчуженої від людини природи, яку він пов'язував з ідеалізацією досократівської античності.

11.3. «Філософія існування» К. Ясперса

Традиції німецького екзистенціалізму продовжує **Карл Ясперс** (1883— 1969 рр.). Він висуває **«філософію існування», яка не може бути систематичною, - це скоріше «філософствування», а не «філософія»**. Саме тому він стає на шлях критики філософії минулого - як матеріалізму, так і ідеалізму. На відміну від інших, *Ясперс* ставить проблеми буття, пізнання та людини, які повинні розглядатися з точки зору історичності. **Центральне поняття — екзистенція** визначається як *необ'єктивована реальність, як такий «рівень» людського буття, що не може бути предметом розгляду науки*.

Екзистенція нерозривно пов'язується з **«трансценденцією»**, Богом. Трансценденція виступає як буття, яке перетворює екзистенцію з простого самоствердження, «свавілля» на носія буття, більш високого, ніж усе, що визначається розумом як найвище. Тобто трансценденція - це вище буття.

Екзистенція і свобода у Ясперса — поняття тотожні. Характеристика свободи полягає в тому, що її не може бути «знайдено» на жодному рівні людського буття: ні на рівні емпіричного буття, ні на рівні свідомості взагалі, ні на рівні духу. Звідси Ясперс формулює важливий для нього принцип: **«Людина або існує як предмет дослідження, або існує задля свободи»**.

Ясперс вважає, що людина не може бути до кінця пізнана наукою і, таким чином, не може до кінця стати предметом соціального маніпулювання, оскільки завжди залишатиметься деякий непізнаний «залишок» - екзистенція. **З цього випливає висновок: пізнання — справа науки, свобода — справа філософії**.

У питанні про свободу у Ясперса виникає антиномія: з одного боку, свобода є не сваволею індивіда, а трансцендентною необхідністю; з другого, - ця необхідність своєрідна: вона не всезагальна, а має глибоко особистий характер; отже, для кожного індивіда вона є його і лише його власною необхідністю.

Для вирішення цієї антиномії вводиться учення про **екзистенціальну комунікацію як універсальну умову людського буття**. Все, що є істотним у людині і необхідним для людини, забезпечує комунікація. Екзистенцію не можна опредметити, але можна «поєднати з іншою екзистенцією», і цього досить, щоб вона існувала не як суб'єктивна ілюзія, а як реальність. З точки зору Ясперса, комунікація - це спілкування, в якому людина не «грає роль», яку готує для неї суспільство (наприклад, батька, чоловіка, вченого, політика тощо). У процесі комунікації стає відомо, що таке «актор» і хто грає всі ці ролі.

Проблему істини Ясперс розглядає також крізь призму комунікації. **«Істина, — заявляє він, — це повідомлення, а істинне тільки те, що можна повідомити іншому, — точніше, те, що, повідомлене комусь, об'єднує мене з ним і є засобом єднання»**. Наука не може дати нам усієї істини, оскільки не може вийти за межі предметного буття та

стикуватися з трансценденцією. Тому загальновідомі істини науки не мають нічого спільного з істинами філософії; перші (вони складають лише елемент істини) є істини для людського розуму, другі — для людської особистості (як екзистенція). **Істина завжди особиста і тому для кожної людини своя.** Критерієм істини є знову ж таки комунікація, яка є не засобом її поширення, а лише засобом її досягнення. Істина не байдужа для людини, вона захоплює всю її сутність, керує її вчинками, заради неї людина може пожертвувати життям, але це стосується тільки **«екзистенціальної істини»**, а не істини науки. Комунікативний характер істини Ясперс безпосередньо пов'язує з її історичністю.

З точки зору вияву екзистенції особливо важливі, за Ясперсом, так звані **помежові ситуації: смерть, страждання, боротьба, провина тощо.** Найяскравіший випадок помежової ситуації - смерть, перед лицем якої скінченність власної екзистенції постає перед людиною з усією безпосередністю. В цій ситуації стає несуттєвим усе те, що заповнювало життя індивіда в його повсякденності.

Після Другої світової війни Ясперс прагне наповнити свої філософські категорії соціальним і конкретно-політичним змістом. Екзистенціалістське поняття «свободи» ототожнюється з «вільним світом» капіталу, а помежові ситуації конкретизуються: це війна, атомна загроза тощо, але методологічний підхід до них зберігається: всі вони мають витoki в «людському бутті», в «екзистенції». **У суспільному житті існують два устої — це «істинність і глибока повага до людського буття, або наука та гуманність»**, але все ж таки Ясперс, як і раніше, рішуче заперечує «тотальне знання», тобто науковий світогляд, замінюючи його **«тотальною вірою»** - своєрідним екзистенціальним релігійним світоглядом Людство, на думку Ясперса, приречене на спільність долі та єдиної віри. В іншому разі історія людства може закінчитися катастрофою. Тому встановлення взаєморозуміння, відкритість різноманітних типів суспільства, релігій і культур є життєво необхідними для людства. Звідси Ясперс робить висновок про особливу роль філософії, яка з допомогою **філософської віри**, завдяки якій відкривається сенс і призначення історії, покликана об'єднати людство на спільних духовних засадах.

11.4. Проблема «свободи» у філософії Ж.-П. Сартра

Новим поштовхом у розвитку екзистенціалізму стала діяльність французьких філософів Сартра і Камю. **Жан-Поль Сартр** (1905-1980 рр.) народився в Парижі, закінчив привілейований вищий навчальний заклад Еколь Нормаль, викладав філософію в Гаврі. В 1933-1934 рр., перебуваючи на стажуванні в Берліні, знайомиться з феноменологією Е. Гуссерля та дістає уявлення про екзистенціалізм М. Г. Гайдеггера. У 30-х роках починає розвивати вчення про нічим не детерміновану, спонтанну творчість екзистенції. Після початку Другої світової війни бере участь у боях проти німців, потрапляє у полон, з табору

для військовополонених виходить завдяки імітації тяжкої хвороби. Бере участь у Русі Опору. З середини 40-х рр. Сартр веде активну політичну діяльність у Франції, намагається заснувати партію, яка мала виражати інтереси та настрої лівої інтелігенції. З 1952 р. починається його співпраця з французькими комуністами. Сартр двічі приїжджає в СРСР, підтримує революцію на Кубі, виступає проти французьких колоніальних війн у В'єтнамі та Алжирі, проти американської війни у В'єтнамі. Після травневих подій 1968 р. Сартр підтримує різні лівоекстремістські угруповання, стає редактором маоїстського журналу «Справа народу», критикує комуністичні партії за «опортунізм». У 1964 р. Сартр відмовився від присудженої йому Нобелівської премії з літератури. Він високо цінував марксизм, вважаючи його «неминущою філософією нашого часу»; власний екзистенціалізм він розглядав як доповнення марксистської теорії суспільства. Основні філософські праці: «Буття і ніщо» (1943), «Екзистенціалізм - це гуманізм» (1946), «Критика діалектичного розуму» (1960). У творчому доробку Сартра є також романи, п'єси, статті.

Вихідний пункт екзистенціалізму, за Сартром, — це проблема, яку вирішують герої Достоевського: якщо Бога немає, то все дозволено. Разом з Богом зникає можливість знайти які-небудь цінності у надчуттєвому світі. Немає більше апріорного добра, як немає безмежного й удосконаленого розуму, щоб це добро осмислити. Людина сама обирає цінності моралі, сама проектує своє життя, наповнює його змістом або робить порожнім і беззмістовним. Ця здатність вибирати згідно зі «своїми істинами» відрізняє людину від об'єктів живої та неживої природи.

Перший принцип екзистенціалізму — положення: людина є те, що вона робить. Саме людське життя — це можливість. Немає раз і назавжди даної та незмінної людської природи, немає детермінізму, людина вільна, людина є свобода. Цей висновок Сартр робить на основі розуміння свідомості як буття, існування якого складає сутність. Свідомість існує лише тією мірою, якою вона проявляється, тобто вона є самодіяльність без носія.

У центрі онтології Сартра знаходиться «Я». Зі свідомості, з «Я» «висвічується» вся життєвість і конкретна реальність. Природа якщо й світить, то лише відображеним світлом того, хто усвідомлює, того, хто прагне «Я», і в той же час становить для нього перепону. Звідси Сартр виводить поняття «негативної діалектики». Оскільки вона втілюється в запереченні, анігіляції, то її носієм може бути тільки свідомість. *Якщо свідомість є абстракція і володіє реальністю тільки в особистісному вираженні, як «Я», то єдиним джерелом і сферою здійснення діалектики є не «свідомість взагалі», а «моя свідомість», «Я» як «для-себе-буття».* «Я» - єдине джерело заперечення. Ця здатність заперечення всього даного, в тому числі і себе самого як даного, створює зміст «для-себе-

буття», всього людського існування. До того ж мова йде не про людину «взагалі», а завжди про неповторну індивідуальність, про людську одиничність.

Ядром екзистенціалізму Сартра є «філософія свободи». Свобода ставить людину поза закономірністю і причинною залежністю, вона виражає розрив з необхідністю. Свобода не терпить ні причини, ні основи, вона не визначається можливістю людини діяти відповідно до того, якою вона є, оскільки сама її свобода є вибір свого буття: людина така, якою вона себе вільно обирає. Свобода передбачає незалежність стосовно минулого, заперечення його, розрив з ним.

Людина вільна незалежно від реальної можливості здійснення своїх прагнень. Уже сама постановка завдання, саме прагнення, сам вибір мети достатні для утворення свободи. Свобода міститься в самому спрямуванні. «Проект» — не шлях до неї, а її вираження, він є свобода, що проектує сама себе.

За Сартром, ніякі об'єктивні обставини не можуть позбавити людину невід'ємної від неї свободи. Вона зберігається в будь-якій ситуації і є можливістю вибирати - вибирати не реальні можливості, а своє ставлення до певної ситуації. **Суб'єктивізація свободи означає сприйняття індивідом своєї залежності: він може «вільно» примиритися з нею; при цьому він такий же вільний, як і тоді, коли повстає проти неї.** Невільник чи раб «вільні», самовизначаючи своє ставлення до свого становища. Перепона, обмеження визначається тим, чого ми хочемо. Тобто **завдання полягає не в зміні світу, а в зміні свого ставлення до нього.**

Свобода забезпечується тільки вибором мети і не потребує її досягнення. Абсолютність свободи робить людину залежною від своєї свободи. Сама свобода встановлює єдину межу свободи людини. Людина, за формулою Сартра, **«приречена до свободи».**

Розуміння Сартром свободи як фатуму відкриває шлях до примирення з усякою дійсністю так само, як і до протесту проти усякої дійсності, до боротьби проти неї. Вона служить теоретичним обґрунтуванням будь-якого ставлення до дійсності, тому й не обґрунтовує ніякого однозначного ставлення до неї.

Вчення про людську свободу визначає характер **екзистенціалістської етики.** Людина - єдине джерело, критерій і мета моральності. Не суспільство, не людина взагалі, а кожна окрема людина є окреме «Я». Мова йде не тільки про особисту моральну відповідальність, а й про особистість як міру моральності.

Основним критерієм моральності висувається **«аутентичність»**, **тобто відповідність свідомості людини саме її власній, «дійсній» свідомості.** Це знайшло вираження в **«категоричному імперативі» Сартра: користуйся своєю свободою, будь**

самим собою. Моральна свідомість у Сартра не знає закону, бо якщо людина «приречена до свободи», вона сама є законом своєї діяльності.

З огляду на вищесказане по-іншому постає проблема відповідальності людини за свій вибір, за своє життя. *Вибираючи себе, людина бере на себе величезну відповідальність як за себе, так і за все людство.* Вона відповідальна «за всіх». І чим більш обґрунтовано людина здійснює свій вибір, тим з більшою кількістю «інших» вона «радиться». *Відчуття відповідальності за свій вибір пов'язане з відчуттям невпевненості, страху, тривоги, туги. Позбавитися цих почуттів людина може при здійсненні вибору на користь «недійсного буття», буття «як усі», тобто заперечення особистісного, унікального, заховавшись «за всіх».* Спільне буття знімає тривогу, невпевненість, тугу, а разом з ними і відповідальність. *Хочеш жити «недійсним буттям» — живи «як усі». Хочеш жити «дійсним життям» — бунтуй проти суспільства, живи «не як усі», але бери на себе і відповідальність.*

11.5. «Філософія абсурду» А. Камю

Лінію екзистенціалізму Сартра продовжує французький філософ **Альбер Камю** (1913-1960 рр.). Він народився у французькому Алжирі. Його батько в 1914 р. загинув у битві на Марні. Сім'я живе у великій бідності, але Камю завдяки своїм здібностям безкоштовно закінчує середню школу. У 1935 р. починається літературна та театральна діяльність Камю. В 30-х роках він стає членом Комуністичної партії Франції, бере діяльну участь у підтримці Іспанської Республіки. Під час Другої світової війни активно діє у Русі Опору, знайомиться з Сартром. Після війни розмежовується з лівими, а його політичні виступи з приводу заворушень у Берліні в 1953 р., під час угорських подій 1956 р., примирливу позицію під час колоніальної війни в Алжирі активно використовують праві засоби масової інформації. В 1957 р. Камю було присуджено Нобелівську премію з літератури. 4 січня 1960 р. А. Камю загинув в автомобільній катастрофі. Основні філософсько-літературні праці: «Калігула» (1938), «Чума» (1947), «Міф про Сізіфа» (1942), «Бунтівна людина» (1951).

Незважаючи на те, що А. Камю заперечував свою належність до екзистенціалізму, називаючи його «філософським самогубством», за суттю свого світогляду він надзвичайно сприяв якщо не теоретичному обґрунтуванню та поглибленню цієї філософії, то її впливу та популяризації в широких колах європейської інтелігенції. Він не був професійним філософом, не писав філософських трактатів і не викладав. Він був блискучим письменником - драматургом, романістом, новелістом, есеїстом, подавав своє світосприйняття в яскравій художній формі. Межі між мистецтвом і філософією у Камю згладжуються, і він вбачає у мистецтві засіб самовираження екзистенціалістської свідомості.

Світогляд Камю має радикально ірраціональний характер: на його переконання, весь світ, усе сутнісне глибоко безглузде. Будь-яке істинне пізнання неможливе, бо Камю

перекоаний, що вся дійсність нерозумна й алогічна. В такому світі раціональне пізнання не може служити «ниткою Аріадни». Завдання полягає в тому, говорить Камю, щоб здобути всі наслідки з абсурду, що панує у Всесвіті, з його безглуздості. **Абсурд - ключ до всієї філософської проблематики А. Камю, стрижень буття та мислення, єдине можливе керівництво до дії, життєдіяльності.**

Камю засуджує науково орієнтовану філософію як споглядальну. **Вся історія наукової думки для нього — історія протиборства розуму з почуттям, придушення софістикою інстинктивної інтуїції та безсилля раціонального пізнання.** Він зневажливо говорить про великі наукові відкриття. Чого варта «істина», відкрита Коперником і Галілеєм: чи Земля обертається навколо Сонця, чи Сонце навколо Землі? Все це глибоко байдуже, це «пусте питання», вважає Камю. Не на пізнання ілюзорної закономірності, а зовсім в інший напрямок слід спрямовувати всі наші намагання і пошуки.

Як гносеологічні, так і онтологічні питання не цікавлять Камю, в центрі його роздумів — етичні теми, причому ірраціоналізм його філософії впадає в глибокий песимізм. «Міф про Сізіфа» починається такими словами: **«Є тільки одна справді серйозна філософська проблема — проблема самовбивства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб жити, означає дати відповідь на основне питання філософії».** Цим питанням перейняті всі його твори. Приреченість людини та її смертна доля, безглузде і трагічне існування, ностальгія та відчуження від світської метушні, від всесвітнього хаосу - лейтмотив усієї творчості Камю. Переведення філософії з традиційних категорій на емоційні «екзистенціали», або «модуси» (турбота, тривога, доля, страх), характерне і для інших екзистенціалістів, але в Камю воно набуває тотального всеохоплюючого характеру. Він пише, що **сімнадцяте століття було століттям математики, вісімнадцяте — століттям фізичних наук, дев'ятнадцяте — біології, а наше двадцяте є століттям страху.** Страх — основний «екзистенціал» його філософії, який набуває тотального характеру. Заперечуючи на словах примат «існування» (в екзистенціалістському розумінні цього слова) стосовно «сутності», Камю ототожнює саму «сутність» з **«абсурдом нещасної свідомості».** «Абсурд» у філософії Камю спрямовано не тільки проти раціоналізму, але й проти фідейзму. Він рішуче заперечує віру в Бога як безґрунтовний, утопічний самообман, несумісний з безглуздістю всього, що існує. Для віруючих сам «абсурд» став Богом, **але не варто лякувати примарою «страшного суду», якщо все дійсне для нас є постійний страшний суд.**

Камю ні в що не вірить, у тому числі і в розум, як у божественний, так і в людський, який передбачає закономірність, логічність, усвідомлення історичного прогресу і претендує

на можливість соціального подолання універсального абсурду. **Все реальне чуже для свідомості, випадкове, а отже, абсурдне. Абсурд і є реальність.**

Усвідомлення безглуздості існування, що перетворює нашу свідомість на **«нещасну свідомість»**, ставить «основне питання філософії» перед вирішенням дилеми: навіть при впевненості у своїй безнадійності **слід поводитися так, ніби ми все-таки на щось сподівалися, або заподіяти собі смерть.** Камю обирає першу альтернативу, заперечуючи самогубство. **Той, хто зрозумів, що «цей світ не має значення, одержує свободу». А свободу можна одержати лише тоді, коли повстанеш проти всесвітнього абсурду, бунтуючи проти нього. Бунт і свобода, на думку Камю, нероздільні.**

Свобода як найвища моральна цінність мислиться не в соціально-політичному розумінні, а як притаманна природі людини потреба самовираження особистості; **бунт — це не революційне перетворення суспільства, а повстання проти долі, моральний бунт проти Його Величності Абсурду.** Камю протиставляє формулі Декарта **«Я мислю, отже, я існую» ірраціоналістичне кредо: «Я бунтую, отже, існую».**

Його бунт як втілення свободи міститься в індивідуалістичному розумінні останньої, в карамазовському принципі: «Все дозволено». **Справді вільна людина, вважає Камю, — це та, яка, приймаючи смерть, разом з нею приймає і можливі наслідки.** Водночас Камю, розрізняючи «метафізичний» бунт і «соціальну» революцію, не ототожнює індивідуалізм, який вимагає повної свободи, з егоїзмом. **Він намагається поєднати індивідуалізм із гуманістичною «солідарністю».**

Камю з самого початку усвідомлював, що на фундаментальному понятті абсурду, на «відчутті абсурдності», тобто на відчутті нерозумності, незакономірності світу не може бути побудована жодна більш-менш послідовна науково-філософська система. Свій гуманістичний «Міф про Сізіфа» він протиставив людиноненависницьким тоталітаристським міфам. Адже безглуздість уготованої йому долі Сізіф перемагає «безглуздою» дією, не розрахованою на успіх. Зате Сізіф зневажає вирок богів. **Немає такої долі, яка не перемогла би презирством.**

У п'єсі «Калігула» і в повісті «Сторонній» Камю проникає в **темну і жорстоку сутність двох різновидів нігілізму («активного» і «пасивного»), які розрізняв Ніцше.** У першому випадку викривається **«диявольський» прояв нігілізму — «надмірна радість безкарного вбивці», а в другому — байдуже безвільне існування «стороннього».** Зрештою їх об'єднує байдужість до людей, та ж сама «безжальна логіка», яка калічить людські життя.

Камю не вступає в теоретичні та теологічні суперечки, а обмежується тим, що приймає «стан мислячої людини» таким, яким він був до середини ХХ ст. **Йому важливі не стільки філософські або теологічні висновки, скільки фактичний стан думок. Для нього**

Бога немає, тому що «Бог помер» у серці людини. Людина, яка усвідомила абсурдність свого існування, повинна керуватися тільки тим, що вона знає, рахуватися з тим, що існує, і не дозволяти втручатися у її життя нічому, що не було б достовірним. Камю закликає людину по-новому усвідомити для себе своє життя, звернутися до прикладу давньогрецьких міфів, які вважають долю людською справою.

11.6. Християнський екзистенціалізм М. Бердяєва

Видатна роль у формуванні й розвитку екзистенціалізму належить *М. О. Бердяєву* (1874-1948 рр.). Він народився в Київській губернії, вчився на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира. В 1898 р. його було заарештовано за участь у соціалістичному русі. Замолоду прагнув поєднати марксизм з неокантіанством, але згодом відмовився від цих теорій, зацікавився філософією В. Соловйова і взявся до створення самостійного християнського світогляду. В 1922 р. за звинуваченням у розходженні з «радянською ідеологією» його було вислано з Росії. Спочатку оселився в Берліні, потім переїхав до Парижа. Працював у Християнській спілці молоді, згодом - редактором релігійно-філософського журналу «Шлях». Помер за своїм письмовим столом під час роботи. Основні праці: «Філософія свободи»; «Сенс творчості. Досвід виправлення людини»; «Сенс історії»; «Досвід есхатологічної метафізики».

За Бердяєвим, головною суперечністю, з якої ми маємо почати розроблення світогляду, є *суперечність між духом і природою, а не між психічним і фізичним. Дух є суб'єкт життя, свобода, вогонь, творча діяльність; природа — об'єкт, річ, необхідність, визначеність, пасивність, нерухомість.* До царства природи належить усе об'єктивне та субстанційне (під субстанцією розуміється незмінне, замкнуте буття), множинне і подільне у просторі. Психічне життя також відноситься до царства природи. В царстві духу суперечності долаються з допомогою любові; звідси дух є. ні суб'єктивною, ні об'єктивною реальністю. *Філософські системи, які не ґрунтуються на духовному досвіді, є натуралістичними, відображають мертво природу.*

Бог є дух. Він реально присутній у житті святих, містиків, людей високого духовного життя і в людській творчій діяльності. Ті, хто мав духовний досвід, не потребують раціонального доказу існування Бога. *У своїй сутності божество ірраціональне та надраціональне.* Воно виходить за межі природного світу і може розкрити себе тільки символічно. Символи в релігійній філософії пов'язуються з міфами - такими, -як, наприклад, міф про Прометея, про гріхопадіння, про спасителя. Символи є дійсною природною реальністю, зрозумілою через її надприродне значення, тому народження боголюдини від діви Марії, її життя в Палестині та її смерть на хресті є дійсними історичними фактами, і в

той же час вони є символами. Духовне буття людини тісно пов'язане з божественною духовністю.

У вченні про свободу Бердяєв виділяє три її види:

- 1) **первинна ірраціональна свобода або невимушеність;**
- 2) **раціональна свобода, тобто виконання морального обов'язку;**
- 3) **свобода, проникнута любов'ю до Бога.**

Людська ірраціональна свобода знаходиться в «ніщо», з якого Бог створив світ. Це «ніщо» - первинний принцип, що випереджає Бога і світ. Свобода первинна стосовно добра і зла, вона обумовлює як добро, так і зло. На думку Бердяєва, дії істоти, яка має свободу волі, не може передбачати навіть Бог, оскільки ці дії повністю вільні. Він заперечує всемогутність Бога і стверджує, що Бог не творить волі істот всесвіту, а просто допомагає тому, щоб воля ставала добром.

Особливий інтерес для Бердяєва становить проблема особистості. Вона — *не субстанція, а творчий акт; вона незмінна в процесі перетворень*. В особистості ціле передре частинам. Реалізація особистості означає сходження від підсвідомого через свідоме до надсвідомого.

Сутність природи людини спотворена, тому що вона відійшла від Бога. В істот, що відсторонилися від Бога і одна від однієї, немає безпосереднього досвіду духовного життя, вони страждають від хвороби ізоляції. **Відродження людини означає її звільнення від природи, перемогу над рабством і смертю, розуміння особистості як духу, як існування, яке не може бути об'єктом і не може бути виражене загальними ідеями.** Тому Бердяєв називає свою філософію екзистенціальною або персоналістською. Але істинний екзистенціалізм іде не від Гайдеггера чи Ясперса, а від Блаженного Августина, який висунув на перший план концепцію «суб'єкта».

Суспільство, нація, держава не є особистісними, людина як особистість має більшу цінність, ніж вони. Тому право людини і її обов'язок - захищати свою духовну свободу від держави та суспільства. В житті держави, нації та суспільства ми часто знаходимо темну, демонічну силу, яка прагне підкорити особистість людини і перетворити її на просте знаряддя для своїх власних цілей. У суспільному житті процес об'єктивізації та умовні правила спотворюють совість людини. Чиста, справжня совість може проявитися тільки в особистості та через неї; все повинно бути підкорено юрисдикції цієї «екзистенціальної» совісті, не зіпсованої об'єктивізацією.

У своїх етичних поглядах (тобто аналізуючи другий вид свободи) Бердяєв відстоює точку зору, що будь-яка відмінність між добром і злом є результатом гріхопадіння, і *досвід добра і зла виникає тоді, коли ірраціональна свобода приводить до відречення від Бога.*

Узаконена етика й узаконене християнство пристосовані до вимог суспільного повсякденного життя, і тому вони сповнені умовностей і ведуть до лицемірства та деспотизму. У зв'язку з цим Бердяєв вимагає терпимості в боротьбі зі злом і вказує на більш високу стадію моральної свідомості, яка знаходить свій вираз в етиці любові до Бога; вона заснована на з'явленні боголюдини у світі та прийнятті нею страждань із любові до грішників. Син Божий може допомагати світу тільки особистим вступом у трагедію світу, для того щоб здійснити всередині світу єдність любові та свободи, яка веде до перетворення й обожнення світу. Це можливо тільки шляхом сходження до третього виду свободи, проникнутої любов'ю до Бога. Отже, перетворення й обожнення передбачають вільну любов людини до Бога; тому християнство є релігією свободи.

Суспільне життя, вважає Бердяєв, — це організація, заснована більшою мірою на брехні, ніж на істині. Чиста істина не завжди буває безпечною, — частіше вона руйнівна; вона діє як вибухова речовина та призводить до вироку над світом і до кінця світу. **Чиста істина завжди екзистенціальна; в суспільному житті ми користуємось об'єктивованим пізнанням істини, яка, не будучи екзистенціальною, все ж пристосована до потреб мільйонів людей.**

У багатьох працях Бердяєв торкається філософських аспектів політичних проблем. Він вважає, що історичний процес полягає в боротьбі добра проти ірраціональної свободи. «Три сили діють у всесвітній історії: Бог, доля та людська свобода. Ось чому історія така складна. Доля перетворює людську особистість на арену ірраціональних сил історії. В певні періоди своєї історії народи підкоряються владі долі; людська свобода менш активна, і людина відчуває себе відокремленою від Бога. Це особливо помітно в долях російського та німецького народів. Християнство визнає, що долю можна перебороти, але її можна буде перебороти тільки через Христа».

Коли ірраціональна свобода досягає панування, то реальність починає розпадатись і повертатися до початкового хаосу. В суспільному житті крайньою формою повернення до хаосу є революція, в якій народ втрачає свою духовну свободу. Крайні її елементи - яacobінці, більшовики, які уявляли себе вільними творцями нового майбутнього, - насправді звертаються не до майбутнього, а до минулого, прикуті до нього злістю, заздрістю та помстою. *Революції не створюють, а руйнують; творчість починається тільки в період реакції, що приходить на зміну революції; тоді з'являються нові форми життя, до яких люди були підготовлені всім минулим.*

Девізом нашого власного часу є «звільнення творчих сил людини»; центр ваги переноситься з божественних глибин на власне людську творчість, яка прагне удосконалити життя шляхом підкорення природи, не вдаючись до Божої допомоги. Але

це веде до зникнення індивідуальності, оскільки нерелігійний гуманізм сприяє втраті людяності людиною. Це закономірно, адже людина, знехтувавши в собі вищий принцип - образ Бога, приречена бути рабом більш низьких речей. Людині загрожують нові форми рабства; вони є результатом соціалізму, який підмінив істинну соборність, засновану на любові та релігійному перетворенні людини, фальшивою, що ґрунтується на примусовому служінні особистості суспільству заради задоволення матеріальних потреб. Соціалізм розкриває нові незгоди в людському житті. Він ніколи не досягне визволення людської праці, не збагатить, не встановить рівності, а тільки призведе до нової ворожнечі між людьми, до нових форм гніту. **Усунення голоду і злиднів «не вирішує духовної проблеми»; людина залишається віч-на-віч, як і раніше, «з таїнством смерті, вічності, любові, пізнання та творчості».** І справді, більш раціонально влаштоване суспільне життя веде до напруженості, до трагічного конфлікту між особистістю і суспільством, особистістю і космосом, особистістю і смертю, часом і вічністю.

Бердяєв належить до тієї групи філософів-мислителів, які прагнули розвивати християнський світогляд. Він оригінально показав, як мало добра в нашому особистому, суспільному і церковному житті. Як і Лев Толстой, він сміливо розкривав недоліки нашого способу життя і вчив бачити ті, які ми не зауважуємо. Бердяєв захищав думку, що християнство - релігія любові, а отже - свободи та терпимості. Він боровся проти перетворення відносних цінностей на абсолютні. Бердяєв є поборником західноєвропейського та російського гуманізму, абсолютної цінності особистості та її невід'ємних прав на духовну свободу і пристойні умови життя. Ці принципи можуть бути послідовно обґрунтовані тільки на основі християнського світогляду.

11.7. Інтерпретація буття людини в персоналізмі

Специфічний філософський напрям, цілим рядом відношень споріднений з екзистенціалізмом, - **персоналізм** (від лат. persona - особистість) сформувався наприкінці XIX ст. в Росії та США, але найбільш яскравого вияву набув у 30-х роках XX ст. у Франції. В ньому **особистість визнається первинною творчою реальністю та найвищою духовною цінністю, а весь світ — виявом творчої активності вищої особистості.**

Принципові монізму та панлогізму персоналізм протиставляє плюралізм — багатомірність існувань, свідомостей, воль, особистостей. При цьому дотримується принципу теїзму. Персоналісти висувують на перший план не істину суб'єкта класичної філософії, який пізнає людську особистість у повноті її конкретних проявів. Особистість у персоналізмі перетворюється на фундаментальну онтологічну категорію, основний вияв буття, в якому вольова активність, діяльність збігається з неперервністю існування. **Але джерела особистості укорінені не в ній самій, а в нескінченному єдиному началі, яким є**

Бог. Завдання орієнтації людини у світі персоналізм покладає на релігійну філософію, яка повинна знайти сенс існуючого з точки зору волевиявлення людини в співвідношенні з найвищим началом.

Розповсюдження персоналізму пов'язано з кризою позитивізму і посиленням тенденції ірраціонального світогляду. Представники російського персоналізму М. Бердяєв і А. Шестов вважали, що всі вчення про людину, які розглядають її у співвідношенні з природою або суспільством, а не саму по собі, недостатні. *Адже існування індивіда, «вплетене» у складну систему суспільних відносин, підлегле соціальним змінам, виключає для нього можливість утвердити своє неповторне «Я».*

Людина як частина роду і суспільства є індивід; про неї (біологічний або соціальний атом) нічого невідомо, вона лише елементарна частина, яка визначається співвідношенням з цілим.

Людина як особистість може ствердити себе тільки шляхом вільного волевиявлення, через волю, що переборює і кінець життя, і соціальні перепони немовби зсередини (з душі) людини, тобто в основі вчення персоналізму про особистість лежить теза про свободу волі. З позицій персоналізму питання про закономірності соціального розвитку вирішується не раціональним шляхом, а завжди виходить з особистості, передбачає спрямування волі, вибір, моральну оцінку.

Головний представник французького персоналізму **Е. Муньє** (1905— 1950 рр.) оголошує християнське вчення про особистість основою релігійного перевороту в житті суспільства, що дає змогу створити певне **«суспільство особистостей»**, подібно до християнської общини. Оскільки особистість перебуває у ворожих відношеннях з дійсністю, життя особистості починається з того, що вона ламає контакт із середовищем: вона повинна увійти в себе, «зосередитись». *Внутрішні властивості особистості - «покликання», «інтимність» — повинні, згідно з Муньє, зберегти особистість і суспільство як від тоталітаризму, так і від індивідуалізму, поєднати особистості між собою. Головний спосіб самоствердження особистості — внутрішнє самовдосконалення.*

У соціальних поглядах Муньє закликає до суспільного оновлення, до «персоналістської та общинної революції», яку він відрізняє від соціалістичної революції, що веде до колективізму. Ця революція повинна бути водночас і духовною, і економічною, вона має створити умови для «розквіту» особистості та відсутності конфліктів у суспільстві. Вона мислиться як результат поширення персоналістського вчення серед людей.

ВИСНОВКИ

Вчення екзистенціалізму звертається до тих сторін людського буття, які ніколи не передаються мовою науки. В екзистенціалізмі по-новому і досить продуктивно поставлено та

вирішено проблему свободи людини, вибору життєвих шляхів. **Екзистенціалізм репрезентує іншу, відмінну від раціоналістичної, лінію гуманістичного філософствування**, що обумовлюється відродженням інтересу до людини. В екзистенціалізмі (як і в персоналізмі) центр філософського уможляду зміщується від об'єктивного світу на суб'єкт, який відрікається від нього в ім'я необмеженого самовираження. Досліджуються різноманітні суб'єктивні прояви людського «Я». Екзистенціалізм здійснює спробу дати аналіз внутрішньої організації дій суб'єкта, розглядаючи логіку свідомості, за допомогою якої індивід щось здійснює. Мова йде про свідомість індивіда, ідеї якого формуються в безпосередньому життєвому досвіді, що торкається таких сфер буття людини, як релігія, культура, етика, споживання, політика. Екзистенціалізм весь цей досвід індивіда художньо та літературно оформлює у вигляді понять буденної свідомості. Для персоналізму особистість — єдина реальність, втілення свободи, благородних поривів, ініціативи. Водночас вона — «непроникливе буття», досягне для пізнання тільки Богу.

Після Другої світової війни під впливом екзистенціалізму та персоналізму перебували різні ліворадикальні рухи. Останнім часом вплив екзистенціалізму суттєво послабшав, але його основні ідеї, засвоєні іншими напрямками сучасної філософії, досі справляють вплив на людей через філософію, літературу та мистецтво.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Які основні положення екзистенціального розуміння людини, запропоновані С. К'єркегором і Ф. М. Достоевським?
- У чому полягає сутність «недійсного» та «дійсного» буття у філософії М. Гайдеггера?
- Що таке «екзистенціальна комунікація» К. Ясперса і як з її допомогою формується «філософська віра»?
- У чому, на думку Ж.-П. Сартра, виявляється свобода людини та її вибору?
- Охарактеризуйте сутність «бунту» проти «абсурду» у філософії А. Камю.
- Визначте основні риси християнського екзистенціалізму М. Бердяєва.
- Розкрийте сутність персоналістської концепції особистості. У чому полягає її відмінність від екзистенціалізму?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Метою завжди залишається здобути незалежність одиначної людини. Вона здобуває її через відношення до дійсного буття. Вона здобуває незалежність від усього, що відбувається в світі, через глибини його зв'язку з трансценденцією. Що Лао-цзи осягав у дао, Сократ у божественному повелінні та знанні, Ієремія в Ягве, який виявляв йому свою волю, що відали Боецій, Бруно, Спіноза, — і було тим, що робило їх незалежними. Цю філософську

незалежність не варто змішувати ні з лібералізмом суверенного свавілля, ні з життєвою силою, яка протистоїть смерті.

Завдання полягає у прагненні: здобути незалежність у відстороненні від світу, у відмові від нього і в самотності - або в самому світі, через світ, діючи в ньому, не підкоряючись йому. Тоді про філософа, який приймає свободу лише разом зі свободою інших, своє життя - лише в комунікації з іншими, можна сказати те, що дурень прокричав навздогін Конфуцію: «Ось людина, яка знає, що їй нічого не вдається, і все-таки продовжує діяти»; це істина кінечного знання, що залишає більш глибоку істину філософської віри недоторканною.

Філософія звертається до окремої людини. В кожному епоху, в кожному становищі у філософствуванні відбувається повернення людини до самої себе, адже тільки той, хто є він сам, здатний ствердити це в самотності - може істинно вступити в комунікацію...

Безмежна готовність до комунікації - не наслідок знання, а рішення стати на шлях людського буття. Ідея комунікації - не утопія, а віра. Для кожного виникає питання: чи прагне він до неї і чи вірить у неї, вірить не як у щось потойбічне, а як у повністю наявне: у можливість для нас, людей, дійсно жити одне з одним, говорити одне з одним, знайти завдяки цій сутності істину і тільки на цьому шляху дійсно стати самим собою?»

(Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1994. - С. 501, 507).

Визначте, наскільки правильним є міркування К. Ясперса щодо свободи людини в комунікації.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Аббаньяно Н. Введение в экзистенциализм. - СПб., 1998.
2. Бердяев Н. Философия свободы // Бердяев Н. Судьба России. - М.; Х., 1998. - С. 29-242.
3. Гайденко П. П. Прорыв к трансцендентному. - М., 1997.
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления. - СПб., 1998.
5. Камю А. Миф о Сизифе // Камю А. Изнанка и лицо. - М.; Х, 1998. - С. 107-214.
6. Кьеркегор С. Страх и трепет. - М., 1993.
7. Мунье Э. Манифест персонализма. - М., 1999.
8. Сартр Ж. П. Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки богов. - М., 1989. -С. 319-344.
9. Сиоран Э. Испытание существованием. - М., 2003.
10. Ясперс К. Смысл и назначения истории. - М., 1994.

ХІІ. ГЕРМЕНЕВТИКА

12.1. Формування філософської герменевтики

12.2. Методи герменевтики пояснення та розуміння дійсності

У давньогрецьких міфах посланець богів Гермес повинен був пояснити людям смисл божественних повідомлень. Філософи з давніх часів вбачали своє покликання в роз'ясненні собі та іншим глибинного смислу того, що існує та відбувається. їхньою улюбленою справою від Сократа і Платона до Гайдеггера і Гуссерля було осягнення сокровенного, таємничого. Так виникає герменевтичний спосіб філософствування, в якому ставиться мета досягти справжнього розуміння тексту і того, що було справді сказано співрозмовником. Герменевти занепокоєні жорстким протиставленням суб'єкта об'єкту, науки мистецтву і в цьому мають певну спорідненість з екзистенціалізмом. Особливо їх дратують крайнощі натуралізму, нездатного освоїти і зрозуміти своєрідність людини. Понад усе герменевтів заворожує таїна духовності людини. Духовна цілісність життя повинна осягатися безпосередньо. Розуміння власного духовного світу досягається у процесі самопостереження і розуміння іншого, чужого світу — шляхом вживання, співпереживання. Філософія повинна займатися мовою, оскільки її цікавить людина, а людина — це мова. Розуміння виступає як мовна інтерпретація насамперед самої мови, а вона, як відомо, реалізує тексти. Саме в стихії мови здійснюється розуміння людьми навколишнього світу, самих себе та інших, відбувається становлення особистості.

Ключові слова

герменевтика, тлумачення, мова, історичний аналіз, розуміння, онтологічна орієнтація, інтерпретація, текст, метод аналізу

«Здатність розуміти великого поета майже дорівнює його таланту».

Г. Лонгфелло

12.1. Формування філософської герменевтики

Значною популярністю в сучасній філософії користується такий напрям, як **герменевтика**. Цей термін з давньогрецької перекладається як роз'яснення, тлумачення, під ним розуміється мистецтво і теорія тлумачення текстів. Згідно з давньогрецькими міфами, посланець богів Гермес повинен був пояснити людям смисл божественних вістей. **Герменевтика** — **спосіб філософствування, центром якого є тлумачення, розуміння текстів**. Найчастіше предметом дослідження в герменевтиці виступає текст. Таким чином, провідна проблема - проблема розуміння, витлумачення, інтерпретації тексту. Основне питання герменевтики можна сформулювати у двох варіантах: як можливе розуміння і як

влаштовано те буття, сутність якого полягає в розумінні. **Головна теза герменевтики: існувати — означає бути зрозумілим.**

Фундаментальними поняттями в герменевтиці є поняття **герменевтичного кола та герменевтичного трикутника**. У понятті герменевтичного кола виражено особливість розуміння його циклічного характеру. Для розуміння всього тексту необхідне розуміння його частини, але розуміння частин неможливе без розуміння цілого. Завдяки герменевтичному трикутнику з'ясовуються складні взаємовідношення, які існують між автором тексту, самим текстом і читачем, інтерпретатором тексту. Герменевтика виникає разом з появою так званих **герменевтичних ситуацій**, пов'язаних з розумінням, тлумаченням.

Формування мови, виникнення писемності стимулювали розвиток герменевтики, актуалізували проблему розуміння. У **давньогрецькій філософії герменевтика** - це мистецтво розуміння, тлумачення багатозначних символів, зашифрованих висловів тощо; у неоплатоніків - інтерпретація творів стародавніх поетів, насамперед Гомера.

В епоху середньовіччя основним об'єктом тлумачення була Біблія. Виникає монопольна теологічна герменевтика. Один з найбільш відомих герменевтів - **Тома Аквінський**. Згодом особливо актуальною герменевтика стає у протестантських теологів у їхній полеміці з католицькими богословами, які вважали неможливим правдиве тлумачення Святого письма у відриві від церковних традицій. Зокрема, завдяки діяльності Лютера та інших лідерів Реформації виникає немонопольний варіант теологічної герменевтики.

В епоху Відродження дістає розвиток принципово інший варіант герменевтики. Гуманісти Відродження висунули завдання **«історичного аналізу»** самого феномена віри, а також мистецтва перекладу й аналізу пам'яток античної культури, включення їх до сучасної культури. Крім того, гуманісти шукали реально-історичний зміст у Біблії. Виникає світська філологічна герменевтика.

В епоху Нового часу триває процес перетворення герменевтики з монополії вузького кола богословів на проблему, яка хвилює все більшу кількість людей. Цей процес завершується на початку XIX ст., коли **Фрідріх Шлейєрмахер** створює власну **філософську герменевтику**.

Шлейєрмахер визнає **наявність «спеціальних» герменевтик: теологічної, філологічної, юридичної та ін.** Але при цьому зазначає, що названі герменевтики, визнаючи розуміння як таке, що не потребує роз'яснень, зосереджують увагу на ситуаціях нерозуміння. Залишається неясним, що таке розуміння. Тому потрібна «загальна» герменевтика, яка б виявила загальні принципи та закони розуміння. **Шлейєрмахер** будує свій варіант загальної герменевтики.

Необхідною умовою розуміння є подібність і відмінність автора тексту і читача.

Якщо автор і читач абсолютно «рідні», то ніяка герменевтика не потрібна, якщо ж вони відмінні - вона неможлива. Для того щоб розуміння було можливим, необхідна певна міра «стороннього» і «рідного» між автором і читачем.

Середовищем розуміння є мова, мовне спілкування. Людина залежить від мови, з її допомогою вчиться говорити, мислити. Мова як загальне визначає людину як індивідуальне, але й мова залежить від людини, - людина її створює, модифікує і розвиває. Людина як індивідуальне визначає мову як загальне. Тому між людиною і мовою існує «напруга». Мова або твір виникають у результаті напруженої «боротьби» між спільністю мовних норм і творчою індивідуальністю автора.

Шлейєрмахер виділяє **два методи розуміння: граматичний і психологічний.** *Граматичний* розкриває розуміння, виходячи з «духу мови», він обумовлюється цим духом. *Психологічний* розкриває розуміння, виходячи з «душі», в цьому аспекті він - унікальний своєрідний спосіб мислення та чуття. Ці два методи нерозривно пов'язані. *Крім того, розуміння - це мистецтво, в якому велика роль належить також інтерпретатору.*

Мистецтво розуміння має складну структуру, в якій можна виділити два моменти: дивінаційний та порівняльний. *Перший* (суб'єктивний, інтуїтивний, позалогічний, безпосередній, спонтанний) виникає в результаті безпосереднього осягнення індивідуального шляхом «вживання» в іншого (тобто в автора твору). *Другий* (об'єктивний, історичний, пояснюючий) з'являється тоді, коли розуміння базується на фактах, історичних даних. Ці моменти також невіддільні один від одного. **Розуміння — це взаємодія «дивінації» (інтуїції) та «порівняння» (пояснення).** Граматичний і психологічний методи, нерозривно пов'язані між собою, містять у собі і дивінаційний, і порівняльний моменти.

Розуміння можна вважати успішним тоді, коли позиції автора та читача «урівнюються». Читач і в знанні мови, і в знанні внутрішнього життя автора повинен зрівнятися з автором, тобто необхідною умовою розуміння є усунення історичної дистанції між автором і читачем, забуття читачем своєї власної особистості, своєї духовно-історичної ситуації.

Специфіка розуміння полягає і в тому, що можна не тільки так само добре розуміти твір, як автор, але й краще за нього, тобто інтерпретатор має перевагу перед автором. Краще розуміння можливе тому, що інтерпретатор вимушений реконструювати наміри автора, усвідомлювати багато того, що для самого автора залишалось неусвідомленим.

Критикувати — означає розуміти автора краще, ніж він сам себе зрозумів.

Проблему розуміння в XIX ст. розробляли також Шлегель, Новаліс, Шопенгауер, Ніцше. Як метод історичної інтерпретації герменевтики розробляв німецький історик культури та філософ В. Дільтей (1833-1911 рр.).

Виділивши **науки про природу та науки про дух**, він вважає, що науки про природу використовують методу **пояснення** (підведення окремих явищ під поняття). Науки про дух (а саме такою є філософія) не можуть задовольнятися поясненням, оскільки духовна цілісність - життя - повинна досягатися **безпосередньо**. Розуміння в цьому випадку виступає як безпосереднє проникнення в життя.

Розуміння власного духовного світу досягається у процесі самопостереження; розуміння чужого світу — шляхом вживання, співпереживання.

Дослідження Дільтея стимулювало герменевтичну проблематику. Зокрема, Е. Гуссерль вважається класиком не тільки феноменології, але й герменевтики. **Розуміння у нього є з'ясування смислів, воно досягається в результаті аналізу феноменів.**

У XX ст. велику увагу цій проблемі приділяв М. Гайдеггер. Він по-новому поставив проблему герменевтики. **Вона для нього — феноменологія людського буття.** Герменевтика виявляє умови, завдяки яким людське буття може бути тим, чим воно є. Гайдеггер виділяє перебування і розуміння як «екзистенціали» людського буття. Значення першого полягає в тому, **що буття визначається не мисленням, а фактом своєї присутності у світі. Людина спочатку є (перебуває), а потім мислить.** Людина спочатку залучається до буття, і ця залученість і є її «перебування».

Виходячи з цього, розкривається зміст другого екзистенціалу. Залучена до буття людина виявляє себе у світі, в даному місці, в даний час. Людина виявляє, що вона є. **Розуміння — спосіб розкриття себе в бутті.** Людина спочатку відкриває себе у світі через розуміння, завдяки чому стає такою, що розуміє. Реалізується розуміння через тлумачення та інтерпретацію. Витлумачуючи себе у світі певним чином, людина розуміє своє місце, сенс свого буття. Гайдеггер підкреслює, **що людське буття з самого початку герменевтичне.** Основне питання герменевтики полягає у з'ясуванні того, яким чином влаштоване те суттєве, буття якого - в розумінні.

Гайдеггер відстоює положення про те, що лише **на основі розуміння (коли світ і людина невіддільні) формується свідомість, мислення (коли людина перетворюється на суб'єкт, а світ — на об'єкт і вони розділяються).** Спочатку - перебування і розуміння, а потім - мислення, свідомість, рефлексія.

12.2. Методи герменевтики пояснення та розуміння дійсності

Проблеми герменевтики продовжує розвивати учень Гайдеггера Ганс Георг Гадамер. Він розробляє **філософську герменевтику — філософію розуміння, в якій розуміння є**

засобом буття людини у світі. Обмеженість попередньої філософії полягала в її гносеологічній орієнтації, з'ясуванні умов можливостей пізнання. **Справжня філософія повинна мати онтологічну орієнтацію, вона повинна починати дослідження зі з'ясування умов існування людини.**

Існування людини нерозривно пов'язане з переживанням нею свого буття, яке виражається в наявності «досвіду світу». Гадамер вважає, що основні механізми формування «досвіду світу» закладено в мові. **Тільки в мові відкривається істина буття.** Мова - те середовище, де «Я» і «світ» виражаються в початковій взаємозалежності. Мова є те, що конструює світ людини, що визначає спосіб людського «буття-в-світі».

Висловити себе у мові означає одержати перше існування. **«Буття людини є буття у мові»** - такий висновок Гадамера.

Мова подає вихідні схеми людської діяльності ще до вираження світу в поняттях, забезпечує **допонятійне та до-рефлексивне опанування світу.**

Мова забезпечує попереднє розуміння, «передрозуміння», але реалізується в таких формах освоєння світу, як «передпогляд», «передсуджен-ня», «передзахоплення» та ін. Між цими формами ієрархії не існує.

Відкриваючи себе у світі, людина спочатку спирається на **забобон**. Він - головна форма дорефлексивного освоєння світу. **Найважливіший вид забобону - авторитет (традиція).** Гадамер вважає, що попередня філософія заперечувала забобон, стверджувала перемогу логоса над міфом. У цьому була її помилка, оскільки від забобону позбавитися просто неможливо, адже він має дві сторони: негативну та позитивну. Наприклад, що таке авторитет? З негативного боку - це підкорення іншому, відречення від свого розуму. З позитивного боку — це усвідомлення того, що ця особистість перевершує нас розумом і гостротою суджень. Людина завжди правильно обирає собі авторитет, який лежить в основі традиції. Висновок **Гадамера: людська діяльність, у тому числі й теоретико-пізнавальна, укорінюється в забобонах, без них вона неможлива.**

Наступна фундаментальна особливість буття людини у світі - **історичність.** Неможливо стати на позицію позаісторичного суб'єкта, бо він завжди визначається місцем і часом, тобто тією ситуацією, в якій знаходиться.

Помилка європейської філософії полягає в тому, що вона показувала позицію позаісторичного суб'єкта, якого було «вирвано зі свого онтологічного дому», з реального процесу свого буття. А тепер необхідно «занурити» гносеологію в реальне людське буття, повернутись до онтологічного розуміння людини.

Завдяки цьому традиційні проблеми матимуть інший вигляд. Наприклад, істина розумітиметься реальною, «історичною» людиною, і тепер вона становитиме не

характеристику пізнання, а характеристику буття людини. І як «небайдужа людині», як укорінена в її забобонах вона є її правдою. **Людина не може існувати без правди, і доки вона живе — живе в правді.** Найкращий засіб виявлення «істинного буття», тобто правди, -це мистецтво.

Таким чином, розуміння — екзистенціаль реальної людини, форма самовиявлення та самоусвідомлення індивіда. Розуміння укоренилось як у забобоні суб'єкта розуміння, так і в забобоні об'єкта розуміння. Забобон суб'єкта розуміння сприяє розумінню. По-перше, забобони інтерпретатора максимально загострюють текст і, по-друге, сприяють трансляції досвіду від покоління до покоління. **Інтерпретація тексту — це створення його змісту по-новому, і кожний акт інтерпретації — це момент тексту, ланка здійснення традиції, яка транслюється в житті тексту.**

Розуміння культурної традиції (тобто історії) становить діалог минулого та сучасного. **Справа не у вивченні історії, а в її розумінні,** тому слід усунути протилежність між самою історією (онтологією) та знанням історії (гносеологією).

Сучасне має свій горизонт, у т. ч. горизонт забобону, який визначає розуміння. **Минуле** також має свій горизонт. Для розуміння минулого необхідне зближення, «переплавка» горизонтів сучасного та минулого. Цією «переплавною» і є перехід від гносеології до онтології, їх злиття. В результаті формується **третій горизонт**, загальний, який переважає і горизонт сучасного, і горизонт минулого. **Здійснюється «сходження»: історик розуміє минуле краще, ніж розуміли самі автори історії, і навпаки, минуле допомагає історикові краще зрозуміти сучасне.**

Насправді не існує ізольовано ні горизонт минулого, ні горизонт сучасного, а існує їх синтез, адже горизонт сучасного залучений у процес безперервного формування. І цей процес не відбувається без участі минулого, тому, вважає Гадамер, краще говорити не про два горизонти, а про один-єдиний, який відсуває свої межі все далі в глиб легенди.

Діалог минулого та сучасного здійснюється у питально-відповідній формі. Кожний текст є відповіддю на якесь запитання, адже без нього він не з'явився б. Оскільки текст відповідає на запитання, він має смисл і завжди є те, що відповідає на запитання. **Кожний текст, відповідаючи на запитання, пропонує істинну відповідь. Істина «розчинена» в змісті тексту.** Зрозуміти минуле означає «почути», що воно «бажає» сказати нам як істину. **Зрозуміти минуле означає зрозуміти його правду.**

Для ведення діалогу з минулим слід реконструювати запитання, відповіддю на яке є даний текст. Необхідно виявити того, кому цей текст відповідає на запитання. Потім задати це запитання собі як своє власне, сучасне. Сплав минулого і сучасного змінить смисл запитання. Зрозумівши запитання, як своє власне, слід задати його тексту, оскільки це вже

інше запитання, текст і відповідь по-іншому. Так здійснюється сходження до єдиного горизонту.

Таким чином, Гадамер, по-перше, перетворює герменевтику в онтологію розуміння; по-друге, обмежує принцип рефлексії принципом розуміння; по-третє, приймає як первинну онтологічну реальність людину як буття в мові.

Центральне поняття у герменевтиці французького філософа **Поля Рікера** - **особистість**, яка є місцем народження значень, що дають початок осмисленню культури. Саме особистість творить світ культури. **Завдання філософії — розробити метод аналізу людської суб'єктивності.** Намагаючись об'єднати в герменевтиці онтологію і гносеологію, Рікер прагне розробити герменевтику як методологію розуміння. Завдання філософської герменевтики - критичний аналіз усіх можливих методів інтерпретації, окреслення сфери застосування різних методів інтерпретації та різних «герменевтичних систем».

Для виконання цього завдання Рікер пропонує **метод аналізу людської суб'єктивності, називаючи його регресивно-прогресивним.** Цей метод дає змогу зрозуміти явища людського буття у трьох часових вимірах: минулому, сучасному, майбутньому, адже сучасна людина пов'язана і з минулим, і з майбутнім. **Завдання полягає в тому, щоб висвітити «археологію» людини, її укоріненість у минулому і зрозуміти «телеологію», мотиви і спрямування її руху в майбутнє.** «Археологія» суб'єкта досліджується за допомогою регресивного методу, «телеологія» - за допомогою прогресивного. Через регресивний метод з'ясовується джерело сенсу людської діяльності, яке лежить «позаду» об'єкта, в минулому.

Особливу допомогу при вивченні «археології» може надати психоаналіз Фрейда, здатний розкрити крайні основи людської екзистенції. Як основа регресивного методу психоаналіз, вивчаючи «археологію» суб'єкта, з'ясовуючи крайні основи екзистенції, розуміє світ культури як форми сублимації та інверсії людського «Я».

Завдяки прогресивному методу встановлюється джерело сенсу людської діяльності, яке слід шукати попереду суб'єкта, в майбутньому. Людина діє цілеспрямовано, тому вона істота телеологічна. Завдання полягає в тому, щоб розкрити телеологію суб'єкта. У прогресивний метод входять феноменологія духу і феноменологія релігії. Через феноменологію духу розкривається телеологія людської суб'єктивності, а через феноменологію релігії - спрямованість людини до священного.

Онтологічна герменевтика Рікера, яка спирається на регресивно-прогресивний метод, пов'язуючи проблему мови з існуванням, дає можливість зрозуміти існування людини до виникнення мови і баяти в мові засіб, за допомогою якого людина створює «другий світ», що символічно виражає «світ перший». Крім того, Рікер вбачає завдання герменевтики в тому,

щоб обґрунтувати роль людини як суб'єкта культурно-історичної творчості, в якій здійснюється зв'язок часів і яка базується на активній діяльності індивіда.

ВИСНОВКИ

Герменевтика виступає своєрідним способом філософствування - *«від розуміючого буття»*. Проблеми, поставлені філософською герменевтикою, реальні, вони справді існують. Категорії, розроблені в герменевтиці, мають важливе теоретико-пізнавальне значення і «працюють» у таких науках і сферах діяльності, як історія та семіотика, логіка та гносеологія мови, філософія та літературна критика, перекладацька діяльність тощо. Герменевтика пропонує багато конкретних підходів до вирішення наукових проблем. Екзистенціальний план аналізу розуміння розглядає тлумачення як характеристику буття, без якого воно переходить на позиції недійсного буття. Таке розуміння виступає основою будь-якого подальшого тлумачення: і того, що є, і його можливостей. Буття саме себе розуміє через конкретних людей і події - таке буття є мова, традиція. Мета роботи герменевта — найбільш повно виявити механізми формування свого досвіду (забобони), якими наділяє його традиція. Виявлення відбувається через практику роботи з текстами — через співвіднесення їх змісту з досвідом сучасності. Це - діалог, завдяки якому народжується новий смисл — етап життя традиції та самого тексту. Екзистенціальний план передбачає розпізнання за різними образами інтерпретації різних способів буття при проблематичності знаходження їх єдності. У наш час герменевтика стала більше ніж просто конкретною теорією чи наукою, - вона стала принципом філософського підходу до дійсності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Дайте загальну характеристику герменевтики як способу філософствування.
- Які основні етапи історії формування герменевтики?
- У чому полягає сутність «спеціальних» герменевтик Ф. Шлейєрмахера?
- Розкрийте зміст тези М. Гайдеггера: людське буття з самого початку є герменевтичне.
 - Чим пояснюється взаємозв'язок мови, буття та людського існування?
 - За допомогою якої форми здійснюється діалог минулого і сучасного?
 - У чому полягає сутність і роль «регресивно-прогресивного» методу аналізу людської суб'єктивності?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Слово «гуманізм» має різні смисли. Під гуманізмом можна розуміти теорію, що розглядає людину як мету і найвищу цінність. Подібний гуманізм є у французького письменника Кокто, наприклад, в його оповіданні «За 80 годин навколо світу», де один з героїв, пролітаючи на аероплані над горами, вигукує: «Людина вражаюча!» Це означає, що

особисто я, що не взяв участі у створенні літаків, можу скористатися результатами цих винаходів і що особисто я — як людина — можу нести відповідальність, зокрема за дії, виконані іншими людьми. Це означало б, що ми можемо оцінювати людину за найбільш видатними діями деяких людей. Такий гуманізм абсурдний, бо тільки пес чи кінь могли б дати загальну характеристику людині та заявити, що людина вражаюча, чого вони, до речі, зовсім не збираються робити, наскільки мені це відомо. Але не можна визнати, щоб про людину могла судити людина. Екзистенціалізм ніколи не розглядає людину як мету, оскільки людина завжди незавершена. І ми не повинні думати, що є якесь людство, перед яким можна схилитися на прикладі Огюста Конта. Культ людства приводить до замкнутого гуманізму Конта і - слід сказати - до расизму. Такий гуманізм нам не потрібен».

(Таранов П. С. Острая философия. - Симферополь, 1998. - С. 308).

Чи погоджуєтесь ви з таким тлумаченням гуманізму? Висловіть свої міркування щодо розуміння поняття «гуманізм».

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. - К., 2001.
2. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. - М., 1988.
3. Гірц К. Інтерпретація культур. - К., 2001.
4. Левінас Е. Між нами. Дослідження думки-про-іншого. - К., 1999.
5. Після філософії: кінець чи трансформація? - К., 2000.
6. Рікер П. Сам як інший. - К., 2000.
7. Рікер П. Время и рассказ. - Т. 1. - М., 1998.
8. Современная западная философия: Словарь. - М., 1991.
9. Гайдеггер М. Положение об основании. - СПб., 1999.
10. Хюбшер А. Мыслители нашего времени: Справочник по философии Запада XX века. - М., 1994.

ХІІІ. ПРАГМАТИЗМ

13.1. Семіотичний прагматизм Ч. Пірса

13.2. Радикальний емпіризм У. Джемса

13.3. Інструменталізм Дж. Дьюї

Прагматизм як філософська течія вважається візитною карткою насамперед американської філософії. Живильним ґрунтом цього напрямку стало американське підприємництво. Прагматизм - своєрідна реакція на тривалий розвиток західної філософії, котра наприкінці ХІХ ст. в англосаксонському світі найбільш явно репрезентується неокантіанцями, неогегельянцями, неотомістами. Критично ставлячись як до скептицизму, так і до діалектики, основоположник прагматизму Ч. Пірс шукав його тверду опору в доцільній поведінці. Остаточною інстанцією пізнання визнаються вчинки людей, котрі здійснюються з певною метою. Пізнавальна якість досягається не за враженнями, не в думках і навіть не у практичних діях, а лише в тому, в чому ставлять певну мету. Потрібно прагнути досягнення мети і певним чином ставитися до цієї діяльності. З кінця ХІХ ст. ідеї прагматизму почав розробляти і популяризувати У. Джемс, і в цій новій формі вони постали в центрі уваги широкої філософської спільноти, викликавши масштабні дискусії. Створений прагматизмом Дж. Дьюї **інструменталізм** справив найсильніший вплив на духовне життя США, поширився на всі сфери життя, від освіти до мистецтва, від етики до суспільної науки.

Ключові слова

прагматизм, семіотика, знак, знакова система, радикальний емпіризм, інструменталізм, творчий випадок, «прагматична істина», операціоналізм, семіотична логіка

«Всі люди від природи прагнуть до знання.

Вони почали філософствувати, втікаючи від незнання».

Арістотель

13.1. Семіотичний прагматизм Ч. Пірса

Значний авторитет у західній філософії здобув **прагматизм** (від гр. прагма - діло, дія). Ця течія виникає наприкінці ХІХ ст. у США і найбільшого поширення досягає в середині ХХ ст. Основоположник прагматизму - американський філософ, логік і математик **Чарлз Пірс** (1839-1914 рр.). Його філософські погляди поєднують дві протилежні тенденції: **позитивістську (емпіричну) та об'єктивістську**. Заперечуючи вроджені ідеї та інтуїтивне пізнання, Пірс вважав, що поняття про об'єкт можна досягнути лише шляхом розгляду всіх практичних наслідків, які випливають із дій з цим об'єктом. Наше знання про об'єкт завжди залишається незавершеним, гіпотетичним. Навіть математичні та логічні судження можна

заперечити контрприкладними. У розвитку пізнання суцього велика роль належить **«творчому випадку»**.

Звинувативши всю попередню філософію у відірваності від життя, абстрактності й споглядальності, Пірс висунув **програму «реконструкції у філософії»**: **вона повинна бути не роздумами про основи буття і пізнання, а загальним методом вирішення проблем, що постають перед людьми в різних життєвих («проблематичних») ситуаціях у процесі їхньої практичної діяльності, яка відбувається у світі, що постійно змінюється.**

Прагнучи реалізувати програму прагматизму, Ч. Пірс розвивав учення про знаки - **семіотику**, котру вперше було піднято на висоту філософських узагальнень. Без уявлення про **знаки**, вважав Пірс, не можна зрозуміти жодну з наук. На місце **діалектичної логіки Г. Гегеля** Ч. Пірс ставить **семіотичну логіку - логіку знаків або знакову логіку**. Всі сучасні дослідники визнають знакову природу логіки.

Знак - це те, що собою щось заміщає. Він щось представляє, репрезентує. Цей знак утворює в голові тієї людини, якій він адресується, еквівалентний знак - **інтерпретант**. Почуття і думки виступають як породження одних знаків іншими. При характеристиці знаків потрібно розрізняти Первинність, Вторинність і Третинність. **Первинність** - це факт сам по собі, його присутність можлива в досвіді. **Вторинність** - дійсність факту, його включеність у відношення. **Третинність** - загальне правило, закон, якому відповідають і прогноз, і поведінка.

У рамках семіотики виділяється **синтатика, семантика і прагматика**. Специфіка прагматизму полягає в тому, що на перший план висувається **прагматика**. Вона вивчає відношення суб'єкта до знакової системи. Саме у прагматиці обов'язково ведеться мова про **цілі і цінності**.

Основну увагу Пірс звертає на **проблему істини**. Він визначає її як **ясне, виразне, незаперечуване знання на даній стадії пізнання**. Істинність - умова практичної придатності, результативності у практиці. **Значення істини, Ті надійність визначаються корисністю**. **Практичний інтерес є причиною нашої зацікавленості в пошуках істини**, тобто наші вольові прагнення попереджують дії розуму, одночасно стимулюючи його. Сама по собі істина може бути тільки відносною, оскільки практика вимагає її безперервного оновлення, перетворення.

13.2. Радикальний емпіризм У. Джемса

Ідеї Пірса розвиває американський філософ і психолог Уільям Джемс (1842-1910 рр.). Його погляди є своєрідним поєднанням емпіризму з ідеалістичними і навіть містичними тенденціями. Джемс заперечував існування несвідомого. Відстоював **ідею єдності душевного життя**.

У *теорії пізнання* Джемс визнає виняткове значення **досвіду**. Він звертається до конкретного - до фактів, дійових актів, заперечуючи значення абстрактного, абсолютного начала, створюючи вчення **радикального емпіризму**. За Джемсом, **істинність знання визначається тим, наскільки воно корисне для наших вчинків**. Джемс абсолютує успіх, перетворюючи його не тільки на єдиний критерій істинності ідей, але й на самий зміст поняття істини: у нього істина відкриває смисл моральної добродіяльності, а не повноту інформації про об'єкт пізнання. Отже, американський мислитель висунув новий, **«прагматичний» критерій істинності, згідно з яким істинне тільки те, що відповідає практичному успіху дії, тобто є «вигідним»**. Джемс вважає, що єдиною реальністю є безпосередній чуттєвий досвід індивіда. Початковий матеріал досвіду **«нейтральний»**, але його елементи можуть виступати у процесі пізнання і як фізичне, і як психічне для практичної зручності.

Думки людини, за Джемсом, як і речі, складаються з відчуттів і вражень.

У психології Джемс висунув концепцію **«потоків свідомості»** - ланцюга цілісних та індивідуальних психічних станів, що безперервно змінюють один одного і відображають фізіологічні процеси в організмі. Свідомість — це стан певної особи, тобто свідомість і самосвідомість завжди особиста. Постійна зміна свідомості є безперервною, і жоден з її станів не буває тотожним з будь-яким іншим. Джемс висуває на перший план **принцип активності психічного життя і першість у ньому волі та інтересу**. Психіка, вважає Джемс, має життєву, «функціональну» цінність і є знаряддям біологічного виживання індивіда.

Прагматизм, за У. Джемсом, звертається до конкретного, доступного, до фактів, діяльності, влади. Це означає щире відмову від раціоналістичного методу і визнання панування *методу емпіричного*; протиставлення розмаїття живої природи догматизмові, штучності, претензіям на остаточну істину.

Джеймс, який не розумів логіки розуму, звертається до «логіки серця». Його багато критикували за суб'єктивізацію питання про істинність ($2 \times 2 = 4$ істинне незалежно від того, чи вигідно це комусь). Але Джемс розмірковував досить послідовно, проте тільки як прагматик. Для прагматика істинне те, що приносить життєвий успіх. Щодо цього корисні і релігія, і будь-який інший містичний досвід. Світ цінностей не дано раз і назавжди, він мінливий, відносний і багатоманітний. Авторитаризм будь-якого роду не «проходить».

Філософія, вважає Джемс, повинна сприяти не осмисленню начал буття, а створенню загального методу вирішення життєвих проблем. **Мета мислення полягає у виборі засобів, необхідних для досягнення успіхів, адже вісь світу, за словами Джемса, проходить через егоїстичні центри людини.**

Філософія У. Джемса — це філософія життя у прагматичному варіанті, їй властива значна доза психологічної фантазії, на шкоду науковій достовірності.

13.3. Інструменталізм Дж. Дьюї

З усіх представників прагматизму найсильніший вплив на духовне життя США здійснив **Джон Дьюї** (1859-1952 рр.). Він висуває свій варіант прагматизму, який називає **«інструменталізмом»**. У центрі філософії Дьюї - людина з її практичними проблемами. В цьому, на його думку, полягає **«коперниканська революція»**, яку здійснив у філософії прагматизм. **Завдання прагматизму — найкраще допомогти людині влаштуватися у світі.** Дьюї вважає, що головна проблема сучасності - встановити правдиві відношення між досягненнями науки і людськими цінностями.

Виходячи з цього, Дьюї обґрунтовує сутність свого «інструментального методу». В сучасному світі, говорить він, постійно відбуваються зміни і виникає дещо непередбачене, поряд з елементами стабільності виникають труднощі та проблеми. *Людина потрапляє в серію неочікуваних ситуацій, де наш світогляд обмежено рамками умов, які склалися в даний момент і вимагають прийняття швидкого рішення. В цих умовах звички вже не спрацьовують, і, щоб вийти з цього становища, ми повинні звернутися до більш ефективного інструмента регуляції нашої поведінки. Таким інструментом є інтелект. Його роль полягає в тому, щоб невизначену, проблематичну, сумнівну ситуацію перетворити на визначену, вирішену.* При цьому ідеї, теорії покликані виступити в ролі життєво **необхідних інтелектуальних інструментів.**

Проблематична ситуація становить певну єдність суб'єктивного і об'єктивного. Вона сумнівна через те, що викликає в нас вагання; вона проблематична через те, що опинившись у важких для нас обставинах, ми мусимо вирішувати проблему: як змінити ці обставини, цей стан справ на краще; ситуація невизначена через те, що ми ще не знаємо, як нам діяти. Для перетворення проблематичної ситуації на вирішену необхідно дізнатися про об'єктивні властивості явищ, які складають ситуацію, і закони, за якими вони змінюються.

«Коперниканська революція» у філософії, здійснена нарешті прагматизмом, полягала, згідно з Дьюї, в тому, що, позаяк всі цінності перебувають не поза досвідом, а тільки в ньому, завдання пізнання полягає не у відкритті незмінної, вищої і досконалої реальності, а у винайденні засобів перетворення досвіду відповідно до людських потреб. Надійність, сталість, вірогідність слід шукати не в тому бутті, яке відбулось, а в самих засобах перетворення.

Згідно з Дьюї, пізнання з самого початку змінює свій предмет. Пізнавальна активність — це діяльність, спрямована на змінювання вихідного матеріалу і

створення об'єкта пізнання. Філософи, говорять Дьюї, вважали, що знання становить зміни в суб'єкті, який пізнає, але не в самому світі. Під кутом зору інструменталізму знання є спрямованою зміною всередині світу, а об'єкт знання є створеним, екзистенціально виробленим.

Істину інструменталізм Дьюї (як і прагматизм Джемса) визначає як **корисність або як працездатність ідеї.** На відміну від Джемса, Дьюї згоден визнати ідею істинною лише тоді, коли вона виявилась корисною для вирішення даної специфічної проблеми, якщо здійснене на її основі перетворення ситуації закінчилося очікуваним успіхом.

Отже, істинні ті концепції, ідеї і теорії, що є результативно-вигідними, плідно працюють у життєво важливих обставинах, ведуть до досягнення прагматичних цілей. Але засоби повинні не бути суб'єктивними і свавільними, а відповідати характерові проблеми та поставленої мети; неадекватні засоби можуть створювати найкращі наміри.

Дьюї прив'язує істину до тієї ситуації, в якій вона з'явилась, і не вважає за можливе поширити її повноваження за межі даної ситуації. Але кожна ситуація унікальна, і навіть якщо вона в чомусь схожа на іншу, все ж структура її змісту ніколи не буває двічі цілком однаковою. Звідси випливає, що вік будь-якої істини дуже короткий; істина подібна до актора, який грає свою роль лише один-єдиний раз. Щоправда, Дьюї припускає, що результати минулих або сучасних досліджень може бути використано в майбутніх дослідженнях, але лише як можливі інструменти, потреба в яких попередньо зовсім не очевидна.

Інструменталізм виключає можливість теорії як знання загального, як знання законів. У яких значеннях не трактувалося б знання в інструменталізмі Дьюї, зрозуміло, що воно завжди є знанням часткового, і процес «дослідження» щоразу повинен починатися спочатку. Оскільки результати попереднього дослідження можуть ставати інструментом майбутнього, остільки забезпечується безперервність дослідження, але не спадкоємність знання. Єдиний процес людського пізнання поділяється у Дьюї на нескінченну кількість часткових проблем з їх частковими вирішеннями та частковими відносними істинами. **Основа наукового методу — це заперечення хоч би якої незалежної реальності і визнання того, що кожний об'єкт знання створюється дослідженням.** Цей метод Дьюї намагається поширити на сферу суспільного життя. Він стверджує, що застосування такого методу до вирішення соціальних проблем дасть змогу досягнути гармонії між успіхами науки і моральними цінностями, навчить людей вирішувати проблеми.

Прагматизм називають «**філософією американського суспільства**». Справді, Дьюї, як і його попередники, орієнтується на практику американського життя, на буденну свідомість бізнесмена і політика. Раціоналізацію та обґрунтування цієї буденної свідомості Дьюї

здійснює шляхом специфічної інтерпретації наукового мислення та наукового методу, на які він і переносить з відповідними перетвореннями риси буденної свідомості та політичного мислення. Саме тому інструменталізм Дьюї орієнтує людину на дослідження лише найближчих практичних цілей.

ВИСНОВКИ

Ще на початку ХХ ст. в самому середовищі західної філософії прагматизм було оцінено як «повстання проти науки», і його подальша історія повністю виправдала цю оцінку.

Прагматизм претендує на те, що він ні в чому не порушує нормальної процедури наукового дослідження, не змінює жодного із його складових факторів; він тільки виявляє їх дійсне значення. Насправді прагматизм приписує науковим поняттям і методам таке «значення», що наука повністю втрачає свій пізнавальний зміст. Вона перестає бути засобом пізнання об'єктивного світу і стає лише вмінням вирішувати проблеми; її мета - не теоретичне знання, а обслуговування індивідуальних або групових інтересів, пов'язаних з поточним моментом; істина як результат зусиль ученого і як вічний ідеал науки виявляється лише видом блага, корисністю або успішним досягненням якоїсь чергової мети.

Філософія прагматизму належить до суб'єктивістського напрямку, але не ставить об'єктом свого вивчення науку. Прагматизм не прагне розмірковувати про осяжність чи неосяжність наукового пізнання. Він ставить завдання думати про те, що веде до успіху в житті.

Завдання людини полягає в тому, щоб найкращим способом влаштуватися у житті, у світі, а завдання філософії — допомогти їй у цьому. Принципи прагматизму здійснили суттєвий вплив на загальний стиль американського, а нині й світового мислення та практики, в тому числі й політики.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Визначте основні риси філософії прагматизму.
- У чому полягає відмінність прагматизму від позитивізму?
- Охарактеризуйте програму семіотичного прагматизму Ч. Пірса.
- В чому полягає сутність радикального емпіризму У. Джемса?
- Яке місце інструменталізму Дж. Дьюї у філософії прагматизму?
- Чи відповідає істина прагматизму запитам «економічної людини»?
- Визначте основні параметри взаємовідношення філософії прагматизму і науки.

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Більшість людей інстинктивно, а позитивісти і вчені свідомо, відвертаються від філософських контроверз, з яких, як здається їм, не може вийти ніяких певних наслідків для

майбутнього. Філософію часто звинувачують у виключно словесному, вербальному і пустому характері її проблем. Цей докір нам дуже добре знайомий. Якщо прагматизм правий, то це звинувачення цілком обґрунтоване доти, доки неможливо показати, що конкуруючі теорії мають різні, хоча б і дуже непомітні й віддалені, практичні результати. Профани і вчені стверджують, що вони не можуть знайти подібних результатів, і якщо їх не можуть знайти і філософи, то спрямовані проти них звинувачення є ґрунтовними. Філософія в цьому разі - лише урочиста пуста гра, а відкриття університетських кафедр з філософії — порожня і марна справа. Таким чином, кожна серйозна філософська суперечка повинна містити в собі якийсь практичний наслідок, хоча б навіть тільки вірогідне і далеке». (Джемс В. Прагматизм. - К., 1995. - С. 51-52).

Чи згодні ви з міркуваннями У. Джемса про статус філософії в її прагматичному вимірі?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Американский философ. - М., 1998.
2. Аналитическая философия: Избранные тексты. - М., 1993.
3. Джемс В. Прагматизм. - К., 1995.
4. Конке В. А. История философии. Мыслители, концепции, открытия: Учебное пособие. - М., 2003.
5. Мур Дж. Природа моральной философии. - М., 1999.
6. Пирс Ч. С. Логические основания теории знаков. - СПб., 2000.
7. Пирс Ч. С. Начала прагматизма. - СПб., 2000.
8. Спенсер Г. Синтетическая философия. - К., 1997.
9. Философия, логика, язык. - М., 1987.

XIV. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

14.1. Цінності буття в антропології М.Шелера

14.2. Форми прояву сутності людини

Сучасна філософська антропологія виникла у 20-ті роки ХХ століття. Її основоположником традиційно вважають М. Шелера, однак цей філософський напрямок є визначальним для всієї філософії, яка завжди тяжіла до проблеми людини. Сьогодні можна говорити, що філософсько-антропологічний рух став масовим у зв'язку з певними глибинними процесами в розвитку сучасної західної і вітчизняної свідомості, у зв'язку зі змінами в характері активності індивіда.

Розвиток антропологічного способу мислення невід'ємний від діяльності філософів, які належать до різних шкіл, напрямів і сфер культури — екзистенціалізму, персоналізму, структуралізму тощо. При такому розгляді філософська антропологія виявляється елементом більш широкого ідейного комплексу — філософії і світоспоглядання антропологізму, який сформувався на основі різних теоретичних і художніх концепцій. Звертаючись до безпосередності людської реальності, філософська антропологія висуває завдання створення загального уявлення про людину, котре могло б мати інтегруюче і спрямовуюче значення в життєдіяльності суспільства. Засвоєння створеного образу сприяло б розвитку більш високих форм людської життєдіяльності, які могли б більшою мірою бути проникнутими духовним началом.

Ключові слова

антропологія, універсальність, індивідуальність, реалізм, антропосфера, діалогізм, цінність, соціальне, біологічне, смерть, сенс життя

«В нашу епоху вперше у майже деєятитисячолітній історії людина повною мірою стала для себе «проблемою»: вона вже не знає, що вона є, і разом з тим знає, що вона цього не знає».

М. Шелер

14.1. Цінності буття в антропології М. Шелера

Ідеї соціальної філософії Франкфуртської школи, які в 60-ті роки ХХ ст. збудили рух протесту молоді проти існуючого суспільства, зумовили поширення екзистенціалізму й антропологічної філософії - **філософської антропології**. Біля її витоків стоять німецькі філософи **Макс Шелер** (1874-1928 рр.) і **Гельмут Плеснер** (1892-1987 рр.). Визнаючи людину як істоту духовну, Шелер пропонує одночасно розглядати і всю систему умов, які здійснюють вплив на її формування. Водночас Шелер був творцем **аксіології** - філософської теорії цінностей. Його дослідження людини відходять від традиційних принципів. **Завдання**

філософської антропології — показати, як із основної структури людського буття випливають усі звершення та справи людини: мова, совість, знаряддя, ідеї, релігія, наука, соціальність тощо. Плеснер розглядає людину як **вічний потік самоудосконалень**. Вона повинна вивчатися як об'єкт і суб'єкт свого життя.

Прихильник і послідовник феноменології *Е. Гуссерля, М. Шелера* концентрує увагу на етиці. Для нього було очевидним, що в *етичному відношенні* феноменологічна установка містить багато переваг. На підставі цього він створює *змістовну етику*, яку протиставляє формальним етичним теоріям (кантіанства і утилітаризму).

До 60-х років ХХ ст. на ґрунті програми *М. Шелера* з'явилися різноманітні біологічні, психологічні, культурологічні, філософсько-релігійні концепції людини. З 60-х років ставиться завдання створення *філософської антропології як спеціальної науково-філософської дисципліни*. У Шелера запозичують ідею побудови **ієрархії цінностей**, до яких звертається людина; **визначення вищої цінності об'єкта через любов до нього**. Це - симпатія, любов як акти буття людини, а сама вона - найвища цінність.

Головна думка *М. Шелера* полягала в тому, що феноменологічний метод дає можливість виділити *систему цінностей*, яку можна і потрібно розділити (диференціювати). *Естетичні цінності властиві предметам, а етичні (добро, зло, гідність) - особистостям*. Але що надає особистісним інтенціям життєвої сили? *Любов*. *Шелера* цікавить не любов як переживання, а порядок, сутність любові *Сутність любові* - це акція реалізації, побудови і розгортання особистості у *властивому* для неї напрямку *ідеальності і досконалості*.

Найсуттєвіша особливість людини, згідно з філософсько-антропологічним уявленням, полягає в здатності ставитися до іншого буття (іншої людини) як такого, що має самостійну реальність, значущість. Так, ставлення до природи як самої по собі значущої і цікавої, а не з точки зору безпосередньо-практичних завдань життєвідтворення, надає діяльності людини характеру безкорисливості і самоцілісності. Тут - витoki людської духовності.

14.2. Форми прояву сутності людини

«Ніколи ще в історії людина не ставала такою проблематичною для самої себе, як сьогодні», - констатував *М. Шелер*. Виник ряд питань: існує світ для людини чи людина для світу? Чи виявляє людство себе знаряддям гармонії при дисгармонії? Розумна чи нерозумна людина з моменту свого виникнення? У чому джерела, передумови, критерії розумної людини?

Отже, у центрі розгляду філософської антропології перебувають проблеми раціонального та ірраціонального в людині, внутрішні підвалини її існування, гарантії виживання, доля гуманістичних цінностей. Ці теми поглинаються більш об'ємними філософськими проблемами: що є людина і яке її вище призначення. **Сутність нашої епохи**

полягає у фронтальному переході від буття в часі до буття як часу. Цей перехід здійснюється в ряді фундаментальних зрушень.

• **Від природного до культурно-духовного.** Ідеї про майбутнє об'єднання людини з природою в певну всекосмічну єдність розробляли Й. Гердер, Ж. Бюффон, П. Тейяр де Шарден та ін. Але їхні концепції здебільшого ґрунтувалися на здогадах, невиразних передбаченнях і були неглибокими.

Об'єктивні умови інтеграції людини з природою - це необхідність задоволення життєвих потреб людства. Вона здійснюється як неперервна активізація та збільшення практичної діяльності і поступово перетворюється на планетарну силу. Результати практичної активності людини фактично стають інструментом перетворення біосфери на ноосферу та подальшої еволюції останньої.

Глобалізація людської практично-перетворювальної діяльності та викликана цим гуманізація природи обумовлює формування нового типу реальності, яка характеризується єдністю об'єктивного і суб'єктивного, природного і штучного, природного і соціально-історичного. Процеси зміни природи людиною і власне природні процеси зливаються в один процес — соціоприродний. Зникає несоціалізована попередньою людською історією природа, виникає «істинна антропологічна природа», яка є передумовою і підсумком творчої родової діяльності.

• **Від героїчного до буденного.** Наш час - це час раціональних розрахунків, знеособлених технологій, маніпуляцій суспільною свідомістю, силових впливів - час **створюваних** подій. У сформованих стереотипах масової свідомості повністю девальвувалося «героїчне». Головними ідеалами життя стають не героїчні (високоемоційні) ідеали, а буденні стандарти наближення до себе буття «Я». **Час героїв закінчився, настав час людей.** З'явилося розуміння неможливості, нездатності до подвигу, до яскравих, нетрафаретних, незвичних вчинків. Причина цього - втрата самостійності під державним, суспільно-масовим пресом, у трансформації ідеалів як вищих начал в операціональні знаки і штампи. Людство прагне до стихії «доступного для мене». *Йому не потрібні більше вибрані солісти, потрібен хор, в якому кожний — соліст.*

Така максима життя, яка стала правилом, розглядає процес буття як повноту персонального втілення, що дає змогу рухатися від можливого до дійсного на рівні індивідуальних потреб. Тому героїзм великомучеників, борців за ідеали для буденного життя незрозумілий. «Просто людина» хоче мислити в тих категоріях, у яких живе, і не хоче жити в тих, у яких її вчать жити. З цієї причини «нерв» самосвідомості життя знаходиться у проміжку «життя - смерть». *Людина живе і надіється, але в першу чергу на себе.* Спасіння, спокута - у продовженні життя. Прагнення жити, а не «страх» (М. Гайдеггер), «відчай» (Л.

Шестов) — базис здорового існування, для якого важливим є душевний спокій, а не очікування якоїсь несподіванки. Фундаментальним екзистенціалом виявляється передбачуваність, надійність, міцність. Існування на грані істини і ніщо, буття і небуття виключається, життя буденне, а не героїчне.

• **Від принципів до прецедентів.** У пошуках найкращого влаштування майбутнього немає іншого шляху, ніж опора на ідеали. Попередні епохи програмували життя на основі ідеалів. Сучасна епоха, підводячи до усвідомлення, що внаслідок діяльного наступу на природу людина виявилася «діркою в бутті» (Ж.-П. Сартр), актуалізуються реалістичні мотиви існування, фокусується увага на сьогоdnішньому. Головним стають не ідеали у перспективі, а загострене почуття навколишнього.

Покликання цінностей — визначати активність, реалізовувати смислопокладання. Однак наш час - час кризи ціннісних смислів. Людина зрозуміла: колективна доля, яку пропонують цінності, та індивідуальне існування далеко не завжди поєднуються. Звідси намітилося зміщення від принципів до прецедентів (ціннісних ідеалів). Попередні приклади (прецеденти) реальності демонструють бажання жити і прагнути життя.

• **Від елітарного до масового.** Поштовхом переходу від елітарного до масового були три соціальних катаклізми ХХ ст.: культурна, сексуальна, популістська революції. Перестали бути загадкою любов, жінка, сім'я, космос, керівництво суспільством. *Закрите відкрилося, потаємне перестало було таємницею.*

Культурна революція зрівняла обраних і натовп, нівелювала різницю між високим і низьким, небесним і мирським; популістська - скасувала бар'єри між народом і вождем. У цих явищах головний момент - омасовлення, який визначає спрощення, усереднення, неминуче розмиття демаркацій продуктивного і репродуктивного, таланту і пересічності.

• **Від індивідуалізму до усупільнення.** Ренесанс - це епоха гуманізму, яка проголосила ідеал різнобічної, сповненої активізму самоствердження «титанічної» особистості, що сприяло індивідуалізації людини. У новітній час ідея автономного суб'єкта перестала бути визначальною. Це видно з протилежності автономного суб'єкта і людини мас, натовпу. *Сучасність виключає вибраність, горду зосередженість індивіда на своїй винятковості.* Наш час - це час колективної тривоги, породженої масштабом відповідальності перед Природою, Історією, Богом, Майбутнім Перед людством постало завдання, яке неможливо вирішити шляхом індивідуальної ініціативи, воно вимагає концентрації сил і єдності дій. Тобто потрібно відмовитися від індивідуальної ініціативи і включитися в загальний порядок щодо вирішення загальнолюдських справ - порядок колективності і товариськості.

• **Від універсальності до локальності.** Цінність, глибина, діяльність предметності сьогодні спирається не на відсторонені універсали - «Бог», «істина», «справедливість», а на ситуацію.

Абсолюти вичерпалися. Цінність, де вона не є інструментальною («ефективною», «корисною»), визначається не через докази, а через особливу життєву логіку. Істина є те, що проходить поза нашою технологізованою історією, і те, що ця історія помічає. Мова йде про життєлюбство і про особливості його виявлення. Наприклад, у Ф. Достоєвського І. Карамазов розмірковує: «Жити хочеться, і я живу, хоча б усупереч логіці. Нехай я не вірю в порядок речей, але дорогі мені клейкі листочки, які розпускаються весною, дороге голубе небо, дорога людина, яку іноді й не знаєш, за що любиш...» Дефіцит дійсного (справжнього), зростання невинуватих надій на здобуття істинного буття сприяли повороту до гонитви за повнотою переживання окремого природного виявлення, повороту від універсальності до локальності і моментальності.

• **Від символізму до технологізму.** Кожна культура є поєднанням, симбіозом систем символів (виразів) і дії. Наприклад, античність: система символів - космос, система дії - полід середньовіччя: Бог - ритуал; Новий час людина - експансія. *Сучасна культура: реабілітація символічного (ціннісного) на противагу технологічному.*

Сутність символу полягає в розумінні того, що ціннісне буття крихке, оскільки вищі цінності найбільші. Якщо наявному буттю відмовити в його ціннісному значенні, воно втратить сенс існування. Виникає проблема: для чого існує людина? Модель «буття у світі» {Гайдеггер} пов'язана з технологічністю і тому трагічна. Модель «буття над світом» (Бінсвангер) символічна і нереалістична. Через безперспективність цих моделей виникає екзистенціальний сумнів у раціоналістичному погляді на власну історію.

В усвідомленні духовних орієнтацій у яситті важлива не професійна спеціалізація, а **відчуття життя і любов до життя.** Мета, до якої прагне сповнене гідності соціальне життя, зводиться до гарантій «спільного блага», «особистої незалежності», «власності», «політичних прав», «громадянських свобод», «духовної культури», «творчості». *Лише в такому випадку буття стає похідною від людської діяльності, є «буттям у часі», набуває сенсу.*

Внутрішня антиномічність і динамічність «буття як часу» підвищує цінність історичної діяльності, відкриває нові перспективи, але разом з тим підвищує рівень відповідальності. *Людина повинна постійно перебувати у стані духовної активності, в бажанні жити за своєю волею, захищаючи інших.*

ВИСНОВКИ

Одна з найважливіших тенденцій розвитку сучасної філософії — все більша увага до людини, до проблем її буття у світі. Загальне завдання філософії повинно полягати в тому, щоб допомогти раціонально-практичним способом поєднати людину зі світом. Необхідно зробити людину реальним представником і суб'єктом світу, а світ - дійсно людським. Філософія на основі узагальнення досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, вивчає людину як суще особливого роду. Вона осмислює питання про природу буття, сутність і великі духовні ресурси людини. Поняття «людина» охоплює насамперед загальнородові риси, що відрізняють її від інших живих істот: розум, самосвідомість, моральність, свобода, усвідомлення смерті тощо. Основними ознаками людини, які виділяють її з тваринного світу, є біологічна структура і загальні прояви соціальної суті: свідомість, мова, праця, творчість. Поняття «індивід» визначає людину як окремого представника будь-якої соціальної спільності. Індивідуальність розкриває людину як самобутнього індивіда з його неповторною здатністю бути собою. Особистість - це цілісна індивідуальність, яка поєднує унікальні природні і соціально-культурні якості. Цивілізаційний розвиток особистості визначають мудрість, розумна діяльність, культура, свобода.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Чим пояснюється актуальність філософського осмислення людини в сучасну епоху?
- Яке основне програмне завдання, поставлене М. Шелером перед філософською антропологією?
- Який вибір особистості є проявом її свободи?
- Що таке «життєва позиція особистості»?
- У чому полягає відмінність філософії екзистенціалізму від філософської антропології?
- Що таке «наявне» і «потенційне» існування людини?
- Охарактеризуйте поняття «діалогізм» та його значення для філософської антропології.

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

Прочитайте і проаналізуйте наведені точки зору щодо сутності особистості.

«У найширшому значенні особистість людини складає загальна сума всього того, що вона може назвати своїм: не тільки її фізичні і душевні якості, але також її костюм, її дім, її сім'ю, дітей, предків і друзів, її репутацію і роботу, її маєток, її коней, її яхту і капітали. Все це викликає в неї аналогічні почуття. Якщо стосовно всього цього справа йде добре - вона торжествує; якщо справи прийшли в занепад — вона засмучена; зрозуміло, кожний із перерахованих нами об'єктів впливає неоднаковою мірою на стан її духу, але й всі вони

здійснюють більш чи менш схожий вплив на її самопочуття... У всіх проявах особистості — фізичному, соціальному і духовному - ми проводимо різницю між безпосереднім, дійсним, з одного боку, і більш віддаленим, потенційним — з другого боку, між більш недалекоглядною і більш далекоглядною точкою зору на речі, діючи всупереч першій і на користь останньої. Заради загального стану здоров'я необхідно жертвувати хвилинним задоволенням у нинішньому: потрібно випустити з рук один долар, щоб отримати на нього сотню; потрібно розірвати дружні стосунки з відомою особою сьогодні, щоб мати більш достойне коло друзів у майбутньому; потрібно бути невігласом, людиною невишуканою, позбавленою будь-якої ерудиції, щоб справді отримати спасіння душі...»

(Джемс У. Личность // Психология личности. Тексты. - М., 1982. - С. 68-70).

«Центральне положення персоналізму - це існування вільних і творчих особистостей, і воно передбачає наявність у їх структурах принципу непередбачуваності, що обмежує від жорсткої систематизації. Ніщо не може бути настільки протилежним цьому принципу, як поширене сьогодні прагнення до чітко впорядкованого мислення, до суто функціональних, автоматичних дій відповідно до прийнятих рішень та інструкцій, як відмови від досліджень, повних сумніву і ризику...

Від нас чекають, що ми почнемо виклад персоналістської філософії з визначення особистості. Але визначати можна тільки зовнішні відносно людини предмети, ті, які досяжні для спостереження. Якщо виходити з цього, то особистість не є об'єкт. Особистість - це те в кожній людині, що не може розглядатися як об'єкт... «Я» виступає як особистість уже в найпростіших своїх проявах, і моє втілене існування, зовсім не відособлюючи мене, є суттєвим фактором моєї особистої рівноваги. Моє тіло не є об'єктом серед інших, нехай навіть найбільш близьких для мене об'єктів; в іншому випадку яким чином воно могло б приєднатися до моєї суб'єктивної досвіду? В дійсності обидва досвіди нероздільні. «Я» існує тілесно і «Я» існує суб'єктивно - це один і той самий досвід. Я не можу мислити, не володіючи буттям, і не можу володіти буттям, не маючи тіла; за допомогою тіла я постаю перед самим собою, перед світом, перед іншими людьми; завдяки тілу я не самотній у своєму мисленні, яке в іншому випадку було б мисленням про мислення. Не даючи мені змоги бути повністю прозорим перед самим собою, тіло постійно виштовхує мене назовні, кидає у світ, залучає до боротьби...

Особистості властива неприборкана пристрасть, яка палає в ній, як божественний вогонь. Вона повстає кожного разу, коли відчує небезпеку поневолення, вступаючи в боротьбу не стільки за власне життя, скільки за свою гідність. Особистість — це вільна стійка людина. Вона може змусити себе бути дисциплінованою, але від цього не стане особистістю...»

(Мунье Э. Манифест персонализма. - М., 1999. - С. 461, 474, 497).

Яка позиція — прагматизму чи персоналізму — більш адекватно характеризує особистість, яку відстоює і культивує філософська антропологія?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Александров И. Космический феномен человека. - М., 1999.
2. Бубер М. Проблема человека. - К., 1998.
3. Гуревич П. Философская антропология: Учеб. пособие. - М., 1997.
4. Кассирер Э. Опыт о человеке. Избранное. - М., 1998.
5. Мунье Э. Манифест персонализма. - М., 1999.
6. Никитин Е. Феномен человеческого самоутверждения. - СПб., 2000.
7. Унамуно М. О трагическом чувстве жизни. - М., 1996.
8. Франк С. Реальность и человек. - СПб., 1997.
9. Хуземан Ф. Об образе и смысле смерти. - М., 1997.
10. Шелер М. Избранные труды. - М., 1995.

XV. РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ

15.1. Єдність віри і знання в неотомізмі

15.2. Християнський еволюціонізм П. Тейяра де Шардена

15.3. Теоцентризм екзистенціалізму Г. Марселя

Релігійна філософія належить до традиціоналістського, догматичного типу мислення. Однак у руслі релігійної думки народжуються філософські вчення, які справляють великий і тривалий вплив на людську культуру. Озброюючи релігійну свідомість ідеями, аргументами, ціннісними уявленнями, релігійні філософи ставали впливовими мислителями. Динамічне сьогодні розвінчує застигли, закостенілі форми мислення, показує неефективність спроб використати релігію як традиційну духовну зброю. Проте широкі кола людей, які цікавляться філософською проблематикою, зі співчуттям і розумінням зустрічають прагнення оновити релігійну філософію. Переорієнтація «модерністських» неортодоксальних релігійних філософів полягає не в офіційному перегляді догм, а в умовному немовби відокремленні філософії від теології. Не переглядаючи традиційної «ієрархії проблем», сучасні релігійні філософи висувають у центр своїх досліджень соціальні, етичні, антропологічні питання. Найбільшою мірою оновлення торкнулося проблеми взаємовідношення релігії, релігійної філософії та науки. Визнається, що завдяки науці та техніці в сучасному світі вже здійснено докорінні перетворення. Разом з тим велике значення має критика науки, яка буває досить влучною та переконливою, особливо коли мова йде про негуманне використання наукових досягнень. Поза тим релігійна філософія все ширше й активніше вводить у коло своїх питань проблеми пізнання, наукового розвитку, людини, суспільства.

Ключові слова

неотомізм, модернізм, ієрархія, дематеріалізація, теологія, благо, християнський еволюціонізм, космозвиток, «життєвий порив», емоційна інтуїція, інтерсуб'єктивність

«Людей розділяють не класи, а дух - руху та розвитку».

П. Тейяр де Шарден

15.1. Єдність віри і знання в неотомізмі

Найбільш впливовою релігійно-філософською течією сучасності є **неотомізм**. Прибічники цього напрямку називають своє вчення «віковичною філософією», оскільки вона сягає 700-літньої давнини. Теоретичним фундаментом неотомізму служить схоластична філософія «ангельського доктора», томізм святого **Томи Аквінського** (1225-1274 рр.), який створив богословсько-філософську систему, використавши аристотелізм для обґрунтування та захисту католицького віровчення. Власне неотомізм сформувався в 70-х рр. XIX ст. під

впливом рішень I Ватиканського собору (1869-1870 рр.). Після собору в 1879 р. в енцикліці папи Лева XIII філософію Томи Аквінського було проголошено єдино істинною.

Фундаментом усієї неотомістської (і томістської) побудови служить **постулат про гармонійну єдність віри і знання, які при правильному підході доповнюють одне одного.** Це не антиподи, а два джерела одного потоку, два шляхи, що ведуть до однієї мети. **Джерело віри — божественне одкровення, тому істини його — безумовні, абсолютні.** Джерело раціонального пізнання — людський розум, і попри всю його недосконалість не слід його відкидати. Але за своєю природою він неминуче кінцевий, обмежений, і не завжди на нього можна покластися. **Тільки одкровення відкриває нам таємниці буття, недоступні для розуму.**

У розробленні онтологічних проблем теоретики неотомізму спираються на настанови, традиційні для аристотелівсько-томістської традиції. **Онтологія неотомізму має вихід у теорію цінностей.** Вона будується так, що служить обґрунтуванням гносеологічної, антропологічної, етичної, соціокультурної, історіософської проблематики, яка дістає специфічну постановку та вирішення в неотомізмі.

Демонструючи послідовну прихильність до **креаціоністського світорозуміння** (вчення про творення світу надприродною істотою), теоретики неотомізму стверджують, що в основі всього сутнісного знаходиться єдність чистого божественного буття, яке породжує багатоманітність творення. **Божественне буття трактується як таке, що не може бути виражене з допомогою понять і категорій. Воно фіксується лише специфічними надкатегоріальними визначеннями - трансценденталіями. Вони — різноманітні «лики» Бога, до яких належать єдність, істина, благо, краса.** Таким чином, вихідному пункту, Богові, притаманна ціннісна орієнтація.

Створений світ природи і культури також наділяється ціннісними вимірами. Єдність Бога полягає в тому, що він є і сутність, і існування. У сфері створеного буття існування попереджає сутність, подаровану Богом. Уже Тома Аквінський вважав, що в розумі творця присутні сутнісні зразки - *форми речей*. Сучасні прибічники томізму успадковують цю тезу, але надають їй екзистенціального забарвлення. **Отже, Бог, створивши світ із нічого, забезпечує йому власну екзистенціальну повноту й водночас будує його відповідно до певних сутнісних зразків.**

Екзистенціальну інтерпретацію зв'язку божественного буття та царства творення розпочали **Е. Жільсон і Ж. Марітен.** Сьогодні вона загальноприйнята в неотомізмі, і саме таке тлумачення зв'язку творця та творення виконує роль засобу оновлення креаціоністських ідей. Різноманітність створеного буття інтерпретується з допомогою **ідеї гілеморфізму. кожне конкретне утворення — субстанція розглядається як таке, що складається з**

матерії та духовної форми. Матерія виступає як деяке пасивне начало, що потребує для своєї актуалізації наявності форми. Найважливішою рисою різноманітного створеного світу є його ієрархічне упорядкування. Його ступені: першоматерія, неорганічна природа, світ рослин, світ тварин, людина, царство ангелів («чистих духів»).

Неотомізм проголошує існування аналогії Бога і його творення: творець протилежний світу, але його творіння дає змогу певною мірою судити про нього самого. **Принцип аналогії буття служить опорою традиційних доказів буття Бога.**

Помірно-реалістичні погляди **Томи Аквінського**, які передбачали, по-перше, наявність форм речей у розумі Бога, їх втілення в кінцевих утвореннях світу як сутностей і, по-друге, існування форм у вигляді абстракцій в інтелекті людини, становлять основу переходу від неотомістської онтології до вчення неотомізму про пізнання.

У неотомізмі розрізняються **дві істини: онтологічна і логічна. Онтологічна істина** — результат відповідності речі інтелектуальному задуму Бога. **Логічна істина** пов'язана з пізнавальною діяльністю людини, що має властивості суб'єктивності. Згідно з гносеологією неотомізму, кожен матеріальний об'єкт може розглядатися з різних точок зору, тобто поставати як **формальний об'єкт**, яким цікавиться суб'єкт, що пізнає його. Така позиція дає можливість розуміти різноманітні погляди, різні підходи, різні оцінки одного й того ж об'єкта як такі, що взаємодоповнюють одне одного. *Наприклад, емпіричне розуміння, наукове дослідження, релігійно-філософське тлумачення, богословське бачення не виключають одне одного, але взаємодоповнюють.*

Пізнання в неотомізмі характеризується як **процес дематеріалізації змісту**, одержаного суб'єктом при відображенні реальності. **Завдання пізнання** — «**відчистити**» **те, що пізнається, від матеріального.** У процесі пізнання (процесі дематеріалізації змісту) беруть участь різні здатності людської душі, серед яких виділяються дві головні: **«пізнавальні форми» чуттєвого порядку та інтелект.** «Пізнавальні форми» чуттєвого порядку, в свою чергу, розрізняються за рівнем узагальненості та є висновком функціонування сукупності зовнішніх і внутрішніх почуттів. *Вища пізнавальна здатність, активний інтелект здійснює обробку чуттєвих образів і приводить до утворення «пізнавальних форм» вищого порядку - понять.*

Важливе місце відводиться питанню про єдність і багатогранність людського пізнання. Цілісність людського знання постає в гносеології неотомізму як така, що володіє деякою ієрархічною будовою, що не суперечить одкровенню віри. **Виділяються два типи пізнавальної діяльності: споглядально-теоретична та практично-пізнавальна.** Для споглядально-теоретичної діяльності характерні три наукові напрями. **До першого належать природознавство та філософія природи.** Природничі науки лише фіксують і пояснюють

емпіричний матеріал, емпіричні феномени. Філософія природи претендує на деякий світоглядний синтез названих наук, спираючись на певні раціональні принципи. **Другий — стосується математики, знання про чисту кількість, а третій — належить метафізиці, яка аналізує раціональні принципи та проблеми сутнісного, істотного.**

До практично-пізнавальної діяльності належить **теологія, яка трактується як єдність пізнавального та практичного ставлення до світу.** До практичного, небайдужого пізнання належать також мораль, мистецтво і гуманітарні дисципліни. Над ними стоять релігійна етика, релігійна естетика, релігійна філософія історії та інші галузі філософського знання. Всі вони займають підлегле становище стосовно метафізики та теології, отже, залежні від одкровення віри.

У сучасному неотомізмі значного поширення набула **тенденція антропологізації**; її підтримує папа Іоанн Павло II, професійний філософ, який ще в 70-ті роки ХХ ст. написав книгу «Діюча особистість». Людина в антропології неотомізму мислиться як складна субстанція, що поділяється на дві прості - **душу і тіло.** Душа - формотворчий стосовно тіла принцип. Душа - основа особистості. Тілесне начало пов'язується з індивідуальністю. **Універсальною метою та сенсом свого існування людина вважає споглядання божественного блага.** Людина керується у своїх діяннях певним «природним законом». Цей закон закликає особистість творити добро й уникати зла. **Прагнучи до добра, до блага, особистість здобуває на цьому шляху сукупність інтелектуальних, моральних і теологічних добро-чинностей.** На культивування, розвиток цих добродійностей і повинно бути спрямоване суспільне життя людей.

Велика увага приділяється проблемі творчої активності людини, завдяки якій вибудовується культурно-історичний світ. **Джерелом творчої активності людини, її постійного самовизначення є трансценденція.** Вона є початковим спрямуванням людини до божественного Абсолюту. Трансценденція задає людині не просто теологічну, але й телеологічну орієнтацію.

У поглядах на суспільство сучасний неотомізм поєднує традиційне для християнства провіденціально-есхатологічне бачення історичного розвитку, його аналізу в світлі сучасних проблем. **Суспільство трактується як об'єднання особистостей і одночасно як «суперособистість».** Вважається, що в своїй еволюції суспільство має наслідувати вічні ціннісно-нормативні принципи, які можуть дістати різні тлумачення та звучання залежно від контексту соціальної ситуації. До їх числа насамперед **належать принципи особистісної спрямованості до загального блага.** Прибічники неотомізму вважають, що здійснення цих принципів повинно забезпечити у різних суспільствах багатоманітність форм власності, примирення суперечностей між соціальними прошарками, класами, політичний плюралізм і

наявність прав громадян, демократичних свобод у поєднанні з приматом сфери загальнолюдських культурних цінностей. Постійно проводиться думка про важливість і бажаність руху «третім шляхом» суспільного розвитку, який пролягає між «капіталістичним індивідуалізмом» і «марксистським колективізмом».

Суспільство («град земний») і церква («град божий») перебувають у діалогічній взаємодії. Діалог церкви та суспільства розуміється як засіб внесення вищих релігійно-моральних цінностей у культуру сучасності. Філософія неотомізму визначає фундаментальну цінність «мирської» історії, наявність у ній іманентної мети, пов'язаної з удосконаленням людства, розвитком культури.

15.2. Християнський еволюціонізм П. Тейяра де Шардена

Значне місце в сучасній релігійно-філософській думці займає *християнський еволюціонізм П'єра Тейяра де Шардена* (1881-1955 рр.), мислителя, ім'я якого часто згадується на сторінках філософських видань. Доля концепції *Тейяра де Шардена*, як і її творця, склалась незвичайно. Вихованець єзуїтського коледжу, у 18 років він вступає до «Ордену Ісуса», і його подальша діяльність проходить під контролем католицької церкви. Ще в коледжі Шарден захоплюється природознавством і після його закінчення з благословення єзуїтів присвятив себе вивченню геології та палеонтології. Один з першовідкривачів синантропа, за життя він був відомий у наукових колах як видатний природодослідник, праці якого здобули загальне визнання. Заняття природознавством не було для Шардена самоціллю, він намагався на його основі модернізувати світоглядну концепцію християнства. Ця обставина привела його в 1925 р. до зіткнення з керівництвом ордену. Шардену, на той час професорові католицького інституту в Парижі, заборонили публічну діяльність, окрім суто наукової; цензура Ватикану припинила публікацію його філософських праць. Лише після смерті Шардена було видано його твори, і навколо них відразу ж розгорнулася широка дискусія, в якій взяли участь не лише католики, а й представники всіх філософських напрямів на Заході.

Тейяр де Шарден вважається своєрідним представником **релігійного модернізму**, явища складного та суперечливого. В його системі значне місце посідають елементи наукового світогляду та ідеї гуманізму, що стало причиною ослаблення захисної соціальної функції релігії. Проте на початку 70-х рр., незважаючи на прийняті раніше санкції Ватикану, почався процес засвоєння ідейної спадщини Шардена офіційним католицизмом.

Своє пояснення дійсності *Тейяр де Шарден* назвав *феноменологічним*, підкресливши, що воно виникло на основі синтезу досягнень конкретних наук і передбачає формування такого бачення світу, в якому правильно визначено місце і роль людини в космосі та вказано орієнтири для її практичної діяльності. Людину разом з її свідомістю Шарден розглядає як

частину більш широкого процесу - **еволюції космосу**. Підставою для розуміння еволюції Всесвіту можна вважати еволюцію людини. Такий підхід, з одного боку, дає змогу Шардену екстраполювати притаманні тільки людині якості на природу в цілому з метою її відновлення і одухотворення, з другого, - служить виправданням застосування біологічних категорій до розуміння соціальних процесів.

Наукова феноменологія Тейяра де Шардена має інший зміст, ніж у Гуссерля. Зокрема, метою феноменологічного пояснення дійсності є показ важелів, з допомогою яких людину «включено» в об'єктивний процес еволюції світу. Свідомість людини є частиною цього процесу, який вона відображує та виражає. *Феноменам свідомості відповідають об'єктивні аналоги: це однаковою мірою стосується як наукових понять, так і релігійних уявлень.*

При розгляді проблеми «людина і космос» Тейяр де Шарден говорить про унікальність людського феномена. **Людина виступає як свідомий продовжувач справи еволюції.** Але доля людської думки та людської діяльності в еволюції в цілому трактується не тільки як спосіб єднання людини зі світом, але і як засіб виходу людини за межі свого «Я» для приєднання до Христа, втіленого у світі.

На думку Тейяра де Шардена, еволюція - це не окрема гіпотеза чи теорія, а основна умова, з якої повинні виходити всі гіпотези, теорії, системи. **Процес косморозвитку або космогенезу, згідно з нею, передбачає такі етапи, як «дожиттєвий», «життєвий» і «мислячий».**

- На першому етапі відбувається еволюція хімічних елементів і галактик, формується оболонка Землі і на її поверхні виникає фізично-хімічне середовище, сприятливе для утворення складних молекул і перших форм життя.

- Протягом другого етапу виникає живе покриття Землі - «біосфера», одержують розвиток всі форми живих організмів, починаючи з найпростіших і закінчуючи людиною.

- Третій етап охоплює становлення людини та історичний розвиток людства аж до наших днів. **У наш час завершується формування єдиного людства, а разом з ним нового покриття Землі — сфери духу, або «ноосфери», через яку можливий вихід до наджиття, до «пункту Омега», або надособи, духовного центру «Універсуму».**

- Своєю системою Тейяр де Шарден пропонує своєрідний варіант «третьої лінії» у філософії. На його думку, **все, що існує, виникло з єдиної субстанції, «тканини Універсуму», кожний елемент якої має «зовнішню» — матеріальну та «внутрішню» — духовну сторони.** Поставивши за мету вивести розвиток свідомості з світу, який її оточує, виходячи з «примату Думки та психічного в Універсумі», Шарден по суті повторює деякі положення натурфілософії Лейбніца, Шеллінга, Гегеля. Саме Шеллінг, пояснюючи єдність

світу, одухотворює природу, оголошує дух носієм принципу життєвості, розглядає історію природи як ряд послідовних ступенів розвитку духу.

При розгляді процесів розвитку в неживій природі (в «дожиттєвій» сфері) Шарден використовує **поняття енергії**. З одного боку, вона характеризується згідно з даними науки як властивість, що невіддільна від матерії, як «лице» самої матерії, а з іншого, - протиставляється як деяка таємнича організуюча сила.

У той же час погляд на розвиток живої природи дає підстави *Тейяру де Шардену* вважати, що життя виникло у вигляді мікроскопічних першоклітин, генетично подібних і численних, завдяки їм створюється живе покриття Землі, а їх взаємодія приводить до виникнення все більш складних і організованих форм життя. З другого боку, життя у *Тейяра де Шардена* **іманентне «тканині Універсуму»**.

Під космогенезом розуміється один зростаючий наплив у ритмі століть, непоборний рух до все більш високих форм психізму, джерелом якого є внутрішній «наступ свідомості». Цей наплив свідомості, «імпульс світу», змушує матерію розвиватися в певних напрямках. Природний відбір, пристосування організмів є не причиною еволюції, а її фоном. **Справжньою причиною еволюції Тейяр де Шарден вважає дію духовних внутрішніх сил.**

Заперечення виникнення людини згідно з біблійним міфом про Адама і Єву приводить до трактування її як наслідку довготривалої еволюції. Виникнення свідомості *Тейяр де Шарден* бачить як *ще один рівень еволюції духу*. Подібні відступи від наукового викладу Шарден робить заради вищих міркувань: він вважає, що вони допомагають розкрити особливе місце і роль людини у розвитку Всесвіту, зрозуміти сенс того, що відбувається, і накреслити перспективи майбутнього.

З виникненням людини, вважає Тейяр де Шарден, починається новий — конвергентний етап розвитку життя (до появи людини життя розвивалось по лінії дивергенції). Внаслідок здатності людини до рефлексії - зосередженості свідомості на собі, а також мови з'являється можливість об'єднання окремих «мислячих центрів» у колективну свідомість. **Це приводить до виникнення суспільства.**

Держави, нації, цивілізації, за *Тейяром де Шарденом*, - це нові форми життя, втілення подальшої експансії «життєвого пориву». Вони наділяються великими біологічними можливостями для злиття, оскільки сильно «психологізовані». *Через них і завдяки їм утворюється єдиний організм людства.* Цей організм має свою нервову систему - шляхи сполучення та лінії зв'язку, свої форми колективної пам'яті та спадковості: запас «розумності» людство втілює в науці, мистецтві та техніці, в системах думки і системах дії. Тепер свідомість розвивається не тільки в окремому індивіді, але й у колективі. **Виникає колективний людський розум, а навколо Землі створюється ноосфера — сфера духу.**

Важливим завданням розвитку людства, вважає Тейяр де Шарден, є його об'єднання, але не можна досягти успіху, об'єднуючи людей такими, якими вони є. Об'єднання на основі спільних матеріальних інтересів сумнівне. Слід спрямувати людську активність не на оновлення житла, не на розваги, а на зміну наших звичок, на створення духовних сил, відповідних новому світу. Висновок Тейяра де Шардена апелює до необхідності **духовного оновлення Землі**.

Першочергова умова об'єднання людства — створення **нової психологічної атмосфери**, яка виникне внаслідок, **по-перше, усвідомлення людьми факту еволюції та процесу біологічного самосинтезування, по-друге, активізації свідомості кожного індивіда «зсередини» під впливом вищого джерела співрефлексії — Бога, який вселяє віру в наявність надбуття**. Організація наукових досліджень у масштабах планети, метою яких насамперед повинна бути людина, а також об'єднання науки та релігії - саме ці фактори повинні забезпечити, на думку Тейяра де Шардена, конвергенцію у сфері духу, яка завершиться злиттям душ у «пункті Омега».

«Пункт Омега» — це уявний Бог, який існує як центр і полюс сталості Всесвіту, є функцією космічного ускладнення матерії. «Пункт Омега» виконує роль «космічного», «еволюційного Христа», є діяльною силою, метою та межею еволюції. Таким чином, Шарден створює нову модель християнства — еволюційну, якій надає космічного масштабу.

Зацікавленість філософськими поглядами Тейяра де Шардена виникла і внаслідок його спроб обґрунтувати необхідність створення цілісної картини світу, побудованої на основі синтезу наукових даних. Його інтерпретація місця та ролі науки в суспільному житті, на противагу позитивістській, виявилася співзвучною з поглядами багатьох учених. Дотепер імпонують релігійно-ідеалістичні елементи концепції Тейяра де Шардена, акцент на відповідальності людини за подальшу еволюцію світу.

15.3. Геоцентризм екзистенціалізму Г. Марселя

- Яскраво виражений релігійний характер має філософія **християнського екзистенціалізму Габрієля Марселя** (1889-1973 рр.). Він відомий не тільки як філософ, але і як драматург; своє вчення називав **«неосократизмом» або «християнським сократизмом»**. Воно продовжувало лінію модернізму, тобто зміцнення католицької релігійності нетрадиційними засобами.

Для Марселя, як і для неотомістів, філософія повинна бути підпорядкованою теології, але засоби її використання мають бути іншими. **Завдання, яке ставить перед собою Марсель, — створити філософське вчення, яке відкидає методи та висновки об'єктивного наукового пізнання**. Тільки така філософія, вважає він, може володіти

цінностями. Неповагу до об'єктивного пізнання Марсель поширює не тільки на матеріальний, але й на духовний світ. Він заперечує також ідеалізм, оскільки духовне начало, доступне для логічного аналізу та раціонального пізнання, неприйнятне для нього. **Вісь його філософії зміщується з пізнавальних взаємовідносин суб'єкта з об'єктом на емоційні: «співчуття», «співучасть».** Тобто головними є взаємовідносини не об'єкта з суб'єктом, а тих, хто переживає і за кого переживають, при цьому вони є нероздільними.

Визначальну роль у ході роздумів займає протиставлення «проблеми» і «таїнства». Перше поняття знаходиться у сфері логічного, а друге - переборює об'єктивний, логічний підхід, знаменує перехід у сферу метапроблематичного. Наша рефлексія повинна бути націлена на таїнство, на буття як фундаментальне таїнство, осягнення якого вимагає залучення особистості і є недосяжним доти, поки ми залишаємося на теоретичному рівні проблематичного, логічного, раціонального, об'єктивного наукового пізнання.

Г. Марсель розкриває зв'язок істинного, достовірного з доведеним, обґрунтованим. «Співучасть» приводить до надраціональної єдності суб'єкта і об'єкта, яка не виражається в образах сприйняття, поняттях, ідеях. Вважається, що те, що є для суб'єкта істинним, не потребує перевірки: перед нами «безпосереднє, яке не опосередковується». Марсель вводить поняття **емоційної інтуїції**, яка означає особливу чуттєву, а не пізнавальну спрямованість. **«Моє мислення, — говорить Марсель, — бере свій початок насамперед з почуття».**

Важливе місце в світогляді Марселя займає поняття «інтерсуб'єктивності», яке означає, що «об'єктивна реальність» поступається місцем «другій реальності», або, іншими словами, **замість відношення об'єкта та суб'єкта з'являється відношення «Я» і «Ти».** Одна з основних його категорій - «присутність», в якій об'єктивні взаємозалежності втрачають своє онтологічне значення, замість них приходять віра, любов, вірність, відповідальність, повага, слухняність, доступність, прихильність. **«Бути — це те, коли тебе люблять»** - така формула цієї онтології. Інтерсуб'єктивність виключає об'єктивність з розуміння відношень, зв'язків, залежностей. **Філософія Г. Марселя не антропоцентрична, а теоцентрична. Любов до людей тримається на любові до Бога і ставленні до інших, як до «дітей божих»; «братство» людей — це братство в Христі.** Відношення людини до Бога має той же інтерсуб'єктивний, емоційний, інтимний характер, воно базується на вірі, надії, поклонінні, не потребуючи логічних аргументів і раціонального обґрунтування.

Поряд з об'єктивністю Г. Марсель розглядає узагальнення й абстрагування як величезне філософське зло, пропонуючи замість них повернутися до конкретного, одиничного, індивідуального; тобто від «істотного», «суттєвого» — до окремих істот у всій їхній своєрідності, з усіма їхніми відмінними особливостями. Оскільки мова йде про людей, то це означає заперечення поняття «людини взагалі», повернення від «Я взагалі» -

«фікцій, надуманих раціоналізмом», до «Я», конкретних особистостей в їхній неповторності. Суб'єктивність, таким чином, розуміється як протилежність об'єктивності, а також доповнюється суб'єктивністю, яка розглядається разом з тим як протилежність безособовості.

У зв'язку з цим Г. Марсель вважає, що «дух абстракції» набуває найбільш загрозового характеру в комунізмі або фашизмі, підміняючи людську істоту відірваною від дійсності ідеєю, і тому позбавляє любові до кожної даної людини «як до людської істоти», розглядаючи особистість у контексті суспільства лише як «виробничу одиницю». В цьому відношенні «Капітал» К. Маркса нічим не відрізняється від «Майн Кампф» Гітлера. Таким чином, в емоційній палітрі Марселя домінують релігійні тони, адже його екзистенціалізм завершується закликом до надії на благодать Божу, терпіння, покірність долі.

ВИСНОВКИ

Вагоме місце релігійної філософії в ХХ ст. обумовлюється суперечністю історичних процесів століття, тривалим та напруженим протистоянням двох соціальних систем - капіталістичної та соціалістичної, при якому остання поширювала та пропагувала атеїстичний світогляд. На тлі успіхів науки, техніки, зростання та поширення інформаційних систем і технологій не можна було не замислитись як над можливостями людського розуму, що виявився не тільки конструктивним, але й деструктивним, так і над засадами людської долі. Останнє стало найбільш вагомим аргументом у переконанні, що наука - могутня, проте не всемогутня сила, оскільки є багато такого у ставленні людини до себе і до світу, чого ніколи не зможе прояснити ніякий науковий прогрес. Враховуючи ці тенденції, сучасні релігійні течії в умовах прискорення соціальної динаміки головну роль зосереджують на проблемі окремої людської індивідуальності в суспільному бутті. З огляду на це релігійно-філософські течії сучасності наповнюються гуманістичним змістом, орієнтуються на екзистенціальне розуміння сутності людського існування. Таке поєднання дає можливість сучасним релігійним мислителям з їх трансценденталізмом створити своєрідне бачення дійсності, що виводить людину за межі простого перехрещення природно-космічного процесу, дає змогу залучити її до особливих, вихідних засад буття, по-своєму відкрити світ духовного буття, наголошуючи на унікальності та неповторності особистості в єдності з усім людством.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Чим пояснюється активізація духовної діяльності та сучасних релігійно-філософських доктрин?
- Розкрийте основні особливості та постулати неотомізму.
- Які основні характерні риси теорії пізнання неотомізму та місце в ній людини?

- У чому полягає сутність неотомістської концепції суспільного розвитку?
- Чим відрізняється наукова феноменологія П. Тейяра де Шардена від феноменології Е. Гуссерля?
- Окресліть основні положення еволюціонізму Тейяра де Шардена. Що таке «пункт Омега»?
- Наскільки християнський екзистенціалізм Г. Марселя відповідає запитам сучасного гуманізму?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«І все-таки життя надприродне повинно мати якусь владу над природним життям, проникати в якісь його пори - що, однак, ніяк не означає, що воно є вищим проявом життя природного: зовсім навпаки. Мені здається, що, у міру заглиблення основоположного для християнства поняття утвореної природи, ми визнаємо в підґрунті природи й узгодженого з нею розуму певний принцип радикальної нетотожності собі, — немовби тривожне передбачення іншого порядку.

Підсумовуючи свою позицію з цього особливо важливого та важкого питання, скажу, що визнання онтологічного таїнства, - визнання, яке я розглядаю як зосередженість, як головну схованку метафізики, - насправді можливе лише завдяки свого роду живильному випромінюванню самого одкровення, яке чудесним чином може здійснюватися в душах, вільних від будь-якої позитивної релігії взагалі; що, з іншого боку, це визнання, яке має місце завдяки деяким вищим формам людського досвіду, жодним чином не веде за собою прилучення до конкретної релігії, але що воно в той же час дає змогу тому, хто піднявся до нього, бачити можливість Одкровення зовсім інакше, ніж це міг би зробити той, хто, не подолавши «проблематичного», залишається по цей бік горизонту, з якого може бути видне і стверджуване таїнство буття. Подібна філософія прямує, таким чином, у нестримному пориві назустріч світлу, яке вона передчуває, сокровений струм його і немовби попереджувальне полум'я вона вже відчуває в своїй глибині ».

(Марсель Г. Трагическая мудрость философии. - М., 1995. - С. 105-106).

Чи згодні ви з твердженням Г. Марселя про існування онтологічного таїнства як живильного джерела для душі людини?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Бердяев Н. Новое религиозное сознание и общественность. - М., 1994.
2. Бубер М. Проблема человека. - К., 1998.
3. Булгаков С. Два града. Исследования о природе общественных идеалов. - СПб., 1997.
4. Жильсон Э. Томизм. - Избранное. - Т. 1. - СПб., 1999.

5. *Маритен Р.* Философ в мире. - М., 1994.
6. *Марсель Г.* Трагическая мудрость философии. - М., 1995.
7. *Нибур Р.* Христос и культура. - М., 1996.
8. *Сведенборг Э.* Мудрость ангельская о Божественной любви. - К., 1997.
9. *Унамуно М.* О трагическом чувстве жизни. - М., 1996.
10. *Чичерин Б.* Наука и религия. - М., 1999.

XVI. НЕОГУМАНІЗМ

16.1. Людина і суспільство у філософії Франкфуртської школи

16.2. "Одномірне суспільство" Г. Маркузе

16.3. Е. Фромм: бути людиною

Філософія прагне до виокремлення помежових основ будь-якого знання, враховуючи і знання про суспільство. Сучасна філософія намагається з'ясувати основні шляхи розвитку соціуму, нові орієнтації та екзистенціальне самовизначення людини в ньому. Головна увага сьогодні акцентується на гуманістичному принципі: людина — завжди людина, а суспільство — тимчасове. Усвідомлення цього повинно позбавити соціального теоретика від захоплення методами проектування і моделювання, що було і залишається принципом абстрактного підходу й міркувань. Найвищим і кінцевим об'єктом соціальних ідеалізацій є індивід, цілісність і неповторність якого не підлягає ніякій критиці, але індивід ідеалізаціями не вичерпується. Завжди є гуманітарний залишок, який не може бути розчленований і перетворений на догматичну конструкцію. В процесі ідеалізації не можна губити індивіда, тому в сучасних соціофілософських концепціях передбачається ряд гуманістичних пропозицій і передбачень, які фіксують реальне багатство особистісних інтенцій, бажань, волевиявлень. Вони й складають канву життєвого самоздійснення індивіда в суспільстві. Аналіз і осмислення соціальних теорій, що реалізуються в досвіді творчих ініціатив, підводить до поняття можливих дій: що може, що не може і що не повинна робити людина в суспільстві.

Ключові слова

неомарксизм, «негативна діалектика», самовідчуження, інтелектуальна технологія, «одномірна людина», ієрархія цінностей

«Кожна людина відрізняється від іншої і з кожним днем відрізняється сама від себе».

А. Поп

16.1. Людина і суспільство у філософії франкфуртської школи

У 30-х роках ХХ ст. група німецьких філософів - **М. Горкгаймер** (1895-1973 рр.), **Т. Адорно** (1903-1969 рр.), **Г. Маркузе** (1898-1979 рр.) у пошуках відповідей на питання, пов'язані з глибокою кризою суспільства того періоду, звернулась до вчення К. Маркса. Назвавши своє вчення **неомарксизмом**, вони водночас заявили про необхідність розроблення нового марксизму. З 60-х років ХХ ст. виникає друге покоління франкфуртців - **Ю. Габермас**, **К. Оффе** та ін. Основні погляди представників Франкфуртської школи репрезентовано в ряді популярних теорій.

В основі вчення **Франкфуртської школи лежить концепція «негативної діалектики»**. Її головний теоретик **Т. Адорно** висловив своє ставлення до філософських поглядів Гегеля, К'єркегора, Ніцше, Гайдеггера, Маркса. Він поділяє категорії на **діалектичні** та **антидіалектичні**. Вихідним пунктом побудови «негативної діалектики» стала критика категорії **«тотожності»**. Адорно вважає, що гегелівське розуміння тотожності буття та мислення як **«примирення протилежностей»** неправильне, оскільки між ними є відмінність, **«нетотожність»**.

Тільки **«нетотожність»** допомагає зрозуміти «негативність» цілого, його конкретність. Він критикує Маркса за його розуміння «заперечення заперечення» як збереження, утримання в бутті (пізнанні) старого. **Революція — не перетворення, а загибель** (ці поняття - синоніми), тому Адорно **висуває шлях реформ і просвітництва** для тотального вирішення всіх суперечностей. Для врятування людської цивілізації від екологічної **катастрофи потрібно примиритися з природою на основі усвідомлення цієї катастрофи**.

На протигагу Марксу, який виводив відчуження із соціально-економічних умов розвитку суспільства, представники Франкфуртської школи шукали його в самій людині. Адорно вважав, що відчуження впливає із **самовідчуження**, а воно споконвічне. **Відчуження проявляється в різних життєвих відношеннях суб'єкта зі світом, в яких він стає спустошеним, відстороненим від посідання влади та володіння іншими індивідами**. Цінності, норми, установки цих індивідів він усвідомлює як протилежні його інтересам (від несхожості до несприйняття та ворожості).

Центральне місце в системі соціальних ідей Франкфуртської школи займає **«критична теорія суспільства»**. Її ініціатор **М. Горкгаймер** ставить два основних завдання: **відмовитись від ідеалістичного розуміння історії і відмовитись від «економічного детермінізму» історичного матеріалізму; орієнтуючись на антропологічну філософію, завершити розроблення концепції передісторії людства**.

Автори «критичної теорії суспільства» вбачають вихід із суспільних суперечностей у **соціально-технологічному реформуванні суспільства, заснованому на «інтелектуальній технології»**. Відмежовуючись від екстремізму, Ю. Габермас розробляє **ідеї свободи особистості та комунікативної діяльності**. Умова звільнення людини — досягнення раціонального співвідношення науково-технічних можливостей суспільства і ціннісних орієнтацій особистості, відродження єдності знання та інтересу, інтелекту та дії.

У «Діалектиці Просвітництва» **М. Горкгаймер і Т. Адорно** виявляють апорію: розум епохи Просвітництва несе свободу, але разом з тим поневолює людей і приносить нову

форму міфічного осліплення, регресію мас. Науковий розум лише на перший погляд життєвий, а насправді він є лише інструментом.

Пізніше *М. Горкгаймер* побачив звільнення людини від усіх лих у релігії, а *Т. Адорно* - в мистецтві. Традиційні діалектика і філософські теорії розглядають *тотожне й ідентичне*. Негативна діалектика і критична теорія є досвідом осягнення *індивідуального, нетотожного, неідентичного*. В цьому відношенні показовим є твір мистецтва: він створюється за законами *раціонального конструювання*, але в *естетичному досвіді* немовби переступає свої матеріальні межі і стає неспівмірним з ним. Неспівмірність твору мистецтва долає («поїдає») його власну раціональність.

16.2. «Одномірне суспільство» Г. Маркузе

Безпосередній представник Франкфуртської школи *Герберт Маркузе* (1898-1979) на основі *критичної теорії* прагне визначити шляхи переходу від капіталізму і соціалізму до *нерепресивної (гуманної) цивілізації*. На думку Маркузе, в центр критичної теорії потрібно поставити конкретну людину у всьому багатстві її потреб.

Антропологічна тематика та критика сучасного індустріального суспільства з позицій виявлення його антигуманної сутності поставили проблему соціальної революції, але не з позицій - класової боротьби, а з позицій людської сутності та історичного існування людини. Г. Маркузе «мірою реальності» людських відносин пропонує розглядати «критичні відношення». Революція — це «проект», який здійснює критично мислячий суб'єкт, здатний усунути суперечності між розумом і дійсністю. В індустріальному суспільстві таким суб'єктом виступає інтелігенція і молодь, а не пролетаріат, який через інтегрованість в індустріальну систему втратив свою революційність.

В умовах репресивної цивілізації робітничий клас стає пасивним, нездатним на рішучі дії. В такій ситуації революційна ініціатива немовби переходить до таких соціальних груп, які з огляду на їх придушення неможливо включити в репресивну цивілізацію (тобто студентство, молодь, національні меншини, народи країн третього світу). Будь-яка репресивна цивілізація, чи то капіталізм, чи соціалізм, недостатня, вона не задовольняє потреб людини. А це означає, що вона неминуче зустрічається з опором. Завдання полягає в тому, щоб його організувати.

У концепції «одномірної людини» доводиться, що в індустріальному суспільстві рабом є не пролетар (як у XIX ст.), а споживач. У «суспільстві споживання» зникають революційно-критичні наміри, людина стає співмірною з тими орієнтаціями, які задає «суспільство споживання». Такій людині не потрібна політична активність, адже її інтереси виражає саме суспільство. Навіщо їй свої партії, політичні рухи? З появою одномірної

людини вони повинні просто піти з історичної сцени: адже одномірна людина і клас, який складається з таких людей, стали опорою існуючого ладу.

Згідно з Маркузе, в «одномірній людині» формується відповідна психологія: все її життя наповнене бажаннями, потребами, прагненнями, спрямованими в те ж русло одномірного виміру - споживання. **«Одномірна людина» повністю поглинається «одномірним суспільством».**

Культура, наука та філософія в «одномірному суспільстві» також одномірні. Культура зводиться до економічних потреб, до господарської та політичної «злоби дня». Одномірна наука сама привела людину та суспільство до їх однаковості, оскільки реалізувала себе через техніку, економіку, політику, мораль, мистецтво та філософію. **В індустріальному суспільстві наука стверджує з самого початку проект одномірної людини.**

Незадоволений «одномірним суспільством», Г. Маркузе шукає «формулу прориву», яку він знаходить в екстремізмі лівих радикалів, а потім у «біологічному вимірі», де вважає визначальним домінування насолод і життєвих прагнень.

16.3. Е. Фромм: бути людиною

• Побудову нової гуманістичної науки про людину здійснює **Еріх Фромм** (1900-1980 рр.). У своїй головній праці «Мати чи бути» (1976 р.) він підвів підсумки своєї дослідницької діяльності як *соціального психоаналітика*. Головна думка: несвідоме детермінується суспільством і виступає у *формі ірраціональних пристрастей, вигадок і удаваної раціональності*. Звільнитися від несвідомого можна на шляхах психології. Тільки в цьому разі можливе *активне буття* людини, яке має відношення до реальної, а не спотвореної, ілюзорної картини життя.

Мати — означає *володіти речами*. У володінні досвід людського життя розкривається неповно і часто деструктивно.

Модус буття передбачає *незалежність, свободу, наявність критичного розуму, активність, відмову від самолюбства і егоїзму, єдність з іншими, реалізацію економічної і політичної демократії*. Людству належить побудувати не *Град Божий*, як вважали в середні віки, і не *Град Прогресу*, в чому були впевнені в Новий час, а *Град Буття*, в якому повинна жити людина. Але людина нова.

Е. Фромм висунув ідею *нової людини*, без якої неможливе і нове суспільство. *Нова людина - та, що здатна нести в собі любов до інших, а також відчувати тепло та співчуття оточуючих*. Саме любов, на думку Фромма, розвиває активність особистості. Вона має багато форм: еротична любов, любов до своєї дитини, любов до самого себе тощо.

У **Е. Фромма** критично-філософська теорія нового гуманізму - *нової людини* виступає у формі нової етики. її обґрунтування має переважно *психогуманістичний* характер.

ВИСНОВКИ

Вплив філософських концепцій, які набули поширення в другій половині ХХ ст., залишається значним і в наш час. І хоча й нині постійно відбувається зміна політичних орієнтацій у динамічному світі, розпадається рух «нових лівих» і піднімається рух «нових правих», які проголосили «відродження європейської культури», основні ідеї та концепції Франкфуртської школи зберігаються. Адже чим далі суспільство йде шляхом невпинного динамічного розвитку, тим більше загострюється проблема людини. Сьогодні людина фактично опинилася в ситуації, коли остаточно загубила себе, тобто перестала себе розуміти і бути впевненою хоча б у якихось своїх необхідних якостях.

Головна увага представників критичної теорії зосереджується на переосмисленні традиційної теорії, яка втратила значення у формуванні сучасного розуміння свободи. Замість раціональних постулатів старої методології вводиться поняття «негативної діалектики», яка по-новому ставить проблему взаємовідношення людини і суспільства.

Мислителі Франкфуртської школи ставлять завдання створити нове гуманне суспільство, яке повинно подолати недоліки репресивної цивілізації в її капіталістичному чи соціалістичному вимірі. Критика сучасного «суспільства споживання» виокремлює поняття «одномірної людини», що дає можливість сьогодні по-новому виявити тенденції і перспективи класичного гуманізму, який повинен трансформуватися в неогуманізм.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Що таке «негативна діалектика» та яка її роль у переосмисленні буття та мислення?
- Окресліть основні параметри «критичної теорії суспільства» у філософії Франкфуртської школи.
- У чому полягає нове розуміння проблеми соціальної революції?
- Розкрийте сутність концепцій «одномірної людини» та «одномірного суспільства».
- Визначте основні виміри співвідношення критичної теорії стосовно нової людини в новому суспільстві.
- Що таке «репресивна цивілізація» та які шляхи її подолання рекомендуються?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Оскільки гуманітарні науки, перш за все психологія та соціологія, з їхніми запозиченими моделями та чужими ідеалами об'єктивності, зв'язують себе з людиною, яка через модерні форми знання з самого початку поставала як об'єкт наукового дослідження, в них може отримати перевагу внутрішній імпульс, на який вони не можуть погодитися без загрози їхнім домаганням істинності: саме той невгамовний потяг до знання, до самостійності та самозростання, з яким метафізично усамітнений та структурно над вимогливий, кинутий Богом і обоючущий самого себе суб'єкт посткласичної доби намагався уникнути

апорій своєї самотематизації: «Ми пристаємо на те, щоб вважати, що людина звільнила себе від самої себе, як тільки вона відкрила, що її немає ні в центрі творіння, ні в середині простору, і, що можливо, вона не є вершиною життя або його кульмінаційним завершенням. Та якщо людина більш не займає в світі суверенного місця, якщо вона не панує в центрі буття, тоді гуманітарні науки виявляються небезпечними посередниками» (М. Фуко). Тільки посередниками, тому що вони, на відміну від рефлектуючих наук та філософії, не вимагають безпосередньо тієї саморуйнівної динаміки, якої вимагає встановлюючий самого себе суб'єкт, однак несвідомо стають для цього інструменталізованими. Гуманітарні науки є і продовжують залишатися поза колом зору примус до апоретичного дублювання самовіднесеного суб'єкта і не хочуть визнавати структурно збудовану волю до самопізнання та самооречення, а тому вони неспроможні також і скинути з себе владу, яку вони вибрали».

(Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. - К., 2001. - С. 259-260).

Чи згодні ви з роллю гуманітарних наук, яку, на думку Ю. Габермаса, вони відіграють стосовно суб'єкта в сучасному суспільстві?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Аналитическая философия: становление и развитие (антология). - М., 1998.
2. Блох Э. Тюбингенское введение в философию. - Екатеринбург, 1997.
3. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. - К., 2001.
4. Очерки социальной антропологии. - СПб., 1995.
5. Після філософії: кінець чи трансформація? - К., 2000.
6. Табачковский В. Г. Человеческое мироотношение: данность или проблема? - К., 1993.
7. Фромм Э. Иметь или быть? - М., 1986.
8. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. - М., 1995.
9. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. - М., СПб., 1997.

XVII. СТРУКТУРАЛІЗМ

17.1. Мова і знак у структуралізмі

17.2. "Конкретно-науковий" структуралізм

Своєю появою в другій половині ХХ ст. у Франції структуралізм відтіснив на другий план модні і популярні екзистенціалізм, персоналізм, феноменологію. На противагу суб'єктивно орієнтованій філософії екзистенціалізму, яка відкрито протиставила себе науці і науковому методу, структуралізм виступив під гаслом об'єктивності і наукової строгості. У зв'язку з цим багато хто сприйняв його як сучасний світогляд, співмірний з епохою науково-технічної революції.

Слово структура розуміється як спосіб організації внутрішніх відношень системи. В науці «структуралізм» протиставляється «атомізму». Філософський структуралізм починається там, де атомарне вважається вторинним щодо структур, тобто систем відношень. Структуралісти не приймають традиційного філософствування, котре, як правило, починається з розгляду речей, ідей, суб'єкта, об'єкта, свідомості. їх передусім цікавлять закони функціонування системного, тобто поділеного на елементи, цілого. Решта розглядається як моменти вже згадуваних законів.

Ключові слова

структуралізм, лінгвістика, структурний аналіз, структурна антропологія, надраціоналізм, бінарний, психотерапія, знакова система, редукціонізм, постструктуралізм

«Завдання філософії полягає в розумінні буття по відношенню до нього самого, а не по відношенню до «Я».

К. Леві-Строс

17.1. Мова і знак у структуралізмі

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася більш явним і відчутним впливом досягнень науково-технічного прогресу. Вимогою дня став не суб'єктивізм, а об'єктивність, наукова чіткість і визначеність. Тому в 60-70-ті рр. ХХ ст. у західній філософії на перший план виступає **структуралізм, який узяв на себе роль наукової філософії. Він об'єднує ряд напрямів соціо-гуманістичного пізнання, пов'язаного з виявленням структури, яка зберігає стійкість своїх елементів у складі цілого.**

Головні представники філософського структуралізму - К. Леві-Строс, Ж. Лакан, М. Фуко (останній у певний період своєї творчості визнавав близькість до структуралізму). Структуралістів об'єднує спільна методологічна установка на прийняття структурного аналізу як провідного методу дослідження. Пріоритетним вважається вивчення не змісту, а форми, не елементів, а зв'язків між елементами. Структуралісти переконані, що наукове

соціально-гуманітарне пізнання повинно спиратися на *методи природничих і точних наук*, оскільки культурне утворення розглядається як аналогічний природний об'єкт. Особливість культурного об'єкта в тому, що він має глибинну структуру, створену *колективним несвідомим*, і є основою тієї чи іншої знаково-символічної системи.

Філософи обґрунтовують структуралістський підхід, поширюючи його на розуміння *культури в цілому*. Суть філософського структуралізму полягає в ідеї про те, що *основу культурних об'єктів утворює структура, котра розуміється як сукупність зв'язків і відношень, які об'єднують елементи. Ці елементи є безособовими, безпосередньо не спостерігаються, вони інваріантні, тому залишаються незмінними, хоча їх прояви різномірні і мінливі.*

Структуралісти вважають, що саме культуру влаштовано за принципами організації і функціонування природної мови. Вона сама є мовою в широкому значенні - складною, *знаково-символічною системою*. Її структури, залишаючись здебільшого прихованими від людини, тим не менше спрямовують її діяльність, подібно як форми мови організують повсякденне мовне спілкування. Наприклад Мартин Боруля з п'єси *І. Карпенка-Карого* говорить прозою, не підозрюючи про це.

Першим структуралістом часто називають К. Маркса; на його думку, окрема людина є ансамблем усіх тих суспільних відношень, які вона уособлює. Характеризуючи структуралізм, *М. Мерло-Понті* говорив, що соціальні феномени *є не речами, не ідеями, а структурами*. Проте не структуралістські ідеї Маркса відіграли вирішальну роль у розвитку структуралізму. Структури Маркса жорстко «прив'язані» до матеріального виробництва. Але вже до середини ХХ ст. завдяки працям *А. Вітгенштейна і М. Гайдеггера* у філософії відбувся так званий **лінгвістичний поворот**, згідно з яким вихідним об'єктом філософського аналізу стала мова. З урахуванням цього стає зрозумілим, чому в своїх філософських працях структуралісти стали надавати перевагу мовним структурам.

У цьому зв'язку вирішального значення набули ідеї швейцарського лінгвіста **Ф. де Соссюра** (1857-1913 рр.). Він розглядав мову як знакову або се-міологічну (від грец. сема - знак) систему. Мова - соціально-культурне явище. Вона не заснована на природному положенні речей. *Мовні знаки не схожі на те, що вони повинні визначати*. Звідси випливає найбільш фундаментальний закон мови: «один член ніколи сам по собі нічого не означає». Знаки **a** і **b** один без одного нічого не можуть означати.

Мовні знаки мають смисл тільки у взаємовідношеннях один з одним і, таким чином, через свої відмінності. Слово набуває смислу в мові завдяки своїй відмінності від інших слів. *Важливим є відношення слів одне до одного, а не та матеріальна форма, в якій вони*

знаходять вираження, наприклад завдяки письму або розмові. Значення лінгвістичного знака визначається його місцем у реченні тексту.

Реконструювання поглядів Соссюра, переконання в тому, що немає більш важливої соціальної складової, ніж мова, наводило на *нетривіальну думку*: за своєю структурою, внутрішньою впорядкованістю явища, які вивчаються, подібні до мови. Саме ця ідея стала лейтмотивом досліджень таких видатних структуралістів, як *Леві-Строс* і *Лакан*. Показовим є аналіз структуралістами людини. Вони називають *оманливим, хибним класичний образ людини* - свідомого, творчого суб'єкта культури, який раціонально визначає лад життя. Загострюючи свою позицію, структуралісти стверджують: ***говорить не людина, а мова, діє не особистість, а безособова структура***. В цьому розумінні витлумачуються широко відомі висловлювання М. Фуко про «смерть людини», «смерть суб'єкта». Такі погляди структуралістів характеризуються як ***«теоретичний антигуманізм»***.

Філософський структуралізм значною мірою є реакцією на суб'єктивізм та індивідуалізм екзистенціалізму, ідеї якого (особливо у філософії *Ж.-П. Сартра*) набули у Франції 50-60-х років ХХ ст. форми політичного радикалізму і були достатньо популярними. На думку структуралістів, екзистенціалізм є крайнім проявом укоріненої в класичній філософії і поезії того, що людський світ будується на самосвідомості суб'єкта. Початок хибному твердженню поклав *Р. Декарт*, висунувши тезу «*Cogito ergo sum*» («Мислю, отже, існую»).

17.2. «Конкретно-науковий» структуралізм

Філософський структуралізм упевнено заявив про себе у всіх сферах соціогуманітарного знання. *Пошук структур здійснюється в найрізноманітніших сферах культури - мові, літературі, в різного роду соціальних установах, в історії ідей, у мистецтві, в явищах масової культури, міфології тощо*. Взагалі-то виявлення структур властиве всім галузям знання, оскільки наука, виявляючи зв'язки та відношення, завжди має справу з тим чи іншим системно-структурним утворенням, але в структуралізмі цей прийом виведено в основний метод. Наприклад, французький етнолог, антрополог, соціолог, культуролог, творець концепції структурної антропології ***К. Леві-Строс*** жив серед племен індіанців Південної Америки і вивчав їхні взаємовідношення через вплив на людей символічних форм, традицій, ритуалів, мови, *але особливо - міфологічної свідомості*. Вчений розглядає системи родинних зв'язків, шлюбні правила, звичаї, ритуали, міфи тощо як *мови, способи спілкування, інформаційні коди*. В їх основі - структура, найбільш загальним принципом якої є бінарне відношення: *холодне — гаряче, священне - звичайне, живе - мертва, своє - чуже, сире - варене* тощо. ***К. Леві-Строс*** переконаний, що бінарність є

принципом організації культури як такої, оскільки саме людське буття споконвіку суперечливе.

Філософ вважає, що первісні суспільства, на відміну від сучасних, зберегли спосіб гармонійного поєднання суперечностей, які він називає **надраціоналізмом**. Це властиве для міфу поєднання раціонального і чуттєвого начал, при якому відбувається *опосередкування суперечностей*. Наприклад, з'єднувальна ланка між живим і мертвим постає в образі ворона - живої істоти, яка харчується мертвечиною. *Несвідомі структури розуму, які дано від природи, бінарні*. Сучасній людині потрібно збагнути поверховість і обмеженість її раціоналізму, зрозуміти свою природу і відтворити втрачену *гармонію протилежностей*. *Важливим підсумком його досліджень стало тлумачення міфу і мови як фундаментальних основ колективної свідомості, яка, на його думку, робить стійкими всі соціальні структури*.

Французький психоаналітик і філософ Ж. Лакан стверджує, що несвідоме підлягає науковому вивченню, а його хворобливі вияви - **психотерапії**, тому що «несвідоме структуроване як мова» і безпосередньо пов'язане з мовним виразом. Власне, в межах мови, яка утворює сферу символічного, в основному мінає життя людини. Поза нею - «реальне», до якого у людини немає безпосереднього виходу, і «уявне» - ділянка нестійких суб'єктивних утворень.

Структуралізм як конкретний метод дослідження звертається до процесів діяльності, які опосередковуються спілкуванням їх учасників за допомогою **знакових систем**, *насамперед мови, а також первісними соціальними та культурними структурами*.

Дослідження форм суспільної свідомості як визначальних соціальних структур - характерна риса **соціальних концепцій структуралізму**. Французький структураліст-історик, теоретик культури **М. Фуко** розглядав *соціальну обумовленість пізнання різними соціальними явищами та інститутами духовного характеру, а також мовною практикою, сексуальними відношеннями та ін.*

Філософія структуралізму є модною модифікацією позитивізму, вона розвивається в його руслі. В ній ставиться і вирішується цілий ряд цікавих проблем: **виникнення і розвиток мови, міфології, релігії, культури та їх впливи на соціальні структури; взаємозв'язки психічного та соціального, структура особистості та її самосвідомості, соціальна дія тощо**.

Претензії структуралістів на побудову строго наукової методології соціально-гуманітарного знання багато в чому виявилися марними, оскільки їх застосування давало абстрактні результати, які до того ж важко було перевірити. *Редукціоністська*, по суті, спроба зрозуміти культуру, звівши її до обмеженого набору зв'язків і відношень, не вдалася. В 70-ті роки на зміну структуралізму приходять **постструктуралізм і постмодернізм**.

ВИСНОВКИ

Філософський структуралізм заявив про себе в конкретно-наукових дослідженнях. Він став, власне, науковим методом, який продуктивно застосовують у лінгвістиці та в ряді інших гуманітарних наук. З допомогою цього методу було досліджено системи родинних відношень, тотемізм, ритуали, міфи та інші явища життя первісних племен. Нові результати було одержано в літературознавстві, в історії культури та інших галузях. Структуралізм розглядає важливе питання *ментальних структур*, що втілюють колективне, несвідоме і виявляють єдність мислення первісної та сучасної людини. Це дуже важливо сьогодні у пошуку широких узагальнень, універсалій і загальних схем розумової діяльності на основі виявлення глибинних структур сучасної філософської думки, в якій спостерігається явний акцент на розгляді визначального впливу людського фактора.

Конкретно-науковий структуралізм, який з'явився в лінгвістиці значно раніше, ніж філософський структуралізм, не був «чистою наукою», зовсім вільною від філософських впливів. У різних лінгвістів-структуралістів у різні періоди можна виявити вплив неопозитивізму, біхевіоризму, феноменології та інших течій. Однак це були саме філософські впливи, а не власні оригінальні розробки. Все це дає підстави говорити про філософію структуралізму, яка знайшла своє продовження в постструктуралізмі і постмодернізмі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Які головні причини виникнення філософії структуралізму?
- В чому полягає специфіка структуралізму і його відмінність від екзистенціалізму і персоналізму?
- Яке місце займає мова в дослідженнях структуралістів?
- Охарактеризуйте співвідношення структуралізму і культури в дослідженні соціальних взаємовідношень.
- Визначте роль несвідомого в методології структуралістських підходів.
- Що таке «знакова система» та яке її значення у вивченні соціальних і культурних структур?
- Визначте основні параметри відмінності і тотожності між філософським і науково-конкретним структуралізмом.

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Завдяки структурі те, що уявлення подає в неясному вигляді й у формі одночасності, виявляється доступним аналізу, тим самим надаючи можливість для лінійного розгортання мови. Справді, стосовно об'єкта спостереження опис є те ж саме, що й речення для уявлення, яке воно виражає: його послідовне розміщення, елемент за елементом. Але мова у своїй

емпіричній формі мала на увазі теорію речення і теорію поєднання. Стосовно ж поєднання, то воно справді утворювало мову лише за тієї умови, що воно пов'язувалося з явною або прихованою функцією дієслова бути. Натуральна історія є наукою, тобто мовою, але обґрунтованою і добре побудованою: її пропозиційне розгортання на законній підставі є поєднанням; розміщення в лінійній послідовності елементів роз'єднує . уявлення очевидним і універсальним чином. У той час як одне і те ж уявлення може дати місце великому числу речень, оскільки імена, які його заповнюють, поєднуються різним чином, то одну і ту ж тварину, одну і ту ж рослину буде описано одним і тим же способом тією мірою, якою від речення до мови панує структура. Теорія структури, пронизуючи на всьому її існуванні природну історію, в класичну епоху поєднує, в одній і тій же функції, ролі, які в мові відіграють речення і поєднання».

(Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. - СПб., 1994. - С. 166).

Прочитавши уривок, визначте, наскільки характеристика М. Фуко «структури» відповідає запитам філософського розуму.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. - М., 1989.
2. Грецкий М. Н. Французский структурализм. - М., 1971.
3. Деррида Ж. О грамматологии. - М., 1997.
4. Леви-Стросс К. Структуральная антропология. - М., 1998.
5. Ленк Х. Интерпретация реальности. - СПб., 1998.
6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. - М., 1994.
7. Соссюр Ф. Заметки об общей лингвистике. - М., 1990.
8. Структурализм: «за» и «против». - М., 1975.
9. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. - СПб., 1994.

XVIII. ПОСТМОДЕРНІЗМ

18.1. Модернізм і постмодернізм

18.2. Принцип деконструкції

18.3. Антропологія постмодернізму

18.4. "Тілоцентризм"

18.5. Концепція соціуму в постмодернізмі

Постмодернізм - це складний, неоднорідний соціокультурний і філософський феномен, який утвердився в західному суспільстві у 70-80-ті роки ХХ ст. Сам термін, введений у вжиток Р. Паннівцом у 1917 р., є інтердисциплінарним, і це зумовлює не лише неоднозначність тлумачень постмодернізму, але й численні дискусії щодо нього. Виходячи з досвіду осмислення постмодернізму в новітній літературі, можна запропонувати його узагальнене визначення, яке виступає в таких характеристиках:

- специфічна філософія мистецтва, що виникла з «духу модернізму» - напрямку в мистецтві і літературі кінця
- форма самоідентифікації західноєвропейської культури;
- спосіб життя, система ціннісного світовідчуття і модель ставлення до світу, які склалися в постіндустріальному суспільстві;
- комплекс філософських і соціальних ідей, що характеризують «новітній» час.

Виникнувши в сучасній Європі, постмодернізм позначив нову соціокультурну ситуацію - радикальний розрив з минулим, ревізію всіх культурних проєктів, включно з філософськими. Протиставлення минулому ввійшло з префіксом «пост» (від лат. post - після), що означає «той, що настає після чогось». Постмодернізм демонструє певний урок осмислення дійсності людини, її місця в цій дійсності. І, як кожний урок, він підводить до трьох висновків: дає позитивні зразки; показує, як не слід діяти; ставить нові завдання. Потрібно пам'ятати, що в останні десятиліття постмодернізм став законодавцем «філософської моди» в середовищі наукової та творчої інтелігенції.

Ключові слова

постмодернізм, перформанс, наратив, симулякр, тілоцентризм, дискурс, деконструкція, логоцентризм, діалогізм, саморегуляція, раціональний менталітет

«Плюралізм припускає наявність співіснуючих, навіть конкуруючих інтерпретацій, гадок або підходів; він, однак, не враховує того факту, що простір, в якому існують ці інтерпретації, сам може вважатися конфліктним».

18.1. Модернізм і постмодернізм

В сучасну епоху наукове пізнання зазнає швидких і значних перемін: змінюється роль науки в суспільному житті, змінюються форми і методи, завдяки яким вона переосмислює природу і суспільство, змінюються взаємовідношення науки з іншими формами суспільної свідомості. Бурхливі революційні зрушення в суспільному бутті поставили перед суспільною свідомістю ряд нових проблем, що зумовило переосмислення традиційних проблем: про сенс людського життя, про зв'язок індивідуальної людської долі з соціальною історією, про роль і місце людини у всесвіті, про можливість, межі і критерії пізнання природної і соціальної дійсності. Всі ці традиційно філософські проблеми стали об'єктом детального аналізу, з яким у різних варіантах виступив постмодернізм. Теоретиками постмодернізму є Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко (пізній), Ж. Дерріда, Р. Варт (пізній), Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз, Р. Рорті, Ж. Бодрійяр. Деякі постмодерністи були філологами за освітою та письменниками (У. Еко), і це великою мірою визначило увагу до тексту, його художнього і естетичного характеру, рівноправності його елементів, які існують у вигляді *мовних ігор*.

Історично постмодерн означає перехід від **нового (modern)** до сучасності (*modernity*); він виступив опонентом філософських і культурних цінностей, які склалися в рамках *раціонального менталітету* XVIII ст. Епоха модерну має *європоцентристський* характер і свої витoki веде ще з античності (Ж.-Ф. Ліотар вважає першим модерністом Арістотеля). Основними параметрами модерністського суспільства слід вважати *індустріалізацію, урбанізацію, індивідуалізм, секуляризацію, масовість, стандартизацію і спеціалізацію*.

У *теоретичній* сфері найважливішими елементами *проекту модерну* є *просвітницький розум* (раціоналізм), *фундаменталізм* (пошук сталих основ і прагнення до визначеності і чіткості), *універсалізм пояснювальних схем та узагальнюючих теорій*. Для епохи Розуму характерними є віра у прогрес і безперервне оновлення, гуманізм, визволення, революція, тобто те, що постмодернізм заперечує і вважає небезпечним утопізмом

У *соціальному аспекті* під «модернізацією», яка в загальнотеоретичному розумінні базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до *якісної еволюції*, в науці розуміють: *сукупність різного роду економічних, політичних, правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямку його саморегуляції*; наближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально можливого рівня їх розвиненості.

Явище *постмодерну в соціально-історичному плані* - це «культурна логіка пізнього капіталізму». В цьому відношенні постмодернізм виступає як «некероване зростання

складності» (Ж.-Ф. Аіотар), під якою розуміється ускладнення буття людини у всіх сферах взаємовідношень з природою і суспільством, «ера безладдя, яке все більше посилюється, причому вона має глобальну природу» (Дж. Фрідман). Найважливішим фактором становлення постмодерну стала *інформаційна культура*. Вона обумовила перехід від *виробництва речей* (модерн) до *виробництва знаків, символів, інформації*.

Ціннісні орієнтації у постмодернізмі зовсім інші, ніж у модернізмі. Якщо модерн вважав основними цінності *свободи (liberty), рівності, братерства*, а також ідеал «досконалого суспільства» і «досконалої людини», то у постмодернізмі ними виступають *свобода (freedom), різноманітність, толерантність* і погляд на суспільство, де «*всі автори і актори*». На зміну традиційним, звичайним поняттям і категоріям постмодернізм пропонує свою термінологію. Його основними поняттями є *плюралізм і деконструктивізм*, які передбачають рішучу відмову від *ідей цілого, універсального і абсолютного*, від «*гранд-наративів*» («великих оповідей» і наукових описів), так само як і від аналітичних процедур пошуку сенсу. Тим самим створюється «провокативний» образ науки, котра вичерпала себе в необхідності *доводити докази, звільняти від забобонів, легітимізувати знання в наукових експериментах, користуватися спекулятивною діалектикою*.

Однак постмодернізм не відмовляється від нових «*наративів*» (від лат. *narrativus* - оповідальний), таких як *перформанс* (*performanse*) - мінливість подій, ситуативність; *симулякр* (творчий монтаж імітованої реальності); *ефективність* (а не істина); *мова і комунікація* як джерело легітимації знань; *актуальність завдань*, котрі відносяться до «*тут і тепер*».

Постмодернізм - течія інтелектуальна. Його інтелектуалізм веде за собою релятивне (відносне), ірраціональне, нігілістичне ставлення до досягнень культури. «Смисл не належить ні висоті, ні глибині. Все відбувається на поверхні», - заявляє Ліотар. У такому ж ключі, з претензією на абсолютність, звучать й інші тези постмодерністів: «*Ніщо не занадто*»; «*Забути!*»; «*Ніщо не гарантовано*»; «*Мовлю - отже, існую*»; «*На тому стою, але можу як завгодно*».

Постмодернізм багато зробив для того, щоб звільнити мислення від спрощених схем, застиглих стереотипів, віджилих міфологій, обмеженості позитивістської картини світу, протиставивши їм *творчу уяву, історико-філософську ерудицію, літературний талант, метафоричність*. Разом з тим нищівна критика традиційних цінностей, норм і регуляторів ведеться для того, щоб дати місце новому образу споживача культури, для якого інформація — *культува цінність*. Тим самим постмодернізм проявив себе як потужна форма відчуження людини від цілераціонального проектування і соціальної дії.

18.2. Принцип деконструкції

Постмодернізм виник у лоні гуманітарного знання й аналітичної західної філософії, виявивши глибинні риси кризи класичного раціоналізму, сцієнтизму і гуманізму. *Філософські джерела постмодернізму* - феноменологія, структуралізм, герменевтика. Чіткість визначення концептуальних інновацій постмодернізму ускладнюється через *комплікативність думки, ультрадіалектичні формулювання, безліч неологізмів, вишуканість стилю, тематичну ширину публікацій, метафоричність*. Тим не менше основні контури філософського постмодерністського проекту окреслити можливо. Вони полягають у *тотальній критиці класичного раціоналізму* (фундаменталізму, об'єктивізму, істинності) і в переході до лінгвістичної парадигми філософії, заснованої на **релятивізмі, суб'єктивізмі та антитеоретизмі**.

Основними засобами реалізації задуму виступають **текст/контекст** (нова мова філософії) і **принцип деконструкції**. Автор деконструкції Ж. Дерріда починає ревізію філософського раціоналізму зі зруйнування типології та ієрархії філософських проблем, які узвичаїлись і через те стали догмами, розмиває межі між філософією, літературою і критикою, урівнює (уподібнює) філософію і поетичну рефлексію. Постмодерністи вважають, що письменники, логіки, фізики, моралісти роблять одне і те ж - *створюють і перетворюють системи* опису об'єктів. Результатом цієї діяльності є нескінченні розмови всередині локальної спільноти відповідно до її традицій

Деконструкція - найбільш радикальний метод філософської критики, для якої попередня філософія - *це писемність*. «Тільки те, що написано, дає мені існування, бо воно називає мене». Обґрунтовуючи свій аналіз роману «Мобі Дік» Г. Мелвілла, постмодерніст Р. Сальдівар заявляє: «Деконструкція не означає деструкції структури твору, не має на увазі вона також і відмову від наявних структур (у даному разі структур особистості і причинності), які вона піддає розчленуванню. Замість цього деконструкція є демонтажем старої структури, здійсненим з метою показати, що її претензії на безумовний пріоритет є лише результатом людських зусиль і, таким чином, можуть підлягати перегляду. Процес деконструкції - всього лише попередній і стратегічно привілейований момент аналізу. Вона в жодному разі не передбачає своєї остаточності і є попередньою тією мірою, якою завжди повинна бути жертвою своєї власної дії».

Смисл деконструкції як специфічної методології дослідження літературного (філософського) тексту полягає у виявленні *внутрішньої суперечності тексту*, прихованих і непомітних не лише для недосвідченого, «наївного» читача, але й «вислизуючих» від самого автора *«залишкових смислів»*, що перейшли у спадок від мовних, інакше - *дискурсивних*, практик минулого. Вони «закріпилися» у мові у формі неусвідомлених мисленневих

стереотипів, які в свою чергу так само *несвідомо і незалежно від автора тексту* трансформуються під впливом мовних кліше його епохи.

Все це веде до виникнення в тексті так званих «невирішуваностей», тобто внутрішньо логічних тупиків, немовби первісно властивих природі мовного тексту, коли його автор думає, що відстоює одне, а насправді виходить щось інше. Виявити ці «невирішуваності», зробити їх предметом ретельного аналізу і є завданням *критика-деконструктивіста*. Сама по собі деконструкція ніколи не виступає як *суто технічний засіб аналізу*, а завжди постає як своєрідний *деконструктивно-негативний пізнавальний імператив постмодерністської чуттєвості* (як способу ставлення до світу і його розуміння).

Результатом погляду на *філософію-як-на-літературу* є глибока деконструкція історії філософії, котра виступає у вигляді *дезорганізації, рекомпозиції* і навіть «четвертування» (передусім гегелівської діалектики). Постмодернізм критикує розум (раціоналізм) за *інструменталізм і недостатню комунікативність*. «Новий» філософський розум, на відміну від раціонального, стверджує парадигму *лінгвістичної поведінки* (Р. Рорті), для якої характерна загальна установка на «розмивання контурів», «переломи, отвори, вирізи, краї, тріщини, обриви». «Найглибше - це шкіра». *Нова раціональність — це сформований на основі інформаційної культури ірраціоналізм, який виріс із визнання символічних і віртуальних реальностей третім, поряд з матеріальним та ідеальним, типом реальності*. На відміну від проекту модерну, який включає вектор трансцендентності (метафізики, ідеалу вічного гармонійного буття), постмодерн реалізував «пейзаж без неба» (Ф. Ніцше). ***Для постмодерну таїна (суть) речей полягає у тому, що в них немає сутності.***

Постмодерністський текст характеризується такими рисами: *інтертекстуальність, іронія, метамовна гра, «переказ у квадраті»*. Дерріда і Ліотар утворюють «країну дискурсів», яка є суцільною *метафоризацією та інтерпретацією* тексту, що веде до втрати межі, котра відокремлює серйозну теоретичну роботу від естетично екстравагантних мовних ігор. Мова філософії наближається до естетичної мови, знищує міф про категоріальний центр і формує багатовимірний смисловий простір - «текст без меж». Постмодерністи відмовляються від фіксованої значущості тексту, вважаючи, що *актом створення смислу є читання*. Головне - «не що сказав автор, а чого не сказав і чому» (Ж. Дерріда).

Найважливіше питання для філософії - бути чи не бути їй теоретичною раціональною діяльністю - безпосередньо пов'язується з питанням про універсальність західної раціональності. Позбавлення *онтологічного статусу* світу знань і знань про світ приводить постмодерністів до деконструкції істини і об'єктивності. Істина для постмодерніста - «реліктовий принцип»; здоровий глузд - «вегетеріанство» (Рорті), тому немає «привілейованих дискурсів», дискурси завжди *мультикультурні*. Це означає, що кожне сус-

пільство відповідно до його культури та історії виробляє своє розуміння істини та її критеріїв. Те, що істинне для Заходу, - неістинне для Сходу. Звідси *необмежений плюралізм, тотальний лібералізм* у виробленні і виборі дискурсів з установкою на *оригінальність, свободу, новизну* - свободу особистості. *Свободу бути собою!* - ця світоглядна платформа спрямована проти універсалізму наукового знання.

Модель пізнання реальності, запропонована постмодернізмом, - *безперервна варіативність*. У ній сублімовано «детериторизацію», безмежну і примхливу рухливість, блукання по степу, яке не знає дороги, відразу до лісу (адже він є кореневищем нерухокої реальності, яка «вросла» в землю) (*Дельоз, Гваттарі*). Постмодерністський текст характеризують *імпресіонізм, неверифікованість, елімінація* (виключення) суб'єктивних відношень. Проте не слід забувати, що він спрямовується до вироблення альтернативних філософських процедур, здатних «схопити» повноту життя.

18.3. Антропологія постмодернізму

Розуміння місця і ролі людини в сучасному світі постмодернізм формує не тільки в контексті наукової революції і внутрішньої форми культури. Постмодерністська антропологія є самосвідомістю сучасної цивілізації. Її реалією став людський індивід у своєрідності його свавільного емоційного «Я». У постмодерні будь-яка спільність, не виправдана внутрішньо таким (свавільним) індивідом, будь-яка колективна норма і правило виступають щодо нього як насилля, репресія, від яких він повинен звільнитися.

На філософському рівні такими репресивними силами визнаються логіка і раціональність. *Самовідчуття індивіда, невловні стани, культура повсякденності* - предмети постійної уваги постмодерну. З огляду на це у людині цікавим є тільки *неповторно індивідуальне, нездійснене, неоформлене, більш людське, ніж структура*. «Немає нічого більш антилюдського, ніж пряма лінія». «Забудьте все, чого вас учили, — починайте з мрії».

Людина - це «культ безпосереднього», «чарівність тривіального» - такі заклики постмодерністів стосовно розуміння людини і людського буття.

Постмодернізм руйнує антропологічну доктрину модерну - великого часу визволення людства, зосереджуючи увагу на «*профанному гуманізмі*», на самовдоволеності розуму, на розкладі цілісної людини релігійних епох. Але з часом виявилася й друга ідея - недостатності розкладу первісної цілісності людини. *К. Маркс* усупереч тезі про всебічний розвиток і визволення індивіда звів його до *економічної природи*. Надлюдина *Ф. Ніцше* елімінує трансценденцію (таїну), заміняючи її *могутністю і волею*. В постмодернізмі ця ідея знаходить вираження в заміні *інтерпретацією (деконструкцією)* реальної людини у світі. З огляду на це свобода постмодерністської людини - це *свобода комунікації, дискурсу, тексту, інтерпретації*, до цього приводить принциповий ціннісний плюралізм.

Створення інтегральної антропологічної картини, до чого завжди прагнула філософія, є питанням збереження *основи розуміння світу* й адекватної відповіді людини на *виклики світу*. Постмодернізм відмовляється від цього завдання, оскільки не може зібрати до купи «вислизуючий» світ, скріпити його смисловим стрижнем і цілісною системою цінностей.

Акцентуючи активне зростання претензій до життя, постмодернізм заперечує універсалізм у людині. *Розвінчати добро* — *мета постмодерністської етики*; це процес розмивання реальних людських відношень. *Дерріда*, наприклад, вважає, що *людина не може діяти безкорисливо*. Дар, подарунок, служіння, любов - «фальшиві монети», оскільки той, кому дарують, має почуття вдячності до того, хто дарує, який у свою чергу дістає задоволення від дарування. Виходить, що *подарунка в чистому вигляді не існує*: «сутність подарунка анулює подарунок».

У постмодернізмі людина нескінченно плюральна (множинна); відсутність єдиної системи цінностей веде до такої множини позицій, яка не здатна стати єдністю. *Несубстанційна*, «густа» людина має тільки один вектор - *гру і рух образів*, які перетворюють її на подібність *симулякра*. Антропологічний тип, на який орієнтовано постмодернізм, — це космополіт, вільний від догматів будь-яких традицій і норм, який чудово розуміє їх умовність. Це абсолютно щирий стосовно своїх природних інстинктів «*шизоїд*» (*Дельоз*), котрий цінує насамперед **споживання**. Це інтелектуал, який має правила будь-якої мовної гри і так само легко звільняється від них. «Ніколи людина не була, здавалося б, такою розплавленою і плинною - і ніколи не була вона водночас такою ж замкненою в своїй самоті, такою «холодною» серцем» (*В. Іванов*). В підсумку це поєднувало б у собі готовність до відречення від старого і разом з тим втому, байдужість.

Вістря своєї критики постмодерністи спрямовують проти свідомості, оскільки філософія свідомості репрезентує її як *особливий феномен внутрішнього світу суб'єкта*. Відмова від «внутрішнього» - головне у філософії свідомості постмодернізму. Тим самим базова установка філософії - *свідомість* - змінюється на «*віру в свідомість*», а сутність людини - на *лінгвістичну поведінку організмів, яким приписується свідомість*. У традиції *Декарта*, *Брентано*, *Гуссерля* свідомість містить «Я», котре як самість спостерігає і сортує потік ментальних образів (які проходять перед нею), перетворюючи їх на усвідомлені образи. Головне в цій традиції - уявлення *про безпосередню даність свідомості тому, що усвідомлюється, та внутрішньої достовірності свідомості*.

У постмодернізмі існує інший підхід до свідомості: він будується за допомогою комп'ютерних аналогій. Картина свідомості в цьому разі постає у вигляді *інтегрованої системи психологічних станів індивіда*, кожний елемент якої співвідноситься з іншими елементами, а введення нової інформації - з інформацією, одержаною в минулому. В

результаті «за дужки» виводяться онтологічні проблеми, які належать до природи свідомості і природи самості - «Я». Приймається методологічна передумова, що людина - це *деперсоналізований індивід (зомбі), «обернений» шизофренік, а сама шизофренія оголошується «творчою нормою» суспільного життя людей.* Мова йде про шизофренію як різновид деконструктивізму в антропології. Такий хід думки деконструє *не тільки свідомість, але й структури несвідомого.* Тим самим природа людини остаточно *релятивізується.*

18.4. «Тілоцентризм»

Постмодернізм має також менш очевидні, але по суті більш глибокі і суттєві риси. Мова йде про здійснений постмодернізмом перехід *від Слова до Тіла.* Зміст даного парафразу полягає у виявленні суті сучасної цивілізації, якою є *ідея раціональності* у двох основних іпостасях: по-перше, «Слово», яке в грецькому оригіналі Євангелія від Іоанна є *Логосом.* А він - не тільки слово, але й *думка, і розум, і правило, і закон.* Інакше кажучи, Слово як розумний зміст світу, доступний людському пізнанню в силу і в міру розумності самого цього пізнання; по-друге, ефективна і цілераціональна дія, яка виявляється раціональною саме завдяки досягненню бажаного результату з оптимальними затратами засобів. Можна по-різному ідентифікувати цю цивілізацію: як *фаустівську, як прометеївську тощо, але її змістом є ідея раціональності у всіх її проявах від розумності до ефективності, інакше кажучи - слова і діла.*

Однак активізм і прагматизм давно вже ставили під сумнів з огляду на їх перетворювальне насильство гуманітарії, пацифісти, захисники навколишнього середовища тощо. У ХХ ст. визрів і набув всезагального характеру сумнів у раціональності як такій. У постмодернізмі було зроблено наступний крок у напрямку зміни смислоутворювального центру сучасної культури **як переходу від Слова до Тіла, від інтелектуальності і духовності до тілесності, від вербальності до наочного образу, від раціональності до «нової архаїки», коли в центрі ментальності і дискурсу опиняється тіло, плоть.** Слово втрачає своє значення домінанти, його місце займає Тіло, культура перестає бути логоцентричною і виявляється тілоцентричною.

Саме з цих позицій веде критику раціоналізму, або, як він каже, «логоцентризму» європейської філософії і культури Ж. Дерріда. Він вважає, що в основі європейського раціоналізму лежить *агресивна, сексуально забарвлена, навіть непристойна і порнографічна установка, укорінена в еротичному насильстві і оволодінні: пізнати як оволодіти істиною, відкриття як зривання покривала, оголення реальності і т. д.* У цьому зв'язку Ж. Дерріда навіть говорить про «*фаллогоцентризм*» європейського раціоналізму.

Невисловлений (невербальний) розум (ratio), відчуття на дотик і еротизм, *sexus* і сексизм як джерела і вихідні метафори філософствування, перехід у базових пізнавальних відчуттях від зору і слуху до тілесного дотику, відродження на цій основі інтересу до позанаукових і донаукових форм осмислення дійсності - така сутність *тілоцентризму*. Цей підхід має, без сумніву, колосальний креативний (творчий) потенціал, він надає стимулюючого імпульсу інтуїції, науковому пошуку, аргументації. Про це свідчить поява нового поля філософського осмислення, яке ігнорувалося раніше. У *тілоцентричній парадигмі постмодернізму* виникла можливість говорити про межі онтологічної вирішуваності тіла, феноменології комунальної тілесності, анатомії спокійної думки, про тіло і грецький міф, про жіноче тіло як предмет і спосіб філософствування, про філософію святості і тілесності, про свідомість живого тіла, філософське осмислення тілесності ландшафту, тілесно-сексуальні сюжети, аспекти, факти біографій у художній і політичній творчості тощо. Інтерес до тілесності має глибоку культурологічну основу, оскільки сама культура виникає також і в зв'язку з рефлексом очищення тіла від бруду і виділень. На відміну від поїдання і злягання, це є своєрідний шлях до себе, *своєрідна тілесна рефлексія*.

Якщо у центрі осмислення людського буття опиняється тіло, то сама логіка осмислення виводить у контекст *існування*. Зрозуміти що-небудь означає вийти за його межі, в його контекст. Наприклад зрозуміти смисл слова можна тільки із контексту фрази його використання, смисл фрази - з контексту тексту і т. д Сенс життя - за межами самого життя. А що є контекстом життя? Закінчення людського існування є закінчення тілесного буття, смерть. Але що тоді є смерть? Заперечення життя? Не-життя? Друге (інше) життя? Через що у постмодерністському філософствуванні сформувалася своєрідна *апокаліптика* (пророкування про «кінець історії») і танатологічна (Танатос - бог смерті) традиція осмислення феномена смерті, дискурсів про неї в широкому історико-культурному діапазоні від поховальних обрядів до некрореалістичних експериментів у сучасному кіномистецтві. Зрозуміло, що в такому разі на першому плані — тіло, плоть, багатоманітні експерименти з мертвим тілом, тілом як таким.

Філософська думка набуває характеру своєрідного трилера, і це досить важливо. Для рекламної мети, для маркетингу ідей страхи завжди привертають посилену увагу, викликають інтерес, створюють враження інтелектуальної і загальної сміливості. Необхідно додати загальну тілесно-візуальну орієнтацію культури сьогодення, найбільш виражену в споживанні (*конс'юмеризмі*), культурі здоров'я, сексуальній акцентуації, формуванні і просуванні привабливих іміджів у рекламі, політиці, мистецтві, навіть релігії і науці, ролі нової образності у віртуальній реальності інформаційних технологій.

18.5. Концепція соціуму в постмодернізмі

Зміст постмодерністських поглядів на суспільство обумовлюється культурною атмосферою кінця ХХ ст., онтологічну основу якої становить постіндустріальне або інформаційне суспільство. *Діалогічність, культурна поліфонія, плюралізм і лібералізм* сучасного західного суспільства створили передумови для вироблення радикальної стосовно проекту модерну методології розуміння історії і соціуму. В рамках цієї методології сформульовано основну вимогу постмодернізму до історії: *у неї немає єдиної основи, і тому одиничне подавляє універсальне*, загальне.

Історична свідомість початку ХХ ст. ґрунтується на уявленні про те, що історія - *це процес закономірної зміни епох*. Постмодернізм твердить про епоху «гіперконформізму», яка своїм утвердженням знищує всі закони, принципи й апріорні схеми історії. Їх місце займає «*суспільство спектаклю*»; хід історії, як і соціальні зв'язки, наповнюються мовними іграми, що робить історію «*олітературеною*». Історія постає як «м'яка», несубстанційна, міжструктурна реальність (думати про минуле, а не досліджувати його) з домінуванням комунікативного фактора. Зростання і збільшення поверхового рівня, нарцисизму теперішнього, одночасність різночасового створює відчуття «кінця історії» (Фуко), «кінця соціальності» (Бодрійяр). Нова епоха нічим не зобов'язана попередній і нічого не може передати наступній, оскільки заснована на «радикальній перервності».

Разом з тим подібна *перервність* містить у своєму «центрі» «особистість - текст», яка вільно конструює ритм чергування образів і архетипів. Цей ритм створює

характеристики морально-етичної системи, і врешті-решт він *структурує суспільство*. У постмодерністському дискурсі історії, окрім ритму мови (оповідання), Нічого змістовного більше немає. *Важливими є не факти, а зв'язки між ними*; «океан» сюжету утворюється по одній краплині води (по особистості оповідача). Історія і реальність роз'єднується, історія «розпочинається» в інформаційних потоках, нескінченно плюралізуючись у відображеннях віртуальної реальності.

Постмодернізм оголошує, що прогрес є рутиною, а віра в нього - «містечковою» і європоцентристською. *Прогрес* критикується за *техногенність*; *емансипація* — за *суміщення індивідуальної свободи і громадського порядку*; *демократія* - за *імператив совісті*. Замість звичних цінностей постмодернізм створює *поверхову, горизонтальну модель суспільства*, вільну від утопій майбутнього і міфів минулого, орієнтовану на технології права і компромісу.

Уявлення про сучасне суспільство та його перспективи у постмодернізмі стали результатом хаотизації історії. Соціальна доктрина постмодернізму ґрунтується на таких тезах:

- суспільство являє собою не кінофільм, а «моментальний знімок» і тим самим протиставляє себе «сфері принципової координації» (цілісності);

- у суспільстві, де є можливими проекти і проектування, відсутнє ціле-покладання; суспільство втрачає інтерес не лише до високих, але й до скромних цілей, через що настає «гіпертрофія засобів і атрофія цілей» (П. Рікер);

- суспільство втратило системність і цілісність; на зміну *продуктивному* (творчому) порядку прийшов *репродуктивний* (нетворчий, схематичний) порядок;

- інформаційне суспільство характеризується зміною сутності соціалізації: *девіації* (відхилення) важливіші, ніж класична «спокійна» соціальність. Звідси постійний акцент на *маргінальності* (М. Фуко), на «чорних дірах» соціальності - аморфних деструктурованих масах (Ж. Бодрійяр), на філософії повсякденності.

Стосовно *соціальної організації* постмодернізм демонструє її *радикальне неприйняття*, заперечення можливості особистості бути відповідальною за свої дії, її нездатність протистояти могутності надособових структур. Тому його лейтмотивом є звільнення від гніту влади, традиційних ціннісних регулятивів, звичних норм, правил і соціальних залежностей. Таке нове самовідчуття індивіда в суспільстві вимагає й нових етичних орієнтирів, і вони знаходяться. Наприклад, М. Фуко створює *ситуаційну етику* — «*етику контексту*». Етична регуляція виявляється у бажанні кинути виклик «будь-якому зловживанню владою», «хто б не був його автором, хто б не був його жертвою». Соціальні виміри людськості - це не глобальні моральні норми, а *інтерпретація влади, конституції, їх зміни і практична реалізація*. Потрібно пропонувати *не утопію, а правила інтерпретації законів, управління*.

Критерієм поділу на соціальні верстви у постмодернізмі є рівень споживання, який створює *суспільство всезагального конформізму і компромісу*. Соціальна парадигма постмодернізму - *ліберальний плюралізм*, який означає перехід від епохи «індивідуалістичного атомізму» до «плюралістичного молекулярізму». Особливе значення тут мають зростання толерантності, демасифікація, значущість «одиноці» (окремої людини), її права і свободи. *Ліберальні свободи, відмова від політизованості, унікальність людини* - це особливі риси й акценти, які роблять постмодернізм привабливим для інтелектуалів.

ВИСНОВКИ

Постмодернізм сьогодні є новою тенденцією в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, яка містить недовіру до описовості (*наративів*), вихід з обігу «наративного механізму легітимації» попередньої доби, який тримався на звернених у майбутнє ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої

мети та великого героя, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку, звільнення людства від тягаря повсякденної праці. Глобалізація останніх десятиріч породила нескінченну кількість невизначеностей, які дають розуміння, що ми маємо справу не з новим світовим порядком, а з неспокійною, «зсунутою» планетою. У соціальній теорії постмодернізм означає новий напрям, який ставить за мету пояснити процеси навколишньої дійсності, стимулює розробку багатовимірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення.

Ситуація постмодерну орієнтує на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до засобу самоствердження в ньому людини-господаря, абсолютного володаря та повелителя. За нових обставин стає зрозумілим, що **загадка людини полягає не в тому, в який бік вона змінюється**, а в тому, що вона взагалі не змінюється. І саме внаслідок цієї незмінності загальний стан світу стає дедалі гіршим. Разом з тим постмодернізм дає сучасній людині шанс полишити універсум і нарешті знайти спокій для себе, інтуїтивно орієнтуючись у подальшому на «ієрархію припустимого» як на найменше зло: «На що піде зрубане дерево: на будівництво храму чи на побудову шибениці?» Ієрархія припустимого пояснить різницю миттєво, хоча загубленого дерева буде шкода в обох випадках. Саме в цьому полягає морально-духовний вимір постмодерної ситуації та постмодерного світосприйняття.

Постмодернізм переносить центр уваги з логоцентризму на «тіло-центризм». Заслуга останнього в тому, що він зафіксував важливий момент — відхід свободи і відповідальності за межі психосоматичної цілісності особистості. Мова йде не стільки про дегуманізацію, скільки про перспективи нового гуманізму. Постмодерністські рефлексії не створюють і не відтворюють гармонії. В них подвоюються, потроюються і помножуються без потреби сутності, забиваючи свідомість відтворенням уже відомих шаблонів і штампів. Але розум дано людині для усвідомлення ' глибини буття. Адже зло є більшим добром, тому що вказує на наявність шляху і необхідності його пошуку. Так і постмодернізм вказує на хибні думки і необхідність відповідальної роботи розуму і душі. Значення постмодернізму полягає насамперед у новій постановці проблеми свободи і відповідальності. Деконструкція як деперсоналізація стає передумовою нової філософії моральності особистості.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- В чому полягає сутність «проекту постмодерну» і яка його відмінність від «проекту модерну»?
- Чи відповідає постмодернізм вимогам і запитам сучасності, чи є тільки «інтелектуальною оманною» його представників?
- Які найважливіші фактори формування і становлення феномена постмодернізму?

- Охарактеризуйте ціннісні орієнтації постмодернізму на відміну від модернізму стосовно ставлення до дійсності.
- Визначте ключові поняття постмодернізму. В чому полягає їх відмінність від традиційних філософських категорій?
- Що таке деконструкція і яке її місце у формуванні гносеологічних орієнтацій людини?
- Дайте характеристику «тілоцентризму» як головної антропологічної риси постмодернізму.
- Чи відповідає, на вашу думку, філософія постмодернізму духовним запитам сучасної людини?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Подумати тільки, все в нашій білдopedичній культурі, в нашій енциклопедичній політиці, у всіх наших засобах телекомунікацій, у нашому телематико-метафізичному архіві, в нашій чудовій бібліотеці, - все ґрунтується на протокольному статуті одної аксіоми, яку можна було б зобразити, розкласти на одній великій, звичайно ж, поштовій листівці, наскільки це просто й елементарно, певна коротка незвична стереотипність (головне - не говорити і не думати нічого такого, що здатне вивести зі звичних рейок і внести перешкоди в телеком). І цей статут на основі зазначеного проголошує: **Сократ** був **до Платона**, а між ними пролягає у звичайному порядку проходження поколінь незворотний етап спадкоємності. **Сократ** був **до Платона**, не перед ним, а саме **до**. Отже, його місце позаду Платона, і статут прив'язує нас до такого порядку: тільки так потрібно орієнтуватися в мисленневому процесі, тут ліво, тут право, крокуй. **Ніцше** повірив, як і всі на світі, що **Сократ** не писав, що він був до Платона, який тією чи іншою мірою творив під його диктовку, і навіть дозволяв йому творити самому, здається, так він десь говорив. З цієї точки зору, **Ніцше** повірив **Платону** і тим самим нічого не перевернув. Увесь «переворот» якраз і полягав у такій легковірності. Це тим більше правда, що кожного разу воно «тим більше» відрізнятиметься від попереднього і кожного разу розбиватиметься доостанку по-різному, від **Фрейда до Гайдеггера**... Врешті-решт приходиш до того, що перестаєш розуміти, що означає йти, йти попереду, йти позаду, передбачати, повертатися, що означає різниця між поколіннями, що означає успадковувати, писати свій заповіт, диктувати, говорити, писати під диктовку і т. д. І, нарешті, спробувати побити один одного. Все це не сходиться, і не мені вас цього вчити без яких-небудь наслідків».

(Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только. - Мн.: Современный литератор, 1999. - С. 35-36).

Прочитайте наведений уривок і визначте, наскільки міркування мислителя-постмодерніста відповідають традиційним філософським розмислам.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Делез Ж., Гваттари Ф. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп. - М., 1990.
2. Демичев А. Дискурси смерті. Введення в філософську танатологію. - СПб., 1997.
3. Деррида Ж. О поштової відкритці від Сократа до Фрейда і не тільки. - Мн., 1999.
4. Ильин И. П. Постмодернізм. Словарь термінів. - М., 2001.
5. Лакан Ж. Інстанція букви в бессознательном, или Судьба разума после Фрейда. - М., 1997.
6. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна. - СПб., 1998.
7. Мон Ф. Тексты и коллажи. - М., 1993.
8. Подорога В. Метафізика ландшафта. - М., 1996.
9. Тульчинский Г. Л. Самозванство. Феноменология зла и метафізика свободы. - СПб., 1996.
10. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. - СПб., 1994.

XIX. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА РОСІЇ

19.1. Філософські орієнтації "слов'янофілів" і "західників"

19.2. Релігійно-філософські пошуки російських мислителів

19.3. Інтуїтивізм

Російська філософська думка зароджується в XI ст. за часів існування Київської Русі під впливом введення християнства. Вона має спільних з українською філософською думкою представників, зокрема Київського митрополита Іларіона, який у своїй богословсько-історичній концепції обґрунтовує входження «землі руської» в загальносвітовий процес «торжества божественного світла». Після повалення татаро-монгольського ярма у процесі утворення та формування Московського царства розвиток філософської думки відбувався у руслі морально-практичних настанов і обґрунтування особливого призначення православної Русі. Найбільш характерним у цьому відношенні є вчення ігумена Філофея про «Москву як третій Рим» (а четвертому не бувати), яке виникло під час правління князя Василя III і стверджувало думку, що саме Московська Русь є спадкоємицею римської та візантійської культур.

Разом з тим аналіз історичних джерел показує, що про розвиток філософії в Росії в XI-XVIII ст. можна говорити з великим упередженням. Це відзначає і російський дослідник М. О. Лосський, який свою «Історію російської філософії» починає з XIX ст. З цього періоду російське філософське мислення демонструє ряд оригінальних концептуальних позицій, орієнтованих на загальнолюдські цінності християнства.

Ключові слова

«слов'янофіли», «західники», соборність, «містичний демократизм», община, революційний радикалізм, нігілізм, всеєдність, космічний розум, боголюдство, ірраціональна свобода, гносеологічна координація, християнський ідеалізм

«Достоевський критично ставився до слов'янофілів і цинив західників за їхній новий досвід, за динамізм волі, за ускладнену свідомість. Для нього слов'янофіли не розуміють розвитку. Він обстоює трагічний реалізм життя проти застиглого ідеалізму слов'янофілів».

М. Бердяєв

19.1. Філософські орієнтації «слов'янофілів» і «західників»

Особливості політичного існування Русі (а потім Росії) в XVI-XVIII ст. не сприяли розвиткові філософії, хоча не можна заперечувати поступового становлення в ній духовного життя. На початку XIX ст. намічається поширення двох суперечливих

тенденцій, які в 40-60-ті рр. цього ж століття формувалися «слов'янофілами» та «західниками». У першій акцентувалась увага на самобутності російської думки, на неповторній своєрідності російської духовності. Друга прагнула «вписати» Росію в процес розвитку європейської культури, її представники вважали, що у зв'язку з тим, що Росія стала на шлях цивілізованого розвитку пізніше, ніж інші країни Європи, вона не тільки повинна вчитись у Заходу, але й пройти той же історичний шлях. Праці «західників» відтворювали ідеї відомих європейських філософів - Шеллінга, Фіхте, Канта, Гегеля, Фейєрбаха, французьких матеріалістів XVIII ст. Представниками російської філософсько-ідеалістичної течії слов'янофільства є О. С. Хом'яков (1804-1860 рр.), І. В. Киреевський (1806-1856 рр.), К. С. Аксаков (1817-1860 рр.), Ю. Ф. Самарін (1819-1876 рр.).

• **О. С. Хом'яков** народився в Москві у дворянській родині. Господарство вела його мати, і пізніше Хом'яков говорив, що саме їй зобов'язаний вірністю православної церкві та вірі в російський національний дух. Він вчився у Московському університеті на фізико-математичному відділенні, три роки служив у кавалерії, в 1828 р. брав участь у російсько-турецькій війні. Багато їздив по Європі, в 1847 р. зустрічався з Шеллінгом, намагався в'яснити його інтерпретацію християнства. Літературну спадщину Хом'якова складають переважно поеми, трагедії, політичні та релігійно-філософські статті. Основна праця - «Думки про питання загальної історії».

Усі філософські погляди Хом'якова (як і інших «слов'янофілів») спираються на православно-російський напрям у громадській думці Росії. Людина - обмежена істота, наділена раціональною волею та моральною свободою. Ця свобода означає вибір між любов'ю до Бога та самолюбством, між праведністю та гріхом. Цей вибір визначає остаточне відношення обмеженого розуму до його першопричини - Бога. **Оскільки всі люди перебувають у стані дійсного чи можливого гріха, то тільки Божя милість спасає всіх від гріха.** Саме тому боголюдина Ісус Христос, носій праведності Вічного Отця, пробуджує у людині повне усвідомлення своєї вини і разом з тим є безмежною любов'ю Отця. Він об'єднує себе з кожним, звертається по допомогу до Отця і любить його правду, а правда полягає в його тілі - церкві.

Основний принцип церкви не в підкоренні зовнішній владі, а в соборності. **Поняття соборності — важливий методологічний принцип релігійно-філософських поглядів «слов'янофілів».** Завдяки визначальному принципіві соборності можлива єдність на основі духовної спільності. Соборність проявляє себе у всіх сферах життєдіяльності людини — церкві, сім'ї, суспільстві. *Соборність ґрунтується на «безумовних», незалежних від зовнішніх форм вираження істинах, які забезпечують існування церкви протягом усієї історії її розвитку. Ці істини -результат їх духовних пошуків.*

*Серцевиную всієї соборної свідомості є Нікео, царгородський символ віри, що лежить в основі віровчення Руської православної церкви (12 догматів і 7 таїнств). Соборність може бути зрозумілою та засвоєною лише православними, а для «чужих і непроханих» вона недоступна. Адже слідом за розколом християнства в католицизмі ліквідовано церковну свободу, оскільки існує догмат про непогрішність Папи Римського; в той же час протестантизм абсолютизує людську свободу, індивідуальне начало, яке руйнує церковність. **Тільки православ'я гармонійно поєднує свободу та необхідність, індивідуальну релігійність з церковною організацією.** У православному культурі завдяки церковним обрядам виховуються найбільш важливі «почуття серця», цього не може замінити теоретичне, умоглядне вивчення віри.*

• **І. В. Киреевський** народився у Москві в дворянській сім'ї. Здобув дуже добру домашню освіту, знав сучасні та стародавні мови, а тісний контакт з культурним середовищем учених, письменників, поетів вплинув на формування його поглядів. Під час відвідань Західної Європи в 1830 р. зустрічався з *Гегелем, Шеллінгом*, слухав їхні лекції. Повернувшись до Росії, займався редакторською діяльністю, писав статті з філософії.

*Як і всі «слов'янофіли», Киреевський сприймає релігію на філософській основі, містицизм поєднує з палкою любов'ю до Росії та вірою в її велике призначення. Акцентуючи увагу на моралі, він вважає, що на високій стадії розвитку розум піднімається до рівня «духовного бачення», без якого неможливо обняти істину божественну. **Якщо об'єднати в одне гармонійне ціле всі духовні сили (розум, почуття, естетичний сенс, любов, совість, прагнення до істини), людина набуває здатності до містичної інтуїції та споглядання, які роблять доступною для неї ірраціональну істину про Бога та його відношення до світу.** Джерела такої філософії Киреевський знаходить у творах отців церкви.*

Протиставляючи Захід Росії, Киреевський говорить, що там ми бачимо роздвоєність духу, науки, держави, класів, сімейних прав і обов'язків, а в Росії, навпаки, прагнення до цілісності буття, внутрішнього та зовнішнього, постійну пам'ять про відношення всього тимчасового до вічного, людського та Божественного.

Зверненість до внутрішнього світу людини через релігію вимагає від людини здійснення свідомого вибору між добром і злом. Поставивши завдання розроблення християнського православного світогляду, Киреевський визначив програму подальшого розвитку російської філософії у таких її представників, як *В. Соловйов, С. М. і Є. М. Трубецькі, П. Флоренський, С. Булгаков* та ін.

К. С. Аксаков та Ю. Ф. Самарін свій життєвий шлях почали у відомих дворянських родинах, закінчили Московський університет, брали активну участь у літературному,

громадському, культурному житті того часу, вивчали класичну філософію. На їхні творчість і світогляд вплинули ідеї Хом'якова та Киреевського.

- Для Аксакова характерна надмірна ідеалізація російської історії. Російський народ він вважає вищим за решту народів саме тому, що в ньому найбільше розвинуті загальнолюдські принципи та «дух християнської гуманності». *Західні народи страждають національною винятковістю або її протилежністю — космополітизмом, тобто запереченням національного принципу; і те, і друге неправдиве.*

Вважаючи, що саме селяни володіють релігійно-моральним світоглядом завдяки православної вірі, Аксаков пише, що у вирішенні соціальних питань вони керуються справедливістю та бережуть інтереси всієї общини в цілому і кожного окремого члена общини. *Сучасники вказували, що за те, що він приписував російському народові надмірно високі якості, Аксакова можна назвати «демократичним альтруїстом» і проповідником «містичного демократизму».*

- **Ю. Ф. Самарій** присвятив своє життя політичній і громадській діяльності, багато уваги приділяв питанню походження релігії. Як усі «слов'янофіли», особливо старшого покоління, був прибічником самодержавства, яке, стверджував він, для виконання своєї історичної місії дістає підтримку Бога.

Оцінюючи значення «слов'янофілів» у громадській думці Росії, слід відзначити, що вони різко критикували поширену тезу про непримиренну суперечність між релігією та філософією. Вони визнавали важливу роль філософських шукань у житті розсудливих людей, закликаючи до створення самобутньої російської філософії як загальної основи всіх наук і духовного досвіду російського народу. Ця філософія покликана служити поглибленню соборного начала.

Виходячи з вирішальної ролі соборного начала, «слов'янофіли», немовби відсторонюючись від історичних реалій, розглядали народ як набір постійних ідеальних якостей, тобто виділяли в ньому певну незмінну «духовну сутність», субстанцією якої виступає православ'я й общинність. *Великі особистості — представники народного духу та їхня велич залежать від того, наскільки вони зуміли виразити прагнення народу.* Таке розуміння ролі особи приводить їх до висновку, що монархія - найкраща форма правління для Росії, оскільки цар (Михайло Романов) одержав владу не від Бога, а від народу шляхом виборів. Для того, щоб виправдати своє призначення, самодержець повинен діяти в інтересах всієї землі російської.

Росія, спираючись на православну духовну основу, йде своїм особливим шляхом, який «виріс» із специфічної соціальної організації — сільської общини, «миру». Діяльність общини «слов'янофіли» ідеалізують, оскільки всі її члени виступають «товаришами та пайщиками».

«Слов'янофіли» вимагають зробити общинний принцип всезагальним, перенести у сферу міського життя, промисловості. В міру поширення «общинного принципу» в російському суспільстві все більше зміцнюватиметься «дух соборності». *Провідним принципом соціальних відносин стане «самозречення кожного задля вигоди всіх».* Завдяки цьому релігійні та соціальні прагнення зіллються в єдиний потік.

Такого роду ідеї та роздуми «слов'янофілів» наприкінці XIX - на початку XX ст. трансформувалися в соціалістичні теорії народовольців, у ленінську концепцію побудови комунізму в одній, окремо взятій державі, в теорію комуни, яка ґрунтується на принципах общинності.

Яскравим контрастом «слов'янофілам» є «західники». Їхні погляди пов'язувалися з тим, щоб Росія засвоїла європейську науку, плоди вікової просвіти. «Західників» мало цікавила релігія. Одні з них високо цінували політичну свободу, інші були прибічниками соціалізму в тій чи іншій формі.

- Чільне місце серед «західників» належить **П. Я. Чаадаєву** (1794— 1856 рр.). Син багатого поміщика, він закінчив Московський університет, служив в армії, брав участь у війні 1812 р. проти *Наполеона*, в закордонних походах російської армії. В 1820 р. вийшов у відставку, з 1823 по 1826 рр. проживав за кордоном, де познайомився з *Шеллінгом* і довго з ним листувався. Головна праця - «Філософічні листи». Оpubлікування першого з них викликало гнів імператора *Миколи I*, який оголосив автора божевільним

Світогляд Чаадаєва має яскраво виражений релігійний характер. Ті, проголошував він, хто прагне поєднати в собі ідеї істини та добра, повинні прагнути проїнятися істинами одкровення. Чаадаєв вважає, що християнське вчення розглядає сукупність усього *на основі «можливого та необхідного переродження нашої істоти».* Це означає, що наша стара природа спростовується, і в нас зароджується нова людина, створена Христом.

Особливе місце у світогляді Чаадаєва займає його різко критичне ставлення до Росії, оскільки «ми не належимо ні до Заходу, ні до Сходу, у нас немає традицій того і другого... Самотні у світі, ми нічого не дали світу, нічого не навчили його; ми не внесли жодної ідеї в масу ідей людських...». Пізніше Чаадаєв приходить до висновку, що безплідність історичного минулого Росії є певним благом, оскільки російський народ, не скутий скам'янілими формами життя, має свободу духу для виконання великих завдань майбутнього. Православна церква зберегла християнство в його первісній чистоті, тому вона може оживити занадто механізоване тіло католицької церкви. Покликання Росії полягає в здійсненні остаточного релігійного синтезу. Якщо Росія засвоїть усе цінне з Європи, то вона стане центром інтелектуального життя і почне здійснювати свою накреслену Богом місію.

- Виникнення «західницького» руху пов'язується з діяльністю гуртка **М. В. Станкевича** (1813-1840 рр.) при Московському університеті, куди входили В. Белінський, К. Аксаков, поети М. Кольцов і М. Лермонтов, М. Бакунін та інші; основна увага там приділялась вивченню європейської поезії, музики, філософії. Сам Станкевич, виходець з того ж середовища, що і його друзі, був добре обізнаний з філософією Шеллінга, Гегеля. Він тлумачив Гегеля не в дусі абстрактного панлогізму, а в дусі конкретного ідеал-реалізму, що виражає загальну тенденцію російської філософії до конкретизації.

- До «західників» належить **В. Г. Белінський** (1811-1848 рр.), відомий як талановитий літературний критик. Він був добре обізнаний з філософією Шеллінга, Фіхте, згодом захопився гегельянством і використав філософію Гегеля у своїх критичних статтях та естетичних поглядах. У 1841 р. Белінський зацікавився французьким соціалізмом (Сен-Сімона), який став для нього «ідеєю ідей», а в середині 40-х років він захоплюється філософією Фейєрбаха. Протягом свого короткого, але діяльного життя Белінський часто міняв філософські погляди, що відображалось в його творах. Він нічого не зробив для розвитку російської філософії, але справив великий вплив на російську культуру.

У середині XIX ст. у Росії починає поширюватись дух революційного радикалізму, на який вплинули як соціально-політичні події в Західній Європі, так і соціальні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса. У 60-х роках проповідниками цих нових, матеріалістичних ідей були Герцен, Бакунін, Чернишевський, Добролюбов, Писарев, а також знаменитий фізіолог Сеченов (хоча в революційному русі участі не брав), їхні погляди зіграли значну роль у становленні світогляду російських марксистів, зокрема В. І. Леніна.

- **М. О. Бакунін** (1814-1876 рр.) - син поміщика, вчився в артилерійській школі, служив офіцером в армії. В 1835 р. вийшов у відставку, в гуртку Станкевича вивчав філософію Канта, Фіхте, Гегеля. З 1840 р. вчиться в Берліні, де знайомиться з «лівими гегельянцями», в тому числі і з Марксом. Говорячи про свободу духу, Бакунін доходить до проповіді зруйнування всього старого: вічний дух ламає та руйнує все тільки тому, що він у той же час є джерелом життя; прагнення до зруйнування - прагнення творче.

Ці роки були початком бурхливого періоду в житті Бакуніна. Він брав участь у роботі багатьох політичних партій, не раз йому було винесено смертний вирок, багато років провів у в'язниці в Німеччині (потім його було видано російському урядові, який відправив його до Сибіру). В 1861 р. втік до Англії, жив в Італії та Швейцарії, де перейшов на позиції матеріалізму і почав розробляти свою **теорію анархізму**. Суть її в тому, що інтелектуальне визволення особистості можливе на основі атеїзму та матеріалізму; соціальне та економічне визволення досягається через скасування спадкової власності, передачу землі общинам трудівників, а фабрик і капіталів — асоціаціям робітників, ліквідацію шлюбу

та сім'ї й організацію суспільного виховання дітей. У своїх книгах Бакунін стверджував, що вільним людям державна влада не потрібна, все суспільство в цілому повинно бути вільною спілкою вільних общин, а сенс розвитку власної особистості люди повинні вбачати в допомозі одне одному (теорія гуманного егоїзму).

• **М. Г. Чернишевський** (1828-1889 рр.) народився в сім'ї священика, здобув освіту в духовній семінарії в Саратові. З 1846 по 1850 рр. Чернишевський навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Світогляд Чернишевського сформувався під впливом французького матеріалізму XVIII ст., філософії Гегеля, соціалістичних вчень Прудона, Сен-Сімона, Фур'є, особливо філософії Фейєрбаха. У двадцятирічному віці Чернишевський став матеріалістом, атеїстом, республіканцем-демократом і соціалістом. Основною метою життя стало знищення монархії шляхом безжальної селянської революції. За революційну діяльність Чернишевського у 1862 р. було заарештовано, заслано на каторгу в Сибір і потім залишено там на поселення. В 1883 р. йому дозволено було повернутися до Центральної Росії та проживати спочатку в Астрахані, потім у Саратові.

У філософії Чернишевський високо цінував діалектичний метод Гегеля, сутність якого вбачав у тому, що все в світі змінюється через існування протилежних сил і якостей.

В галузі етики Чернишевський був прибічником теорії «розумного егоїзму»: розумна людина розуміє, що її особисте щастя збігається із загальним добробутом. Найбільш переконливо Чернишевський викладає свої етичні погляди в романі «Що робити?».

Заперечення традиційних основ суспільного життя, виражене в працях Чернишевського та його однодумця Добролюбова (1836-1861 рр.), названо **нігілізмом**. І. С. Тургенев, який придумав цю назву, одного разу в бесіді з Чернишевським сказав: «Ви, Миколо Гавриловичу, просто змія, а Добролюбов - очкова».

• Найбільш яскравим представником нігілізму був **Д. І. Писарев** (1840— 1868 рр.), який народився в сім'ї поміщика. За своє коротке життя (він потонув під час купання) Писарев написав багато творів, які мали великий успіх. Він був талановитим літературним критиком, публіцистом і популяризатором теорій природознавства. Відійшовши від релігії, Писарев став прибічником вульгарного матеріалізму Фогта, Молешотта і Бюнера. Наприклад, вважав, що поживлення інтелектуальної діяльності у XVIII ст. було результатом вживання чаю та кави.

Писарев пояснював поведінку людей егоїстичними нахилами та проповідував визволення особистості від будь-якого роду залежності. Робити добро, вважав він, означає бути корисним народу й діставати задоволення від такої діяльності, тобто виконувати роботу

вільно, без тиску з боку влади. Добро проявляється через виховання таких понять, як почуття обов'язку, справедливості тощо.

Писарев презирливо ставився до мистецтва та філософії, заявляв, що для нього пара черевиків цінніша за всю творчість Шекспіра. Як і Бакунін, проповідував руйнування. «Що може бути зламане, — говорив він, - повинно бути зламане. Варто любити тільки те, що витримає удар. Що розбивається, то мотлох. У будь-якому випадку бий праворуч і ліворуч. Це не принесе і не може принести шкоди». Писарев мав надію, що соціальний прогрес буде досягнуто завдяки значному збільшенню «мислячих реалістів», які у творенні життя керуватимуться відкриттями природознавства.

• Фізіолог **І. М. Сеченов** (1829-1905 рр.) у своїй книзі «Рефлекси головного мозку» намагався показати, що всі акти в житті людей і тварин за походженням є рефлексами. Це вчення знайшло благодатний ґрунт у Росії завдяки працям фізіолога **І. П. Павлова** (1849-1936 рр.) та його школи, а також психіатра **В. М. Бехтерева** (1857-1927 рр.). Останній намагався тлумачити все суспільне життя як систему рефлексів; найвищі творчі прояви людського інтелекту він теж розглядав як умовні рефлекси.

19.2. Релігійно-філософські пошуки російських мислителів

• Найхарактернішою рисою російського філософського знання є його спрямованість на християнство. Біля витоків релігійної філософії стояв **М. Ф. Федоров** (1828-1903 рр.). Його оригінальні ідеї мали великий вплив на *Соловйова, Достоевського, Толстого.*

Федоров жив напруженим духовним життям: звів до мінімуму свої матеріальні потреби, наймав маленьку кімнату, спав не більше 4-5 годин на добу на горбатій скрині, замість подушки підкладав під голову що-небудь тверде. Харчувався дуже скромно, іноді місяцями обходився без гарячої їжі, значну частину зарплати роздавав своїм «стипендіатам». Ніколи не носив теплого одягу і завжди ходив пішки. Але одного разу в лютий мороз друзі умовили його одягнути шубу і поїхати в екіпажі; Федоров захворів на запалення легенів і помер.

Федоров пов'язує своє вчення з християнством, зокрема з православ'ям, в якому особливо цінується ідея воскресіння (пасха) і вічності життя. Обов'язок людини - досягнення надморального. Завдяки знанню і діяльності людина повинна перетворити всі сліпі та часто ворожі сили природи на знаряддя й органи людства. Встановивши панування над природою, людство переможе смерть. Більше того, людство може і повинно поставити перед собою завдання воскресіння всіх своїх прабаб'ків. Навіть невіруючі, тобто матеріалісти, не можуть довести, що воскресіння наших предків є неможливим. Тому ніхто не має права ухилитися від цього завдання. Розкладання тіла і повне зникнення його частинок не є абсолютною перешкодою до їх возз'єднання, оскільки частинки тіла не можуть

вийти за межі простору. Називаючи задумане ним воскресіння іманентним, Федоров засуджував прагнення до потойбічного, трансцендентального буття. Його ідеалом було здійснення Царства Божого в цьому світі.

На думку М. О. Лосського, вчення Федорова про воскресіння людини має на увазі неперетворене тіло, яке все ще вимагало б їжі. Звідси виникає питання про заселення інших планет. Усе це досягається завдяки високорозвинутій науці та техніці. З цієї точки зору вчення Федорова близьке до вчень сучасних натуралістів, які вважають можливим продовження життя завдяки удосконаленню мистецтва медицини, поліпшенню гігієни тощо.

Разом з тим наука безсила створити оновлене тіло. Його створює дух людини, який любить Бога більше, ніж самого себе, і всіх ближніх так, як себе. Така людина вільна від самолюбства як первісного зла. Решта - недосконалість тіла, сліпоту сил природи, людська ворожнеча - тільки наслідки первісного зла. Тому переборення зла може бути досягнене лише завдяки знищенню його головної причини - відриву від Бога.

• Найвидатнішим російським філософом, який намагався створити цілісну світоглядну систему релігійної філософії, що пов'язала б воєдино питання релігійного та соціального життя людини, був **В. С. Соловйов** (1853-1900 рр.). З дитинства, завдяки дідові-священику, в нього плекалося релігійне почуття, любов до поезії, інтерес до народної творчості, розвивалося містичне ставлення до природи. У процесі світоглядної еволюції він перейшов від вивчення соціальних ідеалів соціалізму та комунізму до студіювання історії філософії. Вивчення теорій Спінози, Шопенгауера, Гартмана, а потім Гегеля, Шеллінга привело до створення власної філософської системи.

Основою його світогляду стало християнство, але не у вигляді окремої конфесії: православ'я, католицизму або протестантизму. **Особливість підходу Соловйова полягає в тому, що він відстоював об'єднання всіх християнських конфесій, тому його вчення має міжконфесійний, екуменічний характер.** Іншою особливістю філософії Соловйова є те, що він спробував включити до християнського світогляду найновіші досягнення природознавства, історії та філософії, створити синтез релігії та науки.

Ідея всеєдності - центральна у філософії В. Соловйова. Відштовхуючись від слов'янофільської ідеї соборності, Соловйов надає цій ідеї космічного значення, онтологічного забарвлення. Він вважає, що все суттєве є єдине, всеохоплююче. Нижчі та вищі рівні буття взаємопов'язані, тому що оскільки нижче виявляє своє тяжіння до вищого, то й кожне вище «вбирає в себе» нижче. Божественна Трійця в її зв'язку з усіма божественними творіннями і з людиною виступає онтологічною основою всеєдності, основним принципом якої є: **«Все єдине в Бозі»**. **Всеєдність — це єдність творця та**

творіння. Бог у Соловйова -«космічний розум», «істота надособиста», «особлива організуюча сила, що діє в світі» (тобто Бог не має антропоморфних рис).

В. Соловйов вважає: навколишній світ не може розглядатись як досконале творіння, що безпосередньо виходить із творчої волі одного божественного художника. **Для правильного розуміння Бога мало визнавати абсолютну істоту, необхідно прийняти його внутрішню суперечливість.** Наслідуючи неоплатонівську традицію, Соловйов вводить у свою систему поняття «ідеї» та «світової душі». «Божественний розум», «органічна сила», на думку філософа, розпадається на безліч елементарних сутностей або вічних і незмінних причин, які лежать в основі будь-якого предмета або явища. Ці сутності — атоми, які своїми рухами та коливаннями утворюють реальний світ. *Атоми для Соловйова - особливі еманції Божества, «живі елементарні істоти» або ідеї.* Кожна ідея володіє певною силою, що перетворює її на діяльну істоту.

На думку Соловйова, дійсність неможливо розглядати в нерухомих формах, оскільки все, що існує, полягає в послідовності змін. *Для обґрунтування динаміки буття (поряд з ідеями) філософ вводить таке активне начало, як «світова душа».* Саме вона виступає безпосереднім суб'єктом усіх змін у світі, її основна ознака - особлива енергія, яка одухотворює все існуюче, але вона діє не самостійно, бо потребує божественного імпульсу. Він проявляється в тому, що Бог дає «світовій душі» ідею всеєдності як визначальну форму всієї її діяльності.

Ця вічна божественна ідея дістала назву Софії — мудрості. Софія - головне поняття системи Соловйова. На відміну від неоплатоніків, Соловйов інтерпретує це поняття таким чином, що світ - не тільки творіння Бога. Основою та сутністю світу є «душа світу» - Софія, яка пов'язує творця та творіння, надає спільність Богу, світу і людству.

Концепція боголюдства у філософському вченні Соловйова розкриває механізм зближення Бога, світу та людства. Реальним і досконалим втіленням боголюдства виступає Ісус Христос (згідно з християнським догматом він і повний Бог, і повна людина). Образ Христа - не тільки ідеал, до якого повинен прагнути кожний індивід, але й вища мета розвитку всього історичного процесу.

Історіософія Соловйова метою і сенсом усього історичного процесу вбачає одухотворення людства, поєднання людини з Богом, втілення боголюдства. Але це поєднання повинно відбутися реально-практично, в масштабах усього людства. Первинна умова на шляху до боголюдства - прийняття християнського віровчення. Природна людина, не просвітлена божественною істиною, протистоїть людям як чужа і ворожа сила. Христос відкрив людині всезагальні цінності, створив умови для її морального удосконалення. Ставши послідовником Христа, людина йде по шляху свого одухотворення, який займає весь

історичний період життя людства. Якщо об'єднуючим началом стане втілений у людині Бог, який переміститься з центру вічності в центр історичного процесу, людство прийде до царства миру, справедливості та правди. Сучасне суспільство передбачає, на думку Соловйова, єдність «вселенської церкви» та монархічної держави, злиття яких повинно привести до утворення «вільної теократії».

Теорія Соловйова є однією зі спроб ідеально-реалістичної релігійної філософії створити цілісний світогляд, який складається з синтезу науки, філософії та релігії. Виявляючи очевидні суперечності між даними природознавства (теоріями натуралістів) і релігійними концепціями світу, більшість людей навіть не намагається подолати ці розбіжності. Одні стають зовсім байдужими до релігії та займаються природознавчими дослідженнями, випускаючи з уваги вищий аспект життя. Інші настільки проникаються релігійністю, що стають байдужими до позитивного наукового знання.

У всіх випадках філософська система В. Соловйова має велику цінність. Вона вказує: якщо навіть філософські теорії не дають остаточного вирішення таємниць Всесвіту, то вони принаймні ясно та просто показують, що людський розум володіє методом і засобами для плідного розроблення проблеми поєднання вчень стосовно вищих і низьких аспектів світу в одне ціле. За Соловйовим, еволюція природи створює умови для розвитку вищих аспектів світу, які знаходять вияв в історії людства, в його моральній поведінці та прагненні до удосконалення суспільного життя. **Соловйов розуміє еволюцію природи як поступовий розвиток світової єдності, яка є необхідною умовою досягнення божественного добра.** Більш високий ступінь світової єдності досягнуто у житті людини й особливо в історії людства. Встановлення у світі гармонії та тісної єдності Бога зі світом можливі лише на основі взаємної любові Бога та людей. Людина, по-перше, добровільно підкоряється дії Божій як верховній владі, потім вона свідомо приймає цю дію Божу як істинний авторитет і, нарешті, самостійно бере участь у дії Божій або входить у живу раду з Богом.

Велика заслуга Соловйова в тому, що він розробив християнську метафізику, тобто вчення про перетворення тілесності як необхідної умови досягнення абсолютного морального ідеалу, а також розвинув концепцію еволюції та сутності історичного процесу. Він розглядає християнство як релігію життя й абсолютної повноти духовного та тілесного буття. Незважаючи на ряд недоліків, саме Соловйов створив оригінальну російську систему філософії та заклав основи цілої школи російської релігійної та філософської думки. В ній особливе місце належить Павлу Флоренському.

• **П. О. Флоренський** народився в 1882 р. Вивчав математику і філософію в Московському університеті, а богослов'я - в Московській духовній академії. У 1911 р. прийняв сан священника, після революції 1917 р. працював у галузі техніки в Головелектро,

де займався вивченням електричних полів діелектриків. *Флоренський* — всебічно обдарована людина. Його називали російським *Леонардо да Вінчі*: філософ, астроном, математик, авторитет у фізиці, інженер-електрик, професор мистецтва та перспективного живопису, чудовий музикант, поліглот, який досконало знав латинську, давньогрецьку та більшість європейських мов, а також мови Кавказу, Ірану, Індії. Неодноразово більшовики ув'язнювали його і засилали до концтабору Соловки, вимагали відректися від віри і сану священника, але Флоренський залишався незламним. За неофіційними даними, він помер в ув'язненні приблизно в 1943 р.

Основні праці Флоренського: «Стовп і утвердження істини», «Сенс ідеалізму». В першій роботі автор демонструє майже надлюдську ерудицію - блискучі знання з філософії, теології, математики. Філософські висновки Флоренський підкріплює фактичним матеріалом з медицини, психопатології, фольклору, лінгвістики. Виступаючи проти раціоналізму, Флоренський називає його філософією поняття та розуму, філософією речей і неживої нерухомості, який повністю пов'язаний із законом тотожності.

Флоренський вважає, що формула закону тотожності «А є А» символізує мертвоподібну непорушність, статичну ізоляцію. Істина ж як жива цілісність повинна містити перехід від «А» до «не-А». З точки зору закону тотожності все буття, бажаючи утвердитися, насправді тільки знищує себе, перетворюючись на сукупність таких елементів, з яких кожний є центром заперечень і тільки заперечень. Таким чином, все буття є запереченням, одним великим «НІ». На думку Флоренського, закон тотожності діє не просто як руйнівна сила, а вбиває творче начало в людині, перетворює особистість на річ, тому перемога над цим законом є однією з найголовніших умов відродження духовного виміру людини, становлення особистості.

Головний недолік закону тотожності полягає в тому, що він утверджує самототожність «Я» і, отже, самодостатність «Я», а це породжує егоїзм і атеїзм. Відмова від егоїзму й атеїзму означає відмову від закону тотожності. *Здійснити цю відмову означає прийняти іншу, більш високу логіку відношення до дійсності - «логіку» вручення своєї долі в руки Бога.*

Флоренський досліджує природу істини, вважаючи, що вона, абсолютна реальність, надраціональна цілісність, пізнається завдяки релігійному переживанню, яке підтверджує, що Бог - «конкретна єдність Отця, Сина і Духа Святого». В такому переживанні ми доходимо висновку, що любов - основа живої реальності й істини. Структура буття й істина пізнаються тільки тоді, коли суб'єкт керується живою реальністю, оскільки те, що виникає в нашій свідомості, є не суб'єктивною копією об'єкта або утворенням розуму, як вважав Кант, а дійсним об'єктом зовнішнього світу. *Істина стає доступною свідомості тільки завдяки*

раціональній інтуїції. Ця інтуїція виходить від вищого до нижчого, від цілісності до безмежної кількості підпорядкованих частковостей. Але така єдина істина можлива тільки там, на небі, в той час як «у нас — множинність істин, частинки істини...».

Пояснюючи сутність любові, Флоренський вважає, що вона — **не суб'єктивний психічний процес, а субстанційний акт, який переходить від суб'єкта на об'єкт і має опору в об'єкті, що онтологічно перетворює люблячих.** Створюється нова духовна сутність, завдяки якій розум пізнає таємниці царства Божого і чудо перетворення. Істинна любов немислима без участі божественної сили: люблячи, ми любимо тільки завдяки Богові і через Бога, оскільки любов ставить обов'язковою умовою переборення самолюбства і вступ до нової ділянки буття, яка випромінює красу. **Краса світу, на думку Флоренського, доступна лише тому, хто звільняється завдяки любові від замкненості егоїзму.**

У вченні про конкретне ідеальне буття Флоренський говорить, що найбільш реальним виявленням ідеї є жива істота як єдність у різноманітності. Фотографія - точне, але разом з тим мертво і штучне повторення. Відтворюючи живе буття в його ідеальній сутності з допомогою фарб, мармуру, бронзи, художник відтворює не короткочасну мить, як це робить фотограф, а «зливає» в єдине ціле різні відрізки часу, створюючи таким чином гармонійну єдність.

Концепція особистості Флоренського базується на любові Божій, без якої особистість дробиться на психологічні елементи та моменти, втрачає свою органічну та субстанційну єдність. Флоренський відстоює точку зору, що психічні захворювання виникають із моральних вад, і це веде до руйнування особистості або до другої смерті. Перша смерть полягає у відокремленні душі від тіла, друга - у відокремленні душі від духу, у відокремленні ества, яке стає сатанинським на відміну від самої людини.

Заслуга Флоренського полягає в тому, що він відстоює думку про онтологічний внутрішній зв'язок всіх істот, що дає можливість вирішити багато питань (розуміння природи істини, тлумачення світу як органічного цілого, обґрунтування існування абсолютних цінностей тощо). Велике значення має вчення Флоренського про те, що ідеї Платона є живими конкретними особистостями, а не абстрактними поняттями. Щоправда, під цими особистостями Флоренський розуміє дещо більш високе, ніж людське «Я» (расу, націю, людство тощо). Ідеал християнського життя Флоренський вбачає не у строгому відчуженні від світу, а в радісному світосприйнятті, яке робить світ багатшим і піднімає на новий, більш високий щабель. Умовою цього є християнська філософія, тобто філософія ідеї та розуму, філософія особистості та творчого подвигу.

• Значне місце у православної філософії займає **С. М. Булгаков** (1871-1944 рр.). Він народився в сім'ї священика, працював у Московському університеті, був професором

політичної економії в Київському політехнічному інституті. Змолоду займав марксистські позиції; згодом під впливом філософії Канта прийшов до висновку, що основні принципи суспільного та особистого життя повинні бути вироблені на основі теорії абсолютних цінностей добра, істини та краси. В 1918 р. прийняв сан священника, у 1922 р. його разом з іншими видатними діячами та вченими було вислано за межі радянської Росії. Спочатку оселився в Празі, а з 1925 р. до кінця життя вів кафедру догматичного богослов'я в Паризькому православному духовному інституті.

Булгаков виходить з того, що існує особлива, позалогічна здатність осягнення людського буття. На його думку, логічне мислення відповідає лише сьогоднішній, гріховній людині, воно є хвороба, породження недосконалості. Безгрішній людині властиве металогічне мислення, свого роду проникливість, і тому найвище завдання для людства - піднятися над розумом, стати вище розуму. Значну роль в обґрунтуванні методології релігійної філософії відіграє принцип антиномізму. Як відомо, антиномії - це суперечності між двома судженнями, умовиводами, законами, однаково обґрунтованими і логічно доведеними. На думку І. Канта, антиномії виявляються тоді, коли розум намагається вийти за межі чуттєвого досвіду і в принципі пізнати «річ у собі». *С. М. Булгаков (як і Флоренський)* пристосовує кантівську методологію для обґрунтування положення про нездатність людини раціональним шляхом осягнути трансцендентне начало, кінцеві таємниці буття. Людину «засуджено» на постійну ситуацію антиномізму. Антиномізм, на думку Булгакова, виявляє недостатність сил людського розуму, який у певний момент «зупиняється».

Один з головних принципів християнського ірраціоналізму — неможливість пізнати природу Бога, існування божественного таїнства. Специфіка підходу до вирішення цієї проблеми з позицій антиномізму полягає не в тому, що цей принцип лише зовнішньо пов'язано з утвердженням для людського розуму трансцендентної реальності. Головна мета - довести, що ця нездатність - вираження не просто слабкості й обмеженості людського розуму, а його принципової недосконалості, гріховності. *Разом з тим обмеженому, гріховному логічному мисленню православні філософи протиставляють особливу духовну здатність бачення світу — віру, любов, релігійний досвід.* Це не пізнання в точному значенні цього слова, а безпосередній зв'язок людини з Богом, внутрішнє почуття, яке виникає з потреби в трансцендентному. Такий погляд на віру не дає змоги трактувати її як систему ідей або інституційних форм вираження, а навпаки, дає можливість розглядати її як живий, постійно оновлюваний зв'язок з Ісусом Христом. З допомогою релігійного досвіду як єдиної форми проникнення людини до кінцевих таємниць буття релігійні філософи прагнуть захистити віровчення від критичної думки з позицій даних наукового пізнання. Врешті

релігійний досвід одержує тлумачення як безпосереднє злиття людської душі з Богом, перехід людських переживань, почуттів у трансцендентний вимір.

19.3. Інтуїтивізм

• Певне місце в російській філософії займає течія *інтуїтивізму*. Чільне місце в ній належить *М. О. Лосському* (187(Ы1965 рр.). Він закінчив філософський і природничий факультети Санкт-Петербурзького університету, де згодом став професором філософії. В 1922 р. був висланий з Росії, жив у Празі, був професором філософії в Братиславі, професором філософії в Російській духовній академії в Нью-Йорку.

Лосський називає свою теорію пізнання інтуїтивізмом. Це вчення про те, що пізнаний об'єкт, якщо навіть він становить частину зовнішнього світу, включається безпосередньо свідомістю суб'єкта, який пізнає, в особистість і тому розуміється як існуючий незалежно від акту пізнання. Споглядання інших сутностей такими, якими вони є самі по собі, можливе тому, що світ є деяке органічне ціле, а суб'єкт, що пізнає, індивідуальне людське «Я» - деяке надчасове і надпросторове буття, тісно пов'язане з цілим світом. Те відношення суб'єкта до решти сутностей у світі, яке робить інтуїцію можливою, Лосський називає *«гносеологічною координацією»*. Це відношення як таке не є пізнанням. Для того щоб об'єкт не тільки був зв'язаний з «Я», але був ним пізнаний, суб'єкт повинен направити на об'єкт цілу серію інтенціональних (цільових) розумових актів - свідомості, уваги, диференціації тощо.

Згідно з теорією інтуїції, чуттєві якості об'єкта - кольори, звуки, тепло тощо належать до реальних об'єктів зовнішнього світу. Лосський поділяє погляд Бергсона, суть якого в тому, що стимулювання окремого органа чуття і фізіологічний процес у корі головного мозку служать не причиною, яка виробляє зміст сприйняття, а тільки стимулом, який спонукає «Я», що пізнає, спрямовувати свою увагу та відбіркові дії на реальний об'єкт зовнішнього світу. *Оскільки сили людини обмежені, то наше сприйняття як усвідомлення об'єкта в розрізненій формі є лише його відбором; отже, наше пізнання завжди уривчасте. Відбір усього змісту сторін об'єкта проводиться різними людьми по-різному, тому два спостерігачі знаходять зовсім інший зміст в одному і тому ж об'єкті.*

Усе те, що не має ні просторового, ні часового характеру, Лосський називає *«ідеальним буттям»*. Воно включає зміст загальних понять таких відношень, як, наприклад, зв'язок між якістю та її носієм, кількісні форми та відношення (число, єдність, множинність тощо). *Все, що дано у формі простору і часу, називається реальним буттям, яке може виникнути й набутти систематичного характеру тільки на основі ідеального буття.* Крім того, існує металогічне буття; воно виходить за рамки законів тотожності, суперечності та виключеного третього, наприклад Бога. *Ідеальне буття — об'єкт інтелектуальної ін-*

туїції. Воно споглядається безпосередньо, яким воно є, в самому собі; звідси висновок, що дискурсивне мислення не протилежне інтуїції, а є її різновидом. Металогічне буття є об'єктом містичної інтуїції.

Пізнавальні акти здійснюються надчасовим і надпросторовим діячем, суб'єктом, індивідуальним людським «Я», що творить свої індивідуальні розумові акти уваги, спогаду, бажання тощо. Як ідеальна сутність людське «Я» може бути визначене терміном **«субстанційний діяч»**. «Субстанційні діячі» творять не тільки пізнавальні акти, але й всі події, всі процеси, все реальне буття: наспів мелодії, переживання тощо - все це прояви деякого «Я». Наділений творчою силою, «субстанційний діяч» породжує реальні процеси й оживляє їх відповідно до абстрактних ідей. Тобто конкретно-ідеальні діячі служать носіями абстрактно-ідеальних форм.

Розробляючи концепцію особистості, Лосський вбачає мету її життя в абсолютній повноті буття, яка досягається через любов до абсолютних цінностей відповідно до ієрархії цінностей. Бог - найвища цінність, і тому його необхідно любити більше за все на світі. Потім іде людська особистість як деякий індивідуум, неповторний як існуючий і незамінний ніякою іншою цінністю. Кожен повинен любити ближнього, як самого себе. Далі ми повинні любити безособові абсолютні цінності, такі як істина, моральність, свобода, краса; вони є складовими частинами абсолютного блага повноти життя та підкоряються цінності особистостей.

• Ідеї Лосського певною мірою поділяє **С. А. Франк** (1877-1950 рр.), який вчився в Московському університеті на юридичному факультеті, продовжив освіту в Берліні та Гейдельберзі, де працював на терені філософії та соціології. Був професором у Саратовському, а потім у Московському університетах. В 1922 р. був висланий з Радянської Росії, до останнього часу жив в Англії. *В молодості був марксистом, згодом перейшов на бік ідеалізму і врешті-решт - християнського ідеалізму.*

Франк вважає, що вихідним пунктом його вчення служить факт інтуїції; метою вчення є відкриття онтологічних умов можливості інтуїції як безпосереднього сприйняття реальності, незалежної від наших пізнавальних актів. Можливість інтуїції полягає в тому, що індивідуальне буття знаходиться в абсолюті як всеєдності, внаслідок чого кожен об'єкт ще до будь-якого пізнання його перебуває в безпосередньому контакті з нами. Абстрактне логічне пізнання можливе тільки завдяки інтуїції цієї всеохоплюючої єдності. Логічне пізнання завжди абстрактне і нежиттєве, воно дається через споглядальну інтуїцію. Всі живі істоти, розгортаючи себе в часі як безперервне творче становлення, належать до сфери металогічного; воно сприймається через живе пізнання або пізнання як життя, яке

досягається в ті моменти, коли наше «Я» не тільки споглядає об'єкт (тобто володіє ним надчасово), але й ним живе.

• У цілому Франк залишив багату літературно-філософську спадщину з інтуїтивізму, зробив суттєвий внесок у побудову християнсько-філософського світогляду.

ВИСНОВКИ

У російській філософії провадилися дослідження з онтології, гносеології, логіки, етики, естетики та історії філософи. Широко відомими були погляди про пізнаваність зовнішнього світу, які часто знаходять вираження у формі вчення про інтуїтивне; позитивізм і механістичний матеріалізм. Багато уваги приділялося розробленню теорії про світ як єдине ціле, яка спиралася б на всю багатомірність досвіду. Релігійний досвід, на думку російських мислителів, міг дати найважливіші дані у вирішенні цього завдання. Філософія, беручи до уваги цей досвід, з необхідністю ставатиме релігійною. В цьому полягає найхарактерніша риса російської філософії. В ній прагнення до цілісного пізнання та гостре відчуття реальності тісно поєднуються з вірою у багатоманітність досвіду - як чуттєвого, так і більш витонченого, який дає можливість глибше проникнути в сутність буття. Російські філософи довіряють інтелектуальній інтуїції, моральному та естетичному досвідам, які розкривають найвищі цінності для людини, але насамперед вони довіряють містичному релігійному досвідові, що встановлює зв'язок особистості з Богом та його царством. Усе це дає підстави вважати, що будь-яка філософська система, що поставила перед собою великі завдання пізнання глибокої сутності буття, повинна керуватися принципами християнства. Плеяда російських мислителів присвятила своє життя розробленню всеохоплюючого християнського світогляду.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Охарактеризуйте передумови та специфіку російського філософського світогляду.
- Які основні світоглядні позиції «слов'янофілів»?
- У чому полягає концептуальна спрямованість філософських поглядів «західників»?
- Що таке «ідея всеєдності» В. Соловйова і як вона інтегрується в розуміння дійсності?
- Окресліть основні принципи філософських положень російських мислителів «срібного віку».
- У чому полягає головна спрямованість християнського екзистенціалізму М. Бердяєва?
- Розкрийте сутність філософських поглядів російського інтуїтивізму.

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Буття, світове життя можна прийняти лише споконвіку, до судження, прийняти повнотою свого духу, нераціоналізованою своєю свідомістю. До буття, до життя світу

неможливо прийти, від нього можна тільки зійти. Буття дано спочатку, а не в кінці, його неможливо вивести за допомогою дедукції. Є інтуїція буття, але немає до неї шляхів дискурсивного мислення. Тільки безумство раціоналізму мало перетворити буття на категорію, прилаштувати його в судженні, поставити в залежність від пізнання. Що буття безпосередньо, інтуїтивно дане нашій первісній, цілісній свідомості, цього неможливо ні з чого вивести, це можна тільки відкрити і прийняти. - Істинна філософія, релігійна філософія завжди відкриває первісну даність, але відкриття цієї первісної даності є складною роботою внаслідок похмурості, в якій ми живемо. Як до буття взагалі, так і до буття абсолютного, буття Божого не можна прийти, неможливо довести Бога, можна тільки зійти від Бога, спочатку відкрити Бога в собі. Але для цього потрібен подвиг звільнення від похмурості - певна містична активність. У вторинній, раціоналізованій, розсіченій уже свідомості буття для нас опосередковується, віддаляється: ми мислимо безпосередньо у всіх смислах. Це неминуча кара... В дійсності раціоналістична свідомість і опосередковане пізнання є лише хворобливим станом самого буття, в ньому відбувається розрив. Але раціоналістична гносеологія цього не може бачити, це видно лише релігійній філософії, посвяченій у таїни буття».

(Бердяев Н. А. Философия свободы // Бердяев Н. А. Судьба России. - М.; Х., 1998. - С. 94-95).

Чи згодні ви з такою характеристикою раціоналізму та призначенням релігійної філософії, яку пропонує М. О. Бердяев? Яка ваша позиція?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Бердяев Н. А. Философия свободы // Бердяев Н. А. Судьба России. - М.; Х., 1998.
2. Булгаков С. Н. Сочинения. - М., 1990.
3. Громов М. Н., Козлов Н. С. Русская философская мысль X-XVII вв. - М., 1991.
4. Кувакин В. Н. Религиозная философия в России: начало XX в. - М., 1980.
5. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. - М., 1991.
6. Лосский Н. О. История русской философии. - М., 1991.
7. Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. - М., 1998.
8. Флоренский П. А. Столп и утверждение веры. - М., 1990.
9. Чаадаев П. Я. Философические письма. - М., 1989.
10. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии // Сочинения. - М., 1989.

XX. ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНИ

20.1. Філософська думка Київської Русі

20.2. Розвиток філософії в духовній культурі України XIV- XVII ст.

20.3. Філософія Григорія Сковороди

20.4. Українська філософія XIX ст.

20.5. Філософські течії в Україні другої половини XIX - початку XX ст.

20.6. Філософія та світогляд українського романтизму

Філософія в Україні розвивалася як невід'ємна частина історичної свідомості нашого народу, відображала процеси, що відбувалися в суспільному житті нації. Як особлива форма самоусвідомлення національної культури, філософія в Україні існувала в тісному взаємозв'язку з суспільно-громадською, політичною, науковою та релігійною думкою.

Як і кожній національній філософії, українській властиві свої типові риси, що сформувалися на основі національного характеру, так званої «української душі». До них належать: **кордоцентризм** (від лат. «кордос» - серце) - розуміння дійсності не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» - емоціями, почуттями, внутрішнім, «душею»; **антропоцентризм** - спрямованість на людину, осмислення її сутності і в цьому зв'язку — можливості здобуття щастя в звичайному житті; **екзистенційність** - гостре переживання життя, даного моменту існування, здатність «пропускати» загальноприйняті цінності крізь особистий життєвий досвід, щоб таким чином знайти «правду», сенс, мету власного життя; **«софійність»**, **толерантність і діалогічність** - терпимість, гідне ставлення до різних проявів незгоди зі своїми принциповими ідеями, прагнення вести з ними коректну дискусію. Філософія в Україні часто існувала не у цілісності філософських систем, а у вигляді масштабу ідей, виражених у літературі, поезії, публіцистиці.

Ключові слова

кордоцентризм, кардіогносія, антеїзм, «софійність», символічний світ, агіографічна література, полемісти, братства, самопізнання, макрокосм, мікрокосм

«Філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього. Коли дух веселий, думки спокійні, серце мирне, - то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія».

Г. Сковорода

20.1. Філософська думка Київської Русі

Наприкінці IX ст. завершилось об'єднання східних слов'ян у державних кордонах Київської Русі, що зумовило формування розрізнених племен у руський (український) народ. Утворення Руської держави та введення християнства (988 р.) знаменували початок нової епохи в політичному, економічному та культурному житті Русі. Розквіт культури знайшов своє відображення в поширенні писемності, створенні навчальних закладів, розвитку архітектури, живопису, скульптури та прикладного мистецтва. **Християнська релігія, що стала визначальним джерелом філософсько-світоглядних ідей, докорінно перетворила світобачення руського народу, змінила стиль його мислення, напрями духовних прагнень.** Розповсюдження християнської літератури орієнтувало руських мислителів на вивчення Святого письма, учення Отців церкви - Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Назіанзина, представників каппадокійської школи, що існувала на території Візантії в IV-V ст.

Усі пам'ятки нашої давньої філософії можна поділити на дві групи: **перша** — це тексти, що виникли на території Київської Русі (оригінальна література), **друга** - переклади текстів, що різними шляхами надходили з інших країн. Найавторитетнішими представниками перекладів були **Василь Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Богослов, Григорій Нисський.** Античну філософію презентували Арістотель, Платон, Демокріт та ін.

Багатий філософський зміст мають твори вітчизняних мислителів: «Слово про закон і благодать» **Іларіона**, «Успенський збірник», «Моління» **Данила Заточника**, «Слово» **Кирила Туровського**, «Повчання» **Володимира Мономаха**, «Життя» **Бориса і Гліба**, «Ходіння» **Данила Паломника**, «Повість временних літ», «Печерський Патерик» та ін.

Давньоруська філософія розвивалася в лоні духовно-практичного осмислення світу, що зумовило її орієнтацію на людяність, конкретне, земне та дохідливе православно-християнське навчання життю широких верств населення. Вона намагалася дати відповідь на основне питання будь-якої філософії: як людині жити в цьому світі?

Синтезуючи західну та східну думку, вітчизняна філософія набувала самобутнього та оригінального характеру. Вона мала статус мудрості, забарвлювалася мудрістю, розумілася як мудрість. «Ізборник 1073 р.» кваліфікує мудрість як знання божеських та людських речей. Мудрість будь-якої людини походить передусім від Бога, її можна набути через книжне знання та спілкування з розумними людьми. **Філософ, або мудрець, — це особлива людина, що є носієм християнського знання, його духу, вчителем життя, теоретиком і практиком, здатним вирішувати всі проблеми людського буття.**

У філософії цього періоду здійснюються спроби пізнавальної діяльності. Передусім вона спрямовується до Бога, а вже потім до світу і людини, які створені, живуть і мислять

завдяки провидінню Бога Високий статус надавався розумові, раціональному осмисленню буття.

Важлива роль відводилася істині та правді. Істину створив Бог, а оскільки він один, єдина й істина, яка не існує поза християнством Світ існує в істині, живе за її законами, і збагнути її можна лише за посередництвом Бога. **Усе, що йде від Бога, є істиною.** Тобто істина розуміється як онтологічна, об'єктивно існуюча релігія, як сама дійсність, в якій сукупною й абсолютною істиною є Бог як найвища духовна цінність. Поняття істини певною мірою ототожнювалося з поняттям правди, справедливості, віри та виступало вже як аксіологічна, етична й естетична детермінанта і критерій, що повинно було впливати на стосунки Бога, людини і світу. Людина того часу намагалася не просто досягнути істину, а насамперед втілити її в життя, у свої справи, прагнула перебувати і жити в істині.

Важливе місце в пізнанні посідало серце. Саме в ньому коренилася думка, віра, воля, перебувала любов, завдяки якій можна було пізнати Бога і людину. Бог промовляв не до розуму, а до серця людини. Серце вважалося осередком чуттів і перебувало в інтимному наближенні до Бога. Ця кордоцентрична традиція і надалі зберігається в українській філософії.

Специфічною рисою філософського світогляду того часу було не пряме, а символічне тлумачення дійсності. Наприклад, розуміння світу через притчу, яка образно і наочно подавала те, що необхідно було зрозуміти. Своєрідною рисою мислення було бачення дійсності через наочні образи, за допомогою яких пояснювалися складні для розуміння ідеї, догмати та явища.

Онтологічну позицію визначав догмат про створення світу Богом, а звідси випливало, що всі природні процеси перебувають у залежному від Бога стані. Він - джерело доцільності та впорядкованості природи. **Світ природний, земний залежить від надприродного, надчуттєвого, тому сенс буття полягав не в осмисленні світу, а в тому, як урятуватися в ньому. Натурфілософські уявлення базувалися на християнській картині світу.**

Добро і Зло уявлялись як реальні космічні фактори, що визначають життя Всесвіту, ними пройнято всі матеріальні та духовні явища. Добро розглядалось як сукупність факторів, що сприятливо впливають на окремого індивіда або спільноту. **Базовою виступала ідея добра, іманентно притаманна Богу, і зла, протилежного «сущим» добру і благу.** Джерело зла вбачалося у відпаданні від істин суцього Бога, у волі до гріха, біблійному гріхопадінні людини. **Кінцева мета людства й окремої людини — подолання зла, спокута первородного гріха, порятунок себе й інших.**

У поглядах на людину вітчизняні мислителі сходяться, розуміючи її як істоту багатомірну, як «храм», де присутній Бог, **призначення людини вбачають у служінні**

Богові. Людина - це богоподібний посередник між Богом і світом. Здатність мислити єднає її з Богом, а наявність тіла - з матерією. Кожна людина може обрати два шляхи - життя і смерті. **Шлях життя** - це шлях вивільнення від смерті, покори Богу, виконання всіх настанов віросповідання, він адекватний спасінню людини. **Шлях смерті** - це шлях гріха, гордощів, непокори, що веде до довічних страждань. *У цілому антропологічне вчення Русі несе в собі величезний заряд людяності, пропонує цілий спектр стилів життя.*

Моральні уявлення базувалися на християнському вченні, а також зазнали впливів східного та азіатського народних світоглядів, античних етичних вчень. Абсолютним ідеалом етичної думки поставав Ісус Христос.

Християнська ідея милосердя переросла у принцип моралі, який не тільки декларував необхідність бути милостивим до ближніх, а й проголошував милостиню як універсальну й абсолютну умову впорядкування всіх сфер і рівнів суспільних відносин. Цей принцип передбачав загальну взаємну любов і повагу громадян, їхню взаємодопомогу. На практиці це означало пожертвування на користь бідних, створення притулків, обмеження сваволі боярської та княжої влади.

Моральні настанови засуджували гордість, заздрість, злобу, лицемірство, пияцтво, жадобу, обмову та ін. Пропагувались не тільки християнські заповіді, а й такі форми загальнолюдського спілкування, як дружба, шанування старших і батьків, правда і щирість. **Домінування цих категорій створило духовний стрижень, який пронизує вітчизняний менталітет і сьогодні.** В цілому київськоруська моральна традиція орієнтувалася на людинознавство, людинолюбність, людяність, що формувало нову людину - духовно досконалу, чисту в помислах і вчинках, спрямовану до Бога

Філософська думка Київської Русі як живе історичне явище мала свій образ, свій духовний досвід, відтворювала дух своєї епохи. І хоча вона мало досліджена, в ній можна виділити такі принципи, ідеї й особливості: загальна спрямованість на вирішення актуальних питань суспільного буття; обґрунтування духовно-практичної форми освоєння світу; увага до проблем людини, пізнання, смисложиттєвої проблематики; вірність і дотримання канонів і традицій православної віри; у сфері соціальних і моральних стосунків переважання загальнолюдських ідеалів добра і краси, мужності, вірності, чесності, щирості, простоти.

У пізнавальній діяльності домінувала енциклопедичність, просвітництво, висока книжна культура, повага до розуму і таланту. Велике значення надавалося набуванню мудрості як сплаву знання та його практичного втілення в життя, пошукам правди, істини, бажанню досягнути культуру свого та інших народів, передати ці знання сучасникам і нащадкам. Усі ці ідеї увійшли в духовну культуру українського народу.

20.2. Розвиток філософії в духовній культурі України XIV-XVII ст.

Після татаро-монгольської навали життя в Київській державі не припинилося. Не варто вдаватися в складні соціально-політичні, історичні події, які відбувалися в Україні в XIV-XVII ст., оскільки нас цікавлять передусім духовно-світоглядні процеси. До них слід віднести єретичні вчення та вільнодумство, зумовлені особливостями соціальної дійсності того часу. Джерелом розвитку *єретичних* ідей в Україні була **апокрифічна література, а серед рухів — богомилство**. Богомили раціоналістично підходили до інтерпретації деяких християнських догматів, не сповідували Старого Заповіту, поклоніння Христу, святим та їх мощам, не визнавали церковної ієрархії, виступали проти церковних володінь і багатства, не вбачали необхідності в існуванні духовенства, оскільки вважали, що духовним учителем і проповідником може стати кожний, хто знає Святе письмо.

У народній свідомості відбувається творення дум, герої яких захищають рідну землю від ворогів, але, на відміну від билинних героїв, — це звичайні, реальні люди. Ця ситуація має моральний, філософський аспект: виникає постать «героя духу» (козак Голота, козак Мамай). У XIV-XV ст. поширюється так звана **агіографічна література** (від гр. «hagios» - святий) - «життя святих». Створюються цілі збірники «житій» - **патерики**. Набувають поширення літературні видання морально-етичного змісту, повісті-притчі («Ізмарагд», «Четья», «Бчола» та ін).

Головний герой «житія» - святий, який бореться з дияволом, і ця боротьба є способом досягнення святості, наповнення силами добра і недоступності силам зла. **Навчати своїм життям, а не словом — головне правило «святого житія»**. Основа діянь героя «житія» - вибір добра будь-якою ціною. Для досягнення святості необхідно обрати Бога, а не світ, і вона є найвищим рівнем одухотвореності. Моральною протилежністю святості постає гріх

Внаслідок специфічних соціально-економічних умов у XVI ст. в Україні почали поширюватись ідеї гуманізму, в розвитку якого можна виділити три періоди. **Перший** (приблизно до середини XVI ст.) - типологічно схожий із раннім італійським, у центрі його знаходяться соціально-політична тематика, питання етики й естетики. У **другому** (з другої половини XVI до початку XVII ст.) - активно формується історична самосвідомість українського народу, розвивається ідеал гуманістичного патріотизму. У **третьому** (друга третина XVII - початок XVIII ст.) - розробляється комплекс гуманістичних ідей у переплетенні з реформаційними. *Причиною поширення ідей гуманізму в першій половині XVI ст. став соціально-економічний прогрес, зумовлений початком розвитку простого товарного виробництва, зростання кількості міст, в яких розквітали культура й освіта.*

• Фундаторами гуманістичної культури в Україні XV-XVI ст. були **Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський-Роксолан**. Майже

всі вони після здобуття освіти в Західній Європі діяли на українській території в так званому Руському воєводстві Польщі.

Для гуманізму цього часу характерним є трактування людини не лише як природної частки космосу, а й як «вінця» природи, її господаря. **Як найвища цінність людина вважалася творцем себе самої через причетність до божества.** Ставилась також проблема співвідношення Бога та людини, наближення Бога до людини (боговтілення), ототожнення Бога та людини (пантеїзм), визнання її досконалим за своєю природою творінням, а також обоження людини (А. Зизаній). С. Оріховський-Роксолан вважав, що кожна людина має самодостатню цінність, від неї самої залежить, чи стане вона гідною високого призначення, чи перетвориться на огидну та нікчемну тварину.

• *Поширенню філософської та духовної культури сприяла творчість українських полемістів XVI—XVII ст.*, тісно пов'язана з діяльністю братств, які виникають у цей час у багатьох містах України (Львівське братство, створене у 80-ті роки XVI ст., Київське - 1615 р., Луцьке - 1617 р., а також Острозьке, Галицьке, Рогатинське, Кам'янець-Подільське, Вінницьке та ін.). **Братства та братські школи при них були головними осередками опору культурно-релігійній агресії Польщі.** Виникає військово-політична організація опору економіко-політичній агресії Польщі в Україні - **українське козацтво**, якому не були чужі і функції культурно-духовного захисту. Про це свідчить факт вступу всього Запорозького війська на чолі з *Петром Сагайдачним* до Київського братства в 1618 р.

Саме з братствами та братськими школами пов'язується діяльність полемістів, які захищали позиції українського православ'я. Одним з перших полемічних творів був «Ключ царства небесного» (1587 р.) Г. *Смотрницького*, «Казання св. Кирила» (1596 р.) С. *Зизанія*, «Тренос» (1610 р.) М. *Смотрницького*, «Книга про віру єдину» (1619-1621 рр.) та «Книга про правдиву єдність православних християн» (1623 р.) З. *Копистенського*, «Катехізіс» (1627 р.) А. *Зизанія* та ін. Найбільш відомий серед полемістів - **Іван Вишенський** (бл. 1550-бл. 1620 рр.). **У центрі його уваги — людина, але людина «духовна», адже лише через дух можливе безпосереднє спілкування людини з Богом.** Але раціоналістичне осягнення божественного буття розумом неможливе (розум здатний охопити лише негативні визначення Бога - те, чим Бог не є). **Справжня визначеність Бога охоплюється лише містичним, ірраціональним осяянням душі.** Якщо розум не виявляє претензій на роль єдиного засобу пізнання, то може бути натхненним «євангельським розумом», щоб стати «підготовчим щаблем» на шляху до істини. **Завдяки самопізнанню людина стає спроможною подолати свою земну форму й увійти у внутрішній духовний контакт із вищим буттям.**

- Велику роль у діяльності полемістів відіграв **Острозький культурно-освітній центр**, заснований у м Острозі в 1576 р. князем *К. Острозьким*. Важливе місце в цьому центрі займала греко-слов'янська школа, в якій викладалися грецька, латинська, слов'янські мови, а також «вільні науки» (граматика, арифметика, риторика, логіка та ін.). Першим ректором був *Г. Смотрицький*. До центру входили гурток науковців-гуманітаріїв і друкарня, створена російським першодрукарем Іваном Федоровим, який перебрався з Москви в Україну, рятуючись від фанатизму церковної та світської влади.

Острозький культурно-освітній центр сприяв розвитку гуманістичної атмосфери. Діячі центру усвідомлювали значення рідної мови як запоруки чистоти православної віри та самозбереження українського народу від покатоличення та колонізації. Зокрема, М. Смотрицький видає в 1618 р. «Граматику славенскую», яка ще майже два століття після того була єдиним підручником у східнослов'янському світі (за нею вчився М. Ломоносов).

Острозький культурно-освітній центр був єдиний у своєму роді. **В ньому сфокусувався цілісний процес розвитку духовності в Україні.** Крім обґрунтування православного вчення, утвердження філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї. Тут було засновано бібліотеку з багатим зібранням богословської та наукової світської літератури, вперше зроблено спробу створення школи вищого типу в Україні і набуто цінний досвід що допоміг Петру Могилі та іншим діячам Києво-Могилянської академії обрати потрібний шлях розвитку української освіти та культури.

- На базі Київського братства, яке почало відігравати роль у братському русі, в 1631 р. виникає **Києво-Могилянський колегіум**, а згодом (з 1701 р.) - Києво-Могилянська академія, яка стала першим вищим навчальним закладом на східному, слов'янському терені. Навчальна програма колегіуму будувалася за класичною схемою середньовічного західноєвропейського університету вивчалися «сім вільних наук» — тривіум (граматика, поетика, риторика) та квадріум (арифметика, геометрія, філософія, музика). Перших чотири роки приділялися на загальноосвітню підготовку, один рік - на риторику та поетику, наступних два роки - на філософію, останніх чотири - на теологію.

- Програма з філософії передбачала знайомство з творами східних отців церкви, філософськими ідеями античності, західної патристики, схоластики, ідеями Відродження, Реформації, Ранняго Просвітництва та ін. У Київському колегіумі діяли видатні українські мислителі *Іов Борецький, Косіян Сакович, Єлисей Плетенецький, Петро Могила* - організатор колегіуму. Серед професорів Києво-Могилянського колегіуму були такі відомі вчені, філософи та письменники, як *Феофан Прокопович, Іоаникій Талаятовський, Стефан*

Яворський, який реорганізував греко-латинську школу в Москві на Слов'яно-греко-латинську академію, **Георгій Кониський**.

Потреби в розвитку філософської думки, вимоги конфесійної та національної боротьби привели братчиків та професорів Києво-Могилянського колегіуму до усвідомлення необхідності оволодіння світовою науковою культурою, вивчення, переосмислення, засвоєння здобутків західноєвропейських мислителів і вчених. Це завдання змогла виконати створена в 1701 р. Києво-Могилянська академія.

• Засновник академії **П. Могила** був сином молдавського господаря, професором, ченцем, митрополитом, учнем єзуїтів і творцем православного «Требника», борцем з католицизмом і протестантизмом і водночас із православною ортодоксією, автором ідеї християнського єкуменізму в межах України. **Феофан Прокопович**, син київського міщанина, був студентом Київського колегіуму, продовжував освіту в Римі, задля чого перейшов у католицизм і згодом, розширивши зв'язки з католицькою церквою, повернувся до православної віри, став професором теології, філософії та математики Києво-Могилянської академії, автором багатьох підручників і наукових праць, найвпливовішою особою у «вченій дружині» російського імператора Петра I. **Інокентій Гізель** закінчив Києво-Могилянську академію, удосконалював свою освіту в західних університетах, згодом став професором, архімандритом Києво-Печерської лаври, філософом, сприяв виданню «Києво-Печерського патерика» (1661 р.) і створенню першого підручника історії під назвою «Синопис» (1674 р.). Саме вони та їхні численні колеги й учні привели до глибоких внутрішніх змін українську церкву, підняли рівень православного богослов'я, забезпечили розвиток професійної філософії, мистецтва, мовознавства, інших галузей знання, сприяли докорінним зрушенням у мисленні тогочасного українського духовенства та світської інтелігенції.

У Києво-Могилянській академії вивчалися твори *Арістотеля, Платона, Плутарха, Сенеки, Ціцерона, Діогена Лаертського, Боеція, Філона*. Ідеї платонізму та неоплатонізму сприймалися в академії переважно через патристичну літературу, зокрема через творчість *Августина, Орігена, Климента Александрійського, Василя Великого, Григорія Нисського* та ін. Було введено у вжиток ідейні надбання схоластичної філософії - твори *Альберта Великого, Ансельма Кентерберійського, Томи Аквінського, П'єра Абеляра, Дунса Скота, Авіценни, Аверроеса* та ін. З представників новітньої філософії в академії вивчали твори *Макіавеллі, Галілея, Коперника, Бекона, Декарта, Лейбніца, Вольфа, Спінози, Гассенді*. У межах барокової схоластики, що була панівною в Україні протягом XVII ст., спостерігається тяжіння до мислителів, які у своїх теоріях поряд з натурфілософськими питаннями чільне місце відводили з'ясуванню проблем метафізики, проблем загальних основ буття.

У XVIII ст. схоластику бароко витісняє вольфганська школа, простежується орієнтація на тих західних філософів, які утверджували перевагу умосяжного освоєння світу над чуттєвим, інтелектуального пізнання над розсудковим (дискурсивним) і тим більше чуттєвим, акцентували увагу на самосвідомості.

Філософія Києво-Могилянської академії була по суті першим етапом у розвитку професійної філософії в Україні. Вона підпорядковувалася примату теології, розглядалася переважно як помічник у справах віри. Проте не слід недооцінювати її значення у створенні власного інформаційного поля, необхідного для майбутнього розвитку філософського мислення. Філософія в академії розумілася як система дисциплін (або всіх наук), покликаних віднайти істину, причини існування речей, даних людині Богом, а також як умова дослідження життя та формування добродетельності. **Істина ототожнювалася з вищим буттям, тобто з Богом, якого називали спінозівським терміном «натура натуранс» («творяща природа»).** **Переконані в раціональності світу, вчені академії шукали істину шляхом дослідження наслідків Божої діяльності «натура натурата» («створеної природи»).**

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль у розвитку духовної, в тому числі і філософської культури східних та південнослов'янських народів. У її стінах здобували освіту росіяни, білоруси, серби, молдаване, греки, словени та ін. Європейський рівень навчання, активна наукова та освітня діяльність в Україні й за її межами, постійне розширення зв'язків із західними університетами зміцнювали авторитет академії, сприяли її становленню як провідного інтелектуального осередку в православному слов'янському світі. Києво-Могилянська академія була духовним осередком, у якому українська нація не лише відшліфовувала свій інтелект, але завдяки своєму потужному впливові сприяла культурному зростанню інших слов'янських народів.

20.3. Філософія Григорія Сковороди

Григорій Савич Сковорода (1722-1794 рр.) є одним із найвидатніших представників історії української філософії. Мандрівний поет і вчитель мудрості, шукач особистого шляху осягнення божества, істинного сенсу буття людини - все це створює образ оригінального мислителя, який посідає видатне місце в історії української і світової духовної культури. Народився Г. С. Сковорода 3 грудня 1722 р. у простій козацькій сім'ї в с. Чорнухи на Полтавщині. Зважаючи на те, що він з дитинства виявив «нахил до богочитання» та «охоту до науки», дванадцятирічного Григорія було віддано у навчання до Києво-Могилянської академії. Там він з перервами[^] провчився до 1753 р., але так і не закінчив повного курсу, залишившись на все життя «студентом (як він сам себе любив називати). Його вчителями були

славетний філолог *Симон Тодорський*, ритор і поет *Сильвестр Ляскоронський*, філософи і богослови *Сильвестр Кулябка*, *Михайло Козачинський*, *Георгій Кониський*.

Здобувши в академії добре знання мов, античної та світової культури, Сковорода обрав свій напрям і спосіб філософствування, які не перебували у руслі науки про зовнішній світ і суспільну діяльність, а мали на меті моральне удосконалення та духовний поступ людської особистості, її власний вільний вибір, виховання волі. Тому формою викладу етико-антропософського вчення Сковороди був не академічний трактат, а байки, вірші, притчі, діалоги.

За неабиякі музичні здібності Сковороду було запрошено до придворної капели імператриці *Єлизавети* в Санкт-Петербург (1742-1744 рр.). З 1750 по 1753 рр. перебував у складі Токайської дипломатичної комісії в Угорщині. Деякий час Сковорода вчителював у Переяславському та Харківському колегіумах, а також був домашнім вихователем у маєтках поміщиків.

Де б не був Сковорода, він завжди привертав до себе увагу оригінальним складом думок і способом життя. Сковорода, поет і музикант, знавець латинської, грецької, давньоєврейської та кількох сучасних мов, «любитель Святої Біблії», одягався просто, спав не більше чотирьох годин, вставав до світанку, ходив пішки за місто, був завжди веселий, бадьорий, шанобливий, з усього виводив мораль, друзів обирав по серцю їх, мав «побожність без марновірства, вченість без чванливості». Після 1768 р. до смерті був мандрівним філософом Помер Сковорода в маєтку одного з своїх друзів у с. Іванівці (нині - Сковородинівка) поблизу Харкова 9 листопада 1794 р., залишивши після себе, крім рукописів, легенди та перекази. Розповідали, що нібито він пішки пройшов усю Європу, нібито втік з власного вінчання, нібито мав дар пророцтва та ін. На могилі філософа викарбувано: **«Світ ловив мене, та не спіймав».**

Визначаючи предмет філософії, Сковорода вважає, що вона - саме життя. **Філософствувати — значать «перебувати на самоті з собою», на самопізнання слід спрямувати людське життя.** Як власну матір можна знайти вдома, так і своє щастя людина здобуває всередині себе. Мета людського життя — це «внутрішній світ», «радість серця», «міцність душі», «веселість серця». Саме вони є завершенням усього добра та найвищим благом і для філософів, **тобто головною якістю людини є не стільки «теоретичні» пізнавальні здібності, скільки емоційно-вольове єство її духу, серце, з якого виростає і думка, і прагнення, і почування.**

Подібно до Сократа, Сковорода дотримується тверджень: «пізнай себе», «поглянь у себе». Близьким до традиційних античних поглядів є висування у філософії ідеалу «евдемонії» (щастя, блаженство - найвища мета людського життя), проповіді «автаркії»

(самодостатності, незалежності від зовнішнього світу), «аскези» (стриманості, відмови від життєвих благ).

Причина людських страждань - у «неправдивому розумінні» суті речей. Зовнішній світ - «швидкоплинна річка», тому гонитва за його благами -безглуздя. Любов до зовнішності робить з людини раба, оскільки видимість засліплює, веде в темряву помилок. А істинне пізнання проникає в незмінну сутність речей, тому воно може стати основою справжнього щастя, тобто Скворода йде за сократівським принципом тотожності щастя та істини.

Для людини є два способи життя: «світський» — згубний та «божий» — спасенний, праведний. Останній є умовою знаходження «правильного» погляду, подолання гріха, зречення злої волі. Це не шлях розуму та розуміння, а шлях віри і любові до Бога. Найвища мудрість для Сквороди — «філософствувати у Христі», оскільки Христос та істина — тотожні. Жити в істині означає жити у Христі. Кожна людина прагне до самопізнання, бо найкоротший шлях до Бога - через власне «серце», через відкриття в ньому «образу божого». Здобуваючи собі «нове серце», людина сама стає «сином божим», «обожнюється», «преображається». А звідси виводиться мета всіякого людського буття і, зрештою, філософії. «Філософія, чи любомудрість, скеровує все коло діл своїх на той кінець, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, як голові усього».

Премудрість єдина для всіх: для «поган і юдеїв, богословів і філософів». У цьому відношенні філософствувати повинні всі. Отже, справжній центр ваги філософії Сквороди як «мистецтва життя» - у відкритті в собі «сина божого», «внутрішньої», «духовної» людини, що є основою «миру душевного» та істинного «блаженного життя». Головна мета вчення Сквороди полягає у проповіді набуття людиною містичного стану «обожнення» через внутрішнє «перетворення» Ті «серця». В цьому процесі людині допомагає розкриття символів Святого письма. Реальність Скворода розуміє не як моністичне (ідеальне чи матеріальне) буття, а як гармонійну взаємодію трьох світів: макрокосмосу, мікрокосмосу, символічного світу або Біблії. Божественне життя «пронизує» кожен з трьох світів, воно становить собою їх творчу основу, справжню «натуру». Макрокосмос — великий світ, у якому «живе все порожнє». Мікрокосмос - світ людини, «світик, світочок», але глибиною він не поступається великому світові, а в певному розумінні навіть його охоплює. Кожен з трьох світів є єдність двох «натур»: «видимої», «зовнішньої», «тіньової» та «невидимої», «внутрішньої», «світлої».

У своїй «видимій» іпостасі макрокосмос - це природний світ відчутих речей і явищ (як матерія), але насправді — «пуста видимість», «місце», «нікчемність», «тінь» справжньої,

але невидимої його «натури» - Бога. Проте Бог - не сама природа, а її «джерело», «світло», «сонце». Існування матерії є «корелятом» існування Бога, і в цьому сенс її вічності, але ця вічність - функція вічності божественного буття, «тінню» якого є буття матеріальне.

Мікрокосмос (людина) — це також єдність двох «натур»: «емпіричної» (тілесної) та «внутрішньої» (справжньої, «істинної») людини. Емпірична людина, як і матерія, є «тінню», «темрявою», «тлінням». Проте мікрокосмос не просто співіснує з макрокосмосом, пасивно відтворює його структуру, а є активним моментом у гармонійній взаємодії з великим світом (макрокосмосом), оскільки єством «внутрішньої» людини є Бог. Тому сократівський заклик Сковороди «пізнай себе» означає пізнати Бога.

Як зазначає А. К. Бичко, це є свідченням діалектичності його позиції, але не об'єктивної (в гегелівському розумінні) діалектики, а екзистенціальної, вихідним пунктом якої є знаменита «іронія» Сократа. Однією з центральних ідей Сковороди є твердження про «нерозривність» і водночас «незлитність» природи та людини, єством якої є Бог. Таким чином, «внутрішня» людина - це божественне в людині. Ідеальна форма людського єства, яку можна знайти в «тайниках» свого серця, є образ Божий, який існує вічно. Всі особисті форми окремих людських істот містяться в єдності досконалої та єдиної людини — Ісуса Христа. Цю людину вже не створено Богом, - вона народжена ним і є його Сином Єдинородним.

Гармонія великого світу (макрокосмосу) і людини (мікрокосмосу) не встановлюється сама собою, автоматично; вона має своїм ґрунтом творчу життєву ініціативу людини. Можливих (і різних) способів гармонізації людини зі світом багато, і кожен має **віднайти відповідний («середній»)** своїй неповторності й унікальності спосіб життя у світі. Але ці способи репрезентовано людині символічно. Тобто між макрокосмосом і мікрокосмосом існує посередник, третій світ, **світ символів — Біблія**. Тут також вирізняються дві «натури» - «видима» (предметна образність символу) і «невидима» (смысл, розшифрування «сенсу символу»). **Біблія як третій світ є справжнім, реальним Словом Божим і втіленням Бога.** Сама Біблія стає істотою божого порядку. Сковорода вказує, що Біблія є Бог.

«Розшифрування» символіки третього світу має метою знайти відповідний («сродний») спосіб діяльності. **«Сродна» або «споріднена» праця є однією з найважливіших передумов досягнення людиною щастя, реалізації справді людського способу життєдіяльності, самоствердження особи.** Праця за покликанням, яка відповідає пізнаній внутрішній природі, потребам і вродженим схильностям людини, є

найвищою насолодою і справжнім щастям. «Неспоріднена» («несродна») праця є основним джерелом усіх суспільних бід.

«Спорідненій» і «неспорідненій» праці надається великого суспільного значення, оскільки Сковорода мріяв про таке суспільство, в якому люди зможуть реалізувати свої природні здібності і нахили в «спорідненій» («сродній») праці і отримуватимуть від неї радість і відчуття повноти свого буття. Але природні здібності повинні бути виявлені, розкриті. Освіта і виховання можуть їх лише вдосконалювати, але не створювати. **Не освіта знання роблять людину щасливою, а лише ретельне вивчення себе, що й відкриває шлях до щастя, спокою, душевної злагоди.** Кожен повинен пізнати себе, свої природні нахили та здібності. Суспільство складається з окремих людей, і це є шляхом і до спільного блага, тому самопізнання у Сковороди виступає як універсальний засіб перетворення людини та світу, усунення світового зла. **Ідея перетворення є центральною у філософській творчості Сковороди, у своїх творах він закликає стати істинною людиною: із зовнішньої — внутрішньою, із тілесної - духовною і в такий спосіб поєднатися з Богом, отже, з природою всього сутнісного.**

Можливість «сродної» праці для всіх виявляє себе в ідеї «нерівної рівності», тобто в реалізації кожним себе за своїми можливостями. У концепції «сродної» праці і похідної від неї «нерівної рівності» знаходить свій зрілий вияв антеїзм філософії Сковороди (термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, який черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею).

Етичні погляди Сковороди базуються також на самопізнанні, яке має остаточною метою **«мистецтво життя»**. Людина може знайти щастя через самопізнання. **Для цього потрібно «жити за натурою», не спотворювати природне, задовольнятися малим. Найвищим усвідомленням цього є «вдячність» як певний ціннісний рівень людського буття, що поширюється на Бога, батьків, благодійників.** Сміслово послідовність така: вдячність - благочестивість - самозадоволення. **Завдання виховання — зберегти здоров'я та навчити вдячності.**

Викладаючи принципи мистецтва життя, Сковорода вказує, що всі неприємності бувають від заздрощів, заздрість - від ремствування, а те - від невдячної долі, що вдень і вночі гризе дух. Невдячність породжує смуток, нудьгу, жадобу, заздрість, а її прагнуть задовольнити улесливістю, крадіжкою, ворожнечею, кровопролиттям. З нею пов'язується вічний смуток,

збентеження, зніяковіття, відчай, тому для людського життя надія -у вдячності, яка задовольняється власним змістом, не зазіхає на чуже. У вдячності людина не втрачає власної

гідності, а, навпаки, дістає стимул для змістовного спілкування з іншою людиною на основі поважання її особистої самобутності.

Досконалість людини, ґрунтуючись на «мистецтві життя», переборює вульгарну прив'язаність до предметного світу і дає можливість відчувати різноманітність і багатство буття, розкрити вічну загальнолюдську основу власного буття.

Підводячи підсумки, можна виділити у філософії Сковороди домінантні лінії української світоглядної ментальності: антеїзм («спорідненість» («сродність») людині всього світу), екзистенціальність (орієнтованість на неповторність людського існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), кордоцентризм («серце - всьому голова»). Ці домінантні лінії набувають класичної форми вияву, а українська філософія вступає у свою класичну добу.

Г. С. Сковорода — засновник класичної української філософії. Водночас він вплинув на формування філософської думки в Росії. Більшість російських істориків філософії (О. І. Введенський, В. Ф. Ерн, Е. А. Радлов, М. О. Лосський) прямо називають Сковороду «родоначальником російської філософії». Велич Г. С. Сковороди полягає і в тому, що він поєднав у собі філософа, мудреця, вчителя життя із філософським способом життя. Філософія в її найглибшій сутності - не лише світобачення, а й світовідношення. Приклад цілісності серця, розуму, вчинку уособлює в собі український філософ і поет *Григорій Сковорода*.

20.4. Українська філософія ХІХ ст.

У ХІХ ст., незважаючи на різного роду утиски, триває неухильний процес розвитку духовної культури в Україні. Ідеї концепції нового українського письменства та творчої інтелігенції сприяли постановці й осмисленню важливих смисложиттєвих проблем, а також проблем національного відродження. Але вони були далекими від професійного філософського рівня, *тяжили більше до чуттєво-емоційного символічного сприйняття світу, ніж до його теоретично-духовного осмислення*. Філософія в ХІХ ст. дістає розвиток у межах академічної філософії, на кафедрах академічних світських і духовних закладів.

Філософствування в той час перебувало під контролем православної церкви, яка вела таку ж реакційну політику, як і царський уряд У 1817 р. міністерство народної освіти з'єднується з духовним відомством, і професори філософії проходять сувору цензуру, яка виключала всі елементи вільнодумства. До філософії ставилися як до науки, яка не дає ніякого зиску. В тому ж 1817 р. припиняє своє існування Києво-Могилянська академія, в приміщенні якої відкривається Київська духовна академія.

• Незважаючи на заборони та стримування, філософія торувала собі дорогу, чому сприяло відкриття нових навчальних закладів. У 1805 р. відкривається **Харківський**

університет. У тому ж році в Кременці створюється **Волинський ліцей**, а в 1817 р. в Одесі - **Рішельєвський ліцей** (перетворений у 1865 р. на **Новоросійський університет**). У 1820 р. в Ніжині відкривається **Ніжинський ліцей**. У 1834 р. на базі переведеного до Києва з Кременця Волинського ліцею створюється **Київський університет святого Володимира**. В цих навчальних закладах починають поширюватися та осмислюватися нові ідеї західноєвропейської філософії, зокрема німецької, що водночас ламало старі традиції та типи філософствування. Перевага надавалася *Канту*, *Фіхте*, особливо *Шеллінгу*, чії ідеї найбільше відповідали романтично-екзистенціальному змістові українського менталітету.

- Ідеї Канта поширював **П. І. Лодій**, професор Львівського, Краківського, а пізніше Петербурзького університетів. Постійно звертаючись до німецького мислителя, *Лодій* розвивав *сенсуалістські* погляди на проблему пізнання і саме з цих позицій *полемізував* з *Кантом*, *критикуючи* його за *суб'єктивний ідеалізм*, *агностицизм*, *розкриваючи єдність чуттєвого і раціонального, емпіричного та логічного*. На його думку, світ існує сам по собі, поза нашим розумом Предмети зовнішнього світу, діючи на органи чуттів, спричиняють виникнення знань.

Лодій підкреслював, що за допомогою мислення людина може пізнавати світ, відкривати властивості речей, закони розвитку природи. *Істинність знання полягає у відповідності наших суджень предметам матеріального світу такими, якими вони існують самі по собі*. Сама істина існує в таких формах метафізичній, логічній, моральній та фізичній. **Критерій істини полягає у несперечливості й одностайності думок більшості людей; це досягається за допомогою розуму та досвіду.**

У соціально-політичній галузі П. Лодій виступав з філософським вченням про природне загальне державне право. В цілому пропаганда і критичне осмислення досягнень західноєвропейської філософської думки сприяли орієнтації на неї академічної філософії в Росії та Україні.

- Значним осередком поширення нових течій західноєвропейської філософії став Харківський університет. Його перший ректор **І. С. Рижський** працював у галузі логіки і лінгвістики, опублікував переклади праць *Дідро*, *Гольбаха*, *Монтеск'є* та інших французьких енциклопедистів. Основою його поглядів стало критичне переосмислення праць *Х. Вольфа*. В онтології та гносеології Рижський відстоював первинність матеріального світу по відношенню до людської свідомості, виступав проти вроджених ідей. *Кожне пізнання починається з відчуттів, але ніколи не зупиняється на цьому ступені розвитку*. Відчуття дають нам знання зовнішніх властивостей буття, а у внутрішні причини сутності предмета проникає розум. **Природа в своїй різноманітності — книга, з якої людина черпає свої знання, збагачуючи розум і вдосконалюючи досвід**. І. Рижський висловив ряд цікавих думок

про виникнення та розвиток мови, її залежність від рівня розвитку науки, літератури, філософії, від специфічних особливостей кожного народу.

• Першим професором філософії Харківського університету став німецький філософ **I. Б. Шад**, рекомендований на посаду *Шіллером, Гете і Фіхте*. Його філософські погляди змінювалися протягом усієї творчої діяльності. Філософія Канта приваблювала Шада ідеєю свободи та гідності людини, разом з тим відштовхувала припиненням розуму, підпорядкуванням розуму вірі, що вело до «духовного рабства». Від Канта він переходить до філософії Фіхте, згодом стає послідовником *Шеллінга*.

У поглядах I. Шада на природу переважає пантеїстична тенденція, особливо при розгляді єдності всіх її сфер. У гносеологічних поглядах Шад критично ставиться до кантіанства, бо воно веде до антиномій, у яких протилежності доходять до взаємовиключення, тоді як вони повинні існувати в єдності. **Не критичний розум, а тільки один розум може допомогти в пізнанні, оскільки виявляє себе в різних функціях (у практичній і теоретичній), між якими не існує ніякої протилежності.** Дійсне теоретичне пізнання, дійсна філософія є дослідженням можливості феноменів, які залежать від ідей. Керуючись ідеями, ми пізнаємо речі такими, якими вони є самі по собі.

Людина, вважає I. Шад, у своєму розвитку проходить три етапи: тваринний, юридичний, моральний. Переходи відбуваються завдяки соціальному середовищу. Критично сприймаючи договірну теорію держави, Шад відстоював **ідею природного права, виводив походження держави та права з розуму людини. Вищий закон суспільства — закон абсолютної свободи, суть якого зводиться до того, що володіння свободою означає панування над собою і може спонукати до таких дій, до яких не зможуть примусити зовнішні сили.** Стан нерівності, рабства можна ліквідувати шляхом пропаганди правових ідей, самовдосконалення людини, бо сама її природа визначає закони суспільства, право кожної людини досягти призначеної їй природою вищої мети. Основу прогресивного розвитку людства філософ вбачав у його різноманітності. Усяке прагнення до вдосконалення згасає, коли знищується різниця між народами та націями.

Гегельянство в Україні було представлено головним чином професорами Київського університету **Орестом Новицьким** (1806-1884 рр.) і **Сильвестром Гогоцьким** (1813-1889 рр.).

• **О. Новицький** вважає, що призначення філософії полягає в розкритті розумної свідомості, наданні думкам і поняттям простору, послідовності та стрункості. Філософія вимагає вічного, неминуючого, а вічне відкривається тільки в ідеях; філософія вимагає необхідного, нескінченного, а воно теж відображується в ідеях; філософія вимагає

незмінного, суттєвого, а суттєве відображується в ідеях. Тому світ ідей — «**батьківщина філософії**».

У питанні про корисність філософії Новицький займає позицію, згідно з якою корисне має сенс лише тоді, коли воно спрямовується на досягнення вищих духовних цінностей, бо *людина живе не тільки задля того, щоб працювати, а працює, щоб жити по-справжньому, досягати істинних цілей свого життя*. Якщо втрачається істинна мета життя і корисливість стає вищою над усе, тоді гине все високе, благородне в житті народу, стає неможливим героїчне сподвижництво, безкорисливість справді великих характерів. Шлях до ідеї правди, сповідання її веде до формування філософії, філософського мислення, яке завжди повинно бути вільним, надавати силу духу людині.

Виходячи з такого розуміння суті філософії, її завдань, Новицький ставив питання про співвідношення віри та знання, філософії та релігії, їх зв'язок він вбачав у спільності об'єктів (світ, Бог), відмінність - у способі сприйняття, світу, формах знання на рівні достовірності. Філософія стоїть нижче релігії, оскільки постає як знання для небагатьох, у той час як релігія є доступною для всіх. У розвитку філософської думки Новицький виділяє три фази: на першій - філософія розвивається у межах релігії, на другій - філософія відокремлюється від релігії, на третій — знову повертається до релігії, намагається примиритися з нею, пізнати розумом те, що релігія визнає серцем. Роль філософії стосовно релігії зводиться лише до права порушувати філософські питання, але не вирішувати їх за неї. За всіх умов філософське мислення мусить залишатися вільним і самостійним.

Під впливом філософії Гегеля Новицький роздумує над проблемою розвитку філософії, де дотримується **ідеї історизму**. «Історичний процес - не витвір людей, а вплив абсолютного духу, який розвивається за незмінними законами. Люди можуть тільки затримувати або змінювати спосіб впливу духу на деякий час. Не великі люди і не випадковості творять історію. Великі люди тільки тоді зможуть зіграти свою роль, коли зуміють підхопити ту ідею, що бродить у масах. Якщо особа не знайде підтримки в народних масах, вона не стане великою, не залишить по собі сліду; якщо виступить раніше чи пізніше слушної пори, то постане серед віку як пророк чи пам'ятник».

У руслі ідеї європоцентризму Новицький поділяє історію на два періоди: **язичницький і християнський, а звідси виводить і два періоди розвитку філософії: давньоязичницький (епоха безпосереднього знання) і християнський (епоха опосередкованого знання)**. Отже, поступальний хід філософії в цілому збігається з прогресивним розвитком основних подій всесвітньої історії, що дає змогу припустити можливість збігу філософських учень з відповідними періодами розвитку людства, де сама філософія постає живим організмом, який постійно змінюється. **Для Новицького мета зусиль людського духу, відображеного в**

історії філософії, є поступовим досягненням істини. Таким чином, внутрішні зв'язки філософських учень різних часів забезпечуються послідовністю їх розвитку.

Настанови *О. Новицького* про предмет та завдання філософії відбилися у філософії «всеедності» *В. Соловйова*, в пошуках російських філософів XIX - початку XX ст. *Є. М. і С. М. Трубецьких, С. М. Булгакова, П. О. Флоренського, М. О. Бердяєва* і передусім у творчості представників Київської академічної філософії *С. Гогоцького і П. Юркевича*.

• *С. Гогоцький* перейшов з Київської духовної академії до університету св. Володимира, пропрацював тут до кінця життя. Він створив ряд значних праць з історії філософії, послідовно проводячи ідею історизму. *Гогоцький розглядав філософію як уможлядно-моральну науку, безперервний процес зусиль думки з метою підвести до єдності та чіткого усвідомлення того, що міститься як дане в різних формах нашої свідомості та життя. Виникнення філософії пов'язував з активністю свідомості.*

Філософія, стверджує *Гогоцький*, перебуває в стані постійного розвитку, якому притаманна послідовність, поступовість змін, спрямованість і здійснення певного родового життя. *Історія філософії відображує і дає значно більше, ніж історія людського життя, а саме - розуміння суттєвих особливостей внутрішнього життя свідомої істоти, керуючись при цьому ідеєю розвитку, властивою духові. Основні методи дослідження історико-філософського процесу - індуктивний і дедуктивний (аналіз і синтез), які діють результативно лише за умови їх єдності.*

Проблему співвідношення філософії та релігії *Гогоцький* вирішує з позиції **концепції двох істин (віри та розуму)**. Релігійні твори ґрунтуються на вірі та відвертості, що є опорою для життя самого розуму, тоді як філософські твори цілком присвячуються дослідженням і пошукам основ зовнішнього переконання в самій натурі душевного життя і в законах мислення.

Гогоцький вважає, що мислення як свідоме роздумування, котре враховує відмінність і єдність уявлень і понять, спирається на розвиток освіти, культури, науки. **Вся історія філософії є зображенням різноманітних напрямів, які пройшли від перших просвітлень самостійного мислення і прагнення до знання нашого часу.** Історія філософії поділяється на періоди: перший - від іонійських шкіл до неоплатонізму і другий — з XVII ст. до ідеалізму в Німеччині, який продовжує сам *Гогоцький*. Перехідною ланкою між попередніми періодами і XIX ст. *Гогоцький* називає філософію Канта, заслуги якого вбачає у критиці однобічності й догматичності реалізму, у спрямуванні філософії до розуміння сутнісного через мислення і на саме мислення. Разом з тим *Гогоцький* вказує на обмеженість філософії Канта, яка полягає в розриві між основами мислення та сутністю речей, а з боку форми - у відсутності самостійного виведення основних понять, які просто декларуються.

У теорії пізнання Гогоцький виділяє три основних етапи пізнавальної діяльності: чуттєву свідомість, діяльність уяви та мислення. Кожний етап пов'язується з іншим. **Істина — це гармонія мислення і буття, а її критерієм є узгодженість внутрішнього життя, одухотвореного релігією.**

Основа суспільного розвитку полягає у двох взаємопов'язаних моментах русі уперед, зміні, руйнуванні та сталості, незмінності, незнищенності. Основним у розвитку суспільства є те, що зберігається, залишається вічним, непорушним, бо воно дається ідеями, які є вічними істинами, за допомогою яких стверджується гідність людини, велич і могутність народного життя.

Гогоцький залишив значну теоретичну спадщину, в основному з питань історії філософії. Найбільш відома його праця «Філософський лексикон» у чотирьох томах, своєрідна філософська енциклопедія, яка (як і вся творчість Гогоцького) відіграла важливу роль у розвитку філософії в Україні.

- Найвизначнішим українським філософом минулого століття вважається **Памфіл Данилович Юркевич** (1826-1874 рр.), автор своєрідної концепції «філософії серця». Народився на Полтавщині в Золотоніському повіті (нині Черкаська область) у родині священика. Вчився в Полтавській семінарії, потім (1847-1851 рр.) у Київській духовній академії, після закінчення якої залишається викладачем У 1852 р. здобуває ступінь магістра, у 1858 р. - звання екстраординарного професора. Лекції Юркевича з філософії мали надзвичайний успіх.

Філософія Юркевича досить багатогранна, з чималою кількістю оригінальних думок з проблем історії філософії, філософської антропології, гносеології, етики, філософії релігії. Центральною проблемою, яка охоплює всю творчість Юркевича, є проблема людини.

Основне поняття, яке несе як гносеологічне, так і онтологічне навантаження, є **поняття ідеї. Істинна сутність предмета пізнається не в спогляданні, не у понятті про нього, а в його ідеї, тому перевага надається вченню Платона про розум, а не вченню Канта про досвід.** Розгляд питань, які стосуються основ та кінцевої мети світу, відношення світу та людини до Бога, передбачає допущення ідеї, оскільки божественне та розумне в космосі також є ідеєю. Якщо філософія прагне пояснити явища навколишньої дійсності з ідеї та за допомогою ідеї (а це може зробити лише вона і ніяка інша наука), якщо вона розглядає явища світу як одкровення чи втілення думки, якщо для неї ідея є джерелом, основою, законом і типом явищ дійсності - в цьому разі з'ясовується й обґрунтовується те світоспоглядання, початки якого містяться в будь-якій людській душі і яке з необхідністю допускається релігійним і моральним життям людства. **Без допущення ідеї неможливо розкрити сутність самої людини, осягнути сенс її буття.**

Реальність, за Юркевичем, складається з трьох сфер: «**ноуменального світу**», ідеального царства «вічної-правди» (як світ ідей Платона); «**реального світу**», як царства розумних істот; «**феноменального світу**» примарного існування тілесності. **Взаємодія цих трьох світів становить гармонію цілого світу (у його розмаїтті)**, проте гармонійна взаємодія світів не означає їх повної «прозорості». Розум, оперуючи ідеями, пізнає буття розумних істот, але, будучи сферою загального, принципово не може вичерпати індивідуальне. **Спроможний відповісти на питання, що є розумні істоти, розум не може відповісти, хто вони є.** Непрониклива для розуму «голови» глибина особистісно-індивідуального є те, що Сковорода та інші представники класичної української філософії називали «серцем».

«Філософія серця» Юркевича є цілісною філософсько-антропологічною концепцією, в якій пропонується оригінальний і нетиповий для його епохи погляд на людину як на конкретну індивідуальність. **Серце — скарбник і носій усіх тілесних сил людини; центр душевного та духовного життя людини; центр усіх пізнавальних дій душі; центр морального життя людини.** Юркевич вважає, що мислення не вичерпує собою всієї повноти духовного життя людини, так само як досконалість мислення не може визначити всіх досконалостей людського духу. **Наші думки та слова спочатку не образи зовнішніх предметів, а образи чи вияви загального почуття душі, породження нашого сердечного настрою.** Саме в «серці» людини міститься основа того, що притаманне її уявленням, почуттям і вчинкам особистості, виражає душу саме цієї, а не іншої людини, і набуває особистісного спрямування, стаючи проявами не загальної духовної істоти, а живої, конкретної людини.

Світ як система життєдайних явищ, повних краси та знаменності, існує і відкривається найперше для глибокого «серця», а вже потім для розуміючого мислення. **Завдання, що вирішує мислення, виникають не з впливів зовнішнього світу, а з вимог «серця».** Істина стає благом, «внутрішнім скарбом» лише тоді, коли лягає нам на «серце». Тільки для «серця» можливий подвиг і самовідданість, і людина йде за велінням «серця», а не за абстрактною думкою.

Для розуміння суті «філософії серця» Юркевич робить два принципово важливих висновки: 1) «серце» може виражати, знаходити та розуміти такі душевні стани, які за своєю ніжністю, духовністю та життєдайністю недоступні абстрактному знанню розуму, 2) поняття й абстрактне знання розуму відкривається або дає себе відчувати та помічати не в голові, а в «серці»; в цю глибину воно мусить проникнути, щоб стати діяльною силою та рушієм нашого духовного життя. Іншими словами, закон для душевної діяльності не покладається

силою розуму як його витвір, а належить людині як готовий, незмінний, Богом установлений порядок морально-духовного життя людини та людства.

З 1861 р. *Юркевич* очолює кафедру філософії у Московському університеті, а в 1869-1873 рр. займає посаду декана історико-філологічного факультету. Його вчення справило великий вплив на становлення філософа *В. С. Соловйова* та історика *В. О. Ключевського*, інших російських мислителів кінця XIX - початку XX ст. *Юркевич* своєю філософсько-антропологічною концепцією завершив роботу, яку розпочали задовго до нього визначні представники філософської думки України минулого.

20.5. Філософські течії в Україні другої половини

XIX - початку XX ст.

В українській класичній філософії XIX ст. репрезентуються й інші підходи до філософського розуміння дійсності їх спричинило усвідомлення необхідності переосмислення вихідних засад попереднього ідеалізму та відшукування надійних філософських підвалин для вироблення якісно нового світогляду.

- Значного поширення у другій половині XIX ст. набуває **позитивізм**, найвідомішим представником якого був **В. В. Лесевич**. Він вважає, що позитивізм є світоглядом, який складається з сукупності позитивного знання (математика, фізика, хімія, біологія, соціологія тощо), і є такою системою, що включає в себе сукупність «філософії» конкретних наук. Пізніше, ставши прихильником емпіріокритицизму (різновид позитивізму), *Лесевич* говорить про філософію як про загальне знання. Вона не передує, як раніше, окремим наукам, не передбачає їх істин, а, проникаючи в усі окремі дисципліни, є завершенням знання цих наук. Тобто емпіріокритицизм - це відновлення філософії на основі позитивного знання. Тепер, вважає *Лесевич*, відпала потреба у з'ясуванні особливого предмета та методу філософії, а також межі, яка відділяє її від науки.

Висновок *Лесевича* став головним предметом критики з боку опонентів позитивізму, провідну роль серед яких відігравали прибічники персоналізму та неокантіанства.

- Представник персоналізму **О. О. Козлов** вважав, що вихід із духовної кризи суспільства можна знайти тільки в галузі філософії. Предметом філософського пізнання завжди може бути тільки один світ, а філософія є наукою про світ як суще. Виступаючи регулятивним началом у науках, сама філософія завжди залежала і залежить від рівня розвитку конкретних наук, стан яких - одна з суттєвих умов успішного розвитку філософії. Філософія - це наука про світ, його пізнання та його відношення до суб'єкта, що пізнає.

Визначаючи специфіку предмета філософського дослідження, *Козлов* пропонує один із варіантів персоналізму - **панпсихізм**. В основу концепції покладено ідею духовної субстанції, яку людина усвідомлює у своєму внутрішньому «Я». Навколишній світ — це

сукупність станів свідомості суб'єкта, який пізнає. Єдність цих станів здійснюється в самому суб'єкті. Світ є нічим іншим, як системою субстанцій, що взаємодіють між собою. Він існує не в просторі і часі, а в свідомості суб'єкта. Таким чином, філософія Козлова ставить у центр світоглядної позиції індивідуальне «Я», проголошуючи його вихідним пунктом і метою будь-якого філософського дослідження.

• Інший варіант персоналізму розробляв професор Київського університету **О. М. Гіляров**. Філософія, на думку Гілярова, — це спроба створити таке цілісне світорозуміння, яке б задовольняло всі запити нашого духу -теоретичні, моральні, релігійні, естетичні, допомагало б розібратись у всіх складнощах життя. *Такий світогляд можна створити лише на основі духовного начала як начала, діяльного за своєю природою.*

*Вихідною для Гілярова є теза про те, що у світі немає нічого мертвого, Всесвіт - живий організм. Суть його теорії, яку він називає **синехологічним** (гр. - «той, що зв'язує») **спіритуалізмом**, зводиться до того, що дух розглядається у вигляді системи, яка містить із самого початку і множинність, і єдність, що зв'язує її.* Тобто всю різноманітність навколишньої дійсності від початку закладено у природі духу.

Гіляров висуває положення, що в основі світу лежить свідомість, яка ніколи не виникає, а існує вічно. Вона — джерело самої себе. *Існує лише те, що покладається свідомістю й усвідомлюється. Саме поняття буття є визначенням свідомості.* Свідомість є першоосновою, яку не можна ні пояснити, ні вивести, ні довести. Буття та свідомість тотожні. Отже, якщо свідомість служить основою для існування дійсності, то на навколишню дійсність ми маємо дивитись як на знак чи на символ внутрішньої духовної діяльності. Змістом свідомості є увесь Всесвіт, бо про нього ми знаємо лише через свідомість. *Кожна свідомість в уяві містить Всесвіт, оскільки може його усвідомити, кожний атом є носієм всесвітньої свідомості, оскільки є частиною матеріальної системи, яка містить цю свідомість. Звідси висновок, що рослини, планети, Всесвіт у цілому мають душу.*

Індивідуальна свідомість залежить від інших свідомостей. Оскільки ми можемо вийти за межі свідомості, остільки ми неминуче маємо визнати існування якоїсь загальної свідомості, що зумовлює і зовнішню природу, і внутрішній світ кожного з нас. Лише цій свідомості притаманна безумовна свобода; отже, першоосновою є всезагальна свідомість, а всі одиничні свідомості з усім їх змістом є породженням цієї загальної свідомості

Заслуга Гілярова полягала у спробі відстояти право філософії на існування, адже існують проблеми, які, окрім філософії, не входять до компетенції жодної науки. Філософія Гілярова - це реакція на позитивізм і матеріалізм Йому вдалося показати, що з нігілістичних

щодо філософії позицій позитивізму, як і з примітивних позицій вульгарного матеріалізму, їх не може бути розв'язано.

• З критикою обмеженості концепції *Козлова та Гілярова* виступив їхній сучасник, професор Київського університету **Г. І. Челпанов**, який довів, що вихідний принцип панпсихізму (свідомість творить матерію) міг би бути правильним тільки в тому випадку, якби матерія була лише нашим уявленням. *Насправді ж матерія є децю більше, ніж наше уявлення.* Виходячи із визнання принципової різниці між явищами фізичними та психологічними, оскільки між ними відсутній причинний зв'язок, Челпанов робить висновок, що матерія не може породжувати психічні явища. *Фізичні та психічні процеси існують паралельно, вони різняться не лише своєю природою, але й способом пізнання.* Світ психічного пізнається за допомогою методу спостереження (внутрішнього досвіду), для пізнання світу фізичного існує метод зовнішнього спостереження (*зовнішній досвід*). **Перший метод — суб'єктивний, другий — об'єктивний.**

Прихильник *І. Канта*, Челпанов вважає його заслугою розроблення теорії пізнання, яка є центральною проблемою філософії, бо немає можливості будувати філософську систему, якщо не визначити наперед, що може наш розум пізнати, а від пізнання чого він має відмовитися назавжди, якщо не визначити наперед меж людського пізнання. Це визнання не випадкове, оскільки однією з найважливіших рис неокантіанства кінця XIX ст. було намагання знайти емпіричні підтвердження кантівської теорії пізнання та шляхи поглибленого її обґрунтування з огляду на найновіші досягнення науки.

Об'єктивна основа пізнання у гносеологічній концепції Челпанова - це кантівська «річ у собі», адже про природу трансцендентного чи транс-суб'єктивного ми нічого не можемо сказати, крім того, що воно існує. Ми віримо в його існування лише на підставі того, що воно є умовою існування пізнання. *Ми не маємо доказів можливості пізнання, проте у нас є переконаність у такій можливості, ми не можемо довести закону причинності, але ми впевнені, що в природі існує порядок і закономірність, тому наша наука ґрунтується в кінцевому підсумку на вірі.* Вона виходить з положень, які не мають логічного характеру. Челпанов наполягає на тому, що віра не заперечує знання, вони тотожні у відношенні досягнення істини, позаяк і те й інше викликає у нас впевненість в існуванні певної реальності. **Завдання знання полягає в тому, щоб розкрити та пояснити те, що виступає предметом віри.**

Апріоризм та агностицизм роблять філософію Челпанова обмеженою, але все ж таки вона мала і позитивне значення для свого часу. *По-перше*, це критика панпсихізму, *по-друге*, - критика вульгарно-матеріалістичних підходів до пояснення процесу пізнання, *по-третє*, -

обґрунтування неправомірності ігнорування в теорії пізнання факту існування об'єктивного світу, а тим більше його цілковитої залежності від існування свідомості.

- Потреба в подоланні класичного раціоналізму та необхідність поставити у центр філософських досліджень людину (на чому наполягав і Юркевич) зумовила тенденцію психологізації філософії, яка найяскравіше проявилася у творчості професора Новоросійського університету **М. Я. Грота**, Грот вирішує дві основні проблеми: проблему предмета і завдань філософії та проблему пізнання.

Філософія можлива, але не як наука про світ у цілому, а як особиста філософія, особистий синтез, що задовольняє суб'єктивні потреби людського розуму. Філософія покликана не відкривати суспільству істину, а лише зображати перед ним внутрішній світ людської свідомості з її найвищими потребами, прагненнями та ідеалами. У сфері філософії людина намагається задовольнити вимоги своєї внутрішньої, особистої природи. Кінцева мета філософії — привести духовне життя людини до повної гармонії, примирити ворогуючі думки, почуття і волі, її завдання — виробити загальний світогляд.

У процесі розроблення своєї теорії Грот приходять до висновку, що в основі існуючої реальності лежать два начала: *одне — духовне, або субстанція духу, активне, а друге — сила-матерія, або матеріальна субстанція, начало пасивне, джерело спокою й опору. Цей дуалізм природи Грот називає новою формою дуалізму - моно-дуалізмом, оскільки він ґрунтується на ідеї сили, що об'єднує поняття духу та матерії.* Поняття сили у Грота тотожне поняттю волі, і остання визнається джерелом будь-якого руху та активності в природі. Перекоаний в існуванні «свідомості Всесвіту», він перетворює свідомість на закон його існування, визначаючи її першоосновою всього сутнісного.

- Тенденцію до психологізації філософії здійснює **В. В. Зеньківський**, весь дожовтневий період діяльності якого був пов'язаний з Київським університетом.

Завданням дослідження Зеньківського була проблема природи та своєрідності людської психіки, а ширше - проблема душі. Для цього необхідно було розглянути можливість і детермінацію психічних явищ. Аналізуючи проблему причинності, Зеньківський вбачає її сутність у силі, яка має емпіричну основу у внутрішньому досвіді. Прикладаючи категорію причинності до навколишньої дійсності, ми створюємо досвід (а не з досвіду виводимо причинність).

Це механічна причинність, яка діє в неорганічному світі, а в органічному світі діє психічна причинність, її можливість обґрунтовується через поняття «психічна енергія». Якщо психічне буття розгортається в часі, то причинне пояснення змін, що відбуваються у психіці, неможливе без припущення психічної роботи, а отже, і психічної енергії як здатності

її виконувати, тобто викликати до життя окремі душевні явища. Джерелом психічної енергії виступає духовна субстанція, в якій приховується стійка основа психіки.

Зеньківський вважає, що психічне буття не може виникнути з інших форм буття. Центром психічного життя, його органічною силою, джерелом психічної енергії, суб'єктом психічного розвитку, носієм єдності психіки виступає наше «Я» або індивідуальність. Якщо у своєму розвитку «Я» підпорядковане причинності, то за основним змістом його має бути зведено до зовнішнього (щодо нього) акту творення. Таким чином, спроби Зеньківського знайти наукове пояснення природи психіки привели його до визнання її надприродної сутності.

- Різноманітність філософських течій (позитивізму, персоналізму, неокантіанства, психологізму тощо) доповнює релігійна філософія. Показовими щодо цього є погляди професора філософії Київської духовної академії **П. І. Ліницького**. Він виходить з того, що у світі всюди панує мудрість, тобто внутрішній зв'язок, єдність у побудові речей, закономірність у поєднанні з доцільністю. *Хоч би яким був зміст окремих філософських учень, можливі напрями теоретичних пошуків обмежуються Божеством, природою та людиною. Від пізнання природи, від питань про сутність буття філософія неодмінно переходить до питань про Божество і його відношення до світу, а потім до питання про сутність пізнання. З'ясувавши останнє, вона переходить до вивчення людської природи.*

Філософія, крім теорії пізнання, повинна обґрунтовувати ідеї «безумовної істоти» (всемогутньої, творчої, премудрої), тобто Бога. До питання про безумовне зводяться всі філософські проблеми, ідея безумовного є керівним началом філософії. У вічній, всемогутній, «безумовній істоті» ми знаходимо найдостовірніше обґрунтування ідеї безсмертя душі, що має субстанційний характер, свідченням чого служить свідомість нашого «Я» як суб'єкта. Тіло - орган душі, воно має бути підпорядковане її цілям. **В усій природі панує доцільність, і найвищу міру доцільності своїх дій виявляє людська душа, її, як цілком самостійній істоті, притаманна свобода волі.**

Ліницький намагається використати ідеї нових течій сучасної йому філософії для неортодоксального обґрунтування ряду фундаментальних філософських проблем. Але він не виходить за межі християнського погляду на світ і місце людини в ньому, намагається примирити релігію і філософію, відстоює пріоритет віри у вирішенні питань, пов'язаних з пошуками першооснови світу.

- Таким чином, філософська думка України XIX - початку XX ст. включає багатогранний спектр теорій, течій, ідей, поглядів, які ставлять духовний розвиток української нації нарівні з вищими досягненнями світової думки. Українські мислителі

ставляться до філософської спадщини та до сучасних їм течій не з позиції боротьби, а з позиції конструктивної критики, формуючи своє бачення світу, а разом з тим нове світоглядне розуміння не тільки матеріальної, а й соціальної дійсності. Слід віддати належне рівневі інтелектуальної культури при філософському аналізі проблем у працях мислителів того часу. Як закономірне явище в історії філософської думки філософська культура України ХІХ - початку ХХ ст. відкрила широкий простір для розвитку суспільних ідей, демократії, науки, літератури, мистецтва, духовності в цілому.

20.6. Філософія та світогляд українського романтизму

У ХІХ ст. різні галузі культури Європи охопив **романтизм**; він став реакцією на обмеженість класицизму, раціоналістичного просвітництва, протиставляючи їм культ почуттів, творчого екстазу, які знайшли місце в художній творчості, релігійності переживань, проголошенні свободи життя, ідеї щастя тощо. Засновниками руху романтизму стали діячі енського гуртка філологи *Ф. та А. Шлегелі*, поети *А. Тік*, *Ф. Гарденберг (Новалис)*, філософ *Ф. Шеллінг*, проповідник і філолог *Ф. Шлейєрмахер*. На формування романтизму вплинули німецькі письменники і поети *Гердер*, *Лессінг*, *Шіллер*, *Гете*.

- Український романтизм починається з творчості **І. Котляревського**, визначальними в ній стають ідеї народності, демократизму, а також політична сатира, антикріпосницькі тенденції. Світогляд Котляревського набував глибокого філософського змісту в утвердженні духовних сил народу, життєлюбства, оптимізму, мужності, справжнього сенсу людського існування.

- Ідеї романтизму та народності стають вихідними у творчості представників харківського осередку літератури **П. Гулака-Артемовського та Г. Квітки-Основ'яненка**. У поезиї українських народних звичаїв вони вбачають «народну душу», народну правду, а народ вважають творцем і провідником культури.

- Важливе місце серед українських романтиків належить **М. Максимовичу** (1804-1873 рр.). Працюючи в галузі мовознавства, фольклору, етнографії, історії, археології, він виходить на теоретичне узагальнення цих наук з позиції новітніх філософських учень, зокрема натурфілософських ідей *Шеллінга*. На його думку, завдання філософії - *проникнути у внутрішнє знання та єдність предметів, а роль філософа - звести головні галузі знання до загального початку і розвинути їх у струнку систему*. Предмет філософії охоплює всі предмети остаточного пізнання, тому філософія повинна бути історичною наукою. У своїх збірках народних пісень він підтверджує, що вони є найвищим типом мистецтва, яке повинно бути зразком для письменства. Український народ - носій і володар мистецтва, яке стоїть в одному ряду з найкращими проявами народної культури Європи.

• З основними принципами світогляду романтизму пов'язує пошуки шляхів національного самоусвідомлення українського народу Галичини провідний діяч «Руської трійці» **Маркіян Шашкевич**. Філософські засади естетики романтизму державних народів він намагався об'єднати за принципами народів бездержавних, яким був український народ. *На перше місце у своїй творчості Шашкевич ставив мову, вважаючи її найважливішою зовнішньою та внутрішньою ознакою національної самобутності. Розглядаючи проблеми, пов'язані з творчістю, Шашкевич наголошував на ідеальному та ірраціональному її змісті і не забував про велике значення людського інтелекту як вольового та пізнавального фактора.* Він закликав вірити в етичний розум, сильний і високий, оповитий вічною добротою, виплеканий красою природи, приручений чистим серцем

• Романтичне світорозуміння притаманне і **М. В. Гоголю**, який своїми засобами та формами літературно-культурної творчості спрямував розвиток української та російської писемності по новому шляху. **М. Бердяєв писав, що правда романтизму лежить у невдоволенні скінченністю цього світу, прагненні вийти за межі раціонального порядку. У Гоголя буття розкривається поступово, не спрощено, не однозначно, а в нескінченності вимірів.** Задля розкриття багатомірності світу він вводить новий набір архетипів, міфів, мовних понять-образів. **Мета творчості — оживлення душі, і цього можна досягти не розумом, волею, а чуттям.** Як і іншим романтикам, Гоголю властива закоханість у природу, її обожнення, злиття з нею, використання її символів, пошуки абсолютної цінності у світі. Призначення людини, вважає він, полягає в тому, щоб приносити у світ гармонію, добро, красу, працювати над вічним, найдорожчим для нас і завдяки тому знайти своє місце у світі.

Гоголь показує: якщо у природі все йде до ладу, мудро, гармонійно, то в суспільстві (світі) панує безладдя, безглуздя, занедбаність, занехаяність, неправда душі (мертві душі). *Для поліпшення світу необхідно як слід узятися за господарство душі. Ключ до світу, життя лежить у власній душі людини. Причина зла - у черствості й омертвінні людини, якій властиві нерозуміння глибин і таємниць своєї душі, брак глибини чуття.* Для творення добра людина повинна пізнавати саму себе, свої помилки. Будучи аналітиком, Гоголь немовби розкладає на складові частини якість людини, вона при цьому спрощується, стає ніби мертвою, калікою, потворою. Гоголь руйнує її органічний, цілісний образ, подаючи його у вигляді чудовиська. Потворною є галерея «мертвих душ» zdegradovanogo, zdegenerovanogo колишнього панства.

Не знаходячи в реальності умов удосконалення людини в недосконалих формах дійсності, у пошуках правди і добра, Гоголь звертається до Бога. В ньому він вбачає світ

почуттів, розуму, правди, світ, який несе з собою гармонію і закон, творить усе прекрасне. Гоголь закликає жити для любові, оскільки сама людина є витвором любові Божої до неї.

- Синтез ідей романтизму і народності в єдності літературного, соціально-політичного та національно-визвольного аспектів знайшов своє відображення у творчості діячів **Кирило-Мефодіївського братства**, яке існувало з 1845 по 1847 рр. Програмним документом братства стали написані професором Київського університету **М. Костомаровим** (1817-1885 рр.) «Книга буття українського народу» (або «Закон божий») і «Статут слов'янського товариства». «Книгу буття» написано у стилі євангельських пророцтв, перейнятих ідеями месіанства, при цьому ідеї романтизму і народності збережено. У творчих пошуках Костомарова на першому місці стоять проблеми історіографії, рушійних сил суспільного розвитку, національного питання, життя народу та його культури. Виступаючи проти російської школи істориків, представники якої абсолютизували принцип державності, Костомаров вважав, що для історичного аналізу вихідним пунктом повинна бути не держава сама по собі, а діяння людини в певній спільноті та асоціаціях. В історичному процесі народ - не бездушна маса, не матеріал для держави, а жива стихія історії. **Він є змістом, а державність — лише формою, яка живиться діяльністю народу. Вивчення історії — це вивчення історії народу, його життя, що є вирішальним в історичному процесі.**

Костомаров характеризує український народ як індивідуальність із такими притаманними йому рисами, як нахил до ідеалізму, глибока релігійність, демократизм, замилювання свободою, небажання сильної влади. Все своє життя Костомаров обстоював самотність українського народу, його право на гідне існування, на розвиток національної культури, рідної мови. Важливу роль у цьому він відводив освіті, науці. Вирішення національного питання Костомаров вбачав у децентралізації Російської імперії, у становленні федеративних засад у взаємовідносинах народів Росії. Авторитаризмові протиставлялась єдність і спільність народів у федеративно-демократичній організації суспільства, принцип рівності всіх класів і злиття народу в єдине ціле. *Вся творчість Костомарова пройнята світорозумінням романтизму, який впливає із самої природи української ментальності.*

- Важлива роль у діяльності Братства належала **П. Кулішу**. Він добре знав західноєвропейську філософію, соціальні вчення, але емоційній, імпульсивній натурі Куліша більше імпонувала романтична традиція, хоча в цьому він був не до кінця послідовним. Український історик філософії **Д. Чижевський** зазначає, що еволюція поглядів Куліша охоплює шлях від романтизму до позитивізму, від релігійного світогляду до культури миротворчої науки, від православ'я до позитивної релігії для всіх людей. **Його чітка**

послідовність проявляється в ідеї України, її воскресіння. З неї беруть початок основи його романтичного світогляду.

У ставленні до релігії Куліш також залишається романтиком, будучи твердо переконаним, що наука потрібна людям, але за умови, що вона не відхилятиме ідеї «царства Божого» як вільного, тотожного самому життю джерела оновлення, як «слова життя, науки наук», носієм яких є Ісус Христос.

У громадському житті, вважав Куліш, домінуюча роль належить ідейним духовним факторам. Ідеї безсмертні, як безсмертна душа людини, в глибині якої (серці) концентруються всі переживання, помисли, надії, пророча сила. Між серцем людини і всім зовнішнім точиться постійна боротьба (боротьба поверхні та глибини душевної). Тому потрібно прислухатися до живого голосу народу, відкинути все зовнішнє, вороже, шкідливе, наслідувати історичну ідею - слово Боже, відображенням якого є народний ідеал

Зв'язавши історичну ідею та слово Боже, Куліш романтизує минуле. Він не цікавиться теперішнім, оскільки минуле існує як скарб. Він шукає його в народній творчості, поезії, вважаючи, що поезія є первісною щодо історії та філософії. Романтизуючи минуле, Куліш закликає повернутись до його ідеалів. Конкретним втіленням цього постає його хутірська філософія як своєрідна реакція на міщанство та псевдоцінності бездуховної цивілізації й урбанізації.

Куліш високо оцінює роль і значення російської літератури, водночас обґрунтовуючи необхідність становлення нової української літератури, яка посіла б гідне місце серед культур і літератур інших народів. Не відкидав при цьому і досягнень світової культури, з урахуванням якої вважав можливим федеративний устрій Росії як парламентської республіки, до якої мала ввійти і Україна.

• Зі світовою славою **Т. Г. Шевченка** (1814-1861 рр.) пов'язується величезна кількість багатогранних досліджень його творчості. *В цілому ж сутність його поезії становить романтизм, який органічно зростається з традиціями народної творчості.* Характеризуючи світогляд Шевченка, А. Чижевський називає його «антропоцентричним»; *сутність його полягає у зведенні людини в центр усього буття, всього світу, як природи, так і історії, всіх сфер людської культури.* При цьому саме природа, вважав він, відгукується на життя людського серця, говорить з людиною, озивається до неї, підслуховує її, сумує, хвалить Бога, плаче, сміється - все це залежить від того, що переживає людина, яка завжди залишається в центрі образу історії, історичної події. *Особливістю його світогляду, на думку дослідника Г. Грабовича, є відчуття самого себе, власної долі та болю, свого «Я», чітко структурованих через інтенсивний автобіографізм самого митця як поета, носія Слова. Шевченко і став великим поетом, генієм, пророком тому, що духовні колізії свого часу зробив драмою*

свого життя, а патріотизм — мірою справжньої любові до людини. Саме через символізм автобіографізму формується модель усього творчого світу Шевченка з чітким висвітленням поділу на демонів добра і зла без будь-якого компромісу стосовно себе та інших, тому в сфері його творчості вміщується увесь космос людської духовності.

Звернувшись до минулого в ідеалах народної традиції, він знайшов мотиви, співзвучні ідеалам суспільної справедливості, свободи і менталітету, протесту проти політичного гніту й усякого посягання на свободу і гідність людини, людської особистості. Завершивши процес формування нової української літератури, розвинув і утвердив українську літературну мову як фактор національної самосвідомості, могутню зброю в розвитку культури українського народу і заклав цим міцні підвалини національного відродження.

• Романтизм, сприяючи пробудженню української національної самосвідомості, вплинув на творчість таких українських діячів культури, як **В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, О. Потебня, а згодом - Леся Українка, В. Винниченко, В. Липинський, І. Огієнко.** Знайшовши для себе сприятливий ґрунт в Україні, переломлюючись крізь специфічні особливості її соціокультурного буття, **романтизм сприяє становленню нової української літератури, пробудженню національної самосвідомості, виявленню національної ідентичності, виробленню історіософських, соціально-політичних ідей, орієнтованих на збереження народної пам'яті, мови, культури, на подальший розвиток відповідно до нових історичних реалій.**

ВИСНОВКИ

В історії української філософії можна виділити три основних етапи: а) філософське мислення періоду Київської Русі - перевага питань, проблем, пов'язаних із сутністю і природою людини, а також філософсько-історичної проблематики; б) епоха Відродження і Реформації, українського бароко (XVI I-XVI11 ст.) - період національно-культурного відродження та боротьби українського народу за відтворення власної державності. Відбувається переміщення центру уваги філософії на розгляд проблеми «людина - світ», починає формуватися професійна філософія; в) етап самобутньої національної філософії, який характеризується вирішальною роллю та впливом романтизму, постановкою проблеми «людина - нація» та формуванням філософії національної ідеї, розвитком професійного філософського знання, тісним зв'язком філософії не лише з релігією, але й і з соціально-політичною думкою і наукою. Таким чином, філософія в Україні розвивалася як невід'ємна частина історичної свідомості нашого народу, відображала процеси, що відбувалися в суспільному житті нації. Як особлива форма самоусвідомлення національної культури, філософія в Україні існувала в тісному взаємозв'язку з суспільно-громадською, політичною, науковою, художньою та релігійною думкою. Всупереч несприятливим історичним

обставинам українська освіта, наука та філософія належать до найдавніших: з часів Київської Русі відомі художні твори, літописи тощо, в яких здійснювалось осмислення історії, світу, пошуки сенсу буття. Нитка українського філософського мислення ніколи не переривалася, формуючи духовність народу, нації, особистості.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Розкрийте зміст основних типових рис української філософії.
- Чим зумовлювалася змістовна спрямованість філософського мислення Київської Русі?
 - Окресліть, що було спільного та відмінного в ідеях західноєвропейського та українського гуманізму в епоху Відродження та Реформації.
 - Охарактеризуйте зміст основних філософських ідей Г. С. Сковороди та їх роль у подальшому розвитку вітчизняної та європейської філософії.
 - У чому полягає світоглядна особливість українського романтизму? Яку роль у ньому відіграють ідеї німецької класичної філософії?
 - Окресліть зміст та концептуальну спрямованість вихідних ідей академічної (університетської) філософії в Україні XIX ст.
 - Розкрийте зміст філософії П. Юркевича. В чому полягає її культурно-історичне значення?

ПРОБЛЕМНЕ ЗАВДАННЯ

«Поняття про виняткову цінність досвіду, при всій багатоманітності голосів на його користь, є погляд однобічний і обмежений. Основа умогляду покладена у внутрішню сутність нашого духу, так само, як і основа емпірії. Дух людський не безумовно діяльний у своєму мисленні та пізнанні; він пов'язаний відношеннями чуттєвими, потребує збуджень ззовні, але, з другого боку, він не є здатність, яка тільки страждає, тільки сприймає та відчуває; в ньому самому первісно покладені чисті форми і закони, за якими єдино він може і мусить діяти і при яких він діє самостійно, тому що спрямовує свою діяльність за законами й формами, тільки йому властивими... Отже, в нашій чуттєвості і сприйняттях дається точний зміст, а з глибини духу нашого черпається форма; в досліді - дійсність, в умогляді - необхідність; там билини, тут закони; там різноманітності, тут єдність. Ось причина, у крайньому разі, абсолютно однакові цінності досвіду та умогляду, а водночас їх обмеженість самих по собі; тут захована причина вічної боротьби між безформною наочністю та беззмістовною ідеальністю, а разом - основа потреби їхньої єдності...

Безумовно, філософія не дає нам такого спокою, якого шукає в ній більша частина людей; і той гірко обманювався, хто сподівався б на те, щоб знайти у філософії м'яке узголів'я, на якому б можна було відпочити від виснажливої праці дослідження істини, або ж

без напруження духовних сил поринати у спокійне духовне засинання; внутрішній світ самозбудження не приходить ззовні, а виникає в нас і через нас».

(Новицький О. Про закиди, роблені філософії з поглядів теоретичного і практичного, їхню силу й важливість // Україна: філософський спадок століть: У 2 т. - Т. 1. - К., 2000. - С. 407-408).

Чи згодні ви з таким визначенням і характеристикою людського духу? Яка ваша позиція в цьому питанні?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Бичко А. К., Бичко І. В. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження. - Дрогобич, 1997.
2. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К., 1996.
3. Історія філософії України: Хрестоматія. - К., 1993.
4. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. - К, 1997.
5. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. - К, 1997.
6. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. - К, 1994.
7. Україна: філософський спадок століть: У 2 т. - К., 2000.
8. Філософія Відродження на Україні. - К., 1990.
9. Чижевський А. Нарис історії філософії на Україні. - К, 1992.
10. Юркевич П. Д. Философские произведения. - М., 1990.

СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ

• **АДОРНО ТЕОДОР** (1903-1969) - німецький філософ і соціолог мистецтва ліворадикальної орієнтації, один з видатних представників Франкфуртської школи. Основні твори: «Філософія нової музики» (1949), «Негативна діалектика» (1966).

• **АНСЕАМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ** (1033-1109) - теолог і філософ, намагався раціонально обґрунтувати догмати християнства.

• **АРІСТОТЕЛЬ** (384-322 до н. е.) - давньогрецький філософ і вчений, засновник таких наук, як логіка, метафізика, політологія, поетика тощо. Головна філософська праця - «Метафізика».

• **БАХТІН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ** (1895-1975) - російський філолог, літературознавець, теоретик мистецтва, фахівець у галузі теорії пізнання, культурології. Основний філософсько-естетичний твір - «Естетика словесної творчості» (1979).

• **БЕКОН ФРЕНСІС** (1561-1626) - англійський філософ, засновник матеріалізму та експериментальної науки Нового часу; займав високий державний пост лорда-канцлера. Автор трактату «Новий Органон» (1620).

• **БЕРГСОН АНРІ** (1859-1941) - французький філософ, представник інтуїтивізму і філософії життя. Основні твори: «Матерія і пам'ять» (1896), «Вступ до метафізики» (1903), «Творча еволюція» (1907).

• **БЕРДЯЄВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ** (1874-1948) - засновник вітчизняного екзистенціалізму, релігійний філософ і публіцист. Основні твори: «Смисл творчості» (1916), «Світогляд Достоевського» (1923), «Російська ідея» (1946), «Самопізнання» (1949).

• **БЕРКЛІ ДЖОРДЖ** (1685-1753) - англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, протягом майже двадцяти років - єпископ в Ірландії. Основні твори: «Досвід нової теорії зору» (1709), «Трактат про начала людського знання» (1710), «Три розмови між Гіласом і Філонусом» (1713).

• **БУЛГАКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ** (1871-1944) - російський релігійний філософ, богослов, економіст. Основні твори: «Філософія господарства» (1912), «Про боголюдство. Трилогія» (1933-1945), «Філософія імені» (1953).

• **ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ** (1863-1945) - український природодослідник і мислитель, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Основні твори: «Початок і вічність життя» (1922), «Біосфера» (1926), «Нариси геохімії» (1927).

• **ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН** (між 1545-1550 - бл. 1620) - український письменник, критик, сатирик, мислитель. Філософське світосприйняття ґрунтувалося на текстах Святого писання, творах представників східної патристики. Виступав полум'яним захисником

православ'я. Основні твори: «Книжка», «Розвінчання диявола-миродержця», «Послання до всіх взагалі в Лядській землі живучих», «Позорище мисленневе» та ін.

- **ВІТГЕНШТЕЙН ЛЮДВІГ** (1889-1951) - австрійський філософ і логік, один із засновників аналітичної філософії. Основні твори: «Логіко-філософський трактат» (1921), «Філософські дослідження» (1953).

- **ВОЛОДИМИР МОНОМАХ** (1053-1125) - державний і політичний діяч Київської Русі, мислитель, один із родоначальників християнського гуманізму. Автор «Повчання Володимира Мономаха», яке стало не тільки духовним заповітом його дітям і нащадкам, а й взірцем утвердження ідеалу князівського правління, що найбільш відповідало інтересам єдності Русі.

- **ГАЙДЕГГЕР МАРТІН** (1889-1976) - німецький філософ, один з основоположників німецького екзистенціалізму. Основна праця - «Буття і час» (1927).

- **ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕАЪМ ФРІДРІХ** (1770-1831) - німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, представник німецької класичної філософії, творець оригінальної філософської системи. Основні твори: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812-1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія права» (1821).

- **ГЕЛЬВЕЦІЙ КЛОД АДРІАН** (1715-1771) - французький філософ-матеріаліст, послідовник сенсуалізму Локка. Основні твори: «Про розум» (1758), «Про людину» (1769).

- **ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ** (бл. 544 - бл. 483 до н. е.) - давньогрецький філософ, вважав вогонь першоелементом світу (космосу). Твір «Про природу», що дійшов до нас у фрагментах, славився в давнину глибиною, претензією на пророцтво і загадковістю викладу, за що сучасники прозвали Геракліта «Темним».

- **ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ** (бл. 1600-1683) - культурний і церковний діяч, історик, філософ. Народився в Пруссії. Вступив до Києво-Могилянської академії, потім на кошти П. Могили вчився в Польщі та в Англії. Після повернення був обраний професором філософії Києво-Могилянської академії, а в 1646 р. - її ректором. З 1650 р. - ігумен київських Кирилівського та Миколаївського монастирів, з 1656 р. - архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор праць «Про істинну віру», «Стара віра», «Мир з богом чоловіку», «Праця з загальної філософії» та ін.

- **ГОББС ТОМАС** (1588-1679) - англійський філософ-матеріаліст і сучасник англійської буржуазної революції, під час якої емігрував у Париж, де написав свої головні твори - «Філософські елементи вчення про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651). У вченні про суспільство захищає теорію суспільного договору, що лежить в основі становлення держави.

• **ГОГОЦЬКИЙ СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ** (1813— 1889) - український і російський філософ, представник української академічної філософії. Свої погляди називав теїстичними, а саму філософію розглядав як умоглядну моральну науку. Основні твори: «Критичний погляд на філософію І. Канта», «Філософський лексикон» (в 4 т.), «Огляд системи Гегеля».

• **ГУССЕРЛЬ ЕДМУНД** (1859-1938) - німецький філософ, засновник феноменології. Основні твори: «Філософія арифметики» (1894), «Логічні дослідження» (1901).

• **ДЕКАРТ РЕНЕ** (1596-1650) - французький філософ, математик, фізик, фізіолог. Родоначальник раціоналізму в європейській філософії. Основні твори: «Розмірковування про метод» (1637), «Начала філософії» (1644).

• **ДЕМОКРИТ ІЗ АБДЕРА** (бл. 460 - бл. 370 до н. е.) - давньогрецький філософ-матеріаліст, перший енциклопедист серед греків. Визнавав два начала - атоми і порожнечу; вважається одним з родоначальників атомістики.

• **ДІДРО ДЕНІ** (1713-1784) - французький філософ, просвітник, керівник - засновник та редактор «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел», письменник, критик мистецтва. Основні твори: «Думки до пояснення природи» (1754), «Розмова д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські обґрунтування матерії і руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774-1780).

• **ДІЛЬТЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМ** (1833-1911) - німецький філософ, психолог та історик культури. Провідний представник філософії життя, засновник філософської герменевтики. Основні твори: «Вступ до наук про дух», «Критика історичного розуму» (1883), «Описова психологія» (1896), «Виникнення герменевтики» (1900) та ін.

• **ДРОГОБИЧ ЮРІЙ** (бл. 1450-1494) - український вчений, доктор медицини і філософії, представник раннього гуманізму в Україні. Освіту здобув у Краківському та Болонському університетах. З 1487 р. - професор медицини та астрономії Краківського університету. Праці Дрогобича були відомі в багатьох країнах Європи.

• **ДЮРКГЕЙМ ЕМІЛЬ** (1858-1917) - французький соціолог і філософ, родоначальник французької соціологічної школи. Основні твори: «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Самогубство» (1897), «Елементарні форми релігійного життя» (1912).

• **ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ** (1820-1895) - німецький вчений і громадський діяч, родоначальник марксизму як цілісної соціально-економічної концепції. Особистий друг і помічник К. Маркса, співавтор багатьох праць з теорії комунізму і критики капіталізму. Основні твори: «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886), «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Діалектика природи» (1873-1882).

• **ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ** (1469-1536) - гуманіст епохи Відродження, голова «північних гуманістів», філолог, письменник. Родом з Роттердама. Автор «Похвали Глупоті» - сатири, що висміює звичаї та пороки сучасного йому суспільства. Відіграв велику роль у підготовці Реформації, але не прийняв її. Ворог релігійного фанатизму. Не протиставляє віру і знання, оскільки знання слугує зміцненню віри, розумінню Святого письма.

• **ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ** (XI ст.) - давньоруський письменник, перший Київський митрополит з русичів. Перший відомий нам давньоруський книжник і мислитель, який зробив своїм предметом розмірковування про долю людства, спробував розглянути основні тенденції і рушійні сили історії. Його погляди знайшли відображення у праці «Слово про закон і благодать» - першій пам'ятці вітчизняної культури мислення.

• **КАМЮ АЛЬБЕР** (1913-1960) - французький письменник і філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму, лауреат Нобелівської премії 1957 р. Основні твори: «Міф про Сізіфа» (1942), «Бунтуюча людина» (1951) та ін.

• **КАНТ ІММАНУЇЛ** (1724-1804) - німецький філософ і вчений, родоначальник німецького класичного ідеалізму. Основні твори: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790).

• **КОНИСЬКИЙ ГЕОРГІЙ** (1717-1795) - український церковний діяч, філософ, визначний мислитель XVIII ст. Керував кафедрою філософії в Києво-Могилянській академії, читав курс загальної філософії, був професором богослов'я і ректором академії. Праці: «Воскресіння мертвих» і 80 промов та проповідей, які майже всі опубліковані.

• **КОНТ ОГЮСТ** (1798-1857) - французький філософ, один з основоположників позитивізму і соціології. Основні твори: «Курс позитивної філософії» (1830-1842), «Система позитивної політики» (1851-1854).

• **КОНФУЦІЙ** (бл. 551-479 до н. е.) - давньокитайський філософ і педагог, засновник конфуціанства. Суть його вчення викладено в книзі «Лунь юй» («Бесіди та судження»). Концепція людяності в уявленні Конфуція - це система декількох найважливіших ідей: відданість імператору, вірність обов'язку, повага синів.

• **КУЛЬЧИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР** (1895-1980) - український філософ, громадський і культурно-освітній діяч української діаспори. Вивчав філософію у Львівському університеті і в Сорбонні, був професором філософії і психології Українського Вільного Університету в Мюнхені. Автор 130 статей і монографій з психології, етнографії, антропології, філософії, педагогіки, літературознавства, германістики. Писав англійською, німецькою, французькою, українською мовами.

• **ЛОКК ДЖОН** (1632-1704) - англійський філософ-матеріаліст, діяльність якого належить до епохи Реставрації в Англії. Він взяв участь у боротьбі партій Англії як філософ, економіст і політичний письменник. Основна праця - «Досвід про людський розум» (1690).

• **ЛОСЄВ ОЛЕКСІЙ ФЕДОРОВИЧ** (1893-1988) - філософ, філолог, автор ряду фундаментальних праць з античної естетики, логіки, мовознавства, перекладач філософської і художньої літератури зі стародавніх мов. Основні твори: «Ерос у Платона» (1916), «Античний космос і сучасна наука» (1927), «Діалектика художньої форми» (1927), «Діалектика міфу» (1930), «Антична міфологія в її історичному розвитку» (1957), «Історія античної естетики» (1963-1980), «Володимир Соловйов та його час» (1990) (вийшла посмертно).

• **МАМАРДАШВІЛІ МЕРАБ КОСТЯНТИНОВИЧ** (1930-1990) - грузинський і російський філософ, спеціаліст з мета-філософії, теорії пізнання, методології науки, історії філософії. Основні твори: «Класичний і неklasичний ідеали раціональності» (1984), «Як я розумію філософію» (1990).

• **МАРІТЕН ЖАК** (1882-1973) - французький філософ-неотоміст. Основні твори: «Інтегральний гуманізм» (1936), «Символ віри» (1941).

• **МАРКС КАРЛ** (1818-1883) - німецький соціолог, філософ, економіст, основоположник марксизму. Основні твори: «Капітал» (1867-1894), «Злиденність філософії» (1847), «Святе сімейство» (1844-1845), «Німецька ідеологія» (1845-1846) та ін.

• **МОГИЛА ПЕТРО** (1596-1647) - український церковний, політичний, культурно-освітній діяч, реформатор, Київський митрополит з 1632 р. Створив Київський колегіум (1632), відкрив колегію в Кременці (1636), слов'яно-греко-латинську академію в Яссах (1640). Дбав про розвиток Києво-Печерської лаврської друкарні, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Все своє майно, кошти, бібліотеку заповів академії.

• **МОНТЕНЬ МІШЕЛЬ** (1533-1592) - французький філософ-гуманіст. Головний твір - «Досліди» (1580-1588).

• **НІЦШЕ ФРІДРІХ** (1844-1900) - німецький філософ, професор філології в Базелі (Швейцарія), культуролог, етик. Основні твори: «Так казав Заратустра» (1883-1884), «По той бік добра і зла» (1886), «Воля до влади» (1906).

• **НОВИЦЬКИЙ ОРЕСТ МАРКОВИЧ** (1806-1884) - український філософ, перший професор філософії Київського університету. Автор праць: «Про дорікання, які роблять філософії...», «Керівництво до логіки», «Поступовий розвиток давніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань».

• **ОРТЕГА-І-ГАСЕТ ХОСЕ** (1883-1955) - іспанський філософ, соціолог, культуролог. Основні твори: «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Повстання мас» (1929-1930). '

• **ПАСКАЛЬ БЛЕЗ** (1623-1662) - французький релігійний філософ, письменник, вчений, один з основоположників науки Нового часу, що стояв біля витоків теорії ймовірностей, диференціального числення, творець гідростатики і т. д. Однак стверджував перевагу віри над розумом. Основна філософська праця - «Думки».

• **ПІФАГОР САМОСЬКИЙ** (бл 570 - бл. 500 до н. е.) - давньогрецький філософ, релігійний і політичний діяч, засновник піфагореїзму.

• **ПЛАТОН** (428-347 до н. е.) - давньогрецький філософ, політолог, учень Сократа, засновник об'єктивного ідеалізму. Основні твори: текст промови «Апологія Сократа», 25 достовірно ідентифікованих діалогів, «Держава», «Закони».

• **ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН** (1681-1736) - український і російський церковний та громадський діяч, письменник, учений, філософ. Найосвіченіша людина того часу в Росії. Радник Петра I з питань освіти й церкви, глава «вченої дружини» царя.

• **РАССЕЛ БЕРТРАН** (1872-1970) - англійський філософ-позитивіст, логік, громадський діяч. У книзі «Чому я не християнин» вказав на страх як на основу релігії, вважав науку засобом самоствердження людини.

• **САКОВИЧ КАСІЯН** (бл. 1578-1647) - український письменник, культурно-освітній діяч, філософ. Освіту здобув у Замойській академії і Краківському університеті. Основні твори: «Аристотелівські проблеми, або Питання про природу людини...», «Трактат про душу».

• **САРТР ЖАН-ПОЛЬ** (1905-1980) - французький філософ і письменник, голова французького атеїстичного екзистенціалізму. Філософські погляди суперечливі. Основні твори: «Уява» (1936), «Буття і ніщо» (1943), «Екзистенціалізм - це гуманізм» (1946), «Критика діалектичного розуму» (1960), «Ситуації» (1947-1964).

• **СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВОВИЧ** (1722-1794) - видатний український філософ, поет, просвітитель. Найвидатніші серед праць - «Сад божественних пісень», «Байки Харківські», «Нарцис», «Асхань», «Алфавіт світу», «Жона Лотова», «Потоп зміїн» та ін.

• **СОКРАТ** (бл. 469-399 до н. е.) - давньогрецький філософ, вчення якого повернуло мислителів від матеріалістичного натуралізму до ідеалізму. Жив і навчав в Афінах, де його слухали численні учні - Платон, Антісфен, Арістіпп, Евклід з Мегари. Про вчення Сократа, який принципово нічого не писав, можна судити зі свідчень Платона і Аристотеля. Будова світу, фізична природа речей - таємниця; пізнати ми можемо тільки самих себе. Найвище завдання знання - практичне, це мистецтво жити.

• **СОЛОВЙОВ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ** (1853-1900) -російський релігійний філософ-містик. У своїх працях «Читання про боголюдство» (1877-1881), «Виправдання добра» (1897-1899) та ін. намагався створити всеохоплююче філософсько-богословське вчення - «метафізику всеєдності».

• **СОРОКІН ПИТИРИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ** (1889-1968) - російський психолог і соціолог, активний учасник Лютневої революції 1917 р. в Росії, емігрант з 1922 р. Жив у США, був названий «американським соціологом № 1»; автор оригінальної концепції соціальної культури. Основна праця, видана в Росії, - книга «Людина. Цивілізація. Суспільство» (1992).

• **СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ** (1820-1903) - англійський філософ і соціолог, один з родоначальників позитивізму. Основна праця -«Система синтетичної філософії» (1862-1896).

• **СПИНОЗА БЕНЕДИКТ** (1632-1677) - нідерландський філософ, пантеїст. Основні твори: «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677).

• **ТАРД ГАБРИЄЛЬ** (1843-1904) - французький соціолог і криміналіст, один з основоположників соціальної психології. Основні твори: «Закони наслідування» (1890), «Соціальна логіка» (1894).

•**ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН, П'ЄР** (1881-1955) - французький вчений-палеонтолог, філософ, теолог. Прагнув зняти протилежність науки і релігії. Католицька церква засудила вчення як модерністське, але його еволюціоністська теорія набула поширення. Головна праця - «Феномен людини» (1956).

•**ТЕРТУЛАІАН КВІНТ СЕПТИЛІЙ ФЛОРЕНС** (бл. 160 -після 220) - християнський апологет, прихильник концепції «чистої» віри.

• **ТОМА АКВІНСЬКИЙ** (1225-1274) - католицький теолог, намагався обґрунтувати християнське віровчення з філософської точки зору. У 1323 р. його було визнано святим Папа Лев XII в енцикліці у 1879 р. назвав філософську систему Аквінського «єдиною істинною філософією католицизму».

• **ТРУБЕЦЬКОЙ ЄВГЕНІЙ МИКОЛАЙОВИЧ** (1863-1920) - російський філософ, громадський діяч, активний учасник релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова. Головна книга - «Сенс життя» (1918).

• **ТРУБЕЦЬКОЙ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ** (1862-1905) -російський філософ, громадський діяч, публіцист. Основні твори: «Про природу людської свідомості» (1890), «Основи ідеалізму» (1896), «Вчення про Логос і його історію». У 1905 р. його було обрано ректором Московського університету.

• **ФЕДОРОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ** (1828-1903) - російський мислитель, представник релігійно-філософського напрямку космізму. Основна праця - «Філософія загальної справи» (1903).

• **ФЕЙЄРБАХ ЛЮДВІГ** (1804-1872) - німецький філософ-матеріаліст і атеїст. Основні твори: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Основи філософії майбутнього» (1843).

• **ФІХТЕ ЙОГ АНН ГОТЛІБ** (1762-1814) - німецький філософ, другий за часом після Канта діяч німецького класичного ідеалізму. Основна робота - «Науковчення» (1794).

• **ФЛОРЕНСЬКИЙ ПАВЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ** (1882-1943) - російський релігійний філософ, вчений, богослов. Основна робота - «Історія нової філософії» (1897-1907).

• **ФРАНК СЕМЕН ЛЮДВІГОВИЧ** (1877-1950) - російський релігійний філософ, послідовник В. С. Соловйова, учасник збірника «Віхи»; емігрував у 1922 р. У філософії розвивав ідеї вседності й боголюдства. Основні твори: «Сенс життя» (1926), «Нарис методології суспільних наук» (1922), «Світло в темряві» (1949), «Реальність і людина» (1950).

• **ФРЕЙД ЗІГМУНД** (1856-1939) - австрійський лікар-психіатр і психолог, засновник психоаналізу і фрейдизму. Основні твори: «Тлумачення сновидінь» (1900), «Психопатологія повсякденного життя» (1904), «Тотем і табу» (1913), «Я і Воно» (1923).

• **ФРОММ ЕРІХ** (1900-1980) - німецько-американський філософ, соціолог і психолог, один з провідних представників неофрейдизму. Основні твори: «Втеча від свободи» (1941), «Психоаналіз і релігія» (1950), «Революція надії» (1964).

• **ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ** (1894-1977) - український філолог, філософ, історик філософії. Освіту здобував у Петербурзі, Києві, Німеччині. Працював в українських і німецьких університетах, був одним з організаторів Української вільної академії в Аугсбурзі, професором філософії Українського Вільного університету в Мюнхені. Автор понад 900 наукових праць з різних галузей знання.

• **ЮМ ДЕВІД** (1711-1776) - англійський філософ-ідеаліст, психолог, історик. Завдання знання вбачав не в осягненні буття самого по собі, а в здатності бути керівництвом для практичного життя. Єдиний об'єкт пізнання, який може бути доведено, за Юмом, - це об'єкти математики, решту можна осягнути лише з досвіду, а оскільки досвід індивідуальний, то й знання індивідуальні: суб'єктивні. Основні твори: «Трактат про людську природу» (1739-1740), «Дослідження про людський розум» (1748).

• **ЮНГ КАРЛ ГУСТАВ** (1875-1961) - швейцарський психоаналітик, психіатр, культуролог. Засновник аналітичної психології. Основні твори: «Метаморфози і символи лібідо» (1912), «Трансцендентна функція» (1916), «Дійсність душі» (1934) та ін.

• **ЮРКЕВИЧ ПАМФІЛ ДАНИЛОВИЧ** (1826-1874) - український філософ, видатний представник української академічної філософії. Безпосередній вчитель В. С. Соловйова. Написав ряд глибоких праць з історії філософії, духовності.

• **ЯСПЕРС КАРА** (1883-1969) - німецький філософ-екзистенціаліст. Основні твори: «Розум і екзистенція» (1935), «Філософія» (1932), «Атомна бомба і майбутнє людства» (1958), «Сенс і призначення історії» (1949).

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

А

• **АБСОЛЮТ** (лат. absolutus - безумовний, необмежений) - те, що ні від чого не залежить, безвідносне. Вічна, нескінченна першооснова світу. Звідси - «абсолютна ідея», абсолютна монархія тощо.

• **АБСТРАКЦІЯ** (лат. abstracto - відокремлюю) - один з моментів пізнання, який полягає в мисленому відокремленні й виділенні в самостійні об'єкти окремих сторін, властивостей, відношень певних предметів пізнання. Абстракція - процес мисленого ізолювання, «виривання» окремого предмета, відношення, властивостей.

• **АБСУРД** (лат. absurdus - безглуздий, нісенітний) - твердження, що не має ніякого смислу в межах певної теоретичної системи, принципово несумісне з нею.

• **АГНОСТИЦИЗМ** (грец. непізнаваний) - філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності. Термін «агностицизм» запровадив у 1869 р. англійський дослідник природи Т. Г. Гекслі.

• **АДЕКВАТНИЙ** - лат. - відповідний, рівний, еквівалентний.

• **АКСІОЛОГІЯ** (гр. axia - цінність і ...логія) - вчення про цінності. Аксиологічний підхід - ціннісний підхід.

• **АКСІОМА** (грец. аксіота - загальноприйняте, безперечне) - у широкому розумінні безумовне положення, яке не викликає сумнівів. У вузькому розумінні - твердження певної теорії, що приймається без доведення як вихідне, таке, що кладеться в основу доведень інших тверджень (теорем) цієї теорії.

• **АКЦИДЕНЦІЯ** (лат. accidentia - випадковість) - випадкова, мінуща, тимчасова, неістотна властивість.

• **АЛОГІЗМ** - міркування, що порушує закони логічного мислення; нелогічність взагалі. Веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості, що виключає можливість пізнання істини.

• **АЛЬТЕРНАТИВА** (лат. *alternare* - чергуватися, вагатися) - необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну.

• **АЛЬТРУЇЗМ** (лат. *alter* - інший) - моральний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших.

• **АНАЛОГІЯ** (грец. *analogia* - відповідність, подібність, схожість) - умовивід, в якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих предметів за іншими ознаками.

• **АНАМНЕЗИС** (грец. *anamnesis* - пригадування) - термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, яка згадує про бачене нею у світі потойбічному.

• **АНІГІЛЯЦІЯ** (лат. *ad* - до і *nihil* - ніщо) - взаємодія елементарних частинок і відповідних античастинок, унаслідок якої вони перетворюються на кванти випромінювання або інші частинки.

• **АНІМІЗМ** (лат. *anima, animus* - душа, дух) - віра в існування душі як надприродного носія життя людини.

• **АНТАГОНІЗМ** (грец. *antagonisma* - суперечка, боротьба) - одна з форм суперечностей, яка характеризується гострою непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій.

• **АНТЕЇЗМ** - світоглядно-ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею.

• **АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ** (лат. *anti...* - проти і *clericalis* - церковний) - система поглядів і суспільні рухи, спрямовані проти намагань церкви підпорядкувати собі економічне, політичне і духовне життя суспільства.

• **АНТИНОМІЯ** (грец. *antinomia* - суперечність у законі) - суперечність між двома твердженнями, кожне з яких однаковою мірою логічно доведене в певній системі.

• **АНТИТЕЗА** (грец. *antithesis* - протиставлення, суперечність) - 1) у логіці - судження, що суперечить тезі. Антитеза є необхідною складовою частиною непрямого доведення; 2) у філософії Г. В. Ф. Гегеля - другий з трьох ступенів тріади.

• **АНТРОПОГЕНЕЗ** (грец. *антропос* - людина і *генезис* - походження) - процес історико-еволюційного виникнення й розвитку людини як суспільної істоти, діалектично нерозривно пов'язаний з формуванням і розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, мови.

• **АНТРОПОЛОГІЗМ** (грец. *антропос* - людина і *логізм* - судження) - зведення всіх явищ суспільного життя до властивостей людської природи. Термін «антропологізм» запровадив А Фейєрбах

• **АНТРОПОМОРФІЗМ** (грец. антропос - людина і morphe - вигляд, форма) - наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

• **АНТРОПОСОФІЯ** (грец. антропос - людина і софія - мудрість) - релігійно-містичне вчення, що ставить на місце Бога обожнену людину.

• **АНТРОПОЦЕНТРИЗМ** (грец. антропос - людина і лат. centrum - осереддя, центр) - принцип деяких релігійно-ідеалістичних вчень, за яким людина нібито є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

• **АПОЛОГЕТИКА** (грец. apologetikos - захисний, виправданий) - галузь християнського богослов'я, що обґрунтовує віровчення християнства.

• **АПОРІЯ** (грец. alogia - безвихідь) - утруднення у вирішенні проблеми, пов'язаної з суперечністю між даними спостереження і спробами мисленого аналізу їх.

• **АПОСТЕРІОРИ** (лат. a posteriori - з наступного) - філософське поняття, що означає знання, набуте з досвіду.

• **АПРІОРИ** (лат. a priori - з попереднього) - філософське поняття, що означає знання, яке передує досвідові.

• **АРТЕФАКТ** (лат.) - штучний факт, результат людського творення.

• **АРХЕ** (грец. arche - початок, походження) - термін давньогрецької філософії: 1) відправна точка, початок чого-небудь у просторовому або часовому розумінні; 2) початок як причина чого-небудь.

• **АРХЕТИП** (грец. arche - початок і typos - образ) - в аналітичній психології термін, що ним позначають «первісні уявлення» або «універсальні форми думки», які є цеглинами, з яких складається колективне несвідоме. Архетипи колективного несвідомого - це пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події.

• **АСКЕТИЗМ** (грец. asketes - навчений вправам; пустельник, чернець) - моральний принцип, який полягає у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу.

• **АСОЦІАЦІЯ** (лат. associatio - поєднання) - у психології зв'язок, який утворюється при певних умовах між двома або більше психічними утвореннями (відчуттями, сприйняттями, уявленнями, ідеями тощо); дія цього зв'язку полягає в тому, що з'явлення одного члена асоціації приводить до появи іншого (інших).

• **АТАРАКСІЯ** (грец. ataraxia - спокій, незворушність) - поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету й форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

- **АТЕЇЗМ** (грец. atheon — безбожність) - система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування Бога.

- **АТРИБУТ** (лат. attribute - надаю, наділяю) - необхідна, суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища, без якої вони не мають своєї визначеності і не можуть ані існувати, ані мислитися.

- **АФЕКТ** (лат. affectus — хвилювання, пристрасть) - сильне короткочасне емоційне переживання.

Б

- **БЛАГО** — поняття, яким позначають усе, що має для людини позитивне значення. Залежно від здатності речей та явищ задовольняти різні потреби людини розрізняють блага матеріальні (засоби виробництва, їжа, одяг тощо) і духовні (свобода, істина, краса, добро та ін.).

- **БОГ** - надприродна всемогутня істота, головний об'єкт релігійної віри і поклоніння. У розвинених релігіях Бог завжди виступає як особистість, з якою віруючий може спілкуватися, вимолювати у неї певні блага, просити про втручання в події.

- **БУТТЯ** - філософська категорія, що позначає: 1) все, що реально існує; 2) те, що існує як істинне, на відміну від видимого; 3) реальність, яка існує об'єктивно, поза свідомістю людини і незалежно від неї; 4) загальний спосіб існування людини.

В

- **ВЕРИФІКАЦІЯ** (лат. verus - істинний і facio - роблю) - встановлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки.

- **ВІРОГІДНІСТЬ** - форма істинності буття предмета через його безпосередню даність у чуттєвому чи інтелектуальному спогляданні.

- **ВОЛЮНТАРИЗМ** (лат. voluntas - воля) - 1) напрям у філософії, який проголошує основою буття волю; 2) діяльність, що керується лише суб'єктивними бажаннями та рішеннями.

Г

- **ГЕДОНІЗМ** (грец. hedone - насолода, задоволення) - філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом і метою життя людини є насолода.

- **ГЕНЕЗИС** (грец. genesis - виникнення, зародження) - поняття, що виражає як момент походження, виникнення предметів і явищ, так і процес їх закономірного розвитку.

- **ГЕРМЕНЕВТИКА** (грец. hermeneutike — мистецтво тлумачення): 1) у класичній філології - вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих давніх текстів; 2) у сучасній філософії - метод тлумачення культурно-історичних явищ, який протиставляється об'єктивному, традиційно-науковому методу.

- **ГІЛОЗОІЗМ** (грец. hyle - речовина, матерія і zoo - життя) - філософське вчення, за яким здатність відчувати нібито притаманна всій матерії. Термін «гілозоїзм» запроваджено в XVII ст.

- **ГНОСЕОЛОГІЯ** (грец. gnosis - пізнання і ...логія) - розділ філософії, в якому досліджуються пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, природи і можливості пізнання людиною світу і самої себе.

- **ГУМАНІЗМ** (лат. humanus - людський, людяний) - у широкому значенні - історично змінна система поглядів, яка визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя тощо; у вузькому значенні - культурний рух епохи Відродження.

Д

- **ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА** (від лат. deviation - відхилення) - поведінка, яка відхиляється від норми.

- **ДЕДУКЦІЯ** (лат. deductio - виведення) - перехід від загального до окремого. Дедукція має значення методу дослідження, при якому окреме пізнається на основі знання загальної закономірності.

- **ДЕЇЗМ** (лат. Deus - Бог) - принцип філософських вчень, які, визнаючи Бога першопричиною світу, заперечували його втручання в явища природи та в хід суспільних подій. Деїзм виник у XVII ст. в Англії.

- **ДЕКОНСТРУКЦІЯ** - особлива стратегія стосовно тексту, яка включає в себе одночасно і його «деструкцію», і його реконструкцію.

- **ДЕМАГОГІЯ** (грец. demagogic/. - букв. - керівництво народом) - засіб впливу на маси шляхом введення їх в оману нездійсненими обіцянками, популярними гаслами, навмисним викривленням фактів.

- **ДЕМІУРГ** (грец. demiurgos - ремісник, творець) - в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту, в теології - Бог.

- **ДЕМОКРАТІЯ** (грец. demokratia - народовладдя) - форма державного устрою, що характеризується наявністю представницьких установ і участю народу в управлінні державою.

- **ДЕТЕРМІНІЗМ** (лат. determinatio - визначений, обмежений) - філософське вчення про загальну об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської волі.

- **ДЕФІНІЦІЯ** (лат. definitio - визначення) - логічне визначення змісту якогось поняття.

- **ДИСКУРС** (лат. discursus - міркування, доказ) - поняття, яке означає промову, виступ, міркування.

• **ДИСКУРСИВНИЙ** (лат. discursus - міркування, доказ, аргумент) - той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований.

• **ДИХОТОМІЯ** (грец. dichotomia - поділ надвоє) - тип поділу понять, коли виділяються два видових поняття, причому до змісту одного з них включено ознаку, яка є запереченням відповідної ознаки іншого поняття.

• **ДІАЛЕКТИКА** (грец. dialektike - мистецтво ведення бесіди, полеміки) - 1) у давньому значенні: мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника; 2) у сучасному розумінні: а) об'єктивний процес розвитку явищ на основі виникнення, боротьби і розв'язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

• **ДІАЛОГ** (грец. dialogos - розмова, бесіда) - форма мовно-мислительної комунікації, в якій схрещуються два чи більше різноспрямованих потоки думок з метою з'ясувати спільні точки взаємопорозуміння та окреслити їх розбіжності.

• **ДОГМАТИЗМ** (грец dogma - думка, вчення, положення) - спосіб засвоєння і застосування знань, у якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена, вічна істина, як догма. Догматизмові властиві некритичне беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз назавжди виробленими формулами.

• **ДУАЛІЗМ** (лат. dualis - двоїстий) - принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) - духу і матерії, ідеального і матеріального.

• **ДУХ** - притаманна людині здатність бути самосвідомим суб'єктом мислення, почуттів і волі, що виявляється в ціле-покладанні та творчій діяльності.

• **ДУША** - термін, яким позначається психіка, внутрішній світ людини. Душа в релігії розглядається як нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі і ніби є основою, джерелом психічних явищ. У новоєвропейській філософії термін «душа» став вживатися для визначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості.

Е

• **ЕВДЕМОНІЗМ** (грец. eudaimonia - щастя) - етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя; особистого - індивідуалістичний Е., або суспільного - соціальний Е. Близький до гедонізму.

• **ЕВОЛЮЦІЯ** (лат. evolutio — розгортання) - поступовий розвиток предмета. У широкому розумінні, частіше у природознавстві, термін «еволюція» застосовують для визначення змін, розвитку взагалі й позначають ним не лише кількість зміни, а й весь процес розвитку в цілому.

• **ЕВРИСТИКА** (грец. *heurisko* - знаходжу) - термін, яким позначають галузь знання про творчу діяльність, пов'язану з пошуками шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, способах діяння. Під терміном «евристика» розуміється наука, що вивчає творчу діяльність.

• **ЕГАЛІТАРИЗМ** (франц. *egalite* - рівність) - різновид утопічного соціалізму, що обстоює принцип зрівняльного розподілу засобів виробництва між дрібними приватними власниками і організацію виробництва на основі індивідуального господарства.

• **ЕГОЇЗМ** (лат. *ego* - я) - морально-етичний принцип, що полягає у нехтуванні інтересами суспільства та інших людей заради особистих інтересів.

• **ЕГОЦЕНТРИЗМ** (лат. *ego* - я і *centrum* - осереддя, центр): 1) філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

• **ЕЙДОС** (грец. *eidos* - вигляд, образ) - термін давньогрецької філософії. Платон використовував його в різноманітних значеннях, зокрема як синонім терміну «ідея», що розглядався як ідеальний прообраз речі. Арістотель використовував ейдос у значенні форми, що виступає в єдності з матерією.

• **ЕКЗИСТЕНЦІЯ** (лат. *existentia* - існування) - основна категорія екзистенціалізму, яка позначає внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретною неповторною особистістю. Вперше термін «екзистенція» застосував датський філософ С. К'єркегор.

• **ЕКЛЕКТИЗМ, ЕКЛЕКТИКА** (грец. *eklektikos* - той, що вибирає, вибраний): 1) у первісному значенні - механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н. е. - II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між вченнями й школами.

• **ЕМАНАЦІЯ** (лат. *emanatio* - витікання, сходження) - термін, запроваджений стародавніми філософами, який означав сходження нижчих форм буття з вищого буття - єдиного універсального непорушного начала.

• **ЕМПІРИЗМ** (грец. *empeiria* - досвід) - напрям у теорії пізнання, який, на противагу раціоналізмові, вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід.

• **ЕНТЕЛЕХІЯ** (грец. *entelecheia* - здійсненість) - у філософії Арістотеля внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

• **ЕПОХА** (грец. *epoche* - зупинка, затримка) - якісно своєрідний і відносно тривалий період історії, що виділяється на основі певних об'єктивних ознак.

Є

- **ЄВГЕНІКА** (грец. eugenes - родовитий, знатний) - термін, який вживається для позначення напряму в генетиці людини, що ставить завдання поліпшення біологічних властивостей людини.

З

- **ЗНЯТТЯ** - одна з центральних категорій філософії Г. В. Ф. Гегеля, яка позначає одночасно знищення і збереження чогось.

І

- **ІДЕАЛ** (франц. ideal, грец. idea - першообраз) - уявлення про найвищу досконалість, що, як вірець, норма і найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу.

- **ІДЕАЛІЗМ** (грец. idea — вигляд, першообраз) - протилежний матеріалізові філософський напрям, який намагається довести, що дух, свідомість, мислення, ідеальне є первинним, а буття, природа, матеріальне - вторинним.

- **ІДЕОЛОГІЯ** (від грец. idea і ...логія) - система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних класів або соціальних груп.

- **ІДЕЯ** (грец. idea - вигляд, образ, начало) - форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення.

- **ІЛЮЗІЯ** (лат. illusio - обман, помилка): 1) викривлене, хибне сприймання дійсності; 2) необґрунтована надія, нездійсненна мрія. Джерелом соціальних ілюзій є відсутність наукового розуміння суспільства та його законів, а також уцербність людського буття і свідомості.

- **ІМАНЕНТНИЙ** (від лат. immanens - властивий, притаманний чомусь) - внутрішньо притаманне, на протигагу трансцендентному - зовнішньому; впливає з природи самого явища.

- **ІМПЕРАТИВ** (лат. imperativus - владний, наказовий) - вимога, наказ, закон. У І. Канта - загальнозначуща моральна вимога на протигагу особистому принципу (максимі).

- **ІНДЕТЕРМІНІЗМ** (лат. indeterminatus — невизначений, необмежений) - філософське вчення, що заперечує об'єктивну зумовленість явищ природи, суспільства і людської психіки, необхідний і закономірний зв'язок між ними.

- **ІНДИВІДУАЛІЗМ** (франц. individualisme, від лат. individuum - неподільне) - риса світогляду і принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абсолютизуються, протиставляються колективові та суспільству.

• **ІНДУКЦІЯ** (лат. *inductio* - наведення) - спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези.

• **ІНСТИНКТ** (лат. *instinctus* - спонука, потяг) - багатоступеневий комплекс поведінкових актів організму, створений в результаті тривалої еволюції та спрямований на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти і виду в цілому.

• **ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ** (лат. *instrumentum* - знаряддя) - філософське вчення, яке вважає свідомість одним із знарядь (інструментів) пристосування організму до середовища, що постійно змінюється; різновид прагматизму.

• **ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ** (лат. *intelligibilis* - пізнаваний, мислимий) - той, що досягається тільки розумом, мисленням.

• **ІНТЕНЦІЯ** (лат. *intentio* - прагнення, намір) - термін схоластичної філософії, яким позначали намір, мету, спрямованість свідомості, мислення на якийсь предмет.

• **ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ** (лат. *inter* - між і суб'єкт) - у деяких сучасних філософських напрямках (феноменологія, неопозитивізм) термін для позначення феноменів, загальнозначущих для багатьох суб'єктів. Джерело цієї загальнозначущості вбачають у свідомості суб'єктів, а не об'єктів.

• **ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ** - термін, який вживається і як засіб аналізу літературного тексту, і як засіб визначення світо-і самовідчуття сучасної людини, яке дістало назву постмодерністської чуттєвості.

• **ІНТУЇТИВІЗМ** - напрям у філософії, який абсолютизує інтуїцію як єдино вірогідний вид пізнання.

• **ІНТУЇЦІЯ** (лат. *intuitio*, від *intueor* — уважно дивлюсь) - спосіб досягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд, на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

• **ІПОСТАСЬ** (грец. *hypostasis* - ущільнення, основа, сутність) - термін античної філософії, вперше вжитий у значенні одиничного реального буття. У патристиці «іпостась» розуміється в значенні «індивідуальна субстанція», «перша сутність». У XIX-XX ст. спостерігається тенденція до витлумачення І. як певного особистого і загальнолюдського начала з метою вийти за межі «атомарної» концепції індивіда до поняття особистості як свободи по відношенню до природи.

• **ІРОНІЯ** (грец. *eigopeia* - удаване незнання, прихований глум) - естетична категорія, яка означає, що в зовні позитивну оцінку явища вкладено зміст, протилежний безпосередньо висловленому чи вираженому. Іронія Сократа - філософський принцип пошуку істини через сумнів.

• **ІРРАЦІОНАЛІЗМ** (лат. irrationalis - нерозумний, несвідомий) - у гносеології принцип філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання.

• **ІСНУВАННЯ** - 1) синонім буття; 2) буття, в якому виявляється сутність (не просто бути, а існувати); 3) центральне поняття філософії екзистенціалізму.

• **ІСТИНА** - адекватне відтворення в пізнанні об'єктивності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, при якому пізнаваний образ суб'єкта виступає як правильне відображення дійсного стану об'єкта.

• **ІСТОРИЗМ** - принцип наукового пізнання, згідно з яким процеси дійсності мають розглядатися в їх закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування.

К

• **КАЛОКАГАТІЯ** (грец. прекрасне і хороший) - поняття античної естетики, яким позначали гармонію зовнішнього і внутрішнього, краси і добра як умову досконалості людини.

• **КАНОН** (грец. κανон - правило, норма) - у мистецтві - сукупність твердо встановлених норм, правил і принципів художньої творчості. Каноном називають також твори, які є нормативним зразком.

• **КАРМА** (санскрит - дія, обов'язок, діяльність) - у вченнях індійських релігій - особлива містична сила, обов'язковий автоматично діючий «закон покарання» за сукупність вчинків, намірів, прагнень, який визначає долю живої істоти в наступних перевтіленнях.

• **КАРТЕЗІАНСТВО** - вчення французького філософа, математика Р. Декарта (латинізоване ім'я Cartesius - Картезій, звідси і назва).

• **КАТАРСИС** (грец. katarsis - очищення) - термін, який у психології мистецтва й естетиці використовують для позначення сутності естетичного переживання. У давньогрецькій філософії катарсис тлумачили як очищення душі від пристрастей, від чуттєвих прагнень, насолоду очищення душі під впливом мистецтва.

• **КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ** (лат. imperativus - наказовий) - термін, що його запровадив І. Кант для позначення безумовного веління моральної свідомості будувати свою поведінку відповідно до законів. Умовою категоричного імперативу є свобода волі.

• **КАТЕГОРІЯ** (грец. kategoria - ствердження; основна й загальна ознака) - універсальна форма мислення і свідомості, яка відображає загальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних, духовних явищ.

• **КЛЕРИКАЛІЗМ** (лат. clericalis - церковний) - політичний напрям у західних країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і духівництва в державі та в житті суспільства.

• **КОМУНІКАЦІЯ** (лат. communicatio, від communico — раджуся, спілкуюся) - спілкування, зв'язок.

• **КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ** (лат. conventio - угода, договір) - філософська концепція, за якою наукові теорії і поняття є не відображенням об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між вченими, що укладається за принципами «зручності» і «економії мислення».

• **КОНТЕКСТ** (лат. contextus - сплетіння, зв'язок) - форма семантичної з'єднаності елементів тексту, а також позатекстових смислових відношень, що утворюються в процесі духовної та практичної діяльності людини.

• **КОНФОРМІЗМ** (лат. conformis - подібний, відповідний) - пасивне пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил співжиття.

• **КОНЦЕПТУАЛІЗМ** (лат. conceptus - думка, поняття) - напрям у середньовічній філософії, представники якого доводили, що загальні поняття реально не існують ані до речей, ані в самих речах, а є лише особливими формами пізнання дійсності.

• **КРЕАТИВНИЙ** (лат. creatio - створення) - творчий, здібний до творчості.

• **КРЕАЦІОНІЗМ** (лат. creatio - створення) - ідеалістичний напрям у біології, який стверджує, що виникнення всіх форм життя є наслідком божественного творіння.

• **КРИТЕРІЙ** (грец. kriterion - засіб судження) - мірило достовірності людських знань, їх відповідності об'єктивній дійсності.

• **КУЛЬТ** (лат. cultus — вшанування, поклоніння) — сукупність прийнятих у тій чи іншій релігії або релігійній течії обрядових дій, свят, ритуалів, звичаїв, пов'язаних з вірою у надприродні сили і спрямованих на умилостивлення їх; обрядовий бік релігії.

Л

• **ЛОГІКА** (грец. logike - наука про умовивід) - наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини у процесі міркування і пізнання.

• **ЛОГОС** (грец. logos - поняття, думка, розум) - термін давньогрецької філософії, що вживається в значеннях «слово», «смысл», «судження», «пропорційність», «основа», «розум» і набув значення об'єктивної закономірності, необхідності. Термін ввів у філософію Геракліт, маючи на увазі так званий космічний Л., неадекватний словам.

- **ЛОГОЦЕНТРИЗМ** - поняття Ж. Дерріди, яке означає західну інтелектуальну традицію, котра прагне у всьому знайти порядок і смисл, відшукати першопричину або просто нав'язати смисл і впорядкованість усьому, на що спрямовується думка людини.

М

- **МАГІЯ** (грец. mageia - ворожба, чаклунство) - різновид ранніх релігійних вірувань і чаклунських дій, за допомогою яких людина первісного суспільства намагалася примусити уявні надприродні сили (фетишів, духів тощо) певним чином втрутитися в її життя.

- **МАЄВТИКА** (повивальна майстерність) - пізнавальний метод, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що допомагає народженню істини, з мистецтвом повитухи (акушерки).

- **МАКСИМА** (лат. maxima - основне правило, принцип) -узагальнююче правило, зразок.

- **МАТЕРІАЛІЗМ** (від лат. materialis - речовинний) - протилежний ідеалізові філософський напрям, який виходить з того, що природа, буття, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух - вторинними.

- **МЕДИТАЦІЯ** (лат. meditatio - розмірковування) - розумова дія, спрямована на приведення психіки людини в стан поглибленого зосередження.

- **МЕТАФІЗИКА** (грец. meta та physika - «після фізики») - 1) в історії філософії термін вживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; 2) протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

- **МЕТОД** (грец. methodes - шлях дослідження чи спосіб пізнання) - спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

- **МЕТОДОЛОГІЯ** (від метод і грец. логос - вчення) - 1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці.

- **МІСТИЦИЗМ** (грец. mystikos - таємничий) - у широкому розумінні - визнання надприродної сутності явищ; у вузькому - релігійно-філософський світогляд, в основі якого лежить віра в можливість безпосередньо надчуттєвого і надрозумного спілкування людини з нематеріальним, духовним світом, Богом, духами тощо.

- **МІФ** (грец. mifhos - слово, оповідь, переказ) - 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної

життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

- **МІФОЛОГІЯ** (грец. міф - оповідь, переказ і логос - вчення) -1) сукупність міфів будь-якого народу; 2) спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма суспільної самосвідомості та світосприйняття людини первісного суспільства, викладені в системі міфів; 3) наука про міфи.

- **МОДЕРНІЗМ** (франц. modernisme, від moderne - новітній, сучасний) - 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві ХХ ст., яким притаманні заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного в художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

- **МОДУС** (лат. modus - міра, спосіб) - властивість предмета, притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута - невід'ємної властивості предмета у всіх його станах.

- **МОНАДА** (грец. monas - одиниця, неподільне) - основне поняття філософської системи Г. В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, першопочаток, основа явищ.

- **МОНІЗМ** (грец. monos - один, єдиний) - протилежний дуалізові і плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала - матерії або духу.

- **МУДРІСТЬ** - позатеоретична форма світоглядного філософського осмислення дійсності і розв'язання практичних питань на основі життєвого досвіду і розуму.

Н

- **НАРАТИВ** - специфічний спосіб осмислення світу як особливої форми існування людини, як властивого лише їй модусу буття.

- **НАТУРФІЛОСОФІЯ** (лат. natura - природа і філософія) - система уявлень про природу, що розробляється у філософських вченнях переважно в епоху Відродження і Нового часу.

- **НЕОПЛАТОНІЗМ** - містичний та ідеалістичний напрям у філософії, що виник у III—V ст. н. е. в Римській імперії. На основі платонізму намагався поєднати різні системи античної філософії.

- **НЕОПОЗИТИВІЗМ** - один з основних напрямів західноєвропейської філософії ХХ ст. Сформувався на основі вихідних принципів позитивізму та емпіріокритицизму.

- **НЕСВІДОМЕ** - певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовольністю виникнення і перебігу, відсутністю свідомого контролю й регулювання.

- **НІГІЛІЗМ** (лат. nihil - ніщо, нічого) - заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, традицій.

- **НОНКОНФОРМІЗМ** (лат. non - ні і conformis - подібний, відповідний) - прагнення будь-якою ціною суперечити думці більшості і діяти протилежним чином, не рахуючись ні з чим.

- **НОУМЕН** (грец. νοῦμενον - осягнуте розумом) - термін, який означає те, що осягається розумом, на противагу даному в чуттях (феномен). У Канта «ноумен» - проблематичне поняття, що не містить логічної суперечності, але об'єктивну реальність якого аж ніяк не можна пізнати без допомоги чуттів.

- **НУС** (грец. νους - думка, розум) - одне з основних понять давньогрецької філософії, що означало узагальнення всіх актів свідомості й мислення, усіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, що їм підпорядковані космос і людина. Поняття Н. найповніше розкрито у філософії Анаксагора.

О

- **ОБ'ЄКТИВАЦІЯ** - перетворення суб'єктивного (властивостей, притаманних суб'єкту) на об'єктивне (на властивості об'єкта), що відбувається в процесі суспільної практики.

- **ОБРАЗ** - форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної дійсності та свідомості людини.

- **ОНТОЛОГІЯ** (грец. on (ontos) - суще і ...логія — вчення) - в історії філософії вчення про першопочаток буття. Під онтологією розуміли самостійну частину філософії, яка досліджувала нібито вищі, такі, що осягаються не відчуттями, а тільки розумом, основи всього суцього (буття, субстанція, простір і час, причинність тощо).

- **ОПРЕДМЕТНЕННЯ І РОЗПРЕДМЕТНЕННЯ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ** - терміни, якими визначаються характерні особливості предметної діяльності. Під опредметненням розуміють перетворення людських здібностей і сил на форму предмета, а під розпредметненням - перехід об'єктивного предмета в культурно-діяльні здатності суб'єкта.

П

- **ПАНЛОГІЗМ** (грец pan - усе і логос - слово, думка, розум) - об'єктивно-ідеалістичне вчення, яке вважає закони мислення (логіки) універсальними закономірностями становлення світу й ототожнює об'єктивну закономірність з необхідним зв'язком логічних категорій.

• **ПАНПСИХІЗМ** (грец. pan - усе і душа) — філософське вчення, яке проголошує психіку, душу загальною властивістю природи. Панпсихізм багато в чому схожий з гілозоїзмом.

• **ПАНТЕЇЗМ** (грец. усе і Бог) - філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією.

• **ПАРАДИГМА** (грец. paradeigma — приклад, взірець) - поняття, яке використовували в історії філософії і культури для характеристики примату ідеального над матеріальним.

• **ПАТРИСТИКА** (лат. pater - батько) - один з провідних напрямів ідеології в епоху середньовіччя, що мав на меті тлумачення біблійних текстів, питань теології тощо.

• **ПЕРСОНАЛІЗМ** (лат. personalis — особистий) - течія в сучасній західноєвропейській філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність.

• **ПЕРЦЕПЦІЯ** (лат. percipio - сприймання) - чуттєве сприйняття предметів. Г. В. Лейбніц розрізняв перцепцію як просте, безпосереднє уявлення про зовнішній світ і аперцепцію як вищу форму пізнавальної діяльності, пов'язану з самосвідомістю.

• **ПЛЮРАЛІЗМ** (лат. pluralis - множинний) - філософська концепція, за якою існує кілька або безліч незалежних субстанціональних первоначал або видів буття.

• **ПОЛІТЕЇЗМ** (грец. багато і Бог) - багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

• **ПОСТПОЗИТИВІЗМ** (лат. post — після і позитивізм) - течія в сучасній західній філософії науки, що склалася в 60-70-х роках ХХ ст. як спроба подолати деякі найбільш одіозні недоліки неопозитивізму.

• **ПОСТУЛАТ** (лат. postulatum - вимога) - аксіоматичне твердження, що змістовно виділяється серед інших аксіом теоретичної системи і передує доведенню її тверджень.

• **ПРАГМАТИЗМ** (грец. pragma - дія, діяння) - вчення в західній філософії, за яким цінність понять, суджень та інших знань про об'єкти, їх властивості тощо визначається практичними наслідками для людини дій, що базуються на цих знаннях.

• **ПРЕЦЕДЕНТ** (лат. praecedens - попередній) - випадок, який стався раніше і тепер служить прикладом для наступних випадків подібного роду.

• **ПРИНЦИП** (лат. principium - начало, основа) - 1) первоначал, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки; 2) внутрішнє переконання людини.

• **ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ** (лат. providentia - передбачення, провидіння) - теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу - як наперед визначеного наміру Бога.

• **ПСИХОАНАЛІЗ** (психо та аналіз) - одна з теоретичних засад фрейдизму, загальна теорія і метод лікування нервових і психічних захворювань, запропоновані З. Фрейдом в кінці XIX - на початку XX ст.

Р

• **РАЦІОНАЛІЗМ** (лат. rationalis - розумний, від ratio - розум) - 1) у широкому розумінні - філософський напрям, що протиставляє містиці, теології, ірраціоналізмові переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку природи і суспільства; 2) напрям у теорії пізнання, який, на протигагу сенсуалізму (емпіризму), вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

• **РЕАЛІЗМ** (лат. realis - речовий, дійсний) - 1) термін, яким позначали своє вчення деякі матеріалісти, зокрема природодослідники; 2) у західній філософії початку XX ст. - сукупність філософських вчень і шкіл, які визначають незалежне від суб'єкта існування об'єкта, причому під об'єктом розуміють як матеріальні речі, так і ідеальні поняття.

• **РЕДУКЦІЯ** (лат. reductio - повернення, приведення назад) - логіко-методологічний прийом, який полягає у зведенні в процесі дослідження одного явища до іншого, одного завдання чи проблеми до іншої з метою їх спрощення.

• **РЕЛЕВАНТНИЙ** (англ. relevant - відповідний) - відповідний, схожий, подібний.

• **РЕЛЯТИВІЗМ** (лат. relativus - відносний) - 1) принцип відносності людських знань; 2) суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цій підставі заперечує об'єктивну істину, пізнаваність світу.

• **РЕФЛЕКСІЯ** (лат. reflexio - обернення назад, відображення) - термін для позначення такої риси людського пізнання, як дослідження самого пізнавального акту, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

• **РИТУАЛ** (лат. ritus - урочиста церемонія) - образ, норма поведінки, що історично склалася або її спеціально встановили, за якої спосіб виконання дій строго канонізується і має символічний характер.

С

• **СВІДОМІСТЬ** - властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії.

• **СВОБОДА** - притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, головним чином можливу, реальність.

• **СВОБОДА ВОЛІ** - один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність людини приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою.

• **СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ** (лат. saecularis - мирський, світський) - процес звільнення всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії.

• **СЕМІОТИКА** (грец. semeiotike — пов'язаний зі знаками) - наука про різні системи знаків, які використовуються для передачі інформації.

• **СЕНСУАЛІЗМ** (лат. sensualis - чуттєвий, від sensus — почуття, відчуття) - напрям у теорії пізнання, який визнає відчуття єдиним джерелом знань. Протилежний раціоналізмові.

• **СИМУЛЯКР** - поняття постмодернізму, яке означає: відображення базової реальності; воно приховує і спотворює базову реальність; воно приховує відсутність базової реальності; воно не має ніякого відношення до будь-якої реальності; воно є своїм власним чистим симуляком. Симулякр - це творчий монтаж імітованої реальності.

• **СИНЕРГЕТИКА** (грец. sinergia - спільна дія) — науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах.

• **СКЕПТИЦИЗМ** (грец. skeptikos - недовірливий, той, хто досліджує) - філософське вчення, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу.

• **СОЛІПСИЗМ** (лат. solus — один, єдиний та ipse — сам) - крайня форма суб'єктивного ідеалізму, згідно з якою єдиною реальністю є свідомість суб'єкта, його «Я», а об'єктивна дійсність - продукт свідомості.

• **СОФІЗМ** (грец. sophisma - судження, придумане хитро, майстерність, уміння) - логічний виверт, який навмисно імітує, наслідує формальну правильність мислення, щоб видати хибне міркування за істинне.

• **СПЕКУЛЯТИВНЕ** - термін, під яким розуміється тип теоретичного знання, що виводиться без звернення до досвіду, за допомогою рефлексії і спрямовується на досягнення граничних основ буття.

• **СПОНТАННИЙ** (лат. spontaneus - довільний) - характеристика процесів, що виникають не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок власного саморуху, довільно; самодіяльність, здатність до активних дій, зумовлена внутрішніми імпульсами.

• **СУБ'ЄКТ** (лат. subjectum - те, що лежить в основі, підкладене) - носій певного роду діяльності; у теорії пізнання - свідома істота, що пізнає.

• **СУБ'ЄКТИВНЕ** - те, що властиве суб'єктові, визначається його діяльністю; психічна, духовна діяльність людини як суб'єкта; знання і переживання суб'єктом самого себе; індивідуальність пізнання різних людей.

- **СУБЛІМАЦІЯ** (лат. sublimo - високо піднімаю, підношу) - одне з основних понять теорії психоаналізу, особливий вид відхилення інстинктів від притаманної їм спрямованості і переключення їх енергії на досягнення соціальних і культурних цілей.

- **СУБСТАНЦІЯ** (лат. substantia - сутність) - філософська категорія для позначення кінцевої основи всієї різноманітності явищ природи та історії, якою є саморух матерії.

- **СХОЛАСТИКА** (грец. scholē - вчена бесіда, школа) - тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

- **СЦІЄНТИЗМ** (лат. scientia - знання, наука) - світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

Т

- **ТАБУ** (полінезійське) - категорична заборона певних дій, порушення якої нібито неминуче призводить до тяжкої кари.

- **ТЕЇЗМ** (грец. Theos - Бог) - релігійний світогляд, в основі якого лежить розуміння Бога як особи, що створила світ і втручається в його події.

- **ТЕЛЕОЛОГІЯ** (грец. telos - мета, кінець і ...логія) - вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети, і все в розвитку природи і суспільства є доцільним.

- **ТЕОГОНІЯ** (грец. Theos - Бог, geneia - народження) - сукупність міфів про походження і родовід богів.

- **ТЕОДИЦЕЯ** (грец. Theos - Бог, dike - справедливість) - «боговиправдання» - релігійно-філософське вчення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого Бога і наявністю на землі «доказу» того, що саме зло є добром.

- **ТЕОЛОГІЯ** (грец. Theos - Бог і ...логія), богослов'я - вчення про Бога, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень Святого письма. Теологія виступає догматичним обґрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною релігії.

- **ТЕОСОФІЯ** (грец. Theos - Бог і мудрість) - релігійно-філософське вчення, що проголошує предметом пізнання «божественну мудрість», а джерелом його - містичну інтуїцію та одкровення.

- **ТОМІЗМ** (лат. Thomas - Фома) - напрям філософії католицизму, заснований на вченні Томи Аквінського.

- **ТОТАЛЬНІСТЬ** (лат. totus - увесь, цілий) - повнота, всезагальність, всеосяжність, охоплення усіх сторін дійсності.

- **ТОТЕМІЗМ** (алгонкінське ототем - його рід) - форма родової суспільної самосвідомості, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між

певною родовою групою людей і певним видом тварин, рослин, рідше - тим чи іншим предметом або явищем природи.

- **ТОТОЖНІСТЬ** - рівність деяких предметів, збіг усіх їхніх властивостей, що дає змогу розглядати їх як один і той самий предмет.

- **ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ** - той, що зумовлює можливість пізнання.

- **ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ** - той, що лежить поза межами свідомості й пізнання.

- **ТРИАДА** (грец. trias - трійка, трійця) - термін, яким позначають ідею про тріступінчатість розвитку теза, антитеза, синтез.

У

- **УНІВЕРСАЛИ** (лат. universalis - загальний) - філософський термін, який вживався для позначення загальних понять (стіл, люди) на відміну від одиничних (конкретний стіл, конкретна людина). Широко використовувався в середньовічній схоластиці.

- **УНІВЕРСУМ** (лат. universum - світ, всесвіт) - філософський термін для позначення об'єктивного світу як цілісності, що перебуває в постійному саморусі й кожна частина якої є ланкою в нескінченному ланцюгу розвитку матерії.

- **УРБАНІЗАЦІЯ** (лат. urbanus - міський, urbs - місто) - історичний процес зростання і підвищення ролі міст у розвитку суспільства.

- **УТИЛІТАРИЗМ** (лат. utilitas - користь, вигода) - етична доктрина, яку характеризують три основні положення: 1) дію вважають правильною або неправильною на підставі наслідків, до яких вона призводить; 2) благо або зло наслідків вимірюється щастям або нещастям, до яких приводить дія; 3) для індивіда його особистий інтерес є важливим так само, як і інтерес до людей. Через це завжди правильними будуть дії, що ведуть до найбільшого щастя найбільшій кількості людей.

- **УТОПІЯ** (грец. букв, неіснуюче місце) - термін, яким позначають ідеальні, науково необґрунтовані проекти взірцевого суспільного устрою.

- **УЯВЛЕННЯ** - чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світу в цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людей.

Ф

- **ФАЛЬСИФІКАЦІЯ** (лат. falsificatus — підроблений) - навмисне спотворення, викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів з корисливих міркувань.

- **ФАТАЛІЗМ** (лат. fatalis - визначений долею) - концепція, за якою хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначено Богом, його волею.

- **ФЕНОМЕН** (грец. phainomenon - те, що з'являється) - явище, єдине в своєму роді, взяте в цілості, в єдності з його суттю. Феномен як очевидна даність досягається за допомогою інтуїції.

- **ФІДЕЇЗМ** (лат. fides - віра) - напрям філософської думки, який намагається підмінити знання релігією, поставити віру над розумом.

- **ФІЗИКАЛІЗМ** - одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, «фізикалій».

- **ФІКЦІОНАЛІЗМ** (лат. fictio - вигадка) - філософська концепція, висунута наприкінці ХІХ ст., за якою наше уявлення про світ є сукупністю ілюзій, функцій. Згідно з Ф., продуктами мислення є своєрідні «корисні функції», які не мають нічого спільного з об'єктивною дійсністю і служать лише інструментами орієнтації у світі.

- **ФЛУКТУАЦІЯ** (лат. fluctuation - хитання) - випадкові відхилення від простежуваних середніх значень фізичних величин, які характеризують систему, що складається з великої кількості елементів і підлягає не динамічним, а статистичним законам.

- **ФУНКЦІОНАЛІЗМ** - один з компонентів системного підходу, суть якого полягає у виявленні функцій окремих елементів і підходів певного соціального утворення.

- **ФУТУРОЛОГІЯ** (лат. futurum - майбутнє і логія) - галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; вчення про майбутнє.

Х

- **ХІЛІАЗМ** (грец. chilioi - тисяча) - релігійне вчення про тисячолітнє «царство Боже» на землі, що нібито настане перед «кінцем світу».

- **ХОЛІЗМ** (лат. holos - цілий, увесь) - «філософія цілості» - напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним «фактором цілості».

Ц

- **ЦИВІЛІЗАЦІЯ** (лат. civilis - громадянський, державний) - 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

- **ЦИНІЗМ** (вчення кініків) - презирливе ставлення до культури суспільства, до його духовних і особливо моральних цінностей та загальноприйнятих норм поведінки; безсоромність.